

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ»

ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Збірник
наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск
48

Київ – 2015

Історія народного господарства та економічної думки України:
зб. наук. праць. – Вип. 48 / Відп. ред. докт. екон. наук В.В. Небрат. –
Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2015. – 402 с.

48-й випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України», підготовлений колективом відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», представляє результати актуальних наукових досліджень у галузі економічної історії та історії економічної думки.

48-й випуск сборника научных трудов «История народного хозяйства и экономической мысли Украины», подготовленный отделом экономической истории ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», представляет результаты актуальных научных исследований в сфере экономической истории и истории экономической мысли.

48th issue of collection of scientific works «History of national economy and economic thought of Ukraine», compiled by department of economic history of SO «Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences», represents the results of current researches in the field of economic history and the history of economic thought.

Редакційна колегія :

Небрат В.В. (відповідальний редактор), Супрун Н.А. (заступник відповідального редактора), Горін Н.О. (відповідальний секретар), Благих І.О., Грушевський Д.В., Єліссєва Л.В., Леоненко П.М., Маслов А.О., Попова О.Л., Уперенко М.О., Феценко В.М., Шаблиста Л.М.

Рецензенти :

чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. А.А.Гриценко, д.е.н., проф. А.О.Пантелеймоненко, д.е.н. І.М.Бобух, к.е.н. Т.О.Кричевська.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію КВ №13980 – 2953Р від 27.03.2008).

Постановою Вищої атестаційної комісії України від 8 липня 2009 р.
(№1-05/3) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Бюлетень ВАК України. – 2009. – №8. – С. 8).

Затверджено до друку Вченою радою
Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
(постанова №94 від 7 грудня 2015 р.)

Усі права захищені. Передрук і переклади дозволяються лише зі згоди автора та редакції. Позиція редакції не обов'язково збігається з думкою автора. Редакція не несе відповідальності за змістові помилки, яких він припустився.

Адреса редакційної колегії: 01011, Київ–11, вул. Панаса Мирного, 26
Телефон 280–84–07

ISSN 0320-4421 © ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2015

ЗМІСТ

Збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» – 50 років (ред. колегія).....	9
---	----------

Історія економіки

Горін Н.О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.).....	12
Боднарчук Т.Л. Формування високотоварного укладу господарства на українських теренах у першій половині XIX століття.....	27
Супрун Н.А., Чистякова С.В. Причини та наслідки корпоратизації підприємницького середовища в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.).....	47
Малюта О.В. Українське підприємництво як спосіб втілення людського капіталу (друга половина XIX – початок XX ст.)...	69
Корніяка О.В. Роль пайових цінних паперів у процесі розвитку вітчизняного підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.).....	88
Хромов І.О. Страхування українського хлібоекспорту на початку непу.....	99
Дідківська Л.В. Деформація кооперативних форм господарювання в Україні (1930–1970-і роки).....	110
Гордіца К.А. Історико-культурні архетипи господарювання в українській традиції підприємництва.....	126
Петрос О.М. Роль соціального діалогу як механізму забезпечення євроінтеграційних цілей України з розвитку економіки і торгівлі.....	142
Карлін М.І. Стимулювання розвитку підприємництва в країнах Європейського Союзу: досвід для України.....	158

Історія економічної думки

Небрат В.В. Дослідження та викладання економіки у Києво-Могилянській академії (до 400-річчя заснування).....	168
Чинчик А.А. Видатні діячі в історії фінансів України: Василь Євтихійович Власенко (1909–1970).....	196
Федоренко А.В. Академік П.І.Багрій: вчений, демократ, життєлюб (До 90-річчя від дня народження академіка АН України П.І.Багрія).....	206

Голубка С.М. Засновник львівської наукової школи регулювання єврорегіональної економіки в умовах глобалізації (До 80-річчя доктора економічних наук, професора І.Р.Михасюка).....	215
Венгер В.В., Білоусова О.С. Економічна наука – сенс усього життя (До 75-річчя доктора економічних наук, професора Л.М.Шаблистої).....	227
Крюкова І.О. Корисність та цінність блага з позицій української школи фізичної економії.....	242
Гринюк Н.А. Генеза кооперації: теоретико-методологічні суперечності.....	259
Саліхова О.Б., Бак Г.О. Концепції впливу трансферу технологій транснаціональних корпорацій на економіку приймаючої країни.....	270

До 150-річчя від дня народження М.І.Туган-Барановського

Макаренко І.П. Ефект «раптових зупинок» у контексті творчої спадщини М.І.Туган-Барановського.....	296
Гайдай Т.В. Сучасне історико-економічне дослідження наукового спадку М.І.Туган-Барановського (рецензія).....	309

Наші публікації

Качор А. Михайло І.Туган-Барановський на службі науки й свого народу.....	315
Мицюк О.К. Наукова діяльність політико-економіста М.Ів.Туган-Барановського (1865–1919).....	336

Додатки

Довідка про збірник.....	378
Редакційна колегія збірника.....	379
Автори статей збірника.....	381
Анотації (рос. мовою).....	384
Summaries (англ. мовою).....	391

СОДЕРЖАНИЕ

Сборнику научных трудов «История народного хозяйства и экономической мысли Украины» – 50 лет (ред. коллегия).....	9
--	----------

История экономики

Горин Н.О. Международная торговля как фактор и составляющая зарождения предпринимательства в Киевской Руси (X–XIII вв.).....	12
Боднарчук Т.Л. Формирование высокотоварного уклада хозяйства на украинских территориях в первой половине XIX века.....	27
Супрун Н.А., Чистякова С.В. Причины и следствия корпоратизации предпринимательской среды в Украине (конец XVIII – начало XX вв.).....	47
Малюта О.В. Украинское предпринимательство как способ воплощения человеческого капитала (вторая половина XIX – начало XX в.).....	69
Корніяк А.В. Роль паевых ценных бумаг в процессе развития отечественного предпринимательства (вторая половина XIX – начало XX вв.).....	88
Хромов И.А. Страхование украинского хлебоэкспорта в начале нэпа.....	99
Дидковская Л.В. Деформация кооперативных форм хозяйствования в Украине (1930–1970-е годы).....	110
Гордица К.А. Историко-культурные архетипы хозяйствования в украинской традиции предпринимательства.....	126
Петрое О.М. Роль социального диалога как механизма достижения евроинтеграционных целей Украины в развитии экономики и торговли.....	142
Карлин Н.И. Стимулирование развития предпринимательства в странах Европейского Союза: опыт для Украины.....	158

История экономической мысли

Небрат В.В. Исследование и преподавание экономики в Киево-Могилянской академии (к 400-летию основания)...	168
Чинчик А.А. Выдающиеся деятели в истории финансов Украины: Василий Евтихийевич Власенко (1909–1970).....	196

Федоренко А.В. Академик П.И.Багрий: ученый, демократ, жизнелюб (к 90-летию со дня рождения академика АН УССР П.И.Багрия).....	206
Голубка С.М. Учредитель Львовский научной школы регулирования еврорегиональной экономики в условиях глобализации (к 80-летию доктора экономических наук, профессора И.Р.Михасюка).....	215
Венгер В.В., Белоусова Е.С. Экономическая наука – смысл всей жизни (к 75-летию доктора экономических наук, профессора Л.Н.Шаблестой).....	227
Крюкова И.А. Полезность и ценность блага с позиций украинской школы физической экономии.....	242
Гринюк Н.А. Генезис кооперации: теоретико-методологические противоречия.....	259
Салихова Е.Б., Бак Г.А. Концепции влияния трансфера технологий транснациональных корпораций на экономику принимающей страны.....	270

К 150-летию со дня рождения М.И.Туган-Барановского

Макаренко И.П. Эффект «внезапных остановок» в контексте творческого наследия М.И.Туган-Барановского.....	296
Гайдай Т.В. Современное историко-экономическое исследование научного наследия М.И. Туган-Барановского (рецензия).....	309

Наши публикации

Качор А. Михаил И.Туган-Барановский на службе науки и своего народа.....	315
Мицюк А.К. Научная деятельность политико-экономиста М.Ив.Туган-Барановского (1865–1919).....	336

Приложения

Справка о сборнике.....	378
Редакционная коллегия сборника.....	379
Авторы статей сборника.....	381
Аннотации	384
Summaries (англ. мовою).....	391

CONTENTS

Collection of scientific works «The history of the national economy and economic thought in Ukraine» The 50 th Anniversary Issue (Ed. Board).....	9
--	---

Economic History

Horin N. International trade as a factor and component of the emergence of entrepreneurship in Kievan Rus (X–XIII cent.)....	12
Bodnarchuk T. The formation of high marketability pattern of Ukrainian territories in the first half of XIX century.....	27
Suprun N., Chystiakova S. Reasons and effects of the corporatization of business environment in Ukraine (late XVIII – early XX centuries).....	47
Malyuta O. Ukrainian business as a method embodiment of human capital (the second half of XIX – early XX century).....	69
Korniyaka A. The role of the share securities in the development of Ukrainian business in the second half of XIX – early XX centuries.....	88
Khromov I. Insurance of Ukrainian grain exports at the beginning of the NEP.....	99
Didkivska L. Distortion of the cooperative type of business entity in Ukraine (1930–1970).....	110
Gorditsa K. Historical and cultural archetypes of economic management in Ukrainian business tradition.....	126
Petroie O. The role of social dialogue as a mechanism to achieve Ukraine's European integration in the development of economy and trade.....	142
Karlin M. Encouraging business development in the European Union: experience for Ukraine.....	158

History of Economic Thought

Nebrat V. Research and teaching of economy In Kyev-Mohyla Academy (for the 400th anniversary of the foundation).....	168
Chynchyk A. Prominent figures in the history of finance of Ukraine: Vasyl Yevtykhiiovych Vlasenko (1909–1970).....	196
Fedorenko A. Academician P.Bahriy: scientist, democrat, swinger (on the 90th anniversary of Academician of USSR Academy of Sciences P.Bahriy).....	206

Holubka S. Founder of Lviv scientific school of the regulation of Euroregional economies in conditions of globalization (on the 80th anniversary of Doctor of Economics, Professor I.R.Mykhasiuk).....	215
Wenger V., Bilousova O. Economic science as a sense of life (For the 75th anniversary of Doctor of Economics, Professor L.Shablysta).....	227
Kryukova I. Good's utility and value from the standpoint of the Ukrainian School of physical economy.....	242
Gryniuk N. Genesis of co-operation: theoretical and methodological contradictions.....	259
Salikhova O., Bak G. Concepts of the influence of technology transfer by transnational corporations on the economy of a recipient country.....	270

For the 150th anniversary of M.Tugan-Baranovsky

Makarenko I. The effect of «sudden stops» in the context of the creative heritage of M.Tugan-Baranovsky.....	296
Gaidai T. A modern historical and economic research on M.Tugan-Baranovsky's academic heritage (review).....	309

Our publications

Kachor A. Mikhail Tugan-Baranowski on the service to science and his people.....	315
Mytsiuk O. Scientific activities of politician and economist M.Tugan-Baranovsky (1865–1919).....	336

Exhibits

The Reference about collection.....	378
The Editorial board of the collection.....	379
The Authors article collection.....	381
Summaries (in Russian)	384
Summaries (in English)	391

**Збірнику наукових праць
«Історія народного господарства та
економічної думки України» – 50 років**

«Історія народного господарства та економічної думки України» – всеукраїнський історико-економічний збірник наукових праць, що видається Державною установою «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Видання започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№51). Перші 25 випусків (1965–1991 рр.) міжвідомчого збірника наукових праць вийшли під назвою «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». У ньому були опубліковані результати наукових досліджень провідних учених, які займалися розробленням історико-економічної проблематики. Зокрема, в числі авторів були С.Я.Боровой, Д.Ф.Вірник, В.С.Жученко, П.П.Толочко, Е.Л.Лортікян, С.М.Злупко, М.О.Уперенко, Л.Я.Корнійчук, Л.П.Горкіна, С.В.Кульчицький та ін. На сторінках Збірника на основі ґрунтовного аналізу великого фактичного матеріалу, який, здебільшого, вперше вводився в науковий обіг, знайшли висвітлення питання історії господарства України з найдавніших часів; проблеми економічного розвитку в роки радянської влади; малодосліджені сторінки становлення вітчизняної економічної думки. В ньому друкуються наукові праці професійних учених, викладачів та аспірантів, підготовлені в різних науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах України. З 1990 р. у Збірнику в рубриці «Наші публікації» започатковано перевидання праць зі спадщини української економічної думки та історичних документів. Зокрема вперше в Україні опубліковано окремі праці В.І.Вернадського, К.Г.Воблого, П.І.Лященка, М.В.Птухи, Є.Є.Слуцького, М.І.Туган-Барановського та інших відомих вчених.

«Історія народного господарства та економічної думки України» – це єдине періодичне наукове видання з історико-економічних проблем, яке існувало в СРСР і продовжує виходити після проголошення незалежності України. Традиційні тематичні розділи Збірника «Історія народного господарства» та «Історія

економічної думки» було доповнено новими – «З історії економічних реформ», «Видатні постаті» та «До історії наукових установ». Так, починаючи з 30-го випуску на сторінках Збірника розпочато дослідження та аналіз історичного досвіду економічного реформування. Зокрема у статтях, вміщених у відповідному тематичному розділі, висвітлено комплекс реформ, здійснених у зарубіжних країнах протягом ХХ ст. («новий курс» Ф.Рузвельта, економічна реформа Л.Ерхарда, ринкові перетворення у Східній Європі, «китайське диво» та ін.).

Пріоритетним напрямом історико-економічних досліджень протягом останнього десятиліття стало вивчення шляхів та особливостей формування ринкового середовища у вітчизняній економіці, висвітлення розвитку економічної думки з цих питань, що знайшло відображення у тематиці публікацій провідних учених у галузі економічної історії та історії економічної думки, а саме: В.Д.Базилевича, В.Г.Бодрова, П.М.Леоненка, М.О.Уперенка, В.М.Фещенко, П.І.Юхименка та ін., що забезпечує високий фаховий рівень Збірника та формує сучасні напрями та стандарти наукових досліджень.

Відповідальними редакторами Збірника були Д.Ф.Вірник (1965–1967 рр.), В.С.Жученко (1971–1976 рр.) та Т.І.Дерев'янкін, який беззмінно очолював роботу по відбору та підготовці до друку публікацій протягом 40 років (1969–2009 рр.). У складі редколегії працюють провідні українські вчені в галузі економічної історії та теорії, доктори економічних наук В.Г.Бодров, П.М.Леоненко, А.О.Маслов, Н.А.Супрун, М.О.Уперенко, В.М.Фещенко, Л.М.Шаблиста. Редакторська політика Збірника спрямована на забезпечення високого наукового рівня дослідницької роботи, глибоке вивчення історичних джерел та належну обґрунтованість висновків, пропонованих авторами матеріалів. Це обумовило закріплення за Збірником ролі науково-методичного осередку історико-економічних досліджень, коли результати практично кожної дисертаційної роботи за відповідною спеціальністю проходять апробацію на його сторінках. Серед учених, які регулярно публікуються на сторінках Збірника й репрезентують сучасну історико-економічну науку Т.В.Гайдай, Н.О.Горін, К.А.Гордіца, Л.В.Дідківська, О.В.Корніяка, О.М.Кудласевич, В.В.Небрат, А.О.Пантелеймоненко, Н.А.Супрун, А.М.Хахлюк, І.О.Хромов та ін. Виступають на сторінках збірника також фахівці з інших країн (РФ, Польщі, США).

У Збірнику вміщено низку матеріалів довідково-бібліографічного характеру, зокрема: бібліографія основних наукових праць Інституту економіки НАН України (1936–2001 рр.) та ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (1998–2011 рр.); покажчики авторефератів дисертацій з проблем історії народного господарства та історії економічної думки (1946–2006 рр.) та історико-економічної проблематики за спеціальністю «Економічна теорія та історія економічної думки» (2007–2011 рр.); історична довідка про створення та розвиток ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» тощо.

Станом на 2015 р. опубліковано 48 випусків, що містять понад 870 статей та інших матеріалів загальним обсягом понад 580 ум. друк. арк. Збірник включений до Вибраної бібліографії «Eastern Europe, Russia and Central Asia 2005» (Europe Publications, London).

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію – Серія КВ, №13980 – 2953Р від 27.03.2008.

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 8 липня 2009 р. (№1–05/3) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Бюлетень ВАК України. – 2009. – №8. – С.8).

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ

УДК 339.56 «10/13»

Н.О. Горін

МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ ЯК ЧИННИК ТА СКЛАДОВА ЗАРОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА У КИЇВСЬКІЙ РУСІ (X–XIII ст.)

У статті досліджено окремі аспекти економічного розвитку Київської Русі, зокрема, зародження протопідприємництва, що відбувалось у сфері торгівлі. Охарактеризовано міжнародну торгівлю як одне з провідних джерел накопичення первинних капіталів. Узагальнено основні напрями торгових зносин руських купців, прослідковано трансформацію структури експорту від продукції сільськогосподарства та лісових промислів до якісної ремісничої продукції.

Ключові слова: міжнародна торгівля, підприємництво, «Руська правда», купець, гільдія, експорт, імпорт.

Постановка проблеми. В умовах спаду виробництва, скорочення інвестицій, високого рівня безробіття та інфляції посилюється роль торгівлі як одного з драйверів розвитку економіки України. Є багато успішних прикладів позитивного взаємозв'язку між активізацією зовнішньої торгівлі та економічним зростанням. Підприємництво у торговельній сфері сягнуло найбільшого розвитку в роки переходу України до ринкових відносин, забезпечило самозайнятність населення, зменшило соціальну напругу в суспільстві, сприяло надходженню валюти до країни. З огляду на важливе значення торгівлі у період соціально-економічних трансформацій, важливим є історичний досвід регулюючої ролі держави щодо розвитку міжнародної торгівлі як ключового чинника формування паростків вітчизняного підприємництва.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Про особливості формування та розвитку Київської Русі написано чимало праць. Здебільшого вони стосуються політичних, економічних, демографічних, культурних та військових питань. Чільну увагу дослідники приділяють також вивченню господарського розвитку Русі, зокрема торгівлі. Про торгівлі зв'язки з європейськими та

східними країнами писали М.Грушевський, Н.Полонська-Василенко, В.Ключевський, А.Чуткий, О.Єфименко, Д.Дорошенко, Й.Кулішер, Б.Рибаков, І.Тихомиров, Ю.Бруцкус, В.Потін, В.Бутенко, П.Мельгунов, П.Мілюков, А.Назаренко, Л.Данилова, В.Пашуто, Ф.Дворнік, С.Франклін, Дж.Шепард та ін. Дослідники здебільшого звертали увагу на напрямки торгівлі й торгові каравани, торгові договори й торгові центри, участь церкви в поширенні торгівлі, домінантні предмети експорту та імпорту Київської Русі. Натомість питання накопичення первинних капіталів у сфері зовнішньої торгівлі та формування протопідприємницьких основ вітчизняної економіки потребує додаткового дослідження.

Метою статті є дослідження міжнародної торгівлі Київської Русі у X–XIII ст. як чинника та передумови зародження й становлення підприємницьких засад у вітчизняному господарстві.

Основна частина. Міжнародна торгівля протягом X–XIII ст. була одним із провідних факторів економічного життя Київської Русі. Її розвиток відомий історик В.Ключевський пов'язував із розвитком міст, ремесел, лісових промислів, полювання та бортництва [8, с.399–400]. О.Єфименко взагалі вважає зовнішню торгівлю головним фактором не лише економічного життя, а й утворення держави на українсько-руській території [4, с.73]. Схожу думку висловлює й К.Єгоров, який називає міжнародну торгівлю «явищем цілком унікальним для всієї історії аж до петровських часів. Унікальність полягає в тому, що ця торгівля була економіко-утворюючим чинником, таким же, яким була в пізніші часи морська торгівля для Британії чи Голландії. Порівняння з Венецією або Генуєю є менш виправданим, оскільки Русь торгувала своїм, а Венеція і Генуя були посередниками» [6, с.75]. А.Назаренко розвиток дальніх міжрегіональних контактів пов'язував із проблемою визрівання державності, адже в ході міжетнічного спілкування вироблялась система традиційних маршрутів, які обумовлювали домінантні напрями як розселення, етнічних міграцій, так і міжплеємної консолідації, а згодом і формування ранньодержавних територій [14, с.109]. В.Бутенко зазначає, що саме завдяки розвитку торгівлі Київська Русь досягла процвітання, адже торгівля приносила великі багатства, сприяла покращенню повсякденного побуту [1, с.8]. За словами П.Мельгунова «в епоху Київської Русі торгівля стала потребою суспільства, що видно з того високого соціального положення, що займали представники торгівлі та промисловості... У свідомості народу домі-

нувала думка про необхідність торгівлі, а руські князі самі йшли з дружинами для захисту торгових караванів. Торгівля стала настільки вигідною справою, що сам князь почав нею займатись» [12, с.47–51]. П.Мілюков зазначає, що «успіх зовнішньої торгівлі зумовив короточасне піднесення київського півдня, яке одразу ж пішло на спад після розладнання торгівлі» [13, с.111–112]. Період розвитку Київської Русі до середини XIII ст. В.Кельтуяла називає «мисливсько-торговим» [10, с.68], а В.Святловський іменує його «примітивно-торговим» [15]. Примітивно-торговою державою вчений називає проміжну форму розвитку. Вона не вкладається в рамки натурального господарського устрою, проте ще не відповідає первісним стадіям грошового господарства. Для такої держави характерною є особлива соціально-економічна структура. В середині натурального господарства розвиваються значні господарські обороти, а в деякій частині населення з'являються торговельні капітали та певні торговельні інтереси. При цьому міста, як центри зовнішньої торгівлі, набувають важливого значення, а позаміське населення виступає лише джерелом отримання сировини для міського ремесла. З цього приводу М.Грушевський слушно зауважує, що «корманичем й провідником громади був патриціат більших міст, котрого значінне опиралося на капіталі, сотворенім перед усім торгівлею, а політичні впливи – окрім сеї економічної сили, опиралися також на близькості до керми, тісних зв'язях княжою дружиною і княжою властю, а навіть на піввоєнних дружинах власних, які були потрібні для охорони торговлі» [2, с.333].

Торговельна діяльність, або ж схильність групи людей до обміну чи купівлі-продажу на теренах Київської Русі сформувалась приблизно на межі VIII–IX ст. Якраз у цей час купецтво як верства поступово відокремлюється від осіб, які займаються промислами та ремеслами. Перші купці, що брали участь у міжнародній торгівлі, надавали перевагу закупівлі рідкісних та дорогих речей, здебільшого на Сході, орієнтуючись на заможні верстви населення, які таким чином прагнули підкреслити свій соціальний статус. Домінування коштовних товарів в імпорті дозволяло купцям компенсувати витрати на далеку та небезпечну подорож та отримати вищі доходи. Проте для більшості населення професія торговця, яка потребувала великих затрат, багато часу, вродженої схильності до авантюри та ризику, на початку була загадковою та малозрозумілою. Займалися міжнародною торгів-

лею в основному князь та наближені до двору бояри. При цьому іноземних купців старались приймати урочисто та пишно, торговельні каравани зустрічали у містах безпосередньо представники влади, а в столиці – особисто князь. Стосовно місцевих купців, то вони були менш захищені юридично, порівняно з тими, що здійснювали міжнародні торгові експедиції. Саме міжнародна торгівля займала, окрім військових походів, провідні позиції в накопиченні капіталів, які використовувались для розширення операційної діяльності, купівлі земельних наділів та найму робітників (закупів або холопів) для її обробітку.

У «Руській правді» прослідковується чітке розмежування торгової діяльності на «куплю» і «гостьбу». Остання означала операції, що виходили за межі своєї землі, а «гостями» називали купців, які вели закордонну торгівлю. Іноді й щодо іноземних торговців вживався загальний термін «купець» [19, с.137–144]. Й.Кулішер наголошує на тому, що і торгові зв'язки між окремими удільними князівствами були також певним типом зовнішньої торгівлі, схожим на товарообмін із греками, литовцями та німцями [9, с.132–134]. Вчений акцентує увагу на нормі «Руської Правди», яка визначає гостя з іншого міста чужоземцем [19]. Торговці, котрі вирушали у далекі подорожі, мали дбати про захист свого майна, капіталів та товарів. Залежно від обставин вони виявляли і кмітливість, і хитрість, і наполегливість, і силу, тобто риси, притаманні духу підприємництва. Разом з тим на ранніх етапах поширення міжнародної торгівлі діяльність торговців була вельми неоднозначною. Інтерес до міжнародної торгівлі русичам певною мірою прищепили варяги з півночі, що були активними мандрівниками. У скандинавських сагах при характеристиці діяльності вікінгів слова «купець», «воїн» та «грабіжник» були за змістом досить близькими: там, де нормани не мали переваги у силі, застосовувалась торгівля, в разі слабкості супротивника здійснювався грабунок [5, с.205].

Центром міжнародної торгівлі в IX–XI ст. був Константинополь. Сюди приїжджали купці з Європи та Русі та везли східні товари, що надходили до Візантії, на торг до своїх країн. Упродовж IX–XI ст. київські князі здійснили шість військових походів на Константинополь, не враховуючи похід Володимира на візантійську колонію Херсонес у 988 р. Одним із мотивів цих походів було прагнення захистити руських купців та забезпечити їм певні права та привілеї під час торгівлі у Візантії. Так, перший похід на

Царгород був здійснений Аскольдом і Діром у 866 р., а однією з його причин було вбивство русичів, ймовірно купців, та небажання візантійської влади залагодити цю ситуацію. У 1043 р. Ярослав Мудрий відправив на Константинополь свого сина Володимира із флотом через побиття руських купців та вбивство декількох із них. Більшість походів закінчувались налагодженням торгово-економічних зв'язків Русі з Візантією. Окрім успішних військових походів важливим фактором розвитку торговельної взаємодії було прийняття християнства у Київській Русі 988 р. Щороку руські купці приїжджали до Константинополя влітку на торговий сезон, що тривав шість місяців. Проте довше вони не мали права залишатись. Імператорські чиновники пильно перевіряли княжі грамоти з зазначеним числом відправлених із Києва човнів, переписували імена прибулих княжих послів та гостей. Під час свого перебування в Константинополі вони безоплатно відвідували баню та отримували їжу. Іншою турботою київських князів була підтримка та охорона торгових шляхів, що вели до заморських ринків.

Торгово-економічні взаємини Київської Русі зі Сходом активно розвивалися до середини XI ст., проте вже з другої половини XI ст. почали поступово звужуватись, що було зумовлене процесами феодальної роздробленості та воєнними діями турків-сельджуків, початком хрестових походів. Як наслідок, у країнах арабо-мусульманського Сходу виникли труднощі з вільним пересуванням торгових караванів, зростала дестабілізація економічних процесів, зменшувався видобуток срібла та надходження срібної монети (дирхемів) до Русі. Після поступового занепаду арабської торгівлі Київська Русь стає одним із центрів міжнародної торгівлі, потужним конкурентом Візантії.

У середині XI ст. Русь включила до свого складу всі східнослов'янські племена, а також деякі неслов'янські, здебільшого фінно-угорські, племенні об'єднання та стала найбільшою європейською державою доби Середньовіччя. Її територія простягалась від Карпат та Фінської затоки на заході до верхів'їв Волги та Сіверського Дінця на сході, від Білого моря на півночі до Чорного моря на півдні. Археологічні дані свідчать про неоднорідність господарського розвитку різних частин Київської Русі. Так, Київська, Чернігівська, Переяславська землі (тобто Південна Русь, або ж середнє Подніпров'я) були більше розвиненими за північно-східні території держави. Саме через цю територію проходила

більшість сухопутних торгових шляхів, які з'єднували Західну Європу з Близьким Сходом та Середньою Азією, що зумовило провідну роль Русі у посередницькій торгівлі.

Разом з тим певних труднощів транзитній торгівлі зі Сходом завдавали печеніги (до середини XI ст.) та половці (з другої половини XI ст.), які контролювали степи Північного Причорномор'я. Однак купці були досить гнучкими, знаходили спільну мову з кочівниками, і, сплачуючи відкупні, проводили свої каравани через небезпечні території. Тож на зміну тактиці грабунку експедицій відбувся поступових перехід до взаємовигідної торгівлі, що тривав аж до монголо-татарської навали у XIII ст. Згідно з археологічними та писемними джерелами впродовж IX–XII ст. до Київської Русі здебільшого ввозились традиційні східні товари, зокрема такі: бісер, перли, скляні прикраси, коштовне каміння (криштал, аметист, сердолик та ін.), срібна монета (була одним із важливих товарів, ввозилась здебільшого із Середньої Азії та Ірану; виконувала роль еквівалента розрахунків), різноманітні готові ювелірні вироби, шовк та вироби з нього, прянощі, спеції та фрукти, дамаські клинки з Єгипту та Близького Сходу, зброя, золотий та срібний посуд (із Закавказзя) [21, с.234].

У першій половині XI ст. відбувалась поступова переорієнтація зовнішньоекономічних інтересів Київської Русі із Сходу на Захід, що підтверджується зменшенням надходження арабських дирхемів¹ до Русі та одночасним збільшенням припливу західноєвропейських монет та ремісничих товарів. Так само й вітчизняні ремісничі товари почали більше відправлятися на західні ринки

¹ У Київській Русі через відсутність срібних родовищ важливе місце у розрахунках (до поч. XI ст.) посідали іноземні монети – дирхеми. Проте із розширенням торгових зв'язків між Західною Європою та Візантією виникла нагальна потреба в запровадженні власної грошової одиниці для обслуговування внутрішніх торгових операцій. Карбування перших монет почалось ще за Володимира Великого. Згідно з літописними даними в Київській Русі були такі назви грошей: куна, ногата, резана, вевериця, які згодом акумулювалися в єдиному грошово-розрахунковому понятті – гривня. В.Зварич зазначає, що «гривня, котра складалася з певної кількості монет, називалася гривнею кун (грошово-рахункова одиниця). Гривня срібла (вагова) і гривня кун (рахункова) стали у Русі платіжно-грошовими одиницями. Спочатку їхня вага була однаковою, проте внаслідок нестабільної ваги імпортованих монет, а також еволюції гривні як одиниці ваги гривня срібла (коло 204 г) стала дорівнювати декільком гривням кун (близько 51 г). Гривня кун відповідала певній кількості платіжних одиниць (монет). У XI ст. гривня кун дорівнювала 20 ногатам (1 ногат = 2,5 г), 25 кунам, 50 резам.

та до Візантії. Цьому сприяла продумана династична політика київських князів Володимира та Ярослава, що дозволила налагодити добросусідські відносини із Польщею, Угорщиною, Чехією. Це стало запорукою поживлення торговельних зносин руського купецтва з європейськими державами.

Так як зовнішня торгівля збільшувала доходи казни, з'являлась можливість утримувати більше військо, зміцнюючи таким чином військовий та політичний вплив князя, який особисто виступав гарантом захисту прав та інтересів руських купців за кордоном. Для прикладу, коли руські купці повертались із Німеччини додому та були пограбовані на польській території, князь розпочав підготовку військового походу до Польщі, проте остання відшкодувала завдані руським купцям збитки і конфлікт був вичерпаний. Упродовж кінця IX – початку XII ст. економічна політика руських князів була спрямована на захист приватної власності, заохочення будівництва міст, розвиток ремесел і торгівлі, налагодження добрих торговельних зв'язків із Заходом та Сходом.

Торговельні каравани руських купців відправлялись до таких країн, як Польща, Угорщина, Чехія, Священна Римська імперія, Швеція, Норвегія, Франція і навіть далекі Іспанія та Англія. Так, в «Житті Фоми Бекета» зазначається, що на ринках Лондона торгували руськими хутрами, зокрема із білок, лисиць, соболів та ін. [11, с.46–49]. У цьому брали активну участь руські купці та лихварі, зокрема євреї та вірмени. Руське єврейське купецтво мало численні контакти із родичами та партнерами-одновірцями в різних країнах Європи, в тому числі в Іспанії та Англії. Так, в англійському описі боргів (1180–1182 рр.) фігурує рабі Ісаак із Русі. На середньовічних англійських картах Русь розміщена на північ від дельти Дунаю, на його лівобережжі [22, с.44]. Вірменські ж купці підтримували тісні торгові контакти із країнами Кавказу та Південної Азії.

Зазвичай у подорожі купці відправлялись великими групами для взаємної підтримки в разі складних ситуацій. У X–XIII ст. дорога на Захід проходила водним шляхом, зокрема річками (Віслою, Дніпром, Німаном, Прип'яттю, Дунаєм, Західним Бугом, Західною Двіною) та Балтійським морем, а також такими сухопутними шляхами: Київ – Галич – Прага – Регенсбург, Київ – Володимир – Краків – Регенсбург, які йшли далі на південь Франції, а потім до Іспанії (Севільї). Звідти ж можна було потрапити через Північну Африку до Дамаску й Багдаду, або ж через Константи-

нополь Чорним морем вернутись додому. Інколи руські торговці залишалися в інших країнах на досить тривалі терміни, на півроку і довше. Документально засвідчені колонії руських купців у Польщі, Швеції, на о. Готланд та в окремих німецьких землях.

Після послаблення східного напрямку торгівлі руські купці, окрім Заходу, активізувалися й у південному напрямку, розвиваючи відносини із Візантією, що підтверджується значним археологічним матеріалом та писемними джерелами. Із Візантії імпортувались традиційні середземноморські товари, зокрема такі: одяг та прикраси до нього, пояси, дорогі тканини, коштовне каміння для подальшої обробки, монети, вина, фрукти, олія, амфори та інший посуд. Основними товарами на експорт були: зброя, замки, ювелірні вироби, сідла, оброблені шкіри, хутро, мед, віск, смола, зерно, прядиво, льон-сирець та полотно. Головним торговим агентом Візантії з-поміж руських міст був Київ, якому належало й Олешшя, поселення у гирлі Дніпра та другий (разом з Тмутараканню) за важливістю перевалочний торговельний пункт у русько-візантійських економічних зносинах. Прагнула налагодити тісні економічні зв'язки з Візантією й Галичина через Дунайський водний шлях.

Незважаючи на посилення феодальної роздробленості, у XII – на початку XIII ст. Київ зберігав значення найбільшого міського центру Східної Європи [7, с.29–30]. Упродовж X–XIII ст. невпинно збільшувалась кількість міст у Київській Русі, які були центрами розвитку ремесла та торгівлі: з 29 – у X ст., до 100 – в XI ст., і до 224 – у XII ст. Д.Дорошенко зазначає: «І справді, можна цілком припустити, що головні міста Київської Русі, від самого Києва почавши, вирости як осередні пункти, куди сходились тубільні промисловці й заїжджі купці для взаємного обміну продуктами. І далі організуючим елементом виступає торговельно-промислова аристократія, підтримана в цій ролі зайшлим військово-промисловим елементом – варягами. Ці варяги втягли слов'янські племена в ширшу міжнародну торгівлю, котру самі здебільшого й організовували. Головна роль варязьких князів з їх дружинами полягала в охороні й правильній організації торгівлі» [4, с.73]. Для прикладу у скандинавських письмових джерелах Русь згадується під назвою «Гарди», або «Гардаріки» (тобто країни міст) [5, с.108–109].

Із зростанням чисельності міст розвивалось ремесло, виникали нові його види, удосконалювались якості та розширювався

асортимент ремісничої продукції, поглиблювались торговельні взаємини між окремими землями, збільшувалась кількість торговельних операцій. Інтенсивні зміни у ремісничому виробництві впливали і на трансформацію структури руського експорту, адже саме зовнішня торгівля та військові походи приносили тоді найбільші доходи. Якщо у X ст. вивозилася здебільшого продукція аграрного сектору, мисливства, бортництва та інших лісових промислів (мед, віск, хутра, оброблені шкіри, льняні полотна, готовий одяг, вина, прянощі (власні та реекспорт зі Сходу), бурштин, «риб'ячий зуб», зерно та ін.), то вже з середини XI ст. частка готової ремісничої продукції поступово починає зростати. Так, на експорт йшли зброя (руські мечі та перші в Західній Європі шаблі), якісні ювелірні вироби, обереги (хрестики, образки святих) (рис. 1), виготовлені київськими майстрами замки, що мали великий успіх на європейських ринках. Для прикладу, в Чехії особливий вид мідних замків називався «руським» [20, с.317].

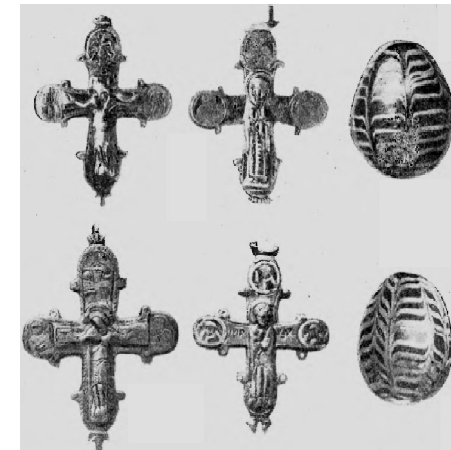

Рис. 1. Ремісничі вироби київських майстрів

Одним з елементів експорту був також «риб'ячий зуб», який був прекрасним матеріалом для точених та різьбярських виробів, вивозився не лише як сировина, але й у вигляді готових речей. Візантійський письменник XII ст. Іоан Тцетцес отримав подарунок від свого товариша, митрополита болгарського міста Доростола, хлопчика Всеволода та різну коробочку (підсиду) з зуба моржа. Краса руської різьби була оспівана вченим візантійцем у віршах, у яких

він порівняв майстерність руських ремісників із вмінням легендарного Дедала [20, с.326]. Київська Русь стала одним із лідерів в експорті майже всіх існуючих на той час ремісничих товарів і мала активний зовнішньоторговельний баланс [3, с.122].

На початку другого тисячоліття купці починають все більше турбуватись про свою репутацію, від якої залежала можливість отримання кредиту для чергової торгової експедиції. Адже, як засвідчують писемні та фольклорні джерела, торгівля в Русі провадилась переважно у кредит, який купець брав під чесне слово та давав зобов'язання повернути із відсотками. В тому разі, коли договір звичайної позики був більшим трьох гривен, він мав обов'язково укладатися при свідках. Разом з тим між купцями дозволялися кредитні операції на необмежену суму та без свідків. У ситуації, коли була надана позика, а отримувач відмовлявся її повертати, то кредитору для підтвердження достатньо було скласти присягу про надання позики. Ймовірно можна казати про зачатки феодалних купецьких товариств «на вірі». Після вдало проведеної торгової експедиції борги повертались у першу чергу князеві, далі іноземним кредиторам, насамкінець – місцевим позичальникам.

Пам'ятки давньоруського права містять також норми, що обумовлювали вирішення питання щодо повернення кредиту в разі банкрутства купців. Передбачали такі три його види: банкрутство без вини внаслідок стихійного лиха, ушкодження судна, пожежі, розбійницького нападу або під час війни (в такій ситуації купцю надавалася відстрочка у сплаті боргу, «бо шкода від Бога, а сам він не винен»); банкрутство через зловживання алкоголем чи програш товару (в цьому випадку кредитори на свій розсуд могли або чекати повернення боргу, надавши банкруту відстрочку, або продати його в рабство); злісне банкрутство, коли неплатоспроможний боржник, залишений без кредиту своїх городян, брав позику у гостя з іншого міста або чужоземця і не повертав її (у такому разі банкрут продавався у рабство) [18, с.29–39]. Приклади тогочасного писаного й неписаного права свідчать про те, що князі переймалися питаннями кредиту та сприяли його розвитку. Загалом торговельний кредит був досить поширеним явищем, слугував одним із чинників зародження та розвитку торгового підприємництва. Досить часто у кредит брали товари й іноземні купці, а торговельні операції нерідко проводились на позичені гроші.

Провідні позиції у зовнішній торгівлі займали київські купці, що було пов'язано зі статусом міста Києва як столиці та політико-економічного центру. Разом з тим набирала сили місцева аристократія із Новгорода, де були особливо потужними торговельні традиції, та Галичини. Паралельно відбувалась спеціалізація окремих купецьких родин у торгівлі з певними країнами та визначеним асортиментом товарів, що дає підстави говорити про утворення замкнених купецьких корпорацій – гільдій. Аналогічні процеси відбувались і в північнонімецьких землях (ганзейський торговельний союз) та північноіталійських містах (кланове об'єднання родин, в яких справи передавались у спадок). Такі об'єднання мали касу взаємодопомоги, своє управління та статут, підтримували членів гільдії у випадках стихійних чи інших непередбачуваних негараздів. Купці певної гільдії спільно проводили торгові подорожі, мали визначені місця для торгівлі у різних містах і домінували на ринках в регіоні свого базування. Виборні представники купецьких гільдій брали участь у місцевому самоврядуванні, або ж представляли інтереси об'єднання перед місцевою та центральною владою. Отже, такі організації забезпечували права та привілеї своїм членам та лобювали їхні інтереси перед владою.

Найбільше торгових гільдій у Київській Русі було в Новгороді, який був включений у ганзейську балтійську торгівлю. Літописні джерела дають інформацію про існування в Києві гільдії, що займалась експортною торгівлею хліба. Також існували групи купців, що мали справи лише з окремими країнами, зокрема «гречники» вели торгівлю лише з Візантією, а «залозники» – з країнами арабо-мусульманського Сходу та Закавказзя. Існувала група купців (з Києва та Галичини), що займалась лише торгівлею солі. Ймовірно існували й інші торговельні організації у Київській Русі, що зосереджувались по великих містах – центрах ремесла і торгівлі [16, с.466].

Загалом у соціальній ієрархії купці посідали досить високе місце, проте знаходились дещо нижче від бояр. Вони були активними членами тодішнього соціуму, користувалися підтримкою держави, активно наповнювали скарбницю, сприяли розвитку міських ремесел та впливали на зростання дрібнотоварного виробництва, розширюючи ринки збуту продукції. Саме завдяки міжнародній торгівлі проходило легальне накопичення первинно-

го капіталу, відбувалося зародження підприємництва на теренах Київської Русі.

Висновки. Джерела вітчизняного підприємництва пов'язані в першу чергу із торгівлею та купецтвом. Основними напрямками руської зовнішньої торгівлі були: арабо-іранський (IX–X ст.); візантійський (IX–XI ст.); європейський (X–XIII ст.); балтійський (IX–XIII ст.). Роль міжнародної торгівлі у формуванні передумов зародження підприємництва на українських теренах у X–XIII ст. полягає у визначенні прав та привілеїв руських купців; запровадженні київськими князями практики підписання міжнародних договорів про торгово-економічне співробітництво; закріпленні провідної ролі Київської Русі у посередницькій торгівлі між Західною Європою, Близьким Сходом та Середньою Азією; накопиченні первинних грошових капіталів; розвитку комерційного кредиту та страхування; формуванні засад підприємницької етики. Князь особисто виступав гарантом захисту праву та інтересів руських купців за кордоном.

У міру зростання політичної та військової потуги Київської Русі відбувались збільшення обсягу та диверсифікація міжнародної торгівлі, трансформувалася структура руського експорту в напрямку збільшення частки якісної ремісничої продукції, що забезпечило Київській Русі позицію одного з лідерів в експорті майже всіх існуючих у той час ремісничих товарів.

Зовнішня торгівля в часи Київської Русі була головним фактором не лише економічного життя, а й утворення держави на українсько-руській території. Саме міжнародна торгівля займала, окрім військових походів, провідні позиції в накопиченні капіталів, які використовувались для розширення операційної діяльності та для надання позик, для купівлі земельних наділів та найму робітників для її обробітку.

1. Бутенко В.А. Краткий обзор истории русской торговли / В.А. Бутенко. – СПб., 1911. – 167 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський. – Т. 3. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1905. – 588 с.
3. Данилова Л.В., Пашуто В.Т. Товарное производство на Руси (до XVII в.) / Л.В. Данилова, В.Т. Пашуто // Вопросы истории. – 1954. – № 1. – С. 117–136.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. / Д.І. Дорошенко. – Т. 1 (до половини XVII ст.). – К.: Глобус, 1992. – 238 с.

5. Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Т.Н. Джаксон и др. – Т. V: Древнескандинавские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 384 с.
6. Егоров К.Л. Образование Киевской Руси / К.Л. Егоров. – М.: АСТ, 2000. – 142 с.
7. Каппелер А. Мала історія України / Андреас Каппелер. – К.: К.І.С., 2007. – 264 с.
8. Ключевский В.О. Политическое значение древнерусского государства в связи с международной торговлей / Ключевский В.О. // Киевская Русь: сборник статей под ред. В.Н. Сторожева. – Т. 1. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1910. – 661 с.
9. Кулишер И.М. История русского народного хозяйства / И.М. Кулишер – Т. 1. – М.: Кооп. изд. «Мир», 1925. – 215 с.
10. Культураля В.А. Курс истории русской литературы. Пособие для самообразования / Культураля В.А. – Т. 1. – Ч. 2. – М.: Тип. М. Стасюлевича, 1911. – 938 с.
11. Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. / Матузова В.И.; под. ред. В.Т. Пашуто, Я.Н. Шапова. – М.: Наука, 1979. – 268 с.
12. Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. / П.П. Мельгунов. – М.: Изд. магазина «Сотрудник школ» А.К. Залеской, 1905. – 291 с.
13. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: в 2 ч. – Ч. 1: Население, экономика, государственный и сословный строй / П.Н. Милюков. – 2-е изд. – СПб., 1909. – 309 с.
14. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков / А.В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
15. Святловский В.В. Примитивно-торговое государство как форма быта / В.В. Святловский. – СПб.: Тип. «Герольд», 1914. – 350 с.
16. Франклин С., Шепард Дж. Начало Руси 750–1200 / Франклин С., Шепард Дж.; [пер. с англ.]; под. ред. Д.М. Буланина. – СПб., 2000. – 624 с.
17. Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. / В.М. Потин. – Л.: Советский художник, 1968. – 237 с.
18. Руська Правда (Просторова редакція) // Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст.; за ред. В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – 463 с.
19. Руська Правда. Тексти на основі 7-ми списків та 5 редакцій [Електронний ресурс] / Склали та підготували до друку С. Юшков. –

- 3 ред.: Карамзінський список (ст. 1–130). – К., 1935. – 191 с. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/yushkov/ya.htm>
20. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси; под. общ. ред. акад. Б.Д. Грекова, проф. М.И. Артамонова. – М. : АН СССР, 1951. – С. 315–369.
21. Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. – Кн. 1: На перехресті торгових шляхів / А.І. Чуткий. – К. : Темпора, 2013. – 616 с.
22. Dvornik F. The Kiev State und its Relations with Western Europe / F. Dvornik // Transactions of the Royal Historical Society. – L., 1947. – Ser. IV. – Vol. 29. – P. 27–46.

Транслітерований список джерел

1. Butenko V.A. Kratkij obzor istorii russoj trgovli / A.V. Butenko. – SPb., 1911. – 167 s. [in Russian]
2. Grushevskiy M.S. Istoriiia Ukrainy-Rusy : v 11 t., 12 kn. / M.S. Grushevskiy. – T. 3. – Lviv : Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, 1905. – 588 s. [in Ukrainian]
3. Danilova L.V., Pashuto V.T. Tovarnoe proizvodstvo na Rusi (do XVII v.). / L.V. Danilova, V.T. Pashuto // Voprosy istorii. – 1954. – № 1. – S. 117–136 [in Russian]
4. Doroshenko D.I. Narys istorii Ukrainy : v 2 t. / D.I. Doroshenko. – T. 1. (do polovyny XVII st.). – Kyiv: Globus, 1992. – 238 s. [in Ukrainian]
5. Drevnjaja Rus' v svete zarubezhnyh istochnikov / Pod red. T.N. Dzhakson i dr. – T. V: Drevneskandinavskie istochniki. – M. : Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke, 2009. – 384 s. [in Russian]
6. Egorov K.L. Obrazovanie Kievskoj Rusi / K.L. Egorov. – M. : AST, 2000. – 142 s. [in Russian]
7. Kappeler A. Mala istoriiia Ukrainy / Andreas Kappeler. – K. : K.I.S., 2007. – 264 s. [in Ukrainian]
8. Kljuchevskij V.O. Politicheskoe znachenie drevnerusskogo gosudarstva v svjazi s zagranichnoj trgovel'ju / Kievskaja Rus': sbornik statej pod red. V.N. Storozheva. – T.1. – M. : Tip. I.D. Sytina, 1910. – 661 s. [in Russian]
9. Kulisher I.M. Istorija russkogo narodnogo hozjajstva / I.M. Kulisher – T. 1. – M. : Koop. izd. «Mir», 1925. – 215 s. [in Russian]

10. Kul'tujala V.A. Kurs istorii russoj literatury. Posobie dlja samoobrazovanija. – T.1., Ch.2. – M. : Tip. M. Stasjulevicha, 1911. – 938 s. [in Russian]
11. Matuzova V.I. Anglijskie srednevekovye istochniki IX–XIII vv. / Pod. red. V.T. Pashuto, Ja.N. Shhapova. – M. : Nauka, 1979. – 268 s. [in Russian]
12. Mel'gunov P.P. Oчерki po istorii russoj trgovli IX–XVIII vv. / P.P. Mel'gunov. – M.: Izd. mag-na «Sotrudnik shkol» A.K. Zalesskoj, 1905. – 291 s. [in Russian]
13. Miljukov P.N. Oчерki po istorii russoj kul'tury: v 2 ch. – Ch.1. : Naselenie, jekonomika, gosudarstvennyj i soslovnyj stroj / P.N. Miljukov. – 2-e izd. – SPb., 1909. – 309 s. [in Russian]
14. Nazarenko A.V. Drevnjaja Rus' na mezhdunarodnyh putjah: Mezhdisciplinarnye oчерki kul'turnyh, torgovyh, politicheskikh svjazej IX–XII vekov / A.V. Nazarenko – M. : Jazyki russoj kul'tury, 2001. – 784 s. [in Russian]
15. Svjatlovskij V.V. Primitivno-torgovoe gosudarstvo kak forma byta / V.V. Svjatlovskij. – SPb. : Tip. «Gerol'd», 1914. – 350 s. [in Russian]
16. Franklin S., Shepard Dzh. Nachalo Rusi 750–1200 (per. s angl.) / Pod. red. D.M. Bulanina. – SPb., 2000. – 624 s. [in Russian]
17. Potin V.M. Drevnjaja Rus' i evropejskie gosudarstva v X–XIII vv. / V.M. Potin. – L. : Sovetskij hudozhnik, 1968. – 237 s. [in Russian]
18. Rus'ka Pravda (Prostorova redakcija) // Hrestomatija z istorii derzhavi i prava Ukraini. – T. 1 : Z najdavnishih chasiv do pochatku XX st. ; za red. V.D. Goncharenka. – K. : In Jure, 1997. – 463 s. [in Russian]
19. Rus'ka Pravda. Teksti na osnovi 7-mi spiskiv ta 5 redakcij / Sklav ta pidgotuvav do druku S. Jushkov. – 3 redakcija: Karamzins'kij spisok (st. 1–130). – K., 1935. – 191 s. Rezhim dostupu: <http://izbornyk.org.ua/yushkov/ya.htm> [in Russian]
20. Rybakov B.A. Torgovlja i torgovye puti / B.A. Rybakov // Istorija kul'tury drevnej Rusi; pod. obshh. red. akad. B.D. Grekova, prof. M.I. Artamonova. – M. : AN SSSR, 1951. – S. 315–369 [in Russian]
21. Chutkyi A.I. Narysy z ekonomichnoi istorii Ukrainy. – Kн. 1.: Na perehresti torgovyh shliahiv / A.I. Chutkyi. – K. : Tempora, 2013. – 616 s. [in Ukrainian]
22. Dvornik F. The Kiev State und its Relations with Western Europe / F. Dvornik // Transactions of the Royal Historical Society. – L., 1947. – Ser. IV. – Vol. 29. – P. 27–46 [in English]

Одержано 23.09.2015 р.

Т.Л. Боднарчук

ФОРМУВАННЯ ВИСОКОТОВАРНОГО УКЛАДУ ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей формування високотоварного виробництва в українському регіоні у першій половині ХІХ ст. Проаналізовано роль зовнішніх політико-економічних чинників у розвитку підприємницького процесу та становленні ринкових форм господарювання. З'ясовано вплив товаризації традиційних сфер вітчизняної економіки на збільшення її експортного потенціалу та інтеграцію українських територій у світовий продовольчий ринок.

Ключові слова: економічна історія України, високотоварний уклад господарства, підприємницьке середовище, підприємництво, зовнішня торгівля, експортний потенціал регіону.

Постановка проблеми. Розвиток суспільного виробництва в Україні на сучасному етапі характеризується низкою негативних тенденцій, що обумовлені нестабільною внутрішньополітичною ситуацією, структурною деформацією та кризовими явищами в економіці (падіння обсягів виробництва, високі темпи інфляції, зростання безробіття, вплив іноземного капіталу, розбалансованість внутрішнього ринку тощо). Відмітними рисами є низька адаптивна здатність, ринкова мобільність та конкурентоспроможність вітчизняного товаровиробника, технічна та технологічна відсталість виробництва, відсутність товарів із високою доданою вартістю у структурі національного виробництва та експорту.

У той же час, інтеграція України до світового економічного товариства відкриває широкі можливості для нарощування тих виробництв, які є найперспективнішими щодо виходу на нові ринки збуту та формування конкурентних переваг України. Насамперед, мова йде про аграрну, харчову, енергетичну, інформаційну та біотехнологічну галузі. Вирішення означеної проблеми потребує звернення до історії розвитку вітчизняної економіки. З цієї точки зору найяскравішим є період першої половини

ХІХ ст., коли під впливом низки екзогенних та ендегенних чинників відбувається формування високотоварного укладу господарства та розвиток підприємництва як рушійної сили економічного зростання, що в цілому визначило конкурентні позиції українського регіону на міжнародних продовольчих ринках.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку товарного виробництва в Російській імперії в першій половині ХІХ ст. отримали висвітлення у працях С.Покровського, М.Дружиніна, П.Ляценка, М.Рубінштейна, П.Хромова, В.Яковцевського та ін. Важливий внесок у розроблення проблематики становлення високотоварного укладу господарства зробили такі вчені, як І.Гуржій, Є.Сташевський, І.Бровер, Ф.Ястребов, О.Нестеренко, К.Воблій, Т.Дерев'янкін, В.Голобуцький та інші. У їхніх працях подається фактичний матеріал та ґрунтовний аналіз розвитку товарного виробництва підросійської України в ХІХ ст. При цьому увага зосереджується переважно на ендегенних чинниках цього процесу. У той же час, залишається недостатньо висвітленою роль екзогенних доміант формування високотоварного укладу українського господарства та питання впливу зовнішніх чинників на становлення підприємництва, що визначає необхідність подальшої розробки проблеми.

Мета дослідження – виявлення чинників формування високотоварного укладу господарства українських земель та становлення підприємництва у першій половині ХІХ ст.

Основні результати дослідження. Розвиток господарства українських земель у кінці ХVІІІ ст. характеризувався низкою негативних тенденцій, а саме: укоріненням соціальних інститутів феодальної залежності, екстенсивним розвитком аграрної галузі, повільними темпами становлення промислового сектору, представленою, головним чином, дрібним товарним виробництвом, та посиленням кріпосної експлуатації. Природний, трудовий та господарський потенціал українського регіону залишався не розвиненим, причиною чого, з одного боку, була відсутність ефективної державної підтримки, а з іншого – зумовлена жорсткою та обмежувальною зовнішньоторговельною політикою уряду відносна закритість вітчизняної економіки щодо впливу екзогенного середовища. Лібералізація економічної та торговельної політики уряду Російської імперії на початку ХІХ ст. створила умови для прискореної інтеграції українського регіону у світовий економічний простір, яка фактично дала поштовх до розвитку вітчизняної

економіки за західноєвропейським сценарієм. Уже в цей час помітним стає формування окремих рис ринкової економіки таких, як збільшення кількості вільнонайманих робітників, поглиблення процесів регіональної кооперації та спеціалізації, консолідація внутрішнього товарного ринку тощо.

Зовнішнє економічне та політичне середовище стає потужним чинником трансформації економіки українських земель у напрямку заміни натуральних форм господарювання високотоварним виробництвом ринкового типу: у структурі вітчизняного господарства поряд з традиційною аграрною сферою та кустарними промислами виокремлюється великомасштабне промислове виробництво, розвиваються форми ринкового підприємництва, основані на приватній власності та вільнонайманій праці. Серед екзогенних політичних та економічних чинників ключову роль у даних процесах відіграли дипломатичні відносини та військові конфлікти Російської імперії з тогочасними країнами-лідерами, економічна думка Заходу з філософією лібералізму в її основі, власні політичні переконання російського уряду, система зовнішніх економічних відносин українського регіону (зовнішня торгівля, приплив іноземних інвестицій, інтелектуального та технологічного продукту, міграція трудових ресурсів, конвергенція вітчизняного фінансового ринку тощо).

Важливу роль у розвитку вітчизняного господарства у перші десятиліття XIX ст. відіграло погіршення зовнішньополітичних відносин Російської імперії з країнами-торговельними партнерами: Англією (участь у континентальній блокаді 1806–1814 рр.) та Францією (франко-російська війна 1812 р.). Насамперед, ці події негативним чином відбилися на динаміці зовнішньої торгівлі українських земель та розвитку торговельного підприємництва (сприяли занепаду старого гільдійського купецтва), що пригальмувало процес формування високотоварного укладу вітчизняного господарства. У той же час, франко-російська війна, яка виявила недоліки феодално-кріпосницької форми господарювання Російської імперії, стимулювала уряд до зміни суспільно-економічного ладу, стала чинником введення політики протекціонізму, яка по відношенню до українського регіону виявилася у законодавчій та фінансовій мотивації тамтешніх поміщиків та купців та зумовила притік нової генерації підприємців – так званих «торгуючих селян» (приватні власники у сфері кустарних промислів та дрібної торгівлі), які склали основу нового покоління

ня підприємців та стали рушійною силою товаризації виробництва у провідних галузях господарства українських земель.

Значний негативний вплив на розвиток економіки українського краю у першій половині XIX ст. мало загострення російсько-турецьких відносин і, як наслідок, – військові події 1806–1812 та 1828–1829 рр. Така політична ситуація виявилася несприятливою для економічного зростання південного регіону України як одного з найперспективніших у плані становлення торговельного та промислового підприємництва, а також розвитку стратегічних експортноорієнтованих сфер господарства. Постійні військові сутички та блокада експортно-імпортних операцій через чорноморські порти перешкоджали ефективній зовнішньо-торговельній взаємодії підросійської України та європейського ринку, тим самим гальмуючи процес урбанізації південного краю, розвитку торговельного флоту, розбудови промислово-торговельної інфраструктури та активізації підприємницької діяльності на даній території.

Серед інших зовнішньополітичних чинників впливу на умови економічного розвитку українських губерній в складі Російської імперії та процес формування високотоварного укладу господарства у першій половині XIX ст. слід вказати такі: завоювання міжнародних ринків заокеанськими країнами (Австралія, Ост-Індія, США), зіткнення політико-економічних інтересів Англії та Китаю на Далекому сході та, як результат, зміни на азіатському ринку, лібералізація економічних політик більшості західноєвропейських країн.

Тенденції розвитку економіки українських земель першої половини XIX ст. визначалися загальною політичною позицією уряду країни, яка на той час носила відкритий проєвропейський характер. Зокрема, політичні переконання царя Олександра I в період його правління (1801–1825 рр.) формувалися в дусі західноєвропейського ідеалістичного лібералізму, на що впливав як його наставник філософ-швейцарець Ф.Лагарп, так і найближче оточення глави уряду (друзі, соратники, радники), яке мало тісні зв'язки з європейським суспільством та сповідувало західні ідеали (А.Чарторийський, М.Новосільцев, В.Кочубей, П.Строганов). За часів правління Миколи I (1825–1855 рр.) значну кількість урядових посад займали іноземці: французи, ельзасці, німці, корсиканці, австрійці, венеціанці складали основу російської дипломатії. Зокрема, якщо у 1805 р. 68% дипломатичних посад займа-

ли особи іноземного походження, то у 1854 р. – 81%. На тлі світової популяризації концепцій та доктрин західноєвропейської економічної думки така політична інтервенція виявилася одним із чинників поширення ідей класичної політичної економії з її фундаментальним принципом економічного лібералізму. Практичним наслідком стало поступове реформування економіки у напрямку становлення ринкових форм господарювання та розвитку економічних інституцій.

Лібералізація суспільно-політичних поглядів уряду сприяла деякому розширенню промислово-торговельних прав селянства та купецтва в українських губерніях. Зокрема, протягом першої половини XIX ст. окрім дозволу на оптову та роздрібну торгівлю купцям було надане право організувати фабрики, заводи та цехові ремесла, створювати страхові та комісіонерські контори. Якщо на початку XIX ст. здійснювати зовнішню торгівлю і мати власні торговельні судна дозволялося лише купцям першої та другої гільдій, то уже в 1820–1830-х роках такі права були надані найчисельнішій групі купців, що належали до третьої гільдії. Суттєві зміни відбулися у правах селян щодо заняття ремеслами та комерцією: був значно розширений список товарів роздрібної та оптової торгівлі, дозволено здійснювати торгівлю на ярмарках, утримувати торговельні лавки, створювати малі фабрики та цехи, орендувати та купувати землі тощо. Така політика уряду створила сприятливі умови для появи нових видів виробництва та концентрації в існуючих галузях господарства, зумовила зростання ділової активності найчисельнішої маси українського населення – селянства й купецтва.

Важливу роль у розвитку господарства українських губерній та становленні підприємницького середовища в першій половині XIX ст. відіграли зовнішньоторговельні відносини Російської імперії та її інтегрованих частин, зокрема, українського регіону. На початку XIX ст. відбувається формування міжнародних економічних зв'язків підросійської України та визначається її експортно-імпортна спеціалізація. Характерними рисами вітчизняної зовнішньої торгівлі, які визначили особливість позиціонування регіону на міжнародному товарному ринку й специфіку впливу зовнішньої кон'юнктури на еволюцію внутрішньогосподарської системи, були такі: домінуюче спрямування вітчизняних експортно-імпорتنних потоків на західноєвропейський ринок (90% всього зовнішньоторговельного обороту); екстенсивний характер вивіз-

ної торгівлі українських губерній (95% – сировина та напівфабрикати, лише 5% – готові вироби); домінування промислових товарів, високотехнологічної продукції та предметів розкоші у структурі вітчизняного імпорту; умовою здійснення вітчизняного експорту був не надлишок товарів на локальних ринках та задоволення потреб населення, а низька купівельна спроможність внутрішнього попиту [1, с.164]. Така специфіка зовнішньої торгівлі підросійської України визначила характерні риси структури вітчизняного господарства: з одного боку, зростання ролі українського регіону на міжнародному ринку як головного постачальника сільськогосподарської сировини зумовило нарощування виробництва сировинних галузей та розвиток аграрного підприємництва; з іншого – значний притік на внутрішній ринок високотехнологічного обладнання сприяв розвитку та концентрації виробництва сфер переробної промисловості (цукрова, тютюнова, текстильна, суконна, олійна, борошномельна тощо).

У першій половині XIX ст. активізація взаємодії підросійської України та європейського ринку була зумовлена тенденціями розвитку провідних країн світу: завершення промислового перевороту та формування вторинного сектору економіки в західноєвропейських країнах, поява класу найманих робітників та швидка урбанізація зумовили зростання попиту на сільськогосподарську продукцію (зокрема, хліб), у постачанні якої український регіон займав лідируючі позиції. Зміна кон'юнктури зовнішнього продовольчого ринку у напрямку зростання споживчого попиту на хліб з боку індустриальних держав зумовила товаризацію вітчизняного зернового виробництва, наслідком чого стало те, що в різні роки першої половини XIX ст. 55–80% усього виробленого хліба йшло на експорт. Головними споживачами українського зерна були Англія, Франція, Бельгія, Німеччина, Італія, продовольча політика яких визначала тенденції розвитку вітчизняної землеробської галузі.

Зокрема, запровадження свободи хлібної торгівлі та відміна аграрного протекціонізму в Англії (1846 р.), інтенсифікація німецького сільського господарства у напрямку розвитку тваринництва, становлення транзитної торгівлі в Бельгії зумовили зростання експорту української пшениці за період 1824–1853 рр. майже у 7 разів. Це сприяло товаризації поміщицьких та розвитку приватно-селянських господарств, підвищенню попиту на орендні землі, вдосконаленню засобів та способів виробництва, поси-

ленню експортної орієнтації землеробства. Зокрема, уже у 1850-х роках в українських губерніях власною землею володіло 34,5 тис. селян (83,4% з них мали власну землю й одночасно користувалися казенною) [2, с.7]. Яскравим підтвердженням цих тенденцій є позитивна динаміка посівів зерна на українських теренах: якщо у 1840 р. посіви пшениці сягали 376,6 тис. чв., то до 1848 р. вони зросли у 1,5 рази [3, с.90; 4, с.131].

Серед інших причин значного нарощування посівів пшениці у 1850-х роках можна вказати також колонізацію українського регіону, особливо південних земель, зумовлену подіями Кримської війни 1853–1856 рр. Територію заселила велика кількість греків, німців, вірменів, болгар: уже у 1860 р. іноземних колоністів нараховувалося більше 52 тис. сімей, які займали до 2 млн дес. землі [5, с.32]. Такі міграційні процеси, зумовлені зовнішньополітичними чинниками, сприяли удосконаленню вітчизняних форм землеробства та організації підприємницької діяльності в аграрній сфері.

Підвищення товарності землеробства мало неоднозначні наслідки для українського регіону. Стрімке збільшення експорту зернових та збіжжя з української території стало важливим чинником розвитку ринкових відносин, що проявилось у поступовому формуванні ринку вільнонайманої праці, нагромадженні торговельного капіталу, появі організаційно-правових форм господарювання ринкового типу, утворенні фінансового ринку, розвитку рентних й грошово-кредитних відносин тощо. Однак ці процеси охопили переважно південну частину України. З одного боку, за рахунок сприятливих географічних та природно-кліматичних умов, з іншого, через низьку частку закріпаченого населення тут розвинулося товарне монокультурне виробництво, основане на найманій праці, використанні провідних аграрних технологій та способів виробництва [6, с.305].

На основній території підросійської України збільшення експорту зернових не тільки не сприяло еволюції ринкових відносин, але й гальмувало таку еволюцію, фактично консервуючи в регіоні архаїчні відносини феодальної залежності. Отримавши можливість прибуткового збуту хліба на європейських ринках, поміщики були конче зацікавлені саме у збереженні провідних ресурсів, необхідних для його виробництва, – землі та дармової праці кріпаків [6, с.304]. Зростанню обсягів експорту продукції землеробства сприяло не тільки підвищення зовнішнього попиту, але й певні внутрішні умови: за незначної ємності внутрішнього ринку

та низької купівельної спроможності населення український сільськогосподарський виробник мусив орієнтуватися та пристосовувався лише до вимог зовнішнього ринку.

Товаризація українського землеробства викликала аналогічні процеси у рослинництві, садівництві, городництві, тваринництві та бурхливий розвиток переробної промисловості. В українських губерніях з'явилися своєрідні плантації, де застосовувалися модерні системи зрошення та сучасна техніка, мінеральні добрива, наймана робоча сила. Окреслилася тенденція перетворення значної частини поміщицьких маєтків на великомасштабні економії ринкового типу, в яких вирощування продукції поєднувалося з її промисловою переробкою.

Процес товаризації охопив й інші галузі сільського господарства. Зокрема, імпорт новітньої техніки (луги, рала, косильні машини, молотарки, кінні граблі), англійських, німецьких, французьких способів ведення сільського господарства (наприклад, широке застосування фламандського способу обробки льону, впровадження плодозмінних систем, влаштування хімічних лабораторій, метеорологічних станцій, дослідницьких полів), обмін досвідом господарювання, який здійснювався як шляхом навчання вітчизняних фахівців за кордоном, так й залучення іноземних майстрів та спеціалістів у національне виробництво, сприяли тому, що у першій половині XIX ст. товарного значення почало набувати вирощування низки технічних культур (махорки, бакуну, елітних сортів тютюну, льону, коноплі, цукрових буряків тощо), розвинулося орієнтоване на ринок городництво (вирощування капусти, картоплі, цибулі, часнику, кавунів).

Основними виробниками технічних культур були великі поміщицькі та селянські господарства, що володіли фінансовими ресурсами, достатніми для технічної модернізації галузі. Посіви олійних культур, зокрема, льону та конопель, почали зростати під впливом різкого падіння світових цін на вітчизняне зерно та нарощування обсягів олійного виробництва у провідних країнах Європи (Англії, Нідерландах, Німеччині, Франції, Бельгії). Високі ціни на льон та коноплі на зовнішньому ринку зробили рентабельним його масове виробництво в українських губерніях, особливо у Катеринославській, Херсонській, Чернігівській та Полтавській.

Аналогічно, починаючи з 1820-х років дещо зросли посіви цукрового буряка (переважно у правобережних губерніях), картоплі (у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях)

та тютюну (у Полтавській і Чернігівській губерніях). Домінантними чинниками товаризації вітчизняного рослинництва були розбудова транспортної інфраструктури (залізничне будівництво) та розвиток переробних підприємств харчової промисловості (цукроваріння, винокуріння, спиртогорілчаного та крохмального виробництва), для яких вказані вище технічні культури слугували сировиною. Вагомий вплив чинили й окремі екзогенні чинники, а саме зростання попиту з боку західноєвропейських країн на тютюн-сирець, тютюнові вироби, цукор-сирець, цукор-рафінад, кукурудзу, крохмаль та вже згадані вище міграційні процеси. Досить високою товарністю характеризувалося вітчизняне садівництво: фрукти та сухофрукти з українських губерній мали високу конкурентоздатність на зовнішньому ринку, що стимулювало поміщиків та селян до організації великих товариств з метою підвищення врожайності та оптимізації оптової торгівлі.

Процес формування високотоварного укладу у тваринництві у першій половині XIX ст. охоплює переважно територію півдня України, чому сприяли як екзогенні, так й ендегенні чинники. З одного боку, нарощування масштабів виробництва та технічна модернізація галузей легкої та харчової промисловості у країнах Західної Європи зумовили формування зовнішніх ринків збуту для продукції тваринництва, з іншого, сприятливі кліматичні й природні умови та близькість до головних морських торговельних шляхів перетворили південний регіон на важливого постачальника даної продукції. Цьому також сприяли й активні міграційні процеси: якщо в інших українських губерніях розведення худоби, коней й овець здійснювалося для потреб власних господарств, то колоністи півдня займалися тваринництвом з торговою метою. Як результат, сформувалася нова соціальна група підприємців-фермерів, які, використовуючи передову іноземну техніку та налагоджуючи зв'язки із західноєвропейськими фірмами, створили високопродуктивні господарства ринкового типу. До середини XIX ст. такі фермерські господарства були створені по всій території України, чому сприяла як активізація агропромислового виробництва в цілому, так і розвиток зовнішньої торгівлі сухопутними шляхами.

Зовнішньоекономічне співробітництво та міграційні процеси сприяли розведенню на вітчизняних теренах імпортованих порід великої рогатої худоби (симентальська порода корів), овець (вівці-мериноси), елітних породистих скакунів. Хоча худоба не була

важливою статтею вітчизняного експорту, її розведення в українських губерніях залежало від кон'юнктури зовнішнього ринку, а саме від попиту на похідні продукти – сало та шкіру. Високу конкурентоздатність вітчизняне сало мало на ринках Англії (85% від усього експорту), Німеччини, Франції, Ганзейських міст, Нідерландів, Бельгії, Австрії, до середини XIX ст. з'явилися нові ринки збуту у Швеції та Норвегії – все це сприяло зростанню його експорту, зокрема, протягом 1824–1828 рр. в середньому щороку вивозилося 221,8 тис. пуд. яловичого сала, протягом 1844–1846 рр. – 465 тис. пуд. [7, с.116]. Аналогічно яловича шкіра користувалася великим попитом на ринках Італії, Німеччини, США, Туреччини, Англії, Австрії. Зокрема, впродовж 1829–1833 рр. із південних портів у середньому щороку вивозилося 61,8 тис. пуд. шкіри, протягом 1839–1843 рр. – 47,6 тис. пуд. [7, с.266]. Це сприяло тому, що вже у 1848–1849 рр. у вітчизняних фермерських господарствах було розведено до 4,9 млн голів великої рогатої худоби [8, с.272]. До середини XIX ст. різко знижується експорт яловичого сала (майже втричі за період 1845–1855 рр.) та шкіри (майже у 5 разів за період 1840–1845 рр.), на що вплинуло як посилення конкуренції на міжнародному ринку з боку країн Південної Америки, Африки, Ост-Індії та ліквідація транзитного шляху до країн Західної Європи через Австрію, так і підвищення експортних цін на дану продукцію через високе експортне мито.

У цілому процес формування високотоварного укладу в основних галузях вітчизняного сільського господарства став чинником виокремлення в Україні спеціалізованих регіонів із вирощування тютюну та коноплі (Полтавська, Чернігівська, Київська губернії), льону-довгунця (Волинська та Київська губернії), пшениці та цукрових буряків (Подільська, Волинська та Київська губернії), розвитку племінного тваринництва (Катеринославська та Херсонська губернії).

Окремі тенденції розвитку європейського ринку аграрної продукції в першій половині XIX ст., зокрема, падіння цін на імпортовану бавовну, зумовлене промисловою кризою в Англії 1820–1840-х років, дали поштовх розвитку вітчизняної вовняної галузі. Більше того, відміна англійським урядом у 1842 р. заборони на вивезення прядильних та ткацьких машин та успішна імплементація німецьких методів ведення сільського господарства (залучення саксонських вівчарів та застосування англосаксонських

способів обробки, миття та сортування вовни) сприяли посиленню конкурентоспроможності української вовни [9, с.135].

Високі конкурентні позиції української вовни на ринках Німеччини, Австрії, Бельгії, Англії, Франції, Туреччини, Китаю сприяла товаризації вітчизняного вівчарства. В українських губерніях створювалися фермерські господарства з розведення як звичайних овець, так і чистопорідних мериносів; розвивалися підприємства з обробки, миття та сортування вовни; виробництва як тонкого середньо-вартісного, так і дорогого сукна; організовувалися компанії та товариства для закордонної торгівлі продуктами вівчарства та вовняної галузі. Більшість фабрик перебували у приватній власності купців та торговців, виробництво продукції здійснювалося з використанням вільнонайманої праці, а товар реалізовувався не за державними замовленнями, а на основі вільного продажу. Така схема виробничого процесу створювала фінансові можливості для модернізації та технічного переоснащення, а відтак і розвитку виробництва. Зокрема, якщо у 1848–1849 рр. у вітчизняних фермерських господарствах налічувалося до 12,4 млн овець, то у 1866 р. – 15,2 млн; якщо у 1825 р. на головну вітчизняну ярмарку (Троїцьку) поставлялося лише 1,5 тис. пуд. вовни, то у 1830 р. – 150 тис. пуд., а до середини ХІХ ст. обсяги зросли майже вдвічі [8, с.272; 10, с.614; 11, с.209]. Своєю чергою зріс експорт вовни через основний морський порт (Одеса) та головну сухопутну митницю (Радзиви́лів) і вже у 1850-х роках складав у середньому 275 тис. пуд.

Наявність зовнішнього попиту на російських коней сприяла нарощуванню їх товарних обсягів в українських господарствах. Уже у 1840–1850-х роках коней було розведено близько 2 млн (до 80% належало сільським товариствам, решта – приватним землевласникам), при цьому англійські та арабські породи, призначені для експорту, розводилися на півдні України. Крім приватних фермерських господарств створювалися кінні заводи, зокрема, у 1847 р. їх налічувалося уже 1143 [12; 13, с.161].

Поряд із розвитком високотоварного укладу у вітчизняному сільському господарстві у першій половині ХІХ ст. відбувається формування підприємницького середовища та нарощування обсягів виробництва у промисловості. Цьому сприяла як світова кон'юнктура, так й резерви внутрішнього розвитку – початок будівництва залізниць, формування ринку вільнонайманої праці, розвиток біржових та банківських відносин, зовнішня конверген-

ція вітчизняного фінансового ринку, успішна російсько-турецька війна, притік іноземних інвестицій тощо [13, с.250]. Важливим чинником концентрації промислового виробництва, знову ж таки, була інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій підросійської України з країнами Західної Європи. Зокрема, вагому роль у розвитку вітчизняного господарства відігравав англійський імпорт, який забезпечував притік на внутрішній ринок готової мануфактурної продукції, промислових зразків та напівфабрикатів, передової техніки, високопродуктивного виробничого устаткування та обладнання, що стимулювало модернізацію існуючих та появу нових галузей економіки.

Важливого значення у першій половині ХІХ ст. набувала економічна взаємодія підросійської України та Царства Польського, що сприяла нарощуванню обсягів виробництва у легкій промисловості, зокрема, стала чинником розвитку суконного підприємництва. Польський революційний рух 1830 р. та ліквідація митного кордону між територією України і Царства Польського у 1850 р. викликали міграцію до імперії суконних фабрикантів, майстрів та робітників-сукнярів, що стало чинником не лише зростання вітчизняної текстильної галузі, а й виникнення нового виробництва – виготовлення безворсових килимових тканин.

Інтенсивні зовнішньоторговельні операції сприяли накопиченню приватного торговельного капіталу, розвитку фінансових, банківських, біржових відносин та формуванню відповідної інституційної структури – все це стало поштовхом фінансової інтеграції підросійської України та інвестиційної експансії в її господарство. За умов нестачі вільних коштів у середині Російської імперії (якщо в Європі на людину припадало 50 руб вільних коштів, то в Російській імперії – 10 руб) іноземні інвестиції стали домінуючим чинником розвитку промислово-торговельного підприємництва та концентрації промислового виробництва. На початку ХІХ ст. іноземні інвестиції спрямувалися переважно в легку промисловість. Зокрема, на створених англійцями, французами, німцями ситценабивних та паперовопрядильних фабриках вводиться новітня європейська техніка (парові двигуни, прядильні машини), що не лише сприяє процвітанню вітчизняної текстильної галузі, а й зумовлює виникнення нового виробництва – картонного. Іноземний капітал став чинником концентрації виробництва та розвитку підприємництва у скляній, паперовій, текстильній, фарфоро-фаянсовій, хімічній, цукровій, борошномельній, кондитерській,

спиртово-горілчаній галузях вітчизняної промисловості та в цілому дав поштовх до пожвавлення економіки.

Унаслідок впливу вказаних зовнішніх чинників швидкими темпами росла кількість підприємств та обсяги виробництва суконної, полотняної, шкіряної, бавовняної, вовняної галузей. На початку XIX ст. на території українських губерній налічувалося 12 суконних фабрик ринкового типу з виробничою потужністю 304 тис. аршин готової продукції. До середини XIX ст. їхня кількість зросла до 74, а виробнича потужність – до 2592 тис. аршин, що було зумовлене активним впровадженням у виробництво імпоротної техніки (сорокаверетенних прядильних машин, чесальних механічних агрегатів, автоматичних прядок та ножиць) [14, с.153]. На цей час в українських губерніях уже налічувалося 16 бавовняних фабрик, 246 шкіряних підприємств, 10 вовномийок, 20 фарбувально-набивних та 4 полотняних фабрики, 16 підприємств із виробництва лляних виробів, 3 – шовкових матерії, 4 – канатів; розвинулася мережа панчішних фабрик [15, с.40–232].

Як іноземні інвестиції, так й інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій сприяли зростанню кількості підприємств і концентрації виробництва у цукровій, борошномельній, тютюновій, спиртовій галузях та сфері винокуріння. Зокрема, уже до середини XIX ст. переважна більшість українських цукроварень виробляла до 2 тис. пудів [15, с.175, 179, 184]. Крім того, комерціалізація галузі зумовила збільшення кількості цукрових заводів: за період 1825–1850 рр. їхня кількість зросла більше ніж у 15 разів. На цей час в українських губерніях уже налічувалося 3595 ґуралень з обсягом виробництва 16 млн відер горілки; 2506 винокурень з обсягом виробництва 40 млн відер вина; 43 тютюнових заводи, 120 салотопильних підприємств, 4 маслобійні, 2 макаронних фабрики тощо [8, с.218; 16, с.289–290, 296; 17, с.40–232].

Під впливом системи екзогенних чинників у першій половині XIX ст. у структурі переробної промисловості виокремлюються та набувають комерційного значення нові галузі, а саме фарфоро-фаянсове, скляне, цегляне, свічне виробництво, миловаріння та селітроваріння. Зокрема, вже у 1850 р. на українській території налічувалося 50 скляних заводів, близько 1000 цегляних виробництв, 10 фарфоро-фаянсових заводів, 197 миловарень та свічних заводів, 350 селітроварень [17, с.40–232; 18, с.397–398; 19, с.34–36].

Поряд із зовнішньої торгівлею та іноземними інвестиціями як важливу екзогенну домінанту прямого та опосередкованого впливу на розвиток національного господарства та становлення підприємництва у першій половині XIX ст. можна розглядати реалізацію транзитного потенціалу української території. Основні транзитні коридори польського (Одеса – Варшава, Одеса – Броди, Одеса – Новоселиця), російського (Одеса – Москва, Феодосія – Москва), західноєвропейського (Одеса – Лейпциг) напрямів сприяли нарощуванню обсягів експортної торгівлі, зростанню внутрішнього товарообороту, розвитку транспортно-торговельної інфраструктури тощо.

Наслідком формування високотоварного укладу в провідних галузях сільського господарства та промисловості українських земель став розвиток вітчизняного підприємницького середовища. Уже до середини XIX ст. традиційні форми квазіпідприємництва, а саме вотчинна (кріпосна) мануфактура, зосереджена в поміщицьких маєтках та основана на кріпосній праці, й посесійна мануфактура, яка належала приватним особам або казні та існувала за рахунок державних пільг і привілеїв, втрачають свою економічну значимість. Натомість з'являються організаційні форми підприємництва, основані на найманій праці, приватній власності та орієнтовані на ринкову конкуренцію. Перші приватні фабрики та заводи створювалися на кошти представників торговельного класу: купці-підприємці виборювали позиції в обробній, скляній, паперовій, полотняній галузях, зосереджували в руках підприємства по обробці тютюну, виготовленню канатів, миттю та сортуванню вовни тощо. Зокрема, якщо у 1828 р. у загальній структурі підприємств 53,8% були поміщицькими, а купецькі склали 46,2%, то вже у 1861 р. – частка поміщицьких підприємств знизилася до 5,8%, а купецьких – зросла до 94,2%.

Національне підприємництво формувалося також шляхом еволюції селянських дрібних ремісничих майстерень та кустарних промислів до рівня мануфактурного виробництва. Як результат, на території України виокремилися спеціалізовані промислові поселення – центри розвитку текстильної, шкіряної, деревообробної, цукрової галузей. Селянське підприємництво слугувало основою для розвитку високотоварного виробництва, оскільки в його середовищі накопичувалися значні фінансові кошти, готувалися робочі кадри, формувався підприємницький клас.

Поряд із аграрним і промисловим підприємництвом у першій половині XIX ст. підвищується ділова активність у торговельній сфері. Основний обсяг торговельних операцій припадав на сільськогосподарські товари та продукцію кустарних промислів. Центрами вітчизняного торговельного підприємництва були так звані місця стихійної торгівлі – ярмарки, базари, торги, яких в Україні уже в 40–50-х роках XIX ст. налічувалося близько 12 тис. Тут укладалися найбільші торговельні угоди (часто за участю іноземних гуртових покупців), демонструвалися технічні новаторства, зав'язувалися ділові контакти, створювалися акціонерні підприємства. Зокрема, харківські ярмарки (Хрещенська, Успенська, Покровська, Троїцька) відігравали важливу роль у розвитку внутрішньої торгівлі імперії, перевершуючи за обсягом продажів майже всі головні торговельні центри, крім Нижньогородської ярмарки. У 1842 р. торговельний оборот на харківських ярмарках складав 20,5 млн руб, у 1846 р. – 25,1 млн руб. При цьому тут реалізовувалося близько 90% продукції вітчизняного виробництва (головним чином, мануфактурні вироби) і лише 10% імпортованих товарів [3, с.74]. До середини XIX ст. стихійна торгівля почала поступатися організованим (стаціонарним) формам торговельного підприємництва – лавковій та магазинній.

Інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій зумовила появу низки форм посередницького торговельного підприємництва, а саме промислово-торговельних компаній, товариств та союзів, торгово-промислових палат, агентур, бірж, товарних складських приміщень. Зокрема, у першій половині XIX ст. набула розвитку біржова справа: за зразком англійських та німецьких автономних бірж були створені торговельні біржі, де здійснювалися операції купівлі-продажу товарів, страхування суден, сформувалися біржові комітети. Розвиток прикордонних територій сприяв становленню складського господарства, зокрема, на півдні України розгорнулася мережа складських комплексів та підприємств-складів (виробничих, транзитно-перевалочних, митних, гуртово-роздрібних та роздрібних).

Зовнішня торгівля українського регіону першої половини XIX ст. стала чинником розвитку фінансового підприємництва. За європейським зразком під егідою держави уже до середини XIX ст. переважно на території Лівобережної України створюються комерційні банки для обслуговування комерсантів і промислово-торговельних домів, селянські банки, іпотечні банки, ощадні

каси. Важливу роль в економічному житті почали відігравати іноземні банкірські дома, що були джерелом фінансування розвитку промислового підприємництва (суконного, льонопрядильного, транспортного).

Висновки. Формування високотоварного укладу на українських теренах у першій половині XIX ст., а також розвиток підприємництва перебували під впливом системи екзогенних та ендогенних чинників, що зумовило неоднозначний характер та наслідки товаризації господарства для підросійської України. Становлення високопродуктивного виробництва в українському регіоні в цей період позначилося нарощуванням обсягів виробництва та визначенням експортної спеціалізації провідних галузей сільськогосподарства (насамперед, землеробства), а також формуванням спеціалізованих регіонів з розвитку товарного рослинництва, городництва, садівництва та тваринництва.

На Правобережній та Лівобережній Україні вказані процеси сприяли збереженню екстенсивної системи господарювання. Швидка модернізація та індустріалізація країн Західної Європи, розширення дипломатичних відносин Російської імперії, розвиток територіальної спеціалізації та інтенсифікація зовнішньоторговельних операцій сприяли посиленню зовнішнього попиту на продукцію землеробства, головним постачальником якої, в силу своїх природно-географічних та економічних (низька купівельна спроможність внутрішнього попиту) умов, був український регіон. У свою чергу, розширення експорту зернових та збіжжя стало стимулом для нарощування обсягів виробництва екстенсивними методами, а саме за рахунок збереження монополії поміщиків на земельні ресурси та посилення кріпосної експлуатації. Отже, це свідчить про те, що на основній території України система вказаних екзогенних чинників сприяла укоріненню архаїчних форм господарювання.

На півдні України в силу певних умов (низький рівень заселеності території у першій половині XIX ст. та активна її колонізація) спостерігалася низька частка закріпаченого населення та розвинулося високопродуктивне товарне виробництво, основане на найманій праці, використанні провідних аграрних технологій та способів виробництва, орендних відносинах у сфері землекористування. Фактично сприятлива світова кон'юнктура у синергетичній взаємодії із вигідним географічним положенням та розвинутою транспортною інфраструктурою зумовили розвиток рин-

кових відносин, становлення ринкових форм підприємництва та формування інтенсивної системи господарювання.

Отже, у степовій та південній частині України на основі приватної власності та використання найманої праці сформувалися високопродуктивні та експортоорієнтовані фермерські господарства з розведення овець, великої рогатої худоби та коней; на Правобережній та Лівобережній Україні на базі магнатсько-шляхетського землеволодіння шляхом обезземелення селянства та посилення експлуатації покріпаченого населення були створені латифундії, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових, технічних культур, овочів та фруктів, що набули товарного значення.

Товаризація аграрного господарства, посилення інтеграції українських земель у світовий товарний ринок та позиціонування регіону як імпортера технологічного й інтелектуального продукту у першій половині XIX ст. дали поштовх до концентрації виробництва у сферах переробної промисловості. Зокрема, до середини XIX ст. відбулося суттєве нарощування обсягів виробництва на поміщицьких та селянських підприємствах у сфері ґуральництва, винокуріння, виготовлення свічок та канатів, селітроваріння, миловаріння, борошномельного виробництва тощо; в купецьких мануфактурах по виробництву цегли, миттю та сортуванню вовни, цукрових та скляних заводів, суконних та панчішних фабрик тощо.

Розвиток зовнішньоторговельних зв'язків українського регіону та певна торговельна відкритість вітчизняної економіки сприяли перетворенню регіону на об'єкт інвестиційної експансії, результатом чого стало становлення у першій половині XIX ст. іноземного підприємництва, зокрема, у текстильній, хімічній, кондитерській, борошномельній та фарфоро-фаянсовій галузях; створення ситценабивних, бавовняних та полотняних фабрик, відкриття фарфоро-фаянсових заводів, розвиток картонного та макаронного виробництва тощо.

1. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX в. / И.Х. Озеров. – М., 1905. – 271 с.
2. Вешняков В. Крестьяне-собственники в России / В. Вишняков. – СПб., 1858. – 138 с.
3. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества : в 3 кн. – Кн.2. – СПб., 1854. – 322 с.

4. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю / А.А. Радциг. – СПб., 1896. – 267 с.
5. Яхонтов А.П. Переселение и колонизация / А.П. Яхонтов. – Харьков, 1925. – 105 с.
6. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. Ч. 1 / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.] ; за ред. В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – 332 с.
7. Неболсин Г.П. Статистическое обозрение внешней торговли России : в 2 т. / Г.П. Неболсин. – Т.2. – СПб., 1850. – 495 с.
8. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России : в 2 ч. / Л.В. Тенгоборский. – Ч.1. – Москва, 1854. – 331 с.
9. Верещагин А.С. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX века / А.С. Верещагин, Р.Х. Хайртдинов. – Уфа : Из-во УГНТУ, 2009. – 245 с.
10. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геець та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій]. НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
11. Конская перепись 1882 г. – СПб., 1884. – 393 с.
12. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России : в 2 ч. / Л.В. Тенгоборский. – Ч.2. – Москва, 1855. – 463 с.
13. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. – Москва, 1922. – 429 с.
14. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России : Департамент мануфактур и внутренней торговли : в 3 т. – Т.1. – СПб, 1862. – 428 с.
15. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. – СПб., 1896. – 636 с.
16. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России: Департамент мануфактур и внутренней торговли : в 3 т. – Т.3. – СПб, 1865. – 655 с.
17. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты / П. Крюков. – СПб., 1853. – 249 с.
18. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І.О. Гуржій. – К., 1962. – 207 с.
19. Кагарлицкий Б. Периферийная империя. Россия и миросистема / Б. Кагарлицкий. – М., 2009. – 576 с.

Транслітерований список джерел

1. Ozerov I.Kh. Ekonomicheskaya Rossiya i ee finansovaya politika na iskhode XIX i v nachale XX veka / I.Kh. Ozerov. – Moskva, 1905. – 271 s. [in Russian]
2. Veshnyakov V. Krest'yane-sobstvenniki v Rossii / V. Vishnyakov. – SPb., 1858. – 138 s. [in Russian]
3. Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii, izdavaemyi Statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva : v 3 kn. – Kn.2. – SPb., 1854. – 322 s. [in Russian]
4. Radtsig A.A. Vliyanie zheleznykh dorog na sel'skoe khozyaistvo, promyshlennost' i torgovlyu / A.A. Radtsig. – SPb. : Dep. zh/d M-stva puti soobshchenii, 1896. – 267 s. [in Russian]
5. Yakhontov A.P. Pereselenie i kolonizatsiya / A.P. Yakhontov. – Khar'kov, 1925. – 105 s. [in Russian]
6. Evoliuciia rynkovykh instytutiv v Ukraini : monografiia : u 2 ch. Ch. 1 / [V.V. Nebrat, N.A. Suprun ta in.] ; za red. V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy ; In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2012. – 332 s. [in Ukrainian]
7. Nebolsin G.P. Statisticheskoe obozrenie vneshnei torgovli Rossii : v 2 t. / G.P. Nebolsin. – T.2. – SPb., 1850. – 495 s. [in Russian]
8. Tengoborskii L.V. O proizvoditel'nykh silakh Rossii : v 2 ch. / L.V. Tengoborskii. – Ch.1. – Moskva, 1854. – 331 s. [in Russian]
9. Vereshchagin A.S. Istoriya rossiiskogo predprinimatel'stva: ot istokov do nachala XX veka / A.S. Vereshchagin, R.Kh. Khairtdinov. – Ufa : Iz-vo UGNTU, 2009. – 245 s. [in Russian]
10. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia : v 2 t. / [red. rada: V.M. Lytvyn (golova), G.V. Boriak, V.M. Geiec' ta in. ; vidp. red. V.A. Smolij]. NAN Ukrainy. Instytut istorii' Ukrainy. – K. : Nika-Centr, 2011. – T.1. – 696 s. [in Ukrainian]
11. Konskaya perepis' 1882 g. – SPb., 1884. – 393 s. [in Russian]
12. Tengoborskii L.V. O proizvoditel'nykh silakh Rossii : v 2 ch. / L.V. Tengoborskii. – Ch.2. – Moskva, 1855. – 463 s. [in Russian]
13. Tugan-Baranovskii M. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoricheskoe razvitie russkoi fabriki v XIX veke / M. Tugan-Baranovskii. – Moskva, 1922. – 429 s. [in Russian]
14. Obzor razlichnykh otraslei manufakturnoi promyshlennosti Rossii : Departament manufaktur i vnutrennei torgovli : v 3 t. – T.1. – SPb, 1862. – 428 s. [in Russian]
15. Fabrichno-zavodskaya promyshlennost' i torgovlya Rossii: s prilozheniem obshchei karty fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Rossiiskoi imperii / Ministerstvo finansov, Departament torgovli i manufaktur. – SPb., 1896. – 636 s. [in Russian]

16. Obzor razlichnykh otraslei manufakturnoi promyshlennosti Rossii: Departament manufaktur i vnutrennei torgovli : v 3 t. – T.3. – SPb, 1865. – 655 s. [in Russian]
17. Kryukov P. Ocherk manufakturno-promyshlennykh sil Evropeiskoi Rossii, sluzhashchii tekstem promyshlennoi karty / P. Kryukov. – SPb. , 1853. – 249 s. [in Russian]
18. Gurzhii I.O. Rozvytok tovarnogo vyrobnyctva i torgivli na Ukraini (z kincja XVIII st. do 1861 roku) / I.O. Gurzhii. – K., 1962. – 207 s. [in Ukrainian]
19. Kagarlitskii B. Periferiinaya imperiya. Rossiya i mirosistema / B. Kagarlitskii. – M., 2009. – 576 s. [in Russian]

Одержано 12.10.2015 р.

Н.А. Супрун, С.В. Чистякова

**ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ КОРПОРАТИЗАЦІЇ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

У статті розглядається процес становлення корпоративного підприємництва в Україні. Розкрито роль держави, визначено наслідки корпоратизації для структурно-технологічної модернізації господарства та соціально-економічного розвитку суспільства.

Ключові слова: підприємництво, корпоративні організації, ринкові перетворення, акціонерні товариства, концентрація капіталів, монополізація, урядове заступництво, фаворитизм.

Постановка проблеми. У сучасному ринковому середовищі корпоративні підприємства з різним рівнем зовнішньої та внутрішньої інтеграції є однією з найпоширеніших форм підприємницьких структур, які відіграють найбільш істотну роль у розвитку національних економік та визначають рівень їхньої конкурентоспроможності. Нетривала історія розвитку корпоративних форм підприємництва в Україні в період ринкової трансформації господарства актуалізує потребу дослідження закономірностей їх становлення та визначення впливу на процеси структурно-технологічної модернізації та соціально-економічного розвитку суспільства. Важливим завданням є також аналіз взаємообумовленості індустріальних перетворень економіки та корпоратизації підприємницького середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній історико-економічній літературі проблема розвитку і ролі корпоративних організацій у процесі ринкових перетворень в Україні вивчалася в різний час у контексті дослідження еволюції наукових поглядів на проблеми корпоративного устрою, аналізу процесів концентрації капіталів, монополізації економіки, державного регулювання корпоративного середовища (Н.Супрун [1], П.Фомін [2; 3], В.Фещенко [4], Д.Шполянський [5] та ін.). Автори, які досліджували процес концентрації капіталу на прикладі великих підприємств, не приділяли достатньої уваги визначенню ролі

процесу акціонування у створенні та поширенні корпоративних організаційних структур, а також аналізу організаційно-економічної природи таких організацій. Разом з тим, ще у працях українських вчених другої половини XIX – початку XX ст. – Л.Петражицького, І.Тарасова та ін. – було обґрунтовано положення, що в епоху ринкових перетворень акціонерна концентрація є найбільш придатною економічно-організаційною основою для розвитку складних корпоративних форм господарювання.

Мета статті полягає у розкритті історичних умов та інституційних чинників корпоратизації підприємницького середовища в Україні, з'ясуванні наслідків цього процесу для структурно-технологічної модернізації господарства та соціально-економічного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Історія українського підприємництва впродовж майже двох століть (XVII–XVIII ст.) була нерозривно пов'язана зі станово-корпоративними товариствами – купецькими гільдіями. Становлення і розвиток ділової ініціативи в Україні відбувалися в межах і правовому полі Російської імперії, причому найважливіші важелі управління перебували в руках дворянства чи генетично пов'язаної з ним бюрократії. Основи станово-корпоративної організації українського купецтва були закладені саме у XVIII ст., коли внаслідок обмеження політичної автономії України на неї поширився станово-ієрархічний устрій російської абсолютистської держави. Становлення станово-корпоративних торгівельних товариств – купецьких гільдій створило реальні економічні, соціальні та правові умови для оформлення купецтва у самостійний стан, на основі якого в Україні зародився і почав швидко розвиватися клас вітчизняних підприємців.

Характерною особливістю нової організації купецтва, що відрізняло її не тільки від родинних об'єднань вітчизняних торговців у минулі століття, а й від інституту гільдій Західної Європи, було те, що вона за своєю природою була «відкритою корпорацією». Вітчизняні купецькі гільдії, на відміну від західноєвропейських, не мали ніяких атрибутів кастової, закритої організації – традиційного статутного документу, поручительства для прийому в гільдію, обов'язкового випробувального терміну, корпоративних церемоній і т. п. Купецькі гільдії були відкритими для прийому до них нових членів, а процедура вступу вкрай спрощена: необхідною умовою була сплата державного податку – гільдійського збору. Ще однією особливістю, притаманною корпоратив-

ним організаціям українського купецтва кінця XVIII – початку XIX ст., була дискретність, тобто відсутність історичної спадкоємності у розвитку.

Функціонування українського купецтва в рамках економічного і правового поля російської феодально-абсолютистської держави негативно позначилося на його історичній ґенезі. На відміну від західної практики еволюційного розвитку ліберально-ринкової моделі підприємництва, для розвитку господарства України наприкінці XVIII–XIX ст. був характерним авторитарно-регуляторний режим. Це означало, що український купець-підприємець постійно перебував під жорстким контролем держави, яка через систему казенних норм та через механізми оподаткування не лише вилучала значну частину купецького доходу, а й визначала напрями, форми та обсяги підприємницької діяльності у відповідності до пріоритетних цілей розвитку держави. Торговельно-промислова діяльність перебувала під постійним урядовим контролем, що знайшло відображення в більшості державних законодавчих актів та указів, норми яких стосувалися не лише правових та організаційних умов здійснення підприємницької діяльності, а й містили положення щодо зміни в правовому статусі підприємців. З огляду на це український підприємець міг набагато успішніше реалізувати свої підприємницькі здібності саме в торгівлі, де було легше отримати прибуток, а також приховати доходи від оподаткування.

Перші корпоративні форми підприємництва в Україні у дореформений період створювались саме для ведення торговельних справ. Проте, такі організаційні форми як купецькі гільдії лише до певної міри можна вважати корпоративними підприємницькими організаціями. Виникнення «класичних» підприємницьких корпорацій у формі акціонерних товариств розпочалося в Україні лише в середині XIX ст. Незначний інтерес українських підприємців до об'єднання в компанії був зумовлений як економічними причинами, так і відсутністю традиції ведення колективної справи та майже повною відсутністю правових норм, що регулювали б функціонування таких організаційних форм господарювання: у Російській імперії, як у більшості європейських країн, упродовж тривалого часу не було розроблено системних механізмів законодавчого регулювання діяльності корпоративних організацій.

Одним із перших найважливіших державних актів, яким було закріплено норми акціонерного засновництва був Маніфест від

1 січня 1807 р., посилання на який використовувалися протягом наступних тридцяти років у процесі створення акціонерних товариств. Маніфестом передбачалося, що акціонерна компанія утворюється багатьма особами, які складають визначені суми у статутний капітал, чим встановлювався принцип формування самої компанії та її початкової майнової бази. Крім того, визначався порядок заснування акціонерних компаній з огляду на їх виняткову значимість шляхом введення концесійної системи заснування компаній. За твердженням А.Камінки, «повна відсутність законодавчих актів, що регулюють акціонерну форму підприємництва до середини XIX ст. мала особливо несприятливо відбитися на її поширенні, тим більше, що її особливості все ще залишалися маловідомими для широкого загалу» [6, с.364]. На підтвердження цієї тези слід зауважити, що до моменту видання Маніфесту в країні діяло менше десятка акціонерних компаній, а вже в перше десятиліття 1830-х років їх нараховувалося близько сорока.

З іншого боку, сам факт поширення акціонерних компаній визначив потребу в подальшому вдосконаленні та уточненні норм законодавства у сфері корпоративних відносин. Тому на початку 1830-х років багато статей Маніфесту у майже повному складі увійшли спочатку в новаторський для свого часу законодавчий акт – «Положення про акціонерні компанії», який унормував різні аспекти діяльності акціонерних компаній. Зокрема, були визначені форми, в яких могла здійснюватись діяльність підприємств, регламентувався предмет майбутньої діяльності корпоративних організацій, а також визначалась норма щодо відповідальності засновників компанії. Законодавство передбачало два види капіталістичних об'єднань – торговий дім та акціонерну компанію, основна відмінність між якими полягала в ступені відповідальності засновників, тому саме закріплення розміру основного капіталу акціонерної компанії слугувало гарантією її платоспроможності. У Положенні було сформульоване одне з перших законодавчих визначень даного виду компаній – акціонерними вважались компанії на акціях, що виникли шляхом об'єднання визначеної кількості приватних вкладів певного розміру в один загальний статутний капітал, яким обмежувалось коло дій та відповідальність кожної компанії. В наукових джерелах середини XIX ст. визнавалась хибність такого визначення внаслідок його неповноти та помилковості, адже акціонерна компанія від-

повідала по зобов'язанням не лише статутним капіталом, а й всім своїм майном.

Уряд чітко усвідомлював економічну значимість акціонерних компаній як специфічної форми господарської активності, роль якої полягає в об'єднанні капіталів для здійснення масштабних економічних проектів, які не можуть бути виконані силами дрібних підприємств. Саме це зумовило активну урядову підтримку розвитку акціонерної форми підприємництва у великих промислових, транспортних, торговельних та інших компаніях, що сприяло розвитку підприємницької активності загалом. Оцінюючи сам факт доцільності заснування акціонерних товариств, урядовці усвідомлювали, що засновники переслідують мету власної комерційної вигоди, тому пропонували надавати пільги лише тим підприємствам, які насамперед приносили вигоду державі, удосконалюючи та розвиваючи ту чи іншу галузь промисловості, транспортного сполучення, торгівлі, видобутку корисних копалин та створення робочих місць. Перевага такого підходу полягала в тому, що участь держави у засновницькому процесі об'єктивно «потребує його далекоглядності у порівнянні з приватними особами у недопущенні (засновництва) підприємств раніше ніж буде отримана достовірність, що воно виконується з вигодою та без розорення вкладників» [7, с.37].

Щодо надання державних пільг і субсидій акціонерним компаніям, то ставлення до цього питання з боку уряду було двояким: з одного боку, компанії, діяльність яких визнавалася особливо корисною, отримували право на певні пільги щодо сплати податків та зборів, а іноді і прямі субсидії від держави, з іншого – урядовцями усвідомлювалась небезпека посилення монополізму внаслідок штучної асиметрії можливостей одних компаній у порівнянні із іншими. Особлива увага зверталася на необхідність запобігання можливим зловживанням з боку засновників акціонерних товариств. Що стосується регламентування процесу засновництва, то кандидатами на роль засновників компанії розглядалися лише ті підприємці, що мали гарну ділову репутацію, адже уряд вважав, що надійний підприємницький імідж є запорукою успішної акціонерної діяльності компанії.

Активний урядовий інтерес до розроблення законодавчих норм діяльності акціонерних компаній мав свої позитивні і негативні наслідки. З одного боку, унормування основних положень акціонерного права стало стимулом для розвитку корпоративних

форм підприємництва. З іншого, – жорсткий державний контроль за створенням акціонерних компаній спричинив обмеження підприємницької активності у корпоративній сфері. Разом з тим, законодавчі норми не убезпечили від акціонерного шахрайства та спекуляції, що вплинуло на зниження довіри інвесторів до цієї форми підприємницької діяльності. Позитивним результатом державної регламентації стало те, що акціонери новостворених компаній почали приділяти значно більше уваги формуванню системи внутрішнього контролю за діяльністю посадових осіб, прозорому веденню фінансової звітності.

Законодавче закріплення у вітчизняній практиці норм акціонерного права зазнало, порівняно з іншими господарськими сферами, найбільшого та принципового впливу. Як зазначав Р.Ліфман, «можна стверджувати, що немає жодної правової норми, яка б таким визначальним чином вплинула на розвиток господарської організації, як законодавство про акціонерні організації» [8, с.76]. Порівнявши європейські правові підходи із нормами вітчизняного законодавства, можна зробити висновок, що ці норми встановлювали більш жорсткі вимоги щодо відповідальності засновників та керівників акціонерних компаній. Це, безперечно, стимулювало заохочення інвесторів до процесу акціонерного засновництва та стало чинником активізації розвитку корпоративних форм підприємництва.

Попри прогресивність механізмів законодавчо-правового регулювання, розвиток корпоративного підприємництва у вітчизняній практиці стримувався відсутністю багатьох необхідних соціально-економічних передумов. Найістотнішими бар'єрами розвитку капіталістичних форм організації бізнесу стали залишки кріпосної системи, в межах якої не могли вільно розвиватися підприємницькі структури. Основою розвитку підприємництва (а відтак, і корпоративних організаційних форм) є ринок капіталів та вільнонайманої праці, які практично не були сформовані на українських землях до моменту реалізації суспільно-економічних реформ другої половини XIX ст. Тому становлення корпоративних форм підприємництва, а на їхній основі і великої фабрично-заводської промисловості капіталістичного типу в Україні розпочалося із значним відставанням від західноєвропейської практики.

Уряд, усвідомлюючи необхідність розбудови вітчизняної промисловості, ще до початку промислової революції різноманітними заходами намагався підтримати підприємницький рух,

створюючи умови для його розвитку. Одним із найважливіших напрямів державної підтримки було, зокрема, забезпечення промислових підприємств робітниками. Як зазначає В.Вітчевський, «безліч указів XVIII і початку XIX століть свідчать про продаж і приписування кріпаків до фабрик, – суворому заході, яким користувався уряд, щоб надати в розпорядження індустрії необхідну їй людську робочу силу» [9, с.82].

Цілеспрямована державна підтримка розвитку ринкового середовища та формування вітчизняного класу підприємців знайшла втілення у різноманітних заохочувальних механізмах – казенних замовлень, щедрих субсидій, митних захисних бар'єрів. Проте така практика у підсумку давала зовсім протилежні очікуваним результати, які проявлялися у залежності підприємців від державної політики фаворитизму, що своєю чергою зумовило зниження підприємницької активності як основної рушійної сили розвитку ринку.

Разом з тим, інституційним обмеженням розвитку підприємництва та розбудови ринку стала і політика консервації дворянської земельної власності та привілейованого становища дворян у суспільстві. Так, Т.Оуен вказував, що політика уряду щодо буржуазії була суперечливою, оскільки сприяла збагаченню окремих її представників, але стояла на заваді формування класу підприємців у цілому. При цьому найкращі результати отримав розвиток підприємництва у тих галузях і регіонах, що зазнали найменшого державного впливу [10, с.587–606]. Названі характеристики унеможлилювали швидкий розвиток підприємницького середовища та розбудову індустріального господарства, а це, своєю чергою, визначало необхідність не лише здійснення відповідних суспільно-економічних реформ, а й пошуку дієвих механізмів для вирішення означених завдань.

Що стосується українського підприємницького середовища, яке на тлі загальноросійського відзначалося певним відставанням у розвитку, то основними причинами цього були дискримінація українських підприємців з боку імперської держави; консервативність селянства, в межах якого формувалися перші підприємницькі структури; вузькість внутрішнього ринку. Як відзначає К.Хеллер, в умовах традиційної для України аграрної структури господарства, в якій переважали селянське натуральне господарство та кустарні промисли, не існувало умов для формування масової купівельної спроможності на промислові вироби в тако-

му обсязі, як він існував на Заході [11, с.53]. Таким чином, незначний споживчий попит на продукти індустріального виробництва гальмував розвиток підприємництва, у тому числі і корпоративних організаційних форм.

Враховуючи те, що Російська імперія як країна, що пізніше більшості європейських країн стала на шлях індустріалізації, технічна модернізація господарства, а відповідно, і становлення вітчизняного підприємницького середовища як організаційної форми даного процесу, значно більше потребували зовнішньої координації з боку державних регуляторних органів. Державна політика заохочення технічного переоснащення господарства була зосереджена насамперед на створенні сприятливих правових, економічних, соціальних та політичних передумов модернізації [12, с.144–174].

В активізації розвитку ринкових організаційних форм господарювання у вітчизняній економіці значна роль належала суспільно-економічним перетворенням другої половини XIX ст., які в цілому створили умови для формування підприємницького середовища, здійснення промислового перевороту, розбудови ринкового господарства. Результатом суспільно-економічних реформ стало створення інституційних можливостей для активного розвитку підприємницького процесу та окремих організаційних структур, серед яких корпоративні форми доволі швидко посіли провідне становище. Як зазначає О.Нестеренко, «реформа відкрила певний простір для розвитку великих капіталістичних підприємств, але для їх будівництва не вистачало індивідуальних капіталів» [13, с.110]. Тобто, створивши певні інституційні передумови для розвитку крупної фабрично-заводської промисловості, реформа актуалізувала необхідність застосування тих організаційних форм підприємництва, що були найбільш придатними для швидкої акумуляції капіталів, яких потребувала промисловість – пайових, акціонерних та інших корпоративних форм. Скасування кріпосного права, яке було істотною перешкодою розвитку підприємництва, а, відповідно, і поширення підприємницьких організацій, актуалізувало завдання вибору адекватної моделі модернізації господарства та пошуку найбільш ефективних механізмів для її реалізації. Як свідчить аналіз історичних джерел та заходів урядової політики післяреформеного періоду, основним рушієм модернізаційних процесів стали підприємницькі організації.

Слід зазначити, що проведені урядом реформи стимулювали не лише розвиток ринкового господарства, а й прискорили розгортання промислового перевороту, другий етап якого в Україні припав на 1860–1880-і роки. Розвиток фабрично-заводської промисловості у традиційних для українських земель галузях, які вже на першому етапі промислового перевороту зазнали технічної модернізації (цукроваріння, горілчана промисловість), зумовлював потребу у подальшій концентрації капіталів. Відтак, приватна індивідуальна власність і створені на її основі незначні за розмірами підприємства вже не могли бути основою для зростаючих потреб господарства та почали гальмувати розвиток промисловості та ринкового середовища. Як зазначав Р.Ліфман, ускладнення процесу виробництва, механізація засобів праці, кооперація виробництва «потребують такої організації, котра б не тільки за своїми розмірами переважала всі раніше відомі, але й стала принципово іншою, оскільки для того, щоб досягнути певних цілей, у цю організацію поступово залучається все суспільство, а не певна його частина» [8, с.48].

Об'єктивна потреба розширення масштабів виробництва спричинила необхідність розвитку відповідних організаційних форм господарювання: «Процес концентрації промисловості в одноосібних руках виявився занадто тісним для промислового капіталізму, і він почав швидко просувати вперед акціонерну організацію промисловості» [14, с.27]. Саме форма акціонерних компаній, завдяки масштабній акумуляції капіталів та деперсоніфікованому об'єднанню різних суспільних верст (незалежно від соціального та майнового статусу), виявилась найбільш придатною для створення крупної фабрично-заводської промисловості. Доречним буде пригадати тезу Й.Шумпетера, що хибною є точка зору, начебто «капіталістичне підприємництво – то один, а технічний процес – зовсім інший чинник спостережуваного розвитку виробництва», по суті, це одне й те саме, або ще можна сказати, що перший фактор – то рушійна сила другого» [15, с.145]. Таким чином, можна стверджувати, що промислова революція виступила каталізатором розвитку різноманітних форм підприємництва, насамперед тих, що уможливлювали швидко акумуляцію капіталів для розбудови крупних фабрик та заводів, – тобто корпоративних організацій. Своєю чергою, корпоративні підприємства стали тією організаційною формою, що уможливила здійснення технічної модернізації економіки.

Усвідомлюючи необхідність індустріальної перебудови вітчизняного господарства, держава всіляко заохочувала підприємців до об'єднання у компанії. Державна підтримка розвитку корпоративних підприємств здійснювалась у різноманітних формах – від заходів казенного фінансування приватної емісії та розміщення цінних паперів, надання гарантій виплат за зобов'язаннями (акціями та облигаціями) акціонерних компаній, до – прямої участі держави у процесі засновництва акціонерних товариств. Створюючи умови для активізації акціонерного засновництва, держава надавала компаніям, що створювались у найбільш важливих для господарства галузях, різноманітні пільги та преференції.

Як писав В.Вітчевський, держава, «ігноруючи інші суспільні інтереси, до певної міри пом'якшувала гостроту безгрошів'я, яке відчували фабриканти, що потребували капіталів, надзвичайними пільгами і привілеями, а при нагоді і казенними замовленнями. Уряд прагнув забезпечити «підопічним» підприємствам якомога більший ринок збуту шляхом видачі державних субсидій і позик з метою пожвавлення підприємницької ініціативи і підтримки конкурентоздатності вітчизняної промисловості як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках» [9, с.58]. Важливим напрямом державної політики щодо розвитку корпоративних форм підприємництва стало формування сприятливих умов для їхньої діяльності у найбільш важливих для технічної модернізації економіки галузей промисловості.

Вбачаючи найважливішу функцію економічної політики держави у сприянні розвитку крупної промисловості, уряд усвідомлював, що така політика може бути ефективною лише за умови пришвидшеного розвитку галузей економіки, які мають відіграти роль базису технічної модернізації – видобувної та залізничної промисловості, машинобудування тощо. Як зазначав І.Гіндін на основі аналізу економічної політики уряду у 1861–1892 рр., залізничне будівництво, транспортне машинобудування, рейкове виробництво, стали невід'ємним компонентом діяльності держави. В цілому ж, на думку вченого, пряме державне втручання в процес пришвидшення промислового розвитку країни носило локалізований характер, оскільки зосереджувало на окремих галузях економіки [16, с.78].

З огляду на наявність джерел сировини, найбільш динамічно дані галузі розвивалися в українських землях. Так, основним

центром загальноімперського масштабу, де в період промислового перевороту почало формуватися велике капіталістичне фабрично-заводське виробництво в чорній металургії, став український регіон – Південний промисловий район Російської імперії (Донбас та Придніпров'я). Преференційна політика держави у металургійній галузі реалізовувалась у таких формах: надання довгострокових кредитів, виплата премій за готову продукцію, безоплатна передача земель під будівництво заводів та шахт тощо. Наслідком такої політики став форсований розвиток металургійних підприємств фабричного типу, які з метою швидкої акумуляції капіталів засновувались переважно у формі акціонерних компаній. Якщо ще в середині 1850-х років уряд брав активну участь у будівництві казенних підприємств у металургійній промисловості, то вже наприкінці 1860 – на початку 1870-х років він відмовився від такої практики і розпочав заохочення приватного підприємництва в галузі.

Розгортання процесу індустріалізації у другій половині XIX ст. виявило необхідність створення адекватної виробничої інфраструктури (прокладання доріг, розбудова мережі залізниць, електрифікація), що також актуалізувало народногосподарську необхідність у нагромадженні значних фінансових ресурсів за допомогою адекватної цим завданням організаційної форми господарювання – акціонерним компаніям. Активна урядова підтримка державою розбудови мережі залізниць стала одним із найбільш важливих чинників прискорення розвитку капіталістичної промисловості та становлення корпоративних форм підприємства, зокрема. Особливу роль у розвитку залізничного будівництва відігравав механізм казенних гарантій приватним акціонерним компаніям, що створило сприятливі умови для розвитку даного виду корпоративних організацій. Здійснене на прикладі залізничного будівництва дослідження дозволяє зробити висновок про те, що з початку 1880-х років роль уряду в підтримці розвитку промисловості і транспортного будівництва стає більш суттєвою. Розміри урядової підтримки можуть бути проілюстровані такими даними: у 1880 р. при загальній вартості залізничниць у 1,8 млрд руб безпосередня частка капіталовкладень держави становила 1,4 млрд руб, або 80% від усієї суми будівництва, а борги приватних товариств, що функціонували у галузі залізничного будівництва, перед скарбницею досягли 1,1 млрд руб.

Завдяки активній державній підтримці залізничного будівництва, на кінець 1870-х років сформувалась значна розгалужена мережа: в Україні за 1865–1879 рр. збудовано 4808 верст залізниць, за наступні 15 років залізнична мережа зросла майже вдвічі [17, с.28]. На території України була прокладена п'ята частина залізниць європейської частини Російської імперії. Порівняння даних щодо темпів розвитку акціонерного підприємництва (за даними зростання прибутковості та збільшення капіталів акціонерних компаній [18]) та динаміки розбудови мережі залізниць у Російській імперії, свідчать, що періоди зростання темпів акціонерної активності співпадають із розгортанням нових проектів у галузі залізничного будівництва [19, с.48]. Разом з тим, починаючи з 1880-х років зростала заборгованість залізничних акціонерних компаній уряду (у 1882 р. близько 1100 млн руб відповідно, борги приватних залізниць становили більше 60% загальної вартості їх капіталів й продовжували зростати) та частка незавершеного будівництва, що свідчило про зниження ефективності політики «прямих урядових витрат», яка полягала у гарантуванні доходності та дотаціях залізничним акціонерним компаніям. Означена тенденція обумовила необхідність пошуку нових економічних механізмів стимулювання процесу розбудови мережі залізниць та відмову від таких механізмів державного стимулювання як гарантія доходності приватних цінних паперів та надання дотацій нерентабельним акціонерним компаніям. Відмова уряду від прямих витрат на розбудову залізниць спричинила банкрутство цілої низки акціонерних компаній та дестабілізацію ситуації на фондовому ринку [20, с.102].

Через нестачу казенних коштів, починаючи з 1880-х років, уряд вдався до нових заходів: будівництво залізниць розгорнулося шляхом концесійної системи організації бізнесу із залученням іноземних капіталів. Запроваджуючи концесійну систему, держава прагнула здолати фінансові ускладнення, але на практиці такий курс призвів до того, що уряду довелося покривати борги казенних залізниць, надавати позики приватним акціонерним товариствам, покривати невикладені дивіденди і брати на себе відповідальність за відсотки компаній, що здійснювали будівництво залізниць. Коли з'ясувалося, що всі ці зобов'язання є фінансово обтяжливими, а, подекуди, і непосильними для держави, було прийняте рішення про відчуження приватним компаніям казенних залізниць, що уможливило подальше будівництво

нових ліній на виручені кошти. Так, вже у 1878 р. вся залізнична мережа загальною протяжністю в 20416 верст знаходилася в руках приватних компаній [21, с.58].

Проте і надалі держава, заінтересована у прискореній розбудові мережі залізниць, надавала різноманітні дотації, гарантії та субсидії приватним акціонерним компаніям у галузі залізничного будівництва, що здійснювалось за рахунок державного кредиту. Так, за даними А.Фінн-Єнотаєвського впродовж 1893–1902 рр. через механізм державного кредитування на ці цілі було витрачено 1300 млн руб. За цей же період вся сума казенних залізничних витрат склала 1691,5 млн руб, з яких лише 495 млн руб були отримані шляхом запозичень держави, інші – отримані завдяки посиленому оподаткуванню населення [22, с.48].

Одним із найважливіших каналів державного впливу на процес активізації розвитку корпоративних форм підприємництва стало залучення приватних інвестицій для фінансування залізнично-будівельних підприємств. Усвідомлюючи неможливість довготривалого використання коштів державного кредиту для залізничного будівництва, у 1905 р. уряд для залучення приватних капіталів у залізничну справу розробив низку заходів, а саме:

- надання гарантії виплати відсотків та погашення за облігаціями приватних залізничних компаній;
- визначення 3%-ї ставки на акції компаній на час будівництва приватних залізничних шляхів;
- врегулювання процесу виплати дивідендів за акціонерними та гарантованими облігаційними капіталами для рівноправного пропорційного розподілу чистого доходу з моменту відкриття нових залізниць;
- обмеження участі уряду в прибутках приватних залізничних підприємств шляхом врегулювання цього питання в статуті кожної компанії;
- подовження строку до 25 років, після чого уряд набував право викупу приватних залізниць;
- визначення гарантованих компенсаційних виплат різниці між комерційними та пільговими тарифами приватним компаніям у перші 5 років експлуатації залізничних шляхів;
- виплата приватним залізничним компаніям додаткової винагороди за благоустрій залізниць;

– призначення виплат приватним компаніям за певні суспільні послуги, (перевезення пошти, облаштування поштових відділень, тощо);

– пільгове оподаткування приватних товариств [23, с.46–47].

У законі від 1905 р., який унормовував ці заходи, зазначалося, що вони можуть бути застосовані для новостворених залізничних товариств, які мають загальнодержавне економічне значення. Для акціонерних компаній та звичайних приватних підприємств місцевого значення законом передбачалася така пільга як безвідсоткова позичка з державної казни [24, ст.1754].

Саме завдяки участі акціонерних форм господарювання у процесі залізничного будівництва залізниця стала чинником прискорення індустріалізації. Будівництво залізниць зіграло найбільшу роль у розвитку капіталістичної промисловості Південного промислового району оскільки, як зазначає Д.Шполянський, «залізничний транспорт відкрив для промислової експлуатації нові родовища вугілля та забезпечив постачання його на ринок» [5, с.148]. Початок інтенсивного зростання видобутку мінерального палива в Україні відноситься до періоду 1870-х років, коли були прокладені основні залізничні магістралі, що уможливило перевезення основних ресурсів нової технологічної доби – кам'яного вугілля та залізної руди – на великі відстані.

Як результат прискореного будівництва залізниць на українських землях почали активно розбудовуватись металургійні заводи, які на відміну від аналогічних підприємств на Уралі засновувались у формі акціонерних компаній. Металургійні заводи з самого початку створювались із розрахунком на казенні замовлення, які видавались наперед на кілька років, іноді навіть ще не збудованим заводам. Часто під ці замовлення надавались банківські кредити для будівництва підприємств.

Внаслідок активної протекціоністської політики уряду впродовж 1880–1890 рр. відбувається стрімкий розвиток великої машинної індустрії та перебудова паливно-енергетичної бази країни, що значно прискорило процес індустріалізації, яка охопила різні галузі обробної та важкої промисловості України. Під впливом ринкової кон'юнктури, застосовувались нові технології виробництва, що уможливило зростання продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції і, відповідно, зростання прибутковості акціонерних компаній, що діяли у цих галузях. Відтак, 1890-і роки стали періодом посиленого промислового

грюндерства, яке найбільш активно розгорнулося на Південному промисловому районі: корпоративні підприємства засновувалися надзвичайно динамічно. Впродовж 1887–1897 рр. кількість підприємств зросла на 26,3%, чисельність робітників – на 59,2%, а вартість промислової продукції – на 112,8% [8, с.44]. У кінці ХІХ ст. на Донбасі та Криворіжжі посилилася розробка покладів кам'яного вугілля, відбулося зростання металургійної промисловості, чому сприяло будівництво залізниць.

Аналіз динаміки акціонерного засновництва, результати якого представлено в таблиці 1, свідчать про значне зростання числа акціонерних компаній у період економічного піднесення 1894–1899 рр., що виявилось у таких цифрах:

Таблиця 1

Динаміка заснування акціонерних товариств у 1894–1900 рр.

Роки	Кількість заснованих акціонерних товариств	Основний капітал, млн руб	Кількість іноземних підприємств, допущених до діяльності в Російській імперії
1894	63	54,6	3
1895	94	116,6	1
1896	131	197,3	24
1897	136	192,9	25
1898	176	229,8	28
1899	325	363,3	69
1900	202	250,8	40

Джерело: Финн-Енотаевский А. Современное хозяйство России (1890–1910 гг.). – СПб. : Издание М.И. Семенова, 1911. – С. 46.

Відносно зменшення темпів акціонерного засновництва на початку ХХ ст. було зумовлене кризою 1902 р., після згортання якої динаміка засновництва відновлюється. Загалом, постійна позитивна динаміка темпів розвитку та нагромадження обсягів основного капіталу акціонерних товариств, що отримали дозвіл на заснування, збереглася впродовж тридцяти років до 1913 р. (із піковими піднесеннями на початку 1890-х років), що стало наслідком урядової політики заохочення розвитку корпоративних форм підприємництва. Пік акціонерного засновництва (1899–1900 рр.) припадає на передкризові роки, коли уряд задля під-

тримки вітчизняних підприємців застосував практично весь арсенал заходів стимулювання – казенні замовлення, гарантії виплат за цінними паперами акціонерних компаній, митно-тарифне регулювання тощо.

У 1913 р. у країні діяли майже 2 тис. акціонерних товариств, з них 383 компанії (майже 21%) котирували свої акції на біржі, тобто мали статутний капітал більше 500 тис. руб (при меншому статутному капіталі акції на біржу не допускалися). За деякими даними, у січні–липні 1914 р. у середньому на місяць створювалося 20 акціонерних компаній зі статутним капіталом 27 млн руб, а в серпні–грудні 1914 р. у зв'язку із початком Першої світової війни засновницька активність знизилась: щомісяця засновувалось близько 7 товариств із капіталом 14 млн руб, тобто приблизно в 2–3 рази менше. Зниження динаміки заснування акціонерних товариств було спричинене змінами пріоритетів урядової політики у сфері акціонерного підприємництва, яка сконцентрувалася лише на підтримці підприємств, що забезпечували військові замовлення.

Разом з тим, для більшості акціонерних підприємств, що спеціалізувались на виготовленні товарів, необхідних для ведення військових дій, порівняно з довоєнним часом прибутки зросли в кілька разів. Так, уже в 1915 р. 7 великих металургійних акціонерних товариств, розташованих на українській території (які видобували найбільшу частку залізної руди у загальному видобутку Російської імперії) сплатили дивідендів на 2,7 млн руб більше, ніж у 1913 р., крім того, відрахували значні суми у резервний та запасний капітали, щоб приховати надприбутки. Зокрема, чистий прибуток Донецько-Юр'ївського металургійного товариства у 1915–1916 рр. становив 8 млн руб, тоді як у попередньому операційному році – 3,3 млн руб [25, с.386–387]. Акціонерне товариство криворізьких залізних руд за 1915–1917 рр. збільшило свої прибутки в 3 рази [26, с.40].

На початок ХХ ст. у вітчизняному господарському середовищі акціонерні підприємства, продемонструвавши конкурентні переваги, стали провідною організаційною формою концентрації капіталів для технічної модернізації економіки та розбудови ринкової інфраструктури, а також найбільш конкурентоспроможними підприємницькими організаціями: третина (34) заснованих у 1857–1860 рр. акціонерних товариств зберегла свою організаційну форму і продовжувала діяти на початку ХХ ст. [27, с.89].

Водночас конкурентоспроможність вітчизняних корпорацій і далі значною мірою залежала від урядової підтримки. Найбільше поширення отримали акціонерні товариства у тих вітчизняних галузях (гірничій, вугільній, металургійній та цукровій промисловості), розвитком яких опікувалась держава. Разом з тим, слід відзначити, що завдяки специфічній системі державного патронату у вітчизняній господарській практиці сформувався особливий різновид корпоративних організацій – так звані «гарантовані» акціонерні компанії, які мали значні конкурентні переваги у порівнянні з іншими корпоративними організаціями.

Соціальні наслідки корпоратизації підприємницького середовища були суперечливими. З одного боку, концентрація капіталів та виробництва слугувала базисом формування потужного класу найманих робітників, що притаманно індустріальному суспільству. З іншого, – розвиток новітніх господарських організацій обумовив виокремлення функцій підприємця-менеджера. Як зазначав С.Гольдельман [27], розвиток великої промисловості, для якої характерні підприємства в акціонерній формі, призводить до змін в соціальній структурі суспільства, а саме знаменується появою нового класу – найманого менеджменту, управлінських службовців, інженерів, директорів та інших представників обслуговуючого персоналу підприємства. Тим самим корпоратизація господарського середовища веде до нівелювання індивідуальної підприємницької активності.

Висновки. Попри поширену думку (представлену, зокрема концепцією «наздоганяючої індустріалізації») про загальну соціально-економічну відсталість вітчизняного підприємницького середовища другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та його формування за рахунок запозичення модерних капіталістичних форм господарювання із західної практики, істотною характеристикою його розвитку стало стрімке поширення корпоративних організацій у вітчизняному господарстві, що стало результатом заохочувальної політики уряду. Це, своєю чергою, забезпечило стрімкий розвиток великої машинної індустрії та перебудову паливно-енергетичної бази країни, що значно прискорило процес індустріалізації, яка охопила різні галузі обробної та важкої промисловості України. На початок ХХ ст. у вітчизняному господарському середовищі акціонерна форма підприємств слугувала організаційною основою концентрації капіталів для технічної модернізації економіки та розбудови ринкової інфраструктури. Водночас

конкурентоспроможність вітчизняних корпорацій значною мірою залежала від урядової підтримки.

Укрупнення підприємницьких форм на основі акціонерної концентрації капіталів, вможлививши здійснення промислового перевороту, мало свої переваги і недоліки. До позитивних рис цього процесу можна віднести залучення нових технічних рішень, вдосконалення процесу виробництва продукції на основі використання прогресивних технологій та засобів. Ще одним наслідком розвитку акціонерного підприємництва стало створення робочих місць для принципово нової верстви працівників – найманих управляючих, підприємців-менеджерів, які не є власниками. Негативним наслідком укрупнення підприємницьких форм на основі акціонування стала монополізація економіки, що спричинила диспропорції у розвитку ринку та послаблення стимулів економічної діяльності, пов'язаних із конкуренцією.

1. Супрун Н.А. Эволюция вітчизняної моделі корпоративного управління: монографія / Н.А. Супрун. – К. : КНЕУ, 2009. – 270, [2] с.
2. Фомин П.И. Синдикаты и тресты / П.И. Фомин. – Х. : Союз, 1919. – 110 с.
3. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т. 1–2 / П.И. Фомин. – Х., 1915–1916. – 204 с.; 273 с.
4. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / В.М. Фещенко. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
5. Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале ХХ в. (К вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Д.И. Шполянский ; предисл. А.П. Погребинского. – М., 1953. – 148 с.
6. Каминка А.И. Акционерные компании: Юридическое исследование / А.И. Каминка. – СПб., 1902 – Т.1. – ХХІ, 490 с.
7. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1973. – 347 с.
8. Лифман Р. Формы предприятий / Р. Лифман. – СПб. : Изд-во ВСНХ, 1924. – 172 с.
9. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский ; пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филипова. – СПб., 1909. – 362 с.

10. Owen Th.C. Russian Industrial Society and Tzarist Economic Policy. 1867–1905 / Th.C. Owen. – Journal of Economic History. – 1985. – Vol. 45. – № 3. – P. 587–606.
11. Хеллер К. Отечественное и иностранное предпринимательство в России XIX – начала XX века / К. Хеллер // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 55–65.
12. Gerschenkron A. The rate of industrial growth in Russia since 1885 / A. Gerschenkron // The Journal of Economic History. – 1957. – Vol. 7. – P. 144–174.
13. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. / А.А. Нестеренко. – М. : Госполитиздат, 1954. – 308 с.
14. Зак С. Промышленный капитализм в России / С. Зак. – Пг.- М., 1918. – 670 с.
15. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й.А. Шумпетер; пер. з англ. В. Старка. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
16. Витте С.Ю. Воспоминания. – Т.2. (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II / С.Ю. Витте. – М. : Соцэргиз, 1960. – 639 с.
17. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / И.Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – 415 с.
18. Оглоблін О. Нариси історії капіталізму на Україні / О. Оглоблін. – К., 1931. – Ч. IX. Вип.1. – 174 с.
19. Обзор правительственных мероприятий по развитию в России металлической промышленности / Сост. А. Антипов. – СПб., 1879. – 107 с.
20. Статистика акционерного дела в России : в III вып. – СПб. : Составитель Н.Е. Пушкин. – Вып I. – 1897. – XXXII, 300 с.
21. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И.Х. Озеров [изд. Д.С. Горшкова]. – М. : Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1905. – XI, 260 с.
22. Финн-Енотаевский А. Современное хозяйство России (1890–1910 гг.) / А. Финн-Енотаевский. – СПб. : Издание М.И. Семенова, 1911. – 527 с.
23. Русские биржевые ценности 1914–1915 г. / Под ред. М.И. Боголепова, с участием В.А. Мукосеева и В.С. Зива. – Петроград : Типография редакции период. изданий Министерства Финансов, 1915. – 373 с.

24. Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1905. – Отд. 1. – Ст. 1754.
25. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.
26. Варгатюк П.Л. Рудна скарбниця Півдня [Про Кривбас] / П.Л. Варгатюк, А.В. Дольчук. – Дніпропетровськ : «Промінь», 1966. – 161 с.
27. Гольдельман С. Економія й політика промисловості / С. Гольдельман. – Подєбради : Вид. Т-ва при У.Г.А., 1923. – 364 с.

Транслітерований список джерел

1. Suprun N.A. Evoljucija vitchyznianoj modeli korporativnogo upravlinnia: monografiia / N.A. Suprun. – K. : KNEU, 2009. – 270, [2] s. [in Ukrainian]
2. Fomin P.I. Sindikaty i tresty / P.I. Fomin. – Kh. : Soyuz, 1919. – 110 s. [in Russian]
3. Fomin P.I. Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost' Yuga Rossii. T.1–2 / P.I. Fomin. – Kh., 1915–1916. – 204 s.; 273 s. [in Russian]
4. Feshchenko V.M. Doslidzhennia problem stanovlennia ta rozvytku rynkovogo gospodarstva v praciakh ekonomistiv Ukrainy drugoi polovyny XIX – pochatku XX st. / V.M. Feshchenko. – K. : KNEU, 2003. – 187 s. [in Ukrainian]
5. Shpolyanskii D.I. Monopolii ugol'no-metallurgicheskoi promyshlennosti yuga Rossii v nachale XX v. (K voprosu o sootnoshenii monopolii i konkurentsii) / D.I. Shpolyanskii; predisl. A.P. Pogrebinskogo. – M., 1953. – 148 s. [in Russian]
6. Kaminka A.I. Aktsionerneye kompanii: Yuridicheskoe issledovanie / A.I. Kaminka. – SPb., 1902. – T.1. – XXI, 490 s. [in Russian]
7. Shepelev L.E. Aktsionerneye kompanii v Rossii / L.E. Shepelev. – L. : Nauka, 1973. – 347 s. [in Russian]
8. Lifman R. Formy predpriyatii / R. Lifman. – SPb. : Izd-vo VSNKh, 1924. – 172 s. [in Russian]
9. Vitchevskii V. Torgovaya, tamozhennaya i promyshlennaya politika Rossii so vremen Petra Velikogo do nashikh dnei / V. Vitchevskii; per. s nem. A.V. Braude; pod red. Yu.D. Filipova. – SPb., 1909. – 362 s. [in Russian]
10. Owen Th.C. Russian Industrial Society and Tzarist Economic Policy. 1867–1905 / Th.C. Owen. – Journal of Economic History. – 1985. – Vol. 45. – № 3. – P. 587–606 [in English]

11. Kheller K. Otechestvennoe i inostrannoe predprinimatel'stvo v Rossii XIX – nachala XX veka / K. Kheller // Otechestvennaya istoriya. – 1998. – № 4. – S. 55–65 [in Russian]
12. Gerschenkron A. The rate of industrial growth in Russia since 1885 / A. Gerschenkron // The Journal of Economic History. – 1957. – Vol. 7. – P. 144–174 [in English]
13. Nesterenko A.A. Ocherki istorii promyshlennosti i polozheniya proletariata Ukrainy v kontse XIX i nachale XX v. / A.A. Nesterenko. – M. : Gospolitizdat, 1954. – 308 s. [in Russian]
14. Zak S. Promyshlennyi kapitalizm v Rosii / S. Zak. – Pg.–M., 1918. – 670 s. [in Russian]
15. Shumpeter I.A. Teoriia ekonomichnogo rozvytku. Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnogo tsykladu / I.A. Shumpeter; per. z angl. V. Starka. – K. : VD «Kyievo-Mogylianska akademiia», 2011. – 242 s. [in Ukrainian]
16. Vitte S.Yu. Vospominaniya. T.2. (1894 – oktyabr' 1905). Tsarstvovanie Nikolaya II / S.Yu. Vitte. – M. : Sotsekgiz, 1960. – 639 s. [in Russian]
17. Gindin I.F. Gosudarstvennyi bank i ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitel'stva (1861–1892 gg.) / I.F. Gindin. – M. : Gosfinizdat, 1960. – 415 s. [in Russian]
18. Ogloblin O. Narysy istorii kapitalizmu na Ukraini / O. Ogloblin. – K., 1931. – Ch. IX. Vyp.1. – 174 s. [in Ukrainian]
19. Obzor pravitel'stvennykh meropriyatiy po razvitiyu v Rossii metallicheskoj promyshlennosti / Sost. A. Antipov. – SPb., 1879. – 107 s. [in Russian]
20. Statistika aktsionernogo dela v Rossii. V III vyp. – SPb. : Sostavitel' N.E. Pushkin. – Vyp I. – 1897. – XXXII, 300 s. [in Russian]
21. Ozerov I.Kh. Ekonomicheskaya Rossiya i ee finansovaya politika na iskhode XIX i v nachale XX veka / I.Kh. Ozerov [izd. D.S. Gorshkova]. – M. : Tipo-litografiya T-va I.N. Kushnerev i Ko, 1905. – XI, 260 s. [in Russian]
22. Finn-Enotaevskii A. Sovremennoe khozyaistvo Rossii (1890–1910 gg.) / A. Finn-Enotaevskii. – SPb. : Izdanie M.I. Semenova, 1911. – 527 s. [in Russian]
23. Russkie birzhevye tsennosti 1914–1915 g. / Pod red. M.I. Bogolepova, s uchastiem V.A. Mukoseeva i V.S. Ziva. – Petrograd : Tipografiya redaktsii period. izdaniy Ministerstva Finansov, 1915. – 373 s. [in Russian]
24. Sobranie zakonov i rasporyazhenii pravitel'stva. – 1905. – Otd. 1. – St. 1754 [in Russian]

25. Nesterenko O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini / O.O. Nesterenko. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1962. – Ch. 2. – 580 s. [in Ukrainian]
26. Vargatiuk P.L. Rudna skarbnycia Pivdnia [Pro Kryvbas] / P.L. Vargatiuk, A.V. Dolchuk. – Dnipropetrovsk : «Promin», 1966. – 161 s. [in Ukrainian]
27. Goldelman S. Ekonomiiia y polityka promyslovosti / S. Goldelman. – Podebrady : Vyd. T-va pry U.G.A., 1923. – 364 s. [in Ukrainian]

Одержано 15.04.2015 р.

О.В. Малюта

УКРАЇНСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК СПОСІБ ВТІЛЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається процес формування середнього класу в умовах національного відродження та промислового перевороту на українських землях Австро-Угорської та Російської імперій (друга половина XIX – початок XX ст.). Охарактеризовано процес виокремлення соціальної верстви українських підприємців, що відбувався одночасно з формуванням інфраструктури ринкової економіки. На прикладі діяльності родин Симиренків, Терещенків, Харитоненків, Чикаленка показано процес нагромадження та втілення людського капіталу.

Ключові слова: українське підприємництво, людський капітал, національне відродження, промислова революція (переворот), ринок, ринкова інфраструктура.

Постановка теми. Підприємництво як спосіб господарської діяльності, визначає розвиток людського капіталу ресурсом виробництва, фактором зростання його конкурентоспроможності. З огляду на інверсивність процесу створення ринкової системи в Україні, актуальним та важливим є досвід минулого. Вивчення становлення ринкової економіки в історичній ретроспективі сприятиме усвідомленню ролі людського капіталу та соціальних чинників загалом у забезпеченні соціально-економічного поступу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню підприємництва присвячено чимало праць вчених. Сутність, економічний зміст, умови виникнення та функціонування, форми організації й розвиток підприємництва, макроекономічне регулювання, мотивацію підприємницької діяльності досліджували вчені-економісти З.Варналій [3], С.Злупко, О.Стефанишин, Л.Швайка [13], В.Колот [16], В.Кредісов [17], С.Покропивний [24], В.Сизоненко [27] та ін. Академік НАН України В.Геєць [14] у національній доповіді «Капіталізація економіки України» проаналізував процес нагромадження людського капіталу як складової націо-

нального багатства. В.Близнюк [14] дослідила зміст категорії «людський капітал». О.Стефанишин [30], вивчаючи людський потенціал економіки України, розглядала людський капітал як результат реалізації людського потенціалу. В історичному дослідженні Т.Лазанської [18] відтворено урядову політику в галузі промислового будівництва, окремий розділ присвячено представникам українського підприємництва XIX ст. О.Піріг [23] оглядово висвітлила розвиток підприємництва в Україні кінця XVIII – початку XX ст. У дослідженні Д.Григорьєва [7] вивчено життєвий шлях та меценатську діяльність династії Харитоненків, у публікаціях О.Доніка [11], В.Ковалинського [15] – родини Терещенків. Проте проблемі нагромадження та втілення людського капіталу у підприємницькій діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст. досі не присвячено спеціального наукового дослідження.

Мета статті – розкрити умови та спосіб втілення людського капіталу у підприємницькій діяльності на українських землях Австро-Угорської та Російської імперій (друга половина XIX – початок XX ст.), визначити вплив цих процесів на розвиток ринкової економіки.

Виклад основного матеріалу. XIX століття стало для українських земель визначальним в економічному та національному розвитку. На цей історичний період припав процес формування української нації. І.Лисяк-Рудницький вказував на його повторюваність через попередню зміну соціальної структури суспільства, вважаючи передумовою українського державотворення [19, с.15]. Українське національне відродження стало часом формування державницького потенціалу української нації. Його чинниками були українські громадські організації, преса, видавничі установи, політичні партії. У практичній площині українське національне відродження передбачало піднесення свідомості, творення зрілої політики та високої культури, забезпечення економічного добробуту. Водночас із перебігом українського націєтворення завдяки контактам українських підприємців із Заходом відбувалося впровадження у господарство світових відкриттів, винаходів та організаційних нововведень. Це створювало умови для промислового перевороту, який в українських землях розгортався уповільненими темпами.

У світовій економіці після першої хвилі промислової революції – «революції пари», на початку 1870-х років започатковано другу хвилю – «революцію хімії». 1890-ті роки стали початком

третьої хвилі – «революції електрики і двигунів внутрішнього згорання» [25, с.118]. З огляду на це, навіть із значним запізненням, українські землі поглинали вже апробовані світові відкриття, позаяк підневільний статус у складі імперій був на заваді визнанню та впровадженню власних. При цьому, Англія, Франція, США, що вели перед у розвитку економіки, випереджали українські землі на сорок – п'ятдесят років. Натомість, роль сировинного придатка до російської та австрійської економік не завадила Україні зайняти друге місце як продуцентки цукру та зерна та третє – як постачальниці нафти на світовому ринку. Імперська казна поповнювалась за рахунок надходжень від експорту української продукції. Через підневільний статус українських земель Австро-Угорщина та Росія отримували надприбутки, що не повертались інвестиціями в українську економіку. Відповідні рейтинги та збагачення обом імперіям, не ставлячи цього за мету, забезпечили українські підприємці. Їхнім здобутком був розвиток традиційних і нових галузей виробництва.

Вивчаючи підприємницьку верству, простежимо процес її участі у формуванні та втіленні людського капіталу. Під «людським капіталом» розуміємо здобуті знання, здібності, навички, досвід, фах та кваліфікацію, які втілюються у творчості та беруть участь у сфері суспільного відтворення, сприяють створенню індивідуального та суспільного багатства. У XIX ст. накопичений підприємцями людський капітал став засобом реалізації людського потенціалу. Розвиток вмінь та здібностей, зростання господарської та соціальної активності українського народу, здобуття освіти європейського рівня в XIX ст. можна трактувати як накопичення людського потенціалу економічного розвитку, формування людського капіталу – основи технічного й соціального прогресу. Важливо відзначити, що первинне нагромадження капіталу, промисловий переворот, формування ринкового господарського середовища, зміни соціальної структури населення становили єдиний процес щодо якого людський капітал виступав водночас і умовою, і рушієм, і результатом.

У середині XIX ст. в умовах формування ринкової системи змінювалася соціальна структура суспільства, відновлювалась провідна верства. У західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. нове покоління світської інтелігенції вийшло із родин греко-католицьких священників. Політика «освіченого абсолютизму» в Австро-Угорській імперії визначила власність та освіту атрибу-

тами суспільного середовища, що складалось із заможної інтелігенції та освіченої буржуазії [34, с.338]. По скасуванню козацької старшини як станової групи у Слобідській Україні та на Запоріжжі, частину її зрівняли у правах з російським дворянством. Водночас кількість дворян у загальній чисельності населення підросійської України зменшувалась. Після виходу у 1861 р. царського маніфесту про скасування кріпосного права, селяни ставали вільними, проте малоземельними або безземельними, позиції дворянства були ослаблені. Зокрема, на Поділлі із 1,8 млн населення в 1862 р. дворяни становили 1,6% (0,021 млн – спадкові, 0,007 млн – особисті), селяни-власники – 60% (близько 1,1 млн осіб) [підраховано за: 29, с.10–11].

Підприємництвом в українських землях у XIX ст. займались заможні верстви населення, що мали стартовий капітал або ті, хто мав підприємницький хист. Середній клас у промисловості, як зауважував І.Гуржій, формувалася із крамарів, купців, поміщиків, які перетворювались на заможну верхівку села, міських підприємців [9, с.10]. Відбувалася модернізація економічної системи, впроваджувались новітні технології західного зразка, що на декілька поколінь випереджали тогочасні вітчизняні здобутки та дозволяли пришвидшити економічний розвиток. Німецький вчений А.Каппелер вказував на те, що у Російській імперії у XIX ст., незважаючи на безліч зусиль, модернізація призводила до занепаду, головною причиною чого було постання модерних націй та масових національних рухів [8, с.X]. Панщина в західноукраїнських, кріпацтво в наддніпрянських й східноукраїнських землях уповільнювали темпи поширення машинної праці та здійснення модернізації виробництва.

Українська промисловість на західноукраїнських землях зазнала індустріалізації в економічній системі Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархії. В українських землях Російської імперії час початку промислового перевороту припав на момент завершення цього процесу в країнах Заходу та тривав впродовж 1830–1880-х років [21, с.63]. У 1860 р. підприємства фабрично-заводського типу становили у підросійській Україні до 15% від загального числа підприємств, виробляючи разом з великими мануфактурами основну частину промислової продукції [9, с.11]. Особливість впровадження машинної праці у виробництво в українських землях полягала у здійсненні процесу українськими підприємцями.

Визначена професором економічної та соціальної історії Лондонського університету Е.Гобсбаумом світова «доба капіталізму» припала на період 1848–1875 рр. [33]. У той час в українських землях обох імперій відбувалось активне формування ринкової системи. Критерієм суспільного статусу та соціально-економічної значущості на Київщині, Поділлі, Волині було землеволодіння. Оскільки до Першої світової війни ці регіони зберігали майже винятково аграрний характер, розвиток окремих галузей харчової промисловості там не супроводжувався активізацією видобувної промисловості та чорної металургії [2, с.22]. «Після реформи 1861 р. не спродували своїх земель власники великих латифундій, що самі проживали в Петербурзі або за кордоном. Не продавали її дрібні панки. Зате середні землевласники, – згадував Є.Чикаленко, – <...> масово почали спродувати свої землі Селянському банку та переїздити в міста, де могли жити з будинків, куплених на виручені за землю гроші, або на проценти з капіталу, або, продавши землі, будували акціонерним спілкам цукроварні» [36, с.284].

Волинська, Київська, Подільська губернії були переважно українськими за складом населення. Проте, частина земельної власності перебувала у польських магнатів, яких у середині 1860-х років замінили російські землевласники. Зокрема, у Васильківському повіті Київської губернії нараховувалось одинадцять землевласників, однак більшість земель перебувала в руках Браницьких [2, с.61]. Подібні випадки траплялись і в інших губерніях. Створення кількох земельних латифундій колишніми українськими селянами – засновниками династій цукровиробників Терещенків та Ханенків, не усунуло загальної переваги над польськими та російськими землевласниками. У 1914 р. ситуація змінилась: кількість маєтків російських дворян без політичного тиску зменшилась на 59%, польських землевласників – з 5/6 до 1/3 [2, с.77].

У Галичині великі землевласники спрямовували політичне та громадське життя. У 1889 р. у краї було понад 4,4 тис. польських поміщиків (з них понад 1,8 тис. дрібних), у той час як українці, що становили 88% населення краю, обезземелювались [1, с.69; 26, с.39]. У Буковині майже всі землі перебували у власності румунських поміщиків, незважаючи на те, що українці в краї склали 42% населення [26, с.56]. При цьому, в усіх українських землях сильними залишались позиції та вплив влади. Наприкінці

XIX ст. земля вважалась не тільки ознакою приналежності до дворянства, а й капіталістичним активом [2, с.12]. Понад усе прагнули мати власні наділи селяни, що забезпечувало їхню свободу та незалежність, а також підприємці, які розвивали власну справу.

Серед підприємців того часу найвідоміші прізвища Бобринських, Браницьких, Терещенків, Симириноків, Харитоненків, Щербатових, Яхненків. Вивчення біографій представників цих родин дозволяє створити соціальний портрет підприємницької верстви. Власною працею, а згодом завдяки залученню вільнонайманих робітників, українські підприємці нагромаджували капітал та інвестували його у розвиток галузей промисловості та сільського господарства. Поступово окремі з них зуміли викупити із кріпацтва власні родини (Симиренки, Яхненки), накопичували дрібну власність. Зароблені кошти вкладали в землі поблизу своїх маєтностей. Для налагодження власного виробництва підприємці спочатку запрошували іноземних фахівців, згодом навчали своїх дітей у найпрогресивніших вищих навчальних закладах світу за спеціальностями відповідними галузі їх підприємницьких зацікавлень. Залучення до роботи вільнонайманих працівників сприяло збільшенню прибутків та продуктивності праці. Впровадження новітніх технологій здешевлювало виробничий процес, збільшувало виробіток. З ініціативи українських підприємців розвивався транспорт. Середня верства збагачувалась, розвиваючи промислове виробництво, а у ньому – власну справу, виконуючи державне замовлення на забезпечення армії, надання транспортних послуг тощо. Неоціненний досвід організації та ведення власної справи створював архетип українського підприємця-власника XIX ст., який можна докладніше зрозуміти на прикладах представників підприємницької верстви.

Відомий промисловець і меценат І.Харитоненко народився на Сумщині у родині селянина-чумака. Орендуючи перші цукрові заводи, він розбагатів та 1850 р. відкрив у Сумах власну справу. Підприємець виокремив виробництво цукру-піску від цукру-рафінаду. Впродовж 36 років І.Харитоненко збудував 22 рафінадних та 36 цукровопісочних підприємств з рафінадними відділеннями. Його Павлівський завод виробляв рафінад найвищої якості та входив у п'ятірку найбільших підприємств Російської імперії. І.Харитоненко став великим землевласником, заснував у Сумах торговий дім «І.Г.Харитоненко з сином» [7, с.18], який забезпечу-

вав цукром центральні та південні губернії Російської імперії, Сибір, Далекий Схід.

Інший відомий український підприємець М.Терещенко походив з козацько-міщанської родини, народився в Глухові, накопив капітал завдячуючи торгівлі зерном, перевезенню хліба до Криму, риби та солі до Глухова. Заробляв виконанням державних замовлень на постачання хліба та корабельного лісу для армії в роки російсько-турецької війни. Після реформ 1860-х років скуповував поміщицькі маєтки з цукроварнями та гуральнями на Волині, Київщині, Курщині, Чернігівщині. У 1870 р. родина Терещенків дістала дворянський титул. Товарообіг Товариства цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків у 1900 р. становив 12 млн крб. На початку ХХ ст. Терещенки стали найбільшими землевласниками Російської імперії, мали 11 цукрових заводів, 10 гуралень, водяні та парові млини, лісопилні, цегляний завод, суконну фабрику, соляне родовище. Вирощували зернові, цукровий буряк, лісові насадження (прибуток до 30 тис. крб щорічно). Селекцією цукрового буряку займалась спеціальна лабораторія, яка вибраковувала коренеплоди з низьким вмістом (менше 15%) цукру. У веденні господарства на земельних угіддях Терещенків вдавалися до сівозмін (від п'ятипільних до десятипільних), ефективно використовували добрива. У промисловому виробництві застосовувалася механізована праця робітників, цукрові заводи були електрифіковані [10].

Уроженець Городища Ф.Симиренко походив з покріпаченої козацької родини. Разом із своїм родичем К.Яхненком він орендував водяні млини між Городищем та Млієвом на річках Рось та Вільшанка, завдяки чому вони розбагатіли та викупили родини з кріпацтва, придбали у графа М.Воронцова в Городищі землю, збудували цукроварню (цукор видобували пресуванням). Згодом Ф.Симиренко вступив у гільдію купців. На початку 1840-х років створено торговий дім «Брати Яхненки – Симиренки». На зароблені кошти Ф.Симиренко вивчив синів Платона та Василя у Паризькому політехнічному інституті (кваліфікація – інженери-технологи з цукрового виробництва). Цукроварня в Городищі, не витримавши конкуренції з М.Воронцовим, збанкрутувала. Молодший син Симиренка Василь, завдячуючи власній фаховості, заробив у інших цукроварів та купив у с. Сидорівка на Київщині руїни старої державної цукроварні, яку відновив [36, с.259]. Обладнав підприємство машинами власного виробництва й один із

перших у Російській імперії запровадив виробництво пастили. Впродовж 1840-х років В.Симиренко віддавав одну десяту частину своїх прибутків на розвиток культури. Маючи до 80% кредиту, він «невпинною працею, умілістю та ощадністю <...> за багато років свого життя доробився маєтку, що оцінювали <...> 1915 року до десяти мільйонів карбованців» [36, с.260].

Український тип підприємця репрезентує уродженець Херсонщини Є.Чикаленко. Опанувавши агрономію у Харківському університеті, у другій половині 1880-х років він захопився господарством на дослідних полях Херсонщини у Перешорах, згодом купив маєток у Кононівці Полтавської губернії. Експериментував у науковій теорії господарства, займався «чорним паром» на власних полях, впроваджував на селянських; дослідницькими методами впродовж року в степу вирощував велику рогату худобу [36, с.340]. Є.Чикаленко, спілкуючись із селянами українською, давав зрозуміти їм, що вони «бачать перед собою українських панів» [36, с.192]. Він модернізував традиційне землеробство, залучав селян до оренди землі за умови збереження сівозмін. Для обробітку землі надавав своє знаряддя та насіння, продав селянам на пільгових умовах 250 десятин землі. Описав досвід обробітку землі в брошурах «Чорний пар», «Розмови про сільське господарство», «Як впорядкувати сільське господарство в полі», «Худоба», «Виноград», «Сад» [5, с.10–11].

Такі приклади становлення та самоствердження українських підприємців завдяки власним ідеям, хисту, освіті й важкій праці, були не поодинокими, характерними для багатьох галузей української промисловості. Зусиллями підприємців-подвижників у підросійській Україні у 1850-х роках розвивалися текстильна, шкіряна, салотопна, свічно-сальна, миловарна, фарфоро-фаянсова, скляна, залізобобна, хімічна та інші галузі промисловості [6, с.22]. У Правобережній Україні капітал концентрувався у зерновому господарстві, млинарстві, винокурінні, буряківництві, цукровому виробництві, лісовому господарстві та торгівлі лісом. Розвиток чорної металургії в усіх трьох губерніях Правобережжя був незначним [2, с.235].

У 1860-х роках у Київській губернії працювало 206 заводів з виробітком понад 11 млн крб. З них 63 – були цукровими, 36 – шкіряними, 32 – цегляними, 12 – тютюновими, 11 – екіпажними, 10 – сальними тощо [31, с.137]. У Волинській губернії працювало 466 заводів і фабрик із виробітком 2,3 млн крб. З них 129 – були

шкіряними, працювали також: 51 цегельний, 46 суконних, 5 цукрових заводів [31, с.160]. У Подільській губернії функціонувало 216 заводів з виробітком близько 2 млн крб. З них 60 заводів були суконними, 30 цукровими, 26 цегляними [31, с.182].

Найпродуктивніша – цукрова промисловість стала однією із найрозвинутіших галузей харчової ще у першій половині XIX ст. У 1856–1857 рр. 58% із 376 цукрових заводів Російської імперії розміщувались в Україні [6, с.176]. Україна виробляла 4/5 (понад 80%) всієї цукрової продукції Російської імперії. Впродовж восьми – дев'яти років виробництво цукру зросло на 132% [6, с.179]. Найбільшою кількістю цукрових заводів з-поміж українських губерній Російської імперії у 1860–1861 рр. була у Київській – 74, Чернігівській – 66, Подільській – 32, Харківській – 31 [6, с.137].

У середині 1830-х – на початку 1880-х років у цукровій галузі відбулося технічне переоснащення [21, с.16]. Від невеликих за розміром з примітивною технікою виробництва «вогневих» цукроварень (згущення цукрового соку на вогні) із застосуванням сили тварин, ручної праці, розчленованістю технологічного процесу, відсутністю цілісної автоматизованої системи, відбувся перехід до «парових» (згущення соку парою при звичайному тискові та при розрідженні) [21, с.34]. Це здешевило виробництво цукру, але вимагало значних капіталовкладень та було під силу не всім власникам. Перший паровий пісково-рафінадний завод збудував 1843 р. у с. Ташлик Черкаського повіту Київської губернії торговий дім «Брати Яхненки-Симиренки» [9, с.22; 4, с.16]. Збудований за французькою технологією завод мав новітнє європейське обладнання з переробки буряка. На момент його відкриття торговий дім заснував 6 власних магазинів, налагодив торгівлю зерном, борошном, худобою, займався будівництвом млинів.

У 1846 р. торговий дім «Брати Яхненки-Симиренки» запустив машинобудівний завод у Млієві, який виготовив перші металеві пароплави та започаткував пароплавство на Дніпрі. Пароплави «Українець», «Ярослав Мудрий» курсували між Києвом та Кременчуком, доставляючи товари в села. На початку 1850-х років при цукрових заводах Бобринського у Смілі [21, с.36], Яхненка і Симиренка у Городищі вже працювали великі механічні підприємства (майстерні) з виробництва парових машин та повного комплексу машин і апаратів для парових цукрових заводів [21, с.40]. Впродовж якихось десяти років парові заводи витіснили вогневі. Цілковита реконструкція цукробурякової промисло-

вості завершилась у середині 1870-х років. Цукроварні з рук дрібних власників перейшли до акціонерних товариств, великих підприємців [21, с.43]. Найбільшими власниками цукрових заводів у Волинській губернії була родина Терещенків та граф І.Потоцький, у Київській губернії – родини Бобринських, Браницьких, Терещенків, графа А.Потоцького, у Подільській губернії – граф Ю.Браницький, товариство Строганових, у Харківській губернії – Торговий дім «І.Г.Харитоненко з сином», князь Б.Щербатов, Суханови, у Чернігівській губернії – товариство братів Терещенків, П.Харитоненко. Рафінадні заводи Бобринських працювали у Смілі, торгового дому «І.Г.Харитоненко з сином» у Харківській губернії, товариства братів Терещенків у Чернігівській губернії. При цьому, Бобринські, Харитоненки, Терещенки мали цукрові підприємства у власне російських губерніях імперії [див.: 12, с.854–860].

У 1887 р. засновано цукровий синдикат, до якого входило 203 із 224 цукрових підприємств [28, с. 209]. Створення синдикату зумовила криза надвиробництва у цукровій промисловості. Цукрозаводчики шляхом приватної згоди, щоб недопустити падіння цін на внутрішньому ринку, ввели нормування виробництва цукру кожного заводу. Це дозволило підтримувати ціни на цукор на рівні, який би задовольняв і виробників, і споживачів. Вимушений збитковий імпорту покривався за рахунок високих цін на внутрішньому ринку країни [7, с.26]. Цукрове виробництво у 1914–1915 рр. концентрувалось на Київщині (75 заводів), на Поділлі (52 заводи), у Харківській губернії (29 заводів). Це при 265 підприємствах в Україні. Зазначені губернії славились найбільшими площами засіву та збирання буряків, виробництва цукру [37, с.5].

Українські підприємці активно розвивали кредитну систему. Торгово-промислова фірма «Брати Яхненки і Симиренки» відкрила позичкову касу для селян, подібні каси працювали у маєтках Бобринських [4, с.16]. Кредитні заклади мали роди Браницьких, Сангушків. Завдяки цьому до початку 1860-х років українські підприємці стали найбільшими постачальниками на ринок збіжжя, коней, цукру, товарів цукропереробної галузі [4, с.38]. 1885 року з ініціативи І.Харитоненка в Сумах відкрито «Олександрівський селянський сільськогосподарський банк», метою якого стала допомога селянам у купівлі землі та поліпшенні господарства [7, с.23].

У 1890-х роках в Україні, як стверджував М.Слабченко, завершилась епоха високих цін. Через визначення золотовалютного стандарту основою забезпечення економічних систем європейських країн, в українських землях відбулось знецінення срібного карбованця на 33% його загальної вартості, змінилась структура внутрішнього ринку, впала ціна на хліб. Вкладати гроші в землю стало не вигідним, капітали перетікали в обробну промисловість. Поміщики запроваджували в обіг золото, різницю введення обігової валюти покривали дивідендами з промисловості, яка спиралась на золоту валюту [28, с.197]. Через нову кон'юнктуру ринку сільське господарство та галузі харчової промисловості перестали давати левову частку прибутків. Галузі обробної промисловості знайшли іноземних інвесторів. У Подільській губернії вже у 1891–1892 рр. збитковим стало цукроваріння, винокуріння, суконне, цегляне виробництво, пивоваріння, прибутковими – крупоборошно-мельне та тютюнове виробництво [22, с.27]. Подібною ситуація була і в інших українських регіонах.

У 1890-х роках світові економічні лідери інвестували свої капітали у важку промисловість Російської імперії. Привабливим для інвесторів стало створення власних компаній та набуття акцій російських товариств. У місцевостях з високим рівнем концентрації промисловості і робочої сили така організація виробництва дозволяла іноземним акціонерам отримати достатньо високі дивіденди. Німеччина та Бельгія (провідний експортер цукру в Європі) вкладали капітал в утворені з наданням своїх останніх розробок і передових технологій акціонерні товариства. У якості партнера по бізнесу 17 іноземних представників взяли П.Харитоненка, який серед 28 засновників товариства «Сумські машинобудівельні майстерні», був його головним українським акціонером [7, с.38–39].

Наприкінці XIX ст. у пошуках великих дивідендів вітчизняний та іноземний капітал просувався на Донбас, вливаючись у пов'язані з державними замовленнями та забезпеченими дивідендами металургійні та вугільні підприємства. Металургійні заводи працювали поруч з вугільними копальнями. Вслід за капіталом у прибутковий вугільно-металургійний комплекс йшли працювати жителі сіл та міст. Зокрема, було засновано «Південно-Дніпровське металургійне товариство», яке маючи п'ятимільйонний капітал і нарощуючи обороти та потужності, у 1893–1894 рр. випла-

чувало в якості дивідендів 1 млн крб. 1899 року дивіденди склали 50% його основного капіталу [28, с.207].

У 1900 р. легалізував свою діяльність синдикат солепромисловців Донецького та Кримського районів. Монополізувавши торгівлю сіллю він зумовив зростання ціни у 3–5 разів. Водночас було започатковано залізничний та вугільний синдикати, з яких згодом сформувалися Продамет та Продвугіль [28, с.209]. У Галичині надприбутковою галуззю стала нафтова промисловість. Норма прибутку у галузі 1901 року становила понад 51%, 1912 року – 218%, 1914 року – 186%. У розвиток нафтової промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. інвестовано австрійський, бельгійський, голландський, німецький, французький капітали [20, с.71–72].

Розвиваючи українську економіку, розбагатілі українські підприємці частину прибутків інвестували у колекційні зібрання та меценатську діяльність. М.Терещенко сприяв відкриттю у Києві амбулаторної лікарні благодійного товариства, лікарні для робітників цісаревича Миколи, амбулаторії Маріїнської общини Червоного Хреста, низки благодійних установ. Значні пожертви давав М.Терещенко на будівництво у Києві політехнічного інституту, комерційного училища, чоловічої торгової школи, торгових класів [32, с.12]. П.Харитоненко врятував від розорення дворянський рід Тарновських, купивши за мільйон карбованців їх маєток Качанівку. Його коштом збудовано церкву святителя Тихона у с. Нижня Сироватка, Софійську церкву в Москві, Преображенську церкву та каплицю на честь Нерукотворного Спасу у с. Борки, Архангельсько-Михайлівський храм у слободі Мурафа Харківської губернії, облаштовано Олександрівську домову кам'яну церкву при Сумському реальному училищі тощо. П.Харитоненко за благодійність у 1899 р. отримав дворянський титул [див.: 7, с.42, 47, 56].

Платон Симиренко заклав у Млієві дендропарк, видав власним коштом «Кобзар» Т.Шевченка, безкоштовно поширював його серед селян, робітників, службовців цукрозаводів Київської губернії. В.Симиренко покривав п'ятидесяти-відсотковий дефіцит української газети «Рада» [36, с.260–261], журналів «Київська старовина», «Україна», запровадив податок із кожного пуду цукру на підготовку інженерів у Київській політехніці. На думку Є.Чикаленка, В.Симиренко був типом «найвидатнішого, найщирішого українця з-поміж так званих «буржуїв», який захоплював-

ся українською справою не тільки до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені». Власне майно, що оцінювалось до десяти мільйонів рублів, В.Симиренко заповів на українську справу. Комітет, що опікувався майном, зареєструвався як Товариство підмоги українській літературі, науці, штуці [36, с.259].

Донька підприємця Є.Чикаленка – Ганна згадувала, що їхня родина десять – п'ятнадцять років жила «під знаком щоденної української газети» [35, с.337]. Тому, коли українська громада вирішила видавати газету «Громадська думка», її батько асигнував 10 тис. крб, інший підприємець В.Симиренко – 5 тис. [36, с.328]. Бюджет газети складав 50 тис. крб, за рахунок передплатників покривали лише 20 тис. крб, решту інвестувала українська інтелігенція та підприємці [36, с.10]. Є.Чикаленко мав авторитет і пошану в широких колах української громадськості. 1918 року він був запрошений на посаду гетьмана Української держави, проте відмовився.

Практично всі українські підприємці були свого роду експериментаторами. У більшості, вони, розвиваючи власну справу, зуміли піднести не лише престиж своїх родин, а й стали рушіями розвитку ринкової економіки. Підняти себе з рівня кріпака до рівня вільного селянина, а потім мільйонера, завдячуючи власній наполегливій праці та ощадливості було під силу лише одиницям. Українські підприємці розвивали в українських землях торгівлю й кредитну систему, інвестували не лише у виробництво, а й у винахідництво, ведення експериментальних досліджень, впровадження їх результатів у сільське господарство та промисловість. Вони вкладали кошти в освіту, медицину, культуру й охорону праці, підвищення кваліфікації робітників, займались меценатською діяльністю.

Вихідці з цих родин у власних здобутках досить часто йшли далі від своїх батьків, ставали носіями соціально-відповідальної традиції підприємництва. Син І.Харитоненка – Павло заснував власну дослідницьку селекційну станцію (пріоритет – селекція насіння буряка) у селі Іванівка Охтирського повіту [7, с.37]. Онук М.Терещенка – Федір після закінчення у Франції авіаційного інституту став винахідником та авіаконструктором. У маєтку с. Червоного на Житомирщині у 1909 р. він організував аеропланну майстерню з аеродромом, де створив перший літальний апарат власної конструкції, конструював легкі літальні апарати (аероплани), літаки на замовлення військового відомства.

Останню конструкцію аероплану «Терещенко-7» виготовлено у 1916 р. у майстернях Київського політехнічного інституту [10]. Син Платона Симиренка – Левко та онук Володимир стали визначними помілологами, засновниками раціонального садівництва. Левко Симиренко мав найкращий в Російській імперії помілологічний розсадник, у якому була зібрана найбагатша в Європі помілологічна колекція. Володимир Симиренко вивів сорт яблук «Ренет Платона Симиренка». Розвиваючи та зміцнюючи підприємницькі традиції, українська промислова еліта спричинилася до нагромадження та втілення людського капіталу.

Висновки. Людський капітал українських підприємців став джерелом та ресурсом українського технічного, економічного, соціального прогресу. Нова верства зі своїми вміннями та здібностями стала мірилом та метою українського поступу. Накопичення, розвиток, втілення людського капіталу українськими підприємцями забезпечило розвиток промисловості та господарства, економічної інфраструктури, проникнення прогресивних технологій у виробництво, створення транспортної мережі, зростання продуктивності праці, нарощування українського національного багатства. Нагромадження українськими підприємцями людського капіталу передувало формуванню ринку, створенню оборотного капіталу. Підприємці своєю діяльністю прискорювали ринкові процеси, ставали учасниками формування внутрішнього ринку. Просування товарів та послуг українськими підприємцями на зовнішній ринок, дозволили зайняти Україні у другій половині ХІХ ст. друге місце як продуцентці зерна та виробленого з буряку цукру, третє місце за виробітком нафти на світових ринках. Розвиток українськими підприємцями промисловості й зовнішньої торгівлі забезпечили високі місця Російської та Австро-Угорської імперій у світовому економічному рейтингу, отримання надприбутків та водночас зміцнювали українську економіку й формували її «обличчя». Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Чикаленко та інші представники підприємницьких кіл були носіями людського капіталу, втілення якого відбувалось на власних виробничих потужностях, у створенні високої культури та економічного добробуту. Нагромаджений ними людський капітал був втілений у державницькому потенціалі України. З огляду зазначеного, доцільно вважати, що вивчення гуманістичних традицій ведення бізнесу, соціального вектору економічного розвитку та

впровадження їх у практиці стане основою миру та національної безпеки, утвердить національну державність в Україні.

1. Австро-Венгрия и ея славянскіе народы. – Б.г.: Типография Казанской амвросіевской женской пустыни, 1912. – 86 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа ; пер. на укр. З. Борисюк ; Інститут східноєвропейських досліджень. – К. : Критика, 1998. – 336 с.
3. Варналій З. Основи підприємництва / З. Варналій. – 3-тє вид. – К. : Знання-прес, 2006. – 350 с.
4. Венгерська В. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII–XX ст.) / В. Венгерська ; НАНУ ; Інститут історії України. – К., 1997. – 44 с.
5. Винар Л., Верстюк В. Передмова / Л. Винар, В. Верстюк // Чикаленко Є.Х. Щоденник 1919–1920. – К. ; Нью-Йорк: В-во імені О. Теліги, 2005. – С. 7–14.
6. Воблый К. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР (До освобождения крестьян 1861 г.). – М. : Б. в., 1928. – 412 с.
7. Григорьев Д. Востребованные временем: Династия Харитоненко / Д. Григорьев. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с.
8. Грицак Я. Передмова // Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. – С. XI–XII.
9. Гуржій І. Зародження робітничого класу України (кн. XVIII – перша половина XIX ст.) / І. Гуржій. – К. : Держ. в-во політичної літератури УРСР, 1958. – 158 с.
10. Династія Терещенків // Режим доступу : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/viznachn-storichn-osobistost/dinas-ya-tereshchenk-v>
11. Донік О. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
12. Ежегодникъ по сахарной промышленности Россійской имперіи за 1909–1910 г. / Сост. М. Толпыгинъ. – К. : Типография акционерного общества «Петръ Барскій въ Кіевъ», 1911. – 988 с., XXVI, 4 с.
13. Злупко С., Стефанишин О., Швайка Л. Підприємництво: основи, особливості, механізми / С. Злупко, О. Стефанишин, Л. Швайка ; МОНУ ; ЛНУ ім. І. Франка. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 370 с.
14. Капіталізація економіки України : наук. доп. / за ред. акад. НАНУ В.М. Гейця, д.е.н. А.А. Гриценка // Інститут економіки та прогнозування НАНУ. – К., 2007. – 220 с.

15. Ковалинський В. Семья Терещенко / В. Ковалинський. – К. : Преса України, 2003. – 383 с.
16. Колот В. Підприємництво / В. Колот. – К. : КНЕУ, 2003. – 160 с.
17. Кредісов В. Підприємництво в Україні: суть, типи та умови формування / В. Кредісов. – К. : Знання України, 2003. – 68 с.
18. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська ; НАН України ; Інститут історії України. – К. : Б. в., 1999. – 282 с.
19. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги) / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: у 2-х т. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 11–27.
20. Макаруч С. Этнонациональное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макаруч. – Львов : Вища школа, 1983. – 256 с.
21. Мельник Л. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л. Мельник ; КДУ імені Тараса Шевченка. – К., 1969. – 68 с.
22. Обзоръ Подольской губернии 1892. – Б. г., б. г. – 182 с.
23. Пиріг О. Історія підприємництва України / О. Пиріг. – К. : КНТЕУ, 2004. – 164 с.
24. Покропивний С. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність / С. Покропивний. – К., 1998. – 350 с.
25. Помян К. Європа та її нації / К. Помян ; пер. з фр. Я. Кравця. – Львів : Каменяр, 2003. – 169 с.
26. Пономаревъ В. Австро-Венгрия и ея славянскія народы / В. Пономаревъ. – Баку : Электротип «Труженикъ» А.А. Куинджи, 1915. – 60 с.
27. Сизоненко В. Підприємництво / В. Сизоненко. – К. : Вікар, 1999. – 438 с.
28. Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Слабченко. – Х. : Державне вид-во України, 1927. – Т. 2. – 280 с.
29. Статистическія свѣдѣнія о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – К.-Под. : Типография Губерн. Управления, 1865. – 72 с.
30. Стефанишин О. Людський потенціал економіки України / О. Стефанишин ; МОН України ; ЛНУ імені І. Франка. – Л. : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 315 с.
31. Столпянский Н. Девять губерній Западно-Русскаго края в топографическомъ, геогностическомъ, статистическомъ, экономическомъ, этнографическомъ и историческомъ отношеніяхъ / Н. Столпянский. – Спб. : Тип. Гогенфельдига и Ко, 1866. – XVI с. (I паг.), 200 с. (II паг.).

32. Тростянский М. Русский филантроп и его дѣянія / М. Тростянский. – К. : Тп. С.В. Кульженко, 1909. – 16 с.
33. Хобсбаум Э. Век капитала 1848–1875 / Э. Хобсбаум. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 480 с.
34. Чепулис-Растенис Р. Формирование интеллигенции / Р. Чепулис-Растенис // Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М. : Наука, 1982. – С. 336–345.
35. Чикаленко Г. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка / Г. Чикаленко // Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К. : Темпора, 2003. – С. 336–357.
36. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.
37. Чопівський І. Цукрова промисловість на Україні / І. Чопівський. – К. : Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський», 1918. – 36 с.

Транслітерований список джерел

1. Avstro-Vengrija i eja slavjanskije narody. – B.g. : Tipografija Kazanskoj Amvrosievskoj zhenskoj Pustyni, 1912. – 86 s. [in Russian]
2. Bovua D. Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v socio-etnichnykh konfliktakh / D. Bovua ; per. na ukr. Z. Borysiuk ; Instytut shidnoievropeiskykh doslidzhen. – K. : Krytyka, 1998. – 336 s. [in Ukrainian]
3. Varnalii Z. Osnovy pidpriemnytstva / Z. Varnalii. – 3-tie vyd. – K. : Znannia-pres, 2006. – 350 s. [in Ukrainian]
4. Vengerska V. Formuvannia kredytno-bankivskoi systemy na Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII–XX st.) / V. Vengerska ; NANU ; Instytut istorii Ukrainy. – K., 1997. – 44 s. [in Ukrainian]
5. Vynar L., Verstiuk V. Peredmova / L. Vynar, V. Verstiuk // Chykalenko Je.H. Shhodennyk 1919–1920. – K. ; N'iu-York : V-vo imeni O. Teligy, 2005. – S. 7–14. [in Ukrainian]
6. Voblyi K. Opyt istorii sveklo-sakharnoi promyshlennosti SSSR (Do osvobodzheniya krest'yan 1861 g.). – M. : B. v., 1928. – 412 s. [in Russian]
7. Grigor'ev D. Vostrebovannye vremenem: Dinastiya Kharitonenko / D. Grigor'ev. – Sumy : RIO «AS-Media», 2003. – 72 s. [in Russian]
8. Grytsak Ya. Peredmova // Kappeler A. Rosiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad. – L'viv : Vyd-vo Ukrainskogo katolytskogo universytetu, 2005. – S. XI–XII [in Ukrainian]

9. Gurzhii I. Zarodzhennia robitnychogo klasu Ukrainy (kn. XVIII – persha polovyna XIX st.) / I. Gurzhii. – K. : Derzh. v-vo politychnoi literatury URSR, 1958. – 158 s. [in Ukrainian]
10. Dynastiia Tereshhenkiv // Rezhym dostupu : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/viznachn-storichn-osobistost/dinas-ya-tereshchenk-v> [in Ukrainian]
11. Donik O. Rodyna Tereshhenkiv v istorii dobrochynnosti / O. Donik. – K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 314 s. [in Ukrainian]
12. Ezhegodnik" po sakharnoi promyshlennosti Rossiiskoi imperii za 1909–1910 g. / Sost. M. Tolpygin". – K. : Tipografiya aktsionernogo obshchestva «Petr" Barskii v" Kiev"», 1911. – 988 s., XXVI, 4 s. [in Russian]
13. Zlupko S., Stefanyshyn O., Shvaika L. Pidpriemnytstvo: osnovy, osoblyvosti, mehanizmy / S. Zlupko, O. Stefanyshyn, L. Shvaika ; MONU ; LNU im. I. Franka. – L. : LNU im. I. Franka, 2000. – 370 s. [in Ukrainian]
14. Kapitalizatsiia ekonomiky Ukrainy : nauk. dop. / za red. akad. NANU V.M. Geitsia, d.e.n. A.A. Grytsenka // Instytut ekonomiky ta prognozuvannia NANU. – K., 2007. – 220 s. [in Ukrainian]
15. Kovalins'kii V. Sem'ya Tereshchenko / V. Kovalins'kii. – K. : Presa Ukraïni, 2003. – 383 s. [in Russian]
16. Kolot V. Pidpriemnytstvo / V. Kolot. – K. : KNEU, 2003. – 160 s. [in Ukrainian]
17. Kredisov V. Pidpriemnytstvo v Ukraini: sut, typy ta umovy formuvannia / V. Kredisov. – K. : Znannia Ukrainy, 2003. – 68 s. [in Ukrainian]
18. Lazanska T. Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torgovo-promyslovoi statystyky XIX st.) / T. Lazanska ; NAN Ukrainy ; Instytut istorii Ukrainy. – K. : B. v., 1999. – 282 s. [in Ukrainian]
19. Lysiak-Rudnytskyi I. Formuvannia ukrainskogo narodu i natsii (Metodologichni zavvagy) / I. Lysiak-Rudnytskyi // Istorychni ese: u 2-h t. – K. : Osnovy, 1994. – T. 1. – S. 11–27 [in Ukrainian]
20. Makarchuk S. Etnonatsional'noe razvitie i natsional'nye otnosheniya na zapadnoukrainskikh zemlyakh v period imperializma / S. Makarchuk. – L'vov : Vyshcha shkola, 1983. – 256 s. [in Russian]
21. Melnyk L. Promyslovyi perevorot v Rosii i na Ukraini / L. Melnyk ; KDU imeni Tarasa Shevchenka. – K., 1969. – 68 s. [in Ukrainian]
22. Obzor" Podol'skoi gubernii 1892. – B. g., b. g. – 182 s. [in Russian]
23. Pyrig O. Istoriia pidpriemnytstva Ukrainy / O. Pyrig. – K. : KNTEU, 2004. – 164 s. [in Ukrainian]

24. Pokropyvnyi S. Pidpriemnytstvo: strategii, organizatsiia, efektyvnist / S. Pokropyvnyi. – K., 1998. – 350 s. [in Ukrainian]
25. Pomian K. Yevropa ta ii natsii / K. Pomian ; per. z fr. Ya. Kravtsia. – Lviv : Kameniar, 2003. – 169 s. [in Ukrainian]
26. Ponomarev V. Avstro-Vengriya i eya slavyanskiya narody / V. Ponomarev. – Baku : Elektrotip «Truzhenik» A.A. Kuindzhi, 1915. – 60 s. [in Russian]
27. Syzonenko V. Pidpriemnytstvo / V. Syzonenko. – K. : Vikar, 1999. – 438 s. [in Ukrainian]
28. Slabchenko M. Materiialy do ekonomichno-sotsiialnoi istorii Ukrainy XIX st. / M. Slabchenko. – Kh. : Derzhavne vyd-vo Ukrainy, 1927. – T. 2. – 280 s. [in Ukrainian]
29. Statisticheskaya sv"d"niya o Podol'skoi gubernii za 1862, 1863 i 1864 gody. – K.-Pod. : Tipografiya Gubern. Upravleniya, 1865. – 72 s. [in Russian]
30. Stefanyshyn O. Liudskiy potencial ekonomiky Ukrainy / O. Stefanyshyn ; MON Ukrainy ; LNU imeni I. Franka. – L. : VTs LNU im. I. Franka, 2006. – 315 s. [in Ukrainian]
31. Stolpyanskii N. Devyat' gubernii Zapadno-Russkago kraya v topograficheskom", geognosticheskom", statisticheskom", ekonomicheskom", etnograficheskom" i istoricheskom" otnosheniyakh" / N. Stolpyanskii. – Spb. : Tip. Gogenfel'diga i Ko, 1866. – XVI s. (I pag.), 200 s. (II pag.) [in Russian]
32. Trostyanskii M. Russkii filantrop" i ego deyaniya / M. Trostyanskii. – K. : Tp. S.V. Kul'zhenko, 1909. – 16 s. [in Russian]
33. Khobsbaum E. Vek kapitala 1848–1875 / E. Khobsbaum. – Rostov-na-Donu : Feniks, 1999. – 480 s. [in Russian]
34. Chepulis-Rastenis R. Formirovanie intelligentsii / R. Chepulis-Rastenis // Sotsial'naya struktura obshchestva v XIX v. Strany Tsentral'noi i Yugo-Vostochnoi Evropy. – M. : Nauka, 1982. – S. 336–345 [in Russian]
35. Chykalenko G. Materiialy do biografii Yevgena Chykalenka / G. Chykalenko // Chykalenko Ye. Spogady (1861–1907). – K. : Tempora, 2003. – S. 336–357 [in Ukrainian]
36. Chykalenko Ye. Spogady (1861–1907) / Ye. Chykalenko. – K. : Tempora, 2003. – 416 s. [in Ukrainian]
37. Chopivskiy I. Tsukrova promyslovist na Ukraini / I. Chopivskiy. – K. : Drukarnia aktsionernogo tovarystva «Petro Barskiy», 1918. – 36 s. [in Ukrainian]

Одержано 14.05.2015 р.

О.В. Корніяка

РОЛЬ ПАЙОВИХ ЦІННИХ ПАПЕРІВ У ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена визначенню ролі пайових цінних паперів в процесі розвитку вітчизняного підприємництва у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: підприємництво, фондовий ринок, пайові цінні папери, державні облигації, фінансове підприємництво.

Постановка проблеми. Сучасний стан економіки країни характеризується глибокою фінансово-інвестиційною кризою, що не може не позначитися і на реалізації підприємницьких ініціатив, які внаслідок браку інвестиційних ресурсів не знаходять свого широкого застосування. В такій ситуації існує необхідність пошуку ефективних механізмів фінансово-інвестиційного забезпечення розвитку підприємництва, з урахуванням вже існуючого досвіду.

У даному контексті важливим є дослідження періоду другої половини XIX – початку XX ст., коли нестача фінансових ресурсів підприємницького сектору компенсувалася широким застосуванням механізмів випуску пайових цінних паперів, а акціонерна форма підприємництва перетворилася на провідну форму забезпечення реалізації капіталомістких підприємницьких ініціатив.

Аналіз досліджень та публікацій. Різні аспекти дослідження проблематики забезпечення розвитку підприємництва у другій половині XIX – на початку XX ст. знаходять відображення у працях сучасних істориків-економістів, зокрема: В.Гринчуцького, О.Кудласевич, В.Небрат, Н.Супрун, В.Фещенко, С.Чистякової та ін. Але ціла низка питань потребує додаткового вивчення. Зокрема необхідним є визначення ролі пайових цінних паперів у розвитку підприємництва з урахуванням впливу на цей процес фондового ринку, банківського сектору, тощо.

Мета статті. Завданням дослідження, результати якого представлено у публікації, є визначення ролі пайових цінних

паперів в процесі розвитку підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. на основі аналізу вітчизняної економічної літератури.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX – на початку XX ст. одним із важливих інструментів вітчизняного фондового ринку стали пайові цінні папери, представлені акціями державних підприємств, приватних товариств та акціями приватних товариств гарантованих державою. Поява та швидке розповсюдження даного виду цінних паперів у вітчизняній практиці зумовлювалася тим, що враховуючи низький рівень нагромадження інвестиційних капіталів всередині країни, у другій половині XIX ст. провідною формою підприємницької діяльності стало акціонерне підприємництво, що виявилось найбільш придатною формою для існування в умовах відсутності чіткого механізму грошово-кредитного забезпечення підприємницьких ініціатив.

Популярність акціонерної форми ведення бізнесу актуалізувалася великою кількістю переваг перед іншими формами організації капіталістичних підприємств, основною з яких була можливість залучення значних обсягів фінансових ресурсів, що розглядалося науковцями того часу як істотний стимул до розвитку підприємництва. Зокрема П.Нікольський акцентував увагу на наступних конкурентних рисах акціонерних товариств: по-перше, ця форма підприємства відкривала можливість збирати великі капітали, бо в ній капітал розбивався на невеликі частини і тому для участі в акціонерному товаристві достатньо невеликих коштів; по-друге, акціонерне товариство зі своїм принципом обмеженої відповідальності відкривало широку можливість засновувати підприємства у нових видах промисловості, так як кожен учасник даного товариства відповідав за зобов'язаннями товариства тільки своїм внеском, що активізувало вкладання коштів у ризиковані проекти; по-третє, зменшення залежності акціонерного товариства від складу акціонерів, що надавало можливість акціонерним капіталам широкого обігу на фінансових ринках та залучення додаткових фінансових ресурсів [4, с.178–179].

Необхідно також зазначити, що істотним стимулом розвитку вітчизняного акціонерного підприємництва протягом всього досліджуваного періоду була активна участь держави. У цей період розвитку капіталістичних відносин, держава, поряд із функціями регулятора народногосподарських процесів, стимулюючи розвиток пріоритетних галузей економіки через механізми протекціонізму

та державного фінансового забезпечення, також безпосередньо виконувала і підприємницькі функції, активно інвестуючи у розбудову мережі казенних акціонерних підприємств у різних галузях економіки.

Але не дивлячись на переваги акціонерної форми підприємництва перед іншими формами господарювання, активне акціонерне засновництво у вітчизняній практиці почалося лише у останній чверті XIX ст. у період активного розвитку капіталістичних відносин та формування відповідних інститутів і механізмів фондового ринку. На думку Л.Ходського саме «з цього часу, акціонерні підприємства, в цілях сприяння пошквалюванню промисловості, дозволяються досить легко, і акціонерна форма стає улюбленою формою і у нас для крупних підприємств» [9, с.279]. Так до 1822 р. існувала лише одна Російсько-Американська акціонерна компанія. З 1822 р. до 1854 р. виникло в Росії не більше 81 акціонерних компаній, а до січня 1882 р. існувало вже 586 акціонерних товариств [9, с.279]. У наступні роки акціонерне підприємництво набуло ще більшого розмаху, свідченням чого є той факт, що до кінця XIX ст. в країні вже діяло приблизно 1400 торгово-промислових компаній з капіталом 1800 млн руб [10, с.135].

Так за даними І.Гіндіна, емісія акцій вітчизняних товариств в другій половині XIX – на початку XX ст. зберігала позитивну динаміку впродовж усього періоду, а загальна сума емісії з 1861 до 1914 рр. зросла майже в 60,7 рази [2, с.444]. Найбільше зростання обсягів емісії акцій спостерігалося в період з 1861 до 1881 рр., що було зумовлене високими темпами засновництва акціонерних компаній. Так, за даними Л.Шепелева, у період 1861–1869 рр. було засновано 104 акціонерні компанії, а у 1870–1881 рр. було засновано 266 акціонерних товариств [10, с.80; 92]. Тобто з 1861 до 1881 рр. було засновано 370 акціонерних компаній, основну масу яких по кількості становили торгово-промислові товариства, а за обсягами акціонерних капіталів лідируючі позиції займали залізничні товариства.

У наступний період з 1881 до 1893 рр. темпи акціонерного засновництва дещо знижувалися, але на цьому фоні відбувалося зростання капіталів вже існуючих акціонерних товариств, що в першу чергу пов'язано із зростанням ресурсів промислових підприємств та акціонерних кредитних установ, які почали активно розвиватися та приймати участь у операціях на фондовому ринку. Так, станом на 1 січня 1893 р. в економіці вже функціонувало

614 акціонерних компаній, акції яких загальним обсягом у 899 млн руб котирувалися на вітчизняному та іноземних фондових ринках [2, с.444].

Упродовж 1893–1901 рр. темпи акціонерного засновництва та, як наслідок, збільшення обсягів емісії акцій, зберігали позитивну динаміку. В цей період основними чинниками активного розвитку акціонерних товариств були викупні операції держави щодо приватних залізниць, конверсії державних та гарантованих державою позик, зростання операцій комерційних банків з пайовими цінними паперами та ін. Причому механізм викупних операцій держави щодо приватних залізничних товариств став важливим стимулом інвестування у пайові цінні папери.

Суттю викупних операцій було придбання державою акцій залізничних товариств, або їх обмін на чотирихпроцентні державні облігації. у результаті акціонери даних товариств, які отримали грошові кошти за акції, почали їх активно вкладати в інші акціонерні товариства. Поряд із цим ті, хто отримав чотирихпроцентні державні облігації та не був задоволений їх доходністю, почали активно збувати їх на біржі та інвестувати отримані кошти у пайові цінні папери інших товариств. Така ж ситуація трапилася і у випадку конверсій державних позик, коли інвестори, не задоволені доходністю отриманих на обмін цінних паперів, активно продавали їх на біржі, а отримані кошти вкладали в пайові цінні папери.

Результатом вивільнення великої кількості фінансових ресурсів та активного їх інвестування у пайові цінні папери став біржовий ажіотаж, до операцій на фондовому ринку було залучено велику кількість населення. М.Туган-Барановський, характеризуючи особливості періоду біржового підйому у вітчизняній практиці, зазначав, що в середині 90-х років XIX ст. «бажання біржової гри охопило широкі кола суспільства; офіційна біржа не могла розмістити всіх бажаючих прийняти участь у біржовій вакханалії, та деякі ресторани гостинно відкрили свої двері для біржових гравців, яким на знайшлося місця на офіційній біржі» [8, с.348]. Зростаючий попит на приватні цінні папери мав наслідком значне підвищення цін на акції. Як вказував А.Тимофєєв, акції трьох банків номіналом у 250 руб., які були найменш спекулятивними паперами, котирувалися за таким курсом: акції Міжнародного банку 510 руб в 1893 та 770 руб у 1895 р. (в тричі вище за номінал); акції Облікового та позикового банку 490 руб в 1893 та

890 руб у 1895 р. (в 3,5 рази вище за номінал); акції Приватного комерційного банку 425 руб у 1893 та 667 руб у 1895 р. (у 2,6 рази вище за номінал) [7, с.145].

Поряд із цим, суттєве збільшення операцій із пайовими цінними паперами стало наслідком активізації операцій кредитування під заставу цінних паперів комерційними банками, так званих онкольних операцій. Суми онкольних позик за даними Л.Шепелева з 1895 р. до 1899 р. зросли більше ніж у півтора рази з 119,9 млн руб до 184,5 млн крб, що було значним стимулом розвитку акціонерних товариств та збільшення обсягів акціонерних капіталів [10, с.146].

Як відомо, біржовий підйом 90-х років XIX ст. закінчився потужною економічною кризою 1900–1902 рр., в результаті якої розвиток акціонерного засновництва значно скоротився разом із скорочення кількості акціонерних капіталів на ринках. Але це скорочення виявилось нетривалим і, завдяки популярності інвестування у пайові цінні папери та залученню до біржових операцій значного числа інвесторів, починаючи з 1908 р. акціонерне засновництво почало знову нарощувати обсяги. Зокрема, за даними І.Гіндіна у 1908–1914 рр. емісія акціонерних капіталів зроста майже в 1,6 рази [2, с.444]. У цей період основним стимулом збільшення обсягів пайових цінних паперів була активізація діяльності комерційних банків щодо операцій із акціями приватних товариств. Як зазначалося раніше, на початку XX ст. банківські структури, маючи в своєму розпорядженні великі фінансові ресурси, стали основними посередниками на фондовому ринку. Зокрема, М.Боголепов, досліджуючи особливості функціонування банківських структур на вітчизняному фондовому ринку зазначав, що значне зростання операцій банків з пайовими цінними паперами було пов'язане із залученням до даних операцій широкого кола фізичних осіб, які були клієнтами даних банків [1, с.382]. Поряд із цим, істотним стимулом розвитку емісії пайових цінних паперів було відродження після кризи онкольних операцій, обсяг яких в період 1910–1914 рр., за даними І.Гіндіна, збільшився в 4,3 рази (з 188,1 млн руб до 809,8 млн руб) [2, с.416].

Треба зазначити, що по мірі розвитку банків, що супроводжувався накопиченням великої кількості фінансових ресурсів та істотним розширенням клієнтури, відбулася зміна їхньої ролі у торгівлі цінними паперами. Як зазначав Р.Гільфердінг, «спочатку банкір – просто комісіонер, який виконує операції за свого клієн-

та. Але, чим більше зростає у банку міць капіталу та збільшується інтерес до курсу акцій, тим більше переходить він до торгівлі за власний рахунок, перебираючи на себе значну долю операцій з пайовими цінними паперами» [6, с.209]. Таким чином, за рахунок формування позабіржового фондового ринку, ключовими гравцями якого виступали банківські структури, поступово склалася ситуація, коли на біржовому ринку здійснювався в основному обіг державних боргових цінних паперів та невеликої частки пайових, а на позабіржовому – сконцентрувався основний обіг пайових цінних паперів, що повинно було створювати підґрунтя для формування фінансово-інвестиційних підприємницьких структур та стати одним із ключових чинників розвитку підприємництва загалом.

Проте й у випадку формування позабіржового ринку цінних паперів у вищезгаданому форматі виявлено негативні тенденції, на яких необхідно акцентувати увагу. Зокрема, у досліджуваний період відбувся процес монополізації вітчизняного ринку фінансових послуг, коли банки, за рахунок налагодження тісних зв'язків із промисловістю та створення великих фінансово-промислових об'єднань, перетворюються на монополістичні структури, що контролювали практично весь обіг пайових цінних паперів та частину обігу державних і гарантованих державою цінних паперів. Як зазначав А.Мікаелян, «розвиток банківської справи та її концентрація у невеликій кількості закладів, перетворює банківських ділків зі скромних посередників на владних монополістів, які розпоряджаються практично всім грошовим капіталом всієї сукупності капіталістів та дрібних господарів, а також – великою частиною засобів виробництва та джерел сировини на національному та світових ринках. Це перетворення численних та непомітних банкірів на купку монополістів є одним з основних моментів нової фази економічного розвитку» [3, с.17]. Така трансформація функцій банків на ринку фінансових послуг призвела до поширення спекулятивних тенденцій на ринку, зокрема, банківські кредитні операції під заставу цінних паперів, так звані «онкольні» операції, створювали підґрунтя для широкого поширення спекуляцій із цінними паперами на фондовому ринку; за рахунок встановлення високих бар'єрів входження на фондовий ринок дрібні та середні інвестори фактично позбавлялися прямого доступу до дешевших інвестиційних ресурсів, і були

змушені звертатися до посередництва банків, або до банківських кредитних ресурсів високої вартості.

Проблема забезпечення кредитами господарського розвитку, зокрема промисловості, посідала особливе місце в економіко-фінансових дослідженнях другої половини XIX ст. Вчені наголошували на необхідності створення інституційних умов та фінансових важелів активізації промислового підприємництва – розробці акціонерного законодавства, торгового права, впорядкування діяльності бірж, реформування кредитно-банківської системи [11, с.280–281]. Проте навіть вже розроблені законопроекти, незважаючи на їх прогресивний характер, не були прийняті й реалізовані, оскільки сама система імперського централізованого адміністративного управління не допускала свободи промисловості й вільного руху фінансових ресурсів. Натомість міністерство фінансів сприяло створенню сумнівних акціонерних товариств.

Відтак у вітчизняній практиці широке акціонування стало стимулюючим чинником формування нового типу підприємницької діяльності – фінансового підприємництва, що у досліджуваний період набувало широкого поширення. Сфера його впливу зростала пропорційно розвитку інструментарію фондового ринку. Якщо на початку XIX ст. фінансове підприємництво зосереджувалося в основному на операціях із векселями, а угоди купівлі-продажу цінних паперів здійснювалися у трактирах та ринкових площах, то у другій половині XIX ст. у практиці вітчизняного фінансового підприємництва з'явилися такі інструменти, як акції, державні та приватні облігації, а обіг цінних паперів відбувався вже на біржовому та позабіржовому ринках, про що згадувалося раніше. Тобто процес інституціоналізації вітчизняного фінансового підприємництва відбувався у прямій взаємозалежності із розвитком фондового ринку та його основних інститутів – бірж та банків. У такій ситуації саме низький рівень інституціоналізації вітчизняного фондового ринку став одним з основних стримуючих чинників розвитку вітчизняного фінансового підприємництва, що унеможливило його становлення та розвиток як однієї з головних ланок фінансово-інвестиційного процесу.

Незважаючи на негативні сторони широкого поширення практики інвестування у пайові цінні папери, акціонерне підприємство набувало широкої популярності у вітчизняній практиці. Про це свідчать дані табл. 1, згідно яких акціонерна форма підприємництва набула поширення у різних галузях народного гос-

подарства, та надала можливості акумулювання великої кількості фінансових ресурсів за рахунок використання механізмів випуску пайових цінних паперів.

Таблиця 1

Розподіл акціонерних компаній за галузями станом на 1901 р.*

Галузі діяльності	Вітчизняні компанії		Іноземні компанії		Всього	
	кількість	капітал (млн руб)	кількість	капітал (млн руб)	кількість	капітал (млн руб)
Залізничні	22	127,8	–	–	22	127,8
Комерційні банки	39	199,6	1	3,7	40	203,3
Земельні банки	10	66,4	–	–	10	66,4
Страхові	18	30,6	2	2,3	20	32,9
Гірничопромислові, металургійні та металообробні	219	560,1	111	246,3	330	806,4
З обробки волокнистих речовин	223	384	15	20,0	238	404
Харчової промисловості	222	164,4	2	2,4	224	166,8
Лісопромислові та паперові	61	52,8	4	2,2	65	55
Поліграфічні, видавничі та книжкової торгівлі	22	9,3	–	–	22	9,3
Сілікатно-керамічні	44	43,1	27	19,4	71	62,5
Хімічні	58	47,8	10	10,2	68	58
Міського господарства	48	72,5	31	30,9	79	103,4
Пароплавні та транспортні	41	58	1	2,0	42	60
Торговельні	55	60	–	–	55	60
Інші	153	264,1	26	51,6	179	315,7
Всього	1235	2140,5	230	391,0	1465	2531,5

Джерело : Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1973. – С. 143.

Отже, загальні статистичні дані свідчать про те, що широке акціонування в період 1876–1902 рр. мало позитивний вплив на розвиток вітчизняного підприємництва за рахунок збільшення

кількості акціонерних товариств та обсягів їх капіталів. Зокрема, за рахунок широкого акціонування, у період 1890–1899 рр. зростання волокнистої промисловості було на рівні 75%, хімічної – 274%, гірничопромислової – 372% та металургійної – 793% [5, с.26]. Таким чином можливість відносно швидкого залучення акціонерними компаніями додаткових фінансових ресурсів шляхом емісії пайових цінних паперів стала суттєвим стимулюючим чинником розвитку вітчизняного підприємництва та перетворилася на дієвий механізм фінансово-інвестиційного забезпечення реалізації капіталомістких підприємницьких ініціатив.

Висновки. У досліджуваний період пайові цінні папери, в контексті впливу на розвиток підприємництва, визначено одним із найважливіших інструментів вітчизняного фондового ринку завдяки своєму високому потенціалу щодо формування основних капіталів капіталомістких підприємств та залучення додаткових фінансових ресурсів у ключові галузі народного господарства, широко представлені акціонерними товариствами.

Широке акціонування у вітчизняній практиці другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. визначено стимулюючим чинником формування нового типу підприємницької діяльності – фінансового підприємництва, процес інституціоналізації якого відбувався у взаємозалежності з розвитком фондового ринку та його основних інститутів – бірж та банків.

У той-же час, невідповідний вимогам стрімкого реформування народного господарства рівень розвитку інститутів та механізмів вітчизняного фондового ринку суттєво знижував потенціал пайових цінних паперів щодо залучення та перерозподілу фінансово-інвестиційних ресурсів, та призвів фактично до монополізації ринку пайових цінних паперів з боку банківсько-промислових груп, що в свою чергу призводило до активізації спекуляцій на ринку та негативно позначалося на розвитку як фінансового підприємництва, так і підприємництва загалом. Таким чином створювалися інституційні бар'єри входження на фондові ринки дрібних емітентів, які, будучи позбавленими можливості доступу до фінансових ресурсів більш низької вартості, були змушені звертатися до такого джерела інвестування як банківські кредити, вартість яких у вітчизняній практиці залишається зависокою і донині.

1. Боголепов М.И. Биржа и банки / М.И. Боголепов // Банковая энциклопедия [под общ. ред. Л.Н. Яснопольского]. – Т. 2. – К, 1916. – С. 368–384.
2. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки / И.Ф. Гиндин ; [под ред. С.Г. Струмилина]. – М. : Госфиниздат, 1948. – 453 с.
3. Микаелян А.С. Экономическая политика финансового капитала. Предпринимательские союзы и вырождение капиталистического способа производства / А.С. Микаелян. – М. : Государственное издательство, 1920. – 134 с.
4. Никольский П.А. Учебник политической экономии / П.А. Никольский. – Казань : Изд. бр. Башмаковых, 1916. – 508, VIII с.
5. Ронин С. Иностраный капитал и Русские банки. К вопросу о финансовом капитале в России / С. Ронин ; [предисл. Л. Кирцмана]. – М. : Издательство Коммунистического Университета им. Я.М. Свердлова, 1926. – VIII, 145 с.
6. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма / Рудольф Гильфердинг ; [пер. с нем. и вступ. статья И. Степанова]. – М. : Книгоиздательство «В.И. Знаменский и Ко», 1912. – 576 с.
7. Тимофеев А.Г. История Санкт-Петербургской биржи. История биржевого законодательства, устройства и деятельности учреждений Санкт-Петербургской биржи / А.Г. Тимофеев. – СПб. : Изд. СПб. Биржевого комитета, 1903. – 344 с.
8. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем / М.И. Туган-Барановский. – СПб., 1907.
9. Ходский Л.В. Политическая экономия в связи с финансами / Л.В. Ходский ; [4-е изд. пересм. и дополн.]. – Т.1: Политическая экономия. – Спб. : Типография «Правда», 1908. – VIII, 442 с.
10. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1973. – 347 с.
11. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні / В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2013. – 584 с.

Транслітерований список джерел

1. Bogolepov M.I. Birzha i banki / M.I. Bogolepov // Bankovaya entsiklopediya [pod obshch. red. L.N. Yasnopol'skogo]. – Т. 2. – К, 1916. – С. 368–384 [in Russian]
2. Gindin I.F. Russkie kommercheskie banki / I.F. Gindin ; [pod. red. S.G. Strumilina]. – М. : Gosfinizdat, 1948. – 453 s. [in Russian]

3. Mikaelyan A.S. Ekonomicheskaya politika finansovogo kapitala. Predprinimatel'skie soyuzy i vyrozhdzenie kapitalisticheskogo sposoba proizvodstva / A.S. Mikaelyan. – М. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1920. – 134 s. [in Russian]
4. Nikol'skii P.A. Uchebnik politicheskoi ekonomii / P.A. Nikol'skii. – Kazan' : Izd. br. Bashmakovykh, 1916. – 508, VIII s. [in Russian]
5. Ronin S. Inostrannyi kapital i Russkie banki. K voprosu o finansovom kapitale v Rossii / S. Ronin ; [predisl. L. Kirtsmana]. – М. : Izdatel'stvo Kommunisticheskogo Universiteta im. Ya.M. Sverdlova, 1926. – VIII, 145 s. [in Russian]
6. Gil'ferding R. Finansovyi kapital. Noveishaya faza v razvitii kapitalizma / Rudolf Gil'ferding ; [per. s nem. i vstup. stat'ya I. Stepanova]. – М. : Knigoizdatel'stvo «V.I. Znamenskii i Ko», 1912. – 576 s. [in Russian]
7. Timofeev A.G. Istoriya Sankt-Peterburgskoi birzhi. Istoriya birzhevogo zakonodatel'stva, ustroistva i deyatel'nosti uchrezhdenii Sankt-Peterburgskoi birzhi / A.G. Timofeev. – SPb. : Izd. SPb. Birzhevogo komiteta, 1903. – 344 s. [in Russian]
8. Tugan-Baranovskii M.I. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem / M.I. Tugan-Baranovskii. – SPb., 1907 [in Russian]
9. Khodskii L.V. Politicheskaya ekonomiya v svyazi s finansami / L.V. Khodskii ; [4-e izd. peresm. i dopoln.]. – Т.1: Politicheskaya ekonomiya. – Spb. : Tipografiya «Pravda», 1908. – VIII, 442 s. [in Russian]
10. Shepelev L.E. Aktsionernye kompanii v Rossii / L.E. Shepelev. – L. : Nauka, 1973. – 347 s. [in Russian]
11. Nebrat V.V. Evoliuciia teorii' derzhavnyh finansiv v Ukraini / V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prognosuv. – К., 2013. – 584 s. [in Ukrainian]

Одержано 05.11.2015 р.

УДК 664.66 : 339.564 : 368 (477)

І.О. Хромов

СТРАХУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ХЛІБОЕКСПОРТУ НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Розглянуто історію виникнення в Україні у другій половині XIX ст. майнового і транспортного страхування та його відновлення на початку 1920-х років. Охарактеризовано особливості страхування українського хлібоекспорту в умовах бойкоту з боку західноєвропейських страхових компаній. Доведено, що торгпредства Укрзовнішдержторгу разом з агенціями Держстраху України змогли працювати на європейському ринку згідно існуючих у 20-і роки минулого століття правил і техніки виконання страхових операцій з експортованим збіжжям.

Ключові слова: нова економічна політика (неп), зерно, хліб, експорт, Держстрах України, транспортно-страхові агентства, страхування, каско, карго, страхова сума, страховий внесок, страхова премія.

Постановка проблеми. Українське зерно здавна відоме і користується великим попитом у Західній Європі. З другої половини XIX ст. в Україні почали діяти вітчизняні та іноземні страхові компанії, які брали на себе ризик і компенсували експортерам можливі збитки при транспортуванні різних товарів, у тому числі й зерна, від місць їх відправлення до кінцевих пунктів призначення. У зв'язку з Першою світовою війною і подальшими воєнно-політичними подіями вивіз хліба з України до європейських країн припинився, а мережа страхових органів розпалася. Лише в 1921 р. завдяки впровадженню в УСРР нової економічної політики було відновлено майнове і транспортне страхування, яке, своєю чергою, сприяло збільшенню масштабів зовнішньої торгівлі традиційним товаром – зерном.

Сьогодні Україна знов постачає у великому обсязі своє збіжжя західним країнам. Тому історичний досвід зі страхування хлібоекспорту є корисним і потребує докладного вивчення.

Аналіз попередніх досліджень. Майнове і транспортне страхування експортних поставок хліба з України до країн Захід-

ної Європи в перші роки непу розглядали і висвітлювали в тогочасній економічній літературі К.Г.Воблий, С.В.Громан, М.Б.Когон, В.М.Потоцький, С.А.Рибніков. З 1930-х по 1990-і роки радянські історики-економісти не приділяли уваги питанням страхування українського хлібоекспорту під час непу. Сучасні українські вчені В.Д.Базилевич [10], О.С.Вербова [11], А.Н.Зальотов [2], В.В.Небрат [12], Р.Д.Толстов [9], С.В.Чистякова [13] досліджують історію виникнення страхової справи в Україні в XIX – на початку XX століть. Проте в наукових працях вказаних авторів немає аналізу причин і умов страхування українського зерна, призначеного до відправлення в європейські країни в перші роки непу.

Мета статті полягає у представленні результатів вивчення організації і техніки страхування як необхідного засобу підвищення ефективності українського хлібоекспорту на початку 20-х років минулого століття.

Виклад основного матеріалу. На території сучасної України перші страхові компанії виникли у другій половині XIX століття. У 1857 р. в Одесі було створено Російське товариство взаємострахування пароплавства і торгівлі, яке компенсувало своїм членам втрати від корабельних аварій. У 1863 р. в Полтаві почала діяльність акціонерна компанія «Товариство страхування від вогню». Незабаром аналогічні товариства комерційного типу були відкриті у Києві, Харкові, Одесі. Спочатку вони обслуговували фабрикантів, купців і великих домовласників, з яких стягували внески, а в разі виникнення пожеж відшкодовували їм збитки. Поступово акціонерні страхові товариства перейшли до страхування транспортних засобів – залізничних вагонів, річкових і морських вітрильників, барж і пароплавів, що у світовій практиці має назву страхування каско, а також вантажів, які перевозилися всередині та поза межами царської імперії (карго).

На межі XIX–XX ст. головним центром страхування карго і каско в Україні стала Одеса. Саме тут було зосереджено чимало вітчизняних страхових компаній, що працювали самостійно або разом з іноземними партнерами. В Одесі діяли представництва міжнародних страхових товариств, у тому числі всесвітньо відомої англійської корпорації «Ллойд», яка вже понад 300 років займається морським страхуванням. Головну увагу вітчизняні та іноземні страховачі приділяли вивозу товарів, у першу чергу українського зерна, через порти на узбережжі Чорного та Азовського морів.

Тривалий час страхові товариства в дореволюційній Україні працювали незалежно від органів влади. З 1894 р. у Російській імперії встановили державний контроль за діяльністю акціонерних страхових установ. Це означало, що відтоді страхові компанії мали працювати під наглядом Міністерства внутрішніх справ, а про результати своєї діяльності звітувати Міністерству фінансів. Із-за Першої світової війни економічні відносини вітчизняних експортерів з європейськими споживачами перервалися, а страхові товариства були змушені припинити діяльність.

Спроби радянського керівництва відновити в Російській Федерації та Україні протягом 1918–1920 рр. систему страхування виявились невдалими через згорання товарно-грошових відносин. Лише у 1921 р. завдяки проголошенню нової економічної політики, що ґрунтувалася на засадах господарського розрахунку і визнанні різних форм власності, з'явилася можливість відродження страхування. 6 жовтня 1921 р. Раднарком РСФРР ухвалив декрет «Про державне майнове страхування», що започаткував поновлення страховальної діяльності в радянських республіках, включаючи Україну. У декреті передбачалося «організувати в усіх місцевостях (...) державне страхування господарств від таких видів стихійного лиха: пожеж, падежу худоби, градобиття рослинних культур, а також аварій на шляхах водного і сухопутного транспорту» [6, п.1].

Очолювати нову страховальну галузь було доручено Головному управлінню державного страхування – Держстраху РСФРР у складі Народного Комісаріату фінансів (НКФ), а проводити роботу на місцях – страховим підвідділам при фінансових відділах виконкомів [6, п.7]. За домовленістю між радянськими республіками НКФ РСФРР визнавався загальним центром фінансового управління. Тому створений в УСРР 13 березня 1922 р. Держстрах України також підпорядковувався Народному комісаріату фінансів РСФРР (з кінця 1922 р. – НКФ СРСР). 14 листопада 1921 р. НКФ підготував «Положення про державне страхування». В ньому роз'яснювалися права і обов'язки учасників процесу застраховування – страхових установ (страхувачів), юридичних і фізичних осіб (страхувальників), наводилися рекомендації щодо розрахунку страхових тарифів, які слід було стягувати з клієнтів, регламентувалося формування доходів і прибутку тощо.

6 липня 1922 р. Раднарком РСФРР видав декрет, який офіційно затвердив пропозиції НКФ стосовно організації і порядку

здійснення страхових операцій. У декреті відзначалося, що страхування є монополією держави і здійснюється на підставі господарського розрахунку [7, п.4]. Для фінансового забезпечення усіх органів страхування, включаючи Держстрах України, з державної скарбниці наказувалося виділити 500 млн крб (у грошових знаках 1922 р.) в основний і 2,5 млн золотих карбованців в особливий резервний капітал державного страхування [7, п.5]. У подальшому страховальні органи мали утримувати себе самотужки.

Декрети Раднаркому РСФРР щодо державного страхування в УСРР були продубльовані і увійшли до «Собрания узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины» у 1921 р. (№24, ст.26) та 1922 р. (№50, ст.734, ст.735). Таким чином у радянських республіках ще заздалегідь, до утворення СРСР була організована єдина страховальна галузь, яка під наглядом НКФ працювала за однаковими законами, правилами і тарифами.

Створений навесні 1922 р. Держстрах України включав 9 губернських контор і понад 100 агенцій, які діяли у різних містах і містечках республіки. При цьому мережа низових страховальних установ дедалі збільшувалась. Так, у 1923 р. за домовленістю між Держстрахом України і вищими органами транспорту при великих залізничних станціях, у річкових і морських портах республіки були створені транспортні-страхові агентства. Представники таких агентств стягували з власників вантажів обов'язковий страховий збір у розмірі 1,5% до провізної плати в межах України і СРСР. Одержані від страхувальників кошти в першу чергу призначалися для компенсації збитків при аваріях на залізничних і водних шляхах. По-друге, йшли на відбудову транспортної інфраструктури: залізничних шляхів і мостів, ремонт паровозів і вагонів, річкових і морських кораблів [3, с.101].

У табл. 1 наведено дані про склад і чисельність працівників Держстраху України в перші роки непу. Отже основний контингент співробітників Держстраху України (понад 90%) становили страхувачі з контор і агентств, які працювали безпосередньо з юридичними і фізичними особами – власниками рухомого і нерухомого майна, худоби та інших об'єктів страхування.

З відновленням зовнішньої торгівлі виникла необхідність застраховування експортних товарів, включаючи зерно. Протягом 1922 р. керівники правління Держстраху України неодноразово звертались до європейських колег з пропозицією щодо взаємно-

го страхування експортних та імпорتنих товарів. Проте західно-європейські компанії всіляко ухилялися від будь-якого співробітництва зі страхувачами із радянської республіки. Ось чому до процесу страхування експортних вантажів на початку непу були залучені торгові представництва Укрзовнішдержторгу в Лондоні, Берліні, Римі, Празі, Відні та Варшаві, а також зарубіжні банківські установи, що кредитували експортні поставки до Західної Європи: Аркос Банк в Лондоні, Garantie und Kredit Bank у Берліні та Кооперативний Транзитний Банк у Ризі (Латвія). Торгпредства виступали одночасно одержувачами експортних товарів і зарубіжними кореспондентами Держстраху. За дорученням транспортно-страхових агентств торгпредства сплачували експортерам страхові премії, якщо для цього були об'єктивні підстави: аварії під час перевезення збіжжя по суші і морю, крадіжки зерна по дорозі, псування зерна внаслідок зливи чи шторму та подібні обставини непереборної сили.

Таблиця 1

**Склад і чисельність працівників Держстраху України
в перші роки непу, осіб**

Чисельність працівників у органах Держстраху	Роки		
	1922	1923	1924
Центральне правління	39	88	138
Губернські контори	187	405	486
Місцеві агенції	425	846	873
Разом	651	1339	1497

Складено за даними: Пять лет государственного страхования в СССР. – М.: Главное правление государственного страхования СССР (Госстрах), 1927. – С. 31–32.

Процес застраховування українського збіжжя, що призначалося до експорту, відбувався у такій послідовності: 1) Держбанк, Укрхліб, Вукоопспілка та інші підприємства і установи, які одержали від Управління уповНКЗТ при Раднаркомі УСРР ліцензії на експортну торгівлю, закуповували зерно у селян, комісіонерів, на республіканських ярмарках і товарних біржах. 2) Придбане експортерами збіжжя залізничним і річковим транспортом надходило до прикордонних пунктів, насамперед в Одеський і Миколаївський порти як головні ворота до Європи і Близького Сходу. В обох портах, а також на крупних прикордонних залізничних стан-

ціях збіжжя підлягало митному догляду, вивантаженню з вагонів і барж, у разі необхідності – зберіганню у сховищах і навантажуванню в трюми пароплавів чи у криті залізничні вагони для подальшого транспортування за кордон. 3) Працівники транспортно-страхових агентств перевіряли стан вантажу підготовленого до вивозу, встановлювали страхову вартість зерна. Така вартість дорівнювала ціні хліба на внутрішньому ринку з урахуванням транспортно-складських витрат на шляху до кінцевого пункту доставки – іноземної залізничної станції, чужоземного морського порту. 4) Зі страхової суми зерна страхувачі стягували відповідний відсоток страхової премії, яку в разі непередбаченої втрати чи псування вантажу повертали експортеру у вигляді страхового винагородження.

Дані табл. 2 надають уявлення про порядок розрахунку страхових внесків, які в 1923 р. транспортно-страхове агентство у вітчизняному морському торговельному порту стягувало з відправників жита і льону до Гамбурга (Німеччина).

З наведених у таблиці даних видно, що незважаючи на різну ціну жита і льону на внутрішньому ринку, різні витрати з виконання транспортно-складських і вантажно-розвантажувальних операцій (графа 9), питома вага затрат на страхування карго для обох сільгосппродуктів майже однакова. Для жита вона становила 0,323%, а для льону 0,393% до початкової ціни пуду з додатковими витратами (гр.10 / гр.9 x 100%). Отож розмір страхових внесків, які вітчизняні експортери сплачували страхувачам, коливався у межах 0,3–0,4% до страхової суми сільськогосподарських продуктів.

Одночасно зі страхуванням карго працівники агентств Держстраху України виконували комплекс операцій зі страхування транспортних засобів, що перевозили збіжжя до чужоземних пунктів. Страхування каско передбачало захист таких ризиків:

- можливих ушкоджень і аварій залізничних локомотивів і вагонів, морських пароплавів на шляху до станцій і портів призначення;
- збитків від вогню і пожеж на рухомому складі транспорту;
- захоплення транспортних засобів бунтівниками, піратами чи збройними силами ворогуючих країн.

У залежності від терміну експлуатації і технічного стану пароплавів, паровозів і вагонів їхня страхова вартість була неодна-

ковою. Тому з власників транспортних засобів страховачі стягували страхову премію за різними ставками у різному розмірі.

Таблиця 2

**Перелік операцій з експортування в 1923 р.
сільськогосподарських продуктів і витрати з їх виконання,
у коп. за пуд**

№	Види операцій	Жито	Льон
1	Закупівля на внутрішньому ринку	55,00	748,00
2	Вартість доставки залізницею в порт відправлення	18,20	39,60
3	Цільовий збір за користування портовою залізничною гілкою	8,88	4,06
4	Вантажно-розвантажувальні роботи в порту відправлення	4,20	4,66
5	Зберігання в припортовому складі протягом 1 місяця	1,50	1,50
6	Портовий популовий збір	–	1,00
7	Морський фрахт	3,96	26,97
8	Приймання в іноземному порту призначення	1,24	4,19
9	Ціна продукту з додатковими витратами (гр.1 + гр.2 + ... гр.8)	92,98	829,98
10	Морське страхування	0,30	3,26
11	Загальна вартість продуктів в порту призначення (гр.9 + гр.10)	93,28	833,24
12	Ціна товару на зовнішньому ринку	121,0	1304,0

Джерело цитування: Громан С.В. Транспорт и страхование // Энциклопедия русского экспорта. Под общ. ред. П.А. Берлина, А.Г. Кампа, М.Я. Кауфмана и др. – Т. 1. Общая часть: Хлебные продукты. Справочная часть. Изд-е торгового предст-ва СССР в Германии при участии НКТ на Украине и Центросоюза. – Берлин, 1924. – С. 78.

Слід зауважити, що уповноважені власників чужоземного транспорту, капітани пароплавів і кондуктори залізничних потягів зазвичай відмовлялися від страхування каско, яке їм пропонували українські страховачі. До таких послуг зверталися головним чином вітчизняні перевізники. Основним документом, що засвідчував страхування карго і каско, одразу став поліс європейського зразка: німецький чи англійський. Німецький генеральний поліс

поширювався на об'єкти страхування – вантажі й транспорт, які надходили до Німеччини, Чехословаччини, Австрії, Швеції, Польщі, Італії та країн Балтії. Його характерною особливістю було те, що страхуванню підлягали усі види товарів з моменту їх навантажування в пункті відправлення до вивантажування із транспорту в пункті призначення і перебуванні у ньому протягом наступних 21 днів.

Англійський поліс складався окремо для наступних об'єктів страхування: а) корпусу пароплавів; б) лісу; в) вугілля; г) загальних вантажів; д) хлібних вантажів; е) збитків від вогню. Такий поліс страховачі укладали для транспортування товарів до Англії, Ірландії, Ісландії, Голландії та Франції.

Техніка застраховування експортних вантажів по обох полісах була однаковою: вітчизняні страховачі після укладання зі страховальниками полісу телеграфом повідомляли про це торговельним представництвом Укрзовнішдержторгу у Лондоні, Берліні, Римі та інших столицях країн, куди надсилалося зерно. У повідомленні містились відомості про експортера і пункт призначення зерна, кількість збіжжя у тоннах, страхова сума, розмір загального страхового внеску, назва пароплава чи літерний номер потягу, що мали перевезти вантаж до місця вивантаження. Після цього страхування вважалось остаточно оформленим, а страховачі автоматично несли відповідальність перед страховальниками. Експортери і перевізники отримували копії страхових полісів, що могли бути підставою для матеріального відшкодування в разі часткової або повної втрати товарів за кількістю і якістю товарів від зарубіжних кореспондентів Держстраху – торгпредств Укрзовнішдержторгу і обслуговуючих їх банків. Доказом правильності розрахунку страхової суми і внесків, які страховачі стягували з експортерів і перевізників зерна, були записи в книгах і документах, квитанції про телеграфні повідомлення зарубіжним кореспондентам Держстраху – торгпредствам Укрзовнішдержторгу.

Досвід роботи транспортно-страхових агентств Держстраху України зі страхування хлібоекспорту в перші роки непу виявився вдалим і довів спроможність вітчизняних страховачів працювати на рівні європейських вимог і правил майнового та транспортно-го страхування.

Висновки. Україна здавна постачала зерно до країн Західної Європи. Запроваджене з другої половини ХІХ ст. страхуван-

ня хлібоекспорту тривалий час гарантувало експортерам компенсацію неочікуваних збитків від втрат зерна за кількістю та якістю. Із-за Першої Світової війни і подальших воєнно-політичних подій в Україні зовнішня торгівля і страхування експортних товарів припинилися. Лише на початку 1920-х років завдяки непу з'явилась можливість відновити вивіз збіжжя за межі країни і поступово відтворити зруйновану систему страхових інституцій на чолі з Держстрахом України.

Через економічний бойкот з боку західноєвропейських країн вітчизняним страхувачам досить довго не вдавалось домовитися з іноземними спорідненими компаніями щодо спільного страхування експортованих товарів, включаючи зерно. Тому Держстрах України залучив до страхової діяльності торгіві представництва Укрзовнішдержторгу у Лондоні, Берліні та в деяких інших столицях країн Європи. Торгпредства виступали як зарубіжні кореспонденти Держстраху і в разі непередбаченої нестачі або псування доставлених до них товарів сплачували експортерам відповідне страхове відшкодування.

Досвід роботи Держстраху України зі страхування експортних поставок збіжжя виявився вдалим і притягнув до себе увагу провідних європейських страхових компаній. У 1925 р. в Лондоні за участю Держстраху було засновано сумісне Чорноморсько-Балтійське генеральне страхове товариство «Блекбалсі». Через два роки у Гамбурзі почало діяти німецько-радянське страхове товариство «Софаг». Отож з другої половини 20-х років минулого століття ділові стосунки між страхувачами з обох частин Європи поновилися і підтримувались до початку Другої Світової війни. Подальші дослідження за темою можуть бути присвячені страхуванню хлібоекспорту у другій половині 1920-х років за участю спільних міжнародних страхових компаній Західної і Східної Європи.

1. Воблый К.Г. Основы экономики страхования / К.Г. Воблый. – М. : Издат. центр АНКІЛ, 1995. – 228 с.
2. Залетов А.Н. Страхование в Украине / А.Н. Залетов ; под общ. ред. О.А. Слюсаренко. – К. : Межд-я агенція «Bee Zone», 2002. – 452 с.
3. Пять лет государственного страхования в СССР. – М. : Главное правление гос. страхования СССР (Госстрах), 1927. – 190 с.
4. Рыбников С.А. Страховое дело / С.А. Рыбников. – М. : Заочторкурсы, 1929. – 58 с.

5. Словарь страховых терминов / Под ред. Е.В. Коломина, В.В. Шахова. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 336 с.
6. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР (далі СУ РФ). – 1921. – № 69. – ст. 554.
7. СУ РФ. – 1922. – №44. – ст. 536.
8. Тагиев Г.М. Развитие государственного страхования в СССР (1917–1977 гг.) / Г.М. Тагиев. – М. : Финансы, 1978. – 224 с.
9. Толстов Р.Д. Страховая справа і страховий ринок Росії та України (XIX – початок XX ст.) / Р.Д. Толстов // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 37–38. – К., 2005. – С. 160–169.
10. Базилевич В.Д. Страхування : підручник / В.Д. Базилевич, О.Ф. Філонюк, К.С. Базилевич [та ін.] ; за ред. В.Д. Базилевич. – К. : Знання, 2008. – 1019 с.
11. Вербова О.С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях продовж 1848–1944 років / О.С. Вербова. – Львів : ПАІС, 2009. – 368 с.
12. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні / В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2013. – 584 с.
13. Чистякова С.В. Трактатування М.І. Туган-Барановським економічного змісту та соціальної ролі страхування / Чистякова С.В. // М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження) : монографія. – К. : Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2015. – С. 226–232.
14. Громан С.В. Транспорт и страхование // Энциклопедия русского экспорта. Под общ. ред. П.А. Берлина, А.Г. Кампа, М.Я. Кауфмана и др. – Т. 1. Общая часть: Хлебные продукты. Справочная часть. Изд-е торгового предст-ва СССР в Германии при участии НКТ на Украине и Центросоюза / С.В. Громан. – Берлин, 1924. – С. 78.

Транслітерований список джерел

1. Voblyj K.G. Osnovy ekonomiki strahovanija / K.G. Voblyj. – М. : Izdat.centri ANKIL, 1995. – 228 s. [in Russian]
2. Zaletov A.N. Strahovanie v Ukraine. Pod obshh.red. O.A. Sliusarenko / A.N.Zaletov. – К. : Mezhd-ja agencija «Bee Zone», 2002. – 452 s. [in Russian]
3. Pjat' let gosudarstvennogo strahovanija v SSSR. – М. : Glavnoe pravlenie gosudarstvennogo strahovanija SSSR (Gosstrah), 1927. – 190 s. [in Russian]

4. Rybnikov S.A. Strahovoe delo / S.A. Rybnikov. – M. : Zaokhtorgkursy 1929. – 58 s. [in Russian]
5. Slovar' strahovyh terminov / Pod red. E.V. Kolomina, V.V. Shahova. – M. : Finansy i statistika, 1991. – 336 s. [in Russian]
6. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij Raboche-Krest'janskogo pravitel'stva RSFSR (dali SU RF). – 1921.– № 69. – st. 554 [in Russian]
7. SU RF. – 1922. – № 44. – st..536. [in Russian]
8. Tagiev G.M. Razvitie gosudarstvennogo strahovaniya v SSSR (1917–1977 gg.) / G.M. Tagiev. – M. : Finansy, 1978. – 224 s. [in Russian]
9. Tolstov R.D. Strahova sprava i strahovii rynek Rosii ta Ukrainy (XIX–pochatok XX st.) / R.D. Tolstov // Istorii narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy : Zb. nauk. prats. – Vyp 37–38. – K., 2005. – S. 160–169 [in Ukrainian]
10. Bazylevych V.D. Strakhuvannia : pidruchnyk / V.D. Bazylevych, O.F. Filoniuk, K.S. Bazylevych [ta in.] ; za red. V.D. Bazylevych. – K. : Znannia, 2008. – 1019 s. [in Ukrainian]
11. Verbova O.S. Natsional'nii gospodars'kii rukh na zakhidnoukrains'kykh zemliakh prodovzh 1848–1944 rokiv / O.S. Verbova. – Lviv : PAIS, 2009. – 368 s. [in Ukrainian]
12. Nebrat V.V. Evoliutsiia teorii derzhavnykh finansiv v Ukraini / V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2013. – 584 s. [in Ukrainian]
13. Chystiakova S.V. Traktuvannia M.I. Tugan-Baranovs'kym ekonomichnogo zmistu ta sotsial'noi roli strakhuvannia / S.V. Chystiakova // M.I. Tugan-Baranovs'kii: vchenyi, gromadianyn, derzhavotvoret's' (do 150-richchia vid dnia narodzhennia) : monografiia. – K. : Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy, 2015. – S. 226–232 [in Ukrainian]
14. Groman S.V. Transport i strakhovanie // Entsiklopediya russkogo eksporta. Pod obshch. red. P.A. Berlina, A.G. Kampa, M.Ya. Kaufmana i dr. – T. 1. Obshchaya chast': Khlebnye produkty. Spravochnaya chast'. Izd-e torgovogo predst-va SSSR v Germanii pri uchastii NKT na Ukraine i Tsentrosoyuza / S.V. Groman. – Berlin, 1924. – S. 78 [in Russian]

Одержано 5.06.2015 р.

Л.В. Дідківська

ДЕФОРМАЦІЯ КООПЕРАТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ (1930–1970-і роки)

У статті визначено організаційно-економічні форми кооперативної підприємницької діяльності в Україні в 1930–1970-і роки та виявлено їхню суспільну роль у межах неринкової економічної системи.

Ключові слова: споживча кооперація, кустарно-промислова кооперація, сільськогосподарська кооперація, кооператив, торгівля.

Постановка проблеми. Базовими господарськими одиницями українського села є дрібні селянські (фермерські) господарства, яким все важче виживати на вітчизняному ринку сільськогосподарської продукції. Підвищенню їхньої конкурентоспроможності могло б сприяти об'єднання у кооперативи у сфері кредиту, постачання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції. Проте український селянин сьогодні не знає про переваги сільськогосподарської кооперації, а найгірше те, що він має викривлене сприйняття кооперативних організацій, що зумовлено впливом формальних і неформальних інституційних чинників, сформованих у радянський період. Не усвідомлюючи ринкову природу кооперативу, його помилково пов'язують з усупільненням засобів виробництва, колективним виробництвом та зрівняльним розподілом. Стримує розвиток кооперації і небажання селян брати на себе ініціативу та відповідальність, оскільки українцям тривалий час в умовах директивної економіки насаджувались політика патерналізму, пасивність та орієнтація на державні структури. Тому, відроджуючи кооперацію в Україні, важливо врахувати негативний досвід деформації кооперативних форм господарювання в рамках неринкової економічної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники кооперативної теорії та історії – Л.Горкіна, В.Зіновчук, Л.Молдаван, А.Пантелеймоненко, П.Саблук, Ю.Тимченко та інші

вітчизняні вчені – переважно оминали несприятливий для розвитку кооперації радянський період, аргументуючи це тим, що практично була спотворена кооперативна сутність відповідних підприємств.

Метою статті є характеристика організаційно-економічних форм кооперативної підприємницької діяльності в Україні в неринкових умовах та визначення їхньої суспільної ролі.

Виклад основного матеріалу. В 1930–1970 рр. радянська влада намагалась реорганізувати кооперативний сектор економіки УРСР у складову планового соціалістичного господарства, нехтуючи основоположними кооперативними принципами. Одержавлення кооперації відбувалося завдяки політичній волі радянської влади, а також встановленням абсолютної монополії держави у фінансовому секторі (ліквідація кредитної кооперації, націоналізація банків). Тим самим самостійна діяльність української кооперації була паралізована та стала залежною від держави. 23 березня 1930 р. владними структурами було скасовано й кооперативне страхування, а майном кооперативів поповнились установи державного страхування. Сільськогосподарська кооперація також не витримала натиску на неї насильницької колективізації, націоналізації майна на користь державних машинно-тракторних станцій і колгоспів, передачі її фондів сільськогосподарського довготермінового кредитування Всесоюзному сільськогосподарському кооперативно-колгоспному банку, а кредитних функцій сільськогосподарських кредитних товариств філії державного банку (грудень 1930 р.) [20, с.487]. 17 жовтня 1937 р. згорнули свою діяльність житлово-орендні кооперативи, а орендований ними житловий фонд передали у розпорядження місцевих рад.

Функціонувати радянська влада дозволила лише тим видам кооперації, сектор яких вона обслуговувати самотужки не могла. Причому лояльність зберігалась до тих пір, поки кооперативна організація досягне свого розквіту і матиме достатню матеріально-технічну базу для її націоналізації, а також державні підприємства займуть відповідне місце у тому сегменті ринку. Так, у 30-х роках ХХ ст. кустарно-промислова кооперація навіть набула певного розвитку, адже забезпечувала дефіцитний ринок товарів предметами домашнього й особистого вжитку, які становили 80% усього виробництва, готувала кваліфікованих робітників для промислового виробництва, в чому була особливо зацікавлена держава в умовах індустріалізації. Ефективно поєднуючи місцеві

ресурси, кустарна промисловість у 1937–1938 рр. випустила 35% меблів загального виробництва, 42% – металевих виробів, 33% – голок, 53% – светрів, 35% – валянок тощо. Крім того, спеціалізувалась на виробництві шкільного приладдя та музичних інструментів [6, с.295].

Ще з кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. значно актуалізувалась проблема постачання населення товарами та послугами в умовах згорання приватної торгівлі, ліквідації сільськогосподарської кооперації та відсутності розвиненої державної системи торгівлі (таблиця 1).

Таблиця 1

Динаміка структури основних видів торгівлі у загальному обсязі роздрібного товарообороту в Україні в кінці 20-х років – на початку 30-х років ХХ ст., %

Рік	Вид торгівлі		
	Державна	Кооперативна	Приватна
1927–1928	9,5	58,1	32,4
1928–1929	8,0	74,1	17,9
1930	13,5	82,3	4,2
1931	20,6	78,9	0,5
1932	34,5	65,5	—

Складено за даними: Народне господарство УРСР. – К. : Народне господарство та облік, 1935. – С. 352.

Споживча кооперація була обрана радянською владою основною торговельно-розподільною системою з 1928 р. із запровадженням продуктових карток. Використання державою системи споживчої кооперації на початку 30-х років ХХ ст. призвело до збільшення її торговельних оборотів завдяки впровадженню примусового членства населення у кооперативах; зміцнення її матеріально-технічної бази за рахунок певних активів сільськогосподарської кооперації, переданих радянською владою споживчій кооперації; зростання її ролі у подоланні продовольчої кризи 1932–1933 рр., адже споживча кооперація брала активну участь у планових хлібозаготівлях.

Проте, отримавши преференції від держави, споживча кооперація втратила економічну свободу, практично перетворилась на додаток до колгоспної системи, її управлінський апарат став надто бюрократичним. Саме існування споживчої кооперації тепер визначала її взаємодія не з приватним капіталом, як

в усьому цивілізованому світі, а з державним сектором. Одержавлення кооперативної системи не найкращим чином вплинуло і на її структуру. Організаційна мережа кооперативів згідно рішення II Всесоюзного з'їзду споживчої кооперації (липень 1930 р.) складалася із районних споживчих товариств (кожному належало по 25–26 лавок, які обслуговували села й міста, які не мали великої промисловості) та центральних робочих кооперативів (кожному належало по 70 магазинів і лавок, які забезпечували населення індустріальних центрів) [7, с.284]. Ефективність такої концентрованої кооперативної системи не підтвердилась на практиці, адже підривала основні принципи підприємницької діяльності та кооперації.

У той же час подальший розвиток промисловості та значне зростання в промислових центрах кількості робітників вимагали їх адекватного забезпечення. Все це спонукало владу до здійснення певного рівня децентралізації у роботі споживчої кооперації та переорієнтації її діяльності на користь обслуговування робітників промисловості. З травня 1931 р. відновили роботу закриті розподільники та робочі кооперативи, що виокремились із центральних робочих кооперативів як кооперативні організації в системі споживчої кооперації при підприємствах. У сільській місцевості хоч і запрацювали так звані «сільпо», що мали приблизно по 2 лавки, проте вони були нерентабельними. Труднощі їхньої роботи були викликані насамперед наслідками насильницької колективізації селян, розкуркулювання, вилучення в фонд держави урожаїв, зрештою голодом 1932–1933 рр. Ці заходи здійснювалися радянською владою з метою реалізації нееквівалентного обміну між містом і селом, вилучення сільських ресурсів до державного бюджету на потреби індустріалізації. Невиконання плану хлібозаготівель колгоспами загрожувало внесенням їх до так званої «чорної дошки», споживча кооперація не обслуговувала ці господарства через мережу своїх магазинів, наявні там товари вилучались [1, с.38–39].

Загалом діяльність споживчої кооперації в цей період мала універсальний характер, а пріоритетними напрямками роботи стали заготівля сільськогосподарської продукції та сировини, удосконалення кооперативного виробництва (випікання хліба, кондитерських виробів, консервування тощо), його механізація, розвиток мережі підприємств торгівлі та сфери послуг (заснування закладів громадського харчування, будинків побуту, ремонт-

них майстерень тощо) в усій УРСР, хоч першочергово держава вимагала організувати постачання ділянок промислового будівництва (Донбас) [16, с.3].

Як і в роки непу, у досліджуваний період універсальна кооперація стала ефективною формою переходу до її спеціалізованих форм. Були створені автономні секції для обслуговування відповідних сфер народного господарства: Укрцукорсекція, Укррибсекція, Укрторфсекція, Укрліссекція, Укрводсекція, Укртранс-посекція, Укоопхарч, Укооппромхліб. Організацію заготівель та збуту продукції, сировини й утилю взяли на себе галузеві об'єднання: Укоопмолоко, Укоопмолокоптах, Укоопм'ясоптах, Укооповоч, Укоопсировина. Відповідальним за громадське харчування був Укоопхарч, а за випікання хліба – Укооппромхліб. Торгівлею займались оптово-роздрібні об'єднання Укоопсоюзу: Укоопмануфактура, Укоопгалантерея, Укооподяг, Укоопкнига, Укоопсилікат, Укоопзалізо, Укоопбакалея, Укоопканд, Укоопдит-постач, Укоопмеблі, Укоопшкіра, Укоопліспаливо.

Разом з тим панування у системі торгівлі єдиного виду кооперації, витіснення приватного капіталу та відсутність здорової конкуренції стало причиною зниження ефективності споживчої кооперації. Тим більше всі заходи по її оздоровленню держава проводила у межах реорганізації її структури, незважаючи на те, що корінь проблеми полягав у одержавленні самоврядної підприємницької організації. Так, у зв'язку з утворенням областей в Україні в 1932 р. система споживчої кооперації отримала нові рівні управління: обласні союзи споживачів (організовували між-районні бази для постачання сільської мережі) та міські союзи (Київ, Харків, Дніпропетровськ організовували роздрібні галузеві об'єднання міст). Трохи згодом, у 1933 р., держава з метою усунення конкуренції з боку споживчої кооперації розпочала опанувати міську роздрібну торгівлю, яка віднині була дозволена Народному комісаріату внутрішньої торгівлі, промисловим наркоматам, новоствореним відділам робітничого постачання, які підпорядковувались заводоуправлінням. Їм була передана матеріально-технічна база міської споживчої кооперації. Не дивно, що питома вага споживчої кооперації в роздрібній торгівлі України в 1934 р. знизилась у міській торговельній мережі до 24,3%, хоча посилила свої позиції у сільській – до 71,7% [7, с.302].

Незважаючи на зусилля радянської влади тотально контролювати всі сфери діяльності споживчої кооперації, придушити

підприємницьку ініціативу, кооператори невтомно шукали шляхи підвищення ефективності системи споживчої кооперації, зміцнення її позицій в економіці. На VI Всеукраїнському з'їзді споживчої кооперації (березень 1934 р.) ініціювалась проблема подолання механічного розподілу товарів, які поступали із централізованих державних фондів без урахування купівельного попиту. Актуальність цього питання не піддавалась сумніву, адже торговельні лишки споживчої кооперації УРСР перевищували встановлену норму (в 1933 р. у міській мережі вони складали 7,8% до загального товарообороту, а в сільській – 12,3% [8, с.361]). Розв'язання цієї проблеми кооператори вбачали у децентралізації товарних закупівель, або у запровадженні самозакупівель, про що й було прийнято рішення на цьому з'їзді. Його реалізації сприяло й ухвалення положення про необхідність вивчення попиту покупців (у магазинах впроваджувались книги попиту), про відновлення торгово-складських функцій районних споживчих товариств як основних агентів просування товарів на селі, про підвищення ролі райунівермагів, райкультмагів та лісових складів у розгортанні сільської торгівлі [9, с.6–9]. Внаслідок цього активізувалось будівництво райунівермагів, спеціалізованих магазинів торгівлі промисловими та продовольчими товарами, з'явилась сезонна мережа обслуговування посівної та збору врожаю (торгівля здійснювалась безпосередньо у місцях польових робіт, на заготівельних пунктах тощо).

Таким чином, хоча б у деяких питаннях споживчій кооперації вдавалось реалізовувати свій підприємницький потенціал. Споживчі кооперативи урізноманітнювали асортимент запропонованих ними товарів, диференціювали поставки товарів залежно від попиту на них, реалізовували заходи по зниженню витрат обігу в кооперативній торгівлі, намагались скоротити час товаропросування через різні ланки системи, розбудовували торговельну мережу у найбільш населених регіонах, удосконалювали сільську торгівлю [16, с.4]. Система генеральних договорів і контрактації дозволяла встановлювати більш тісний контакт з виробниками промислової та сільськогосподарської продукції. Виявивши в місцевій промисловості та у населення потрібні додаткові товарні ресурси, вони пропонували їх через мережу кооперативної торгівлі.

Проте командно-адміністративні методи впливу на розвиток споживчої кооперації призвели в 1935 р. до регіоналізації, сфера

її діяльності зосередилась в основному в селах (Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі» міську споживчу кооперацію ліквідовано), що ще раз підтверджує обмеження прав споживчої кооперації як самостійної суспільно-господарської організації. Функції споживчої кооперації у містах остаточно перебрав на себе Народний Комісаріат внутрішньої торгівлі, а її майно було передано до державних крамниць або розподільних пунктів на підприємствах під контроль професійних спілок. Карткова система була скасована, адже державна торгівля на той час достатньо зміцнила свої позиції, забезпечуючи до 70% річного роздрібного товарообороту УРСР. Кооперація зберегла свій вплив лише у робітничих селищах, райцентрах, невеликих містах.

З іншого боку обмеження діяльності споживчої кооперації сільською місцевістю мала й позитивний результат. Недарма ще М.Туган-Барановський підкреслював неможливість усунення внутрішніх суперечностей між кооперативами робітничими та селянськими, кожен з яких переслідує власні інтереси. Зосередившись на проблемах села, споживча кооперація з метою усунення продовольчих труднощів та оптимізації харчування колгоспників розбудовувала мережу закладів громадського харчування (таблиця 2).

Таблиця 2

**Динаміка мережі й обороту підприємств
громадського харчування споживчої кооперації України
в другій половині 1930-х років**

Рік	Кількість підприємств, од.	Оборот, млн руб
1936	590	69,6
1939	1614	296,9

Складено за даними: Потребительская кооперация СССР за 1936 год: Основные показатели. – Л. : Центросоюз, 1937. – С. 24 ; Основные показатели работы потребительской кооперации по районам за 1939 г. – М., 1940. – С.7

Крім того, активно зростала кількість магазинів і лавок, кіосків і палаток, які охоплювали торговельною діяльністю контингент переважно сільських мешканців з метою якнайповнішого задоволення їхніх потреб та покращення якості обслуговування (таблиця 3). Уже в 1938 р. працювало 1300 сільмагів, 304 сільпродмагів, 12 райкультмагів, 58 хозмагів [10, с.55], серед підпри-

емств громадського харчування налічувалось 165 ресторанів, 503 їдальні, 36 чайних, та 339 інших підприємств [11, с.87].

Таблиця 3

Динаміка зростання торговельної роздрібно-ї мережі споживчої кооперації УРСР у другій половині 1930-х років, од.

Вид торговельного підприємства	Міська роздрібна мережа		Сільська роздрібна мережа	
	1935	1937	1935	1937
Магазини й лавки	1038	870	17477	22091
Кіоски та палатки	102	264	369	4000
Разом	1140	1134	17846	26091

Складено за даними: Потребительская кооперация СССР за 1935 год: Основные показатели. – М.: Госторгиздат, 1936. – С. 14–15; Потребительская кооперация СССР за 1937 год: Годовой отчет. – М.: Союзторгучёт, 1938. – С. 17–18.

Дещо іншою була історія кооперації до 1939 р. на західноукраїнських землях. Незважаючи на те, що на українські кооперативи також чинився певний тиск, проте вони не втратили кооперативної сутності та підприємницької господарської самостійності. Згідно нового польського закону 1934 р. дійсно було посилено нагляд за роботою Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), який на той час уже об'єднував 3193 кооперативні організації. Крім того, обмежено його діяльність до трьох східногалицьких воєводств, 430 кооперативів північно-західних українських земель і Лемківщини змушені були стати членами польських кооперативних союзів («Сполем», «Гурт» та інших) [3, с.1128]. Проте це не зупинило їхньої роботи.

Швидкими темпами розвивались великі кооперативні промислові підприємства (фабрика мила «Центросоюзу», полотен «Комети» та інші), а також дрібніші (у 1935 р. працювало 18 цегельень, 22 олійниці, 7 пекарень, 6 м'ясарень, 2 млини, 2 крупарки, 7 швейних майстерень, 4 майстерні дерев'яних виробів, 5 майстерень домашнього промислу, 4 трикотажні майстерні та інші). До кінця 1935 р. РСУК практично відновився приростом нових осередків, їх загальна кількість становила 3013 кооперативів (з них 568 кредитних), що об'єднали 526195 членів [21, с.141–142]. Серед них переважали сільськогосподарські кооперативи із

закупівель та збуту (69% загальної кількості в 1939 р.) на чолі з «Центросоюзом» (2360 кооперативів), значною була роль молочно-чарської кооперації з «Маслосоюзом» на чолі (143 районні молочно-чарні), кредитної, очолюваної «Центробанком» (115 Українбанків і 573 сільських райфайзенських кас), споживчої під керівництвом «Народної торгівлі» (194 міські споживчі кооперативи) та інших (39 кооперативів) [3, с.1128]. Такий бурхливий розвиток вітчизняної кооперації сприяв економічному та культурному піднесенню перенаселених українських сіл.

Проте під час радянської окупації західноукраїнських земель у 1939 р. влада ліквідувала створену українцями підприємницьку систему кооперації європейського зразка. Згідно з рішенням Уряду УРСР від 8 грудня 1939 р. кооперативні організації увійшли до складу споживчої кооперації УРСР. Активно створювалась примусова кустарно-промислова кооперація під керівництвом очільників «згори», а також була реорганізована сільська споживча кооперація. Після відступу радянських військ РСУК відновив свою діяльність на території Галичини та об'єднав 4624 кооперативи [3, с.1129], хоч німецькі окупанти й конфіскували деякі промислові підприємства та запровадили обов'язкову заготівлю сільськогосподарських продуктів. Після встановлення радянської влади кооперативні відносини західноукраїнських земель набули тих самих ознак, що і на іншій території України.

Зруйнована Другою світовою війною система споживчої кооперації на всій території України відновлювалась коштом і невтомною працею пайовиків і працівників, адже країні вкрай необхідна була заготівля сільськогосподарської продукції для постачання армії й мирного населення, сировина для потреб оборонної промисловості. Кооперативи розгорнули підсобні господарства, які займались тваринництвом та рослинництвом, забезпечували роботу закладів громадського харчування. Вони заготовляли гриби, ягоди, лікарські рослини тощо. Споживча кооперація збільшила складську мережу системи, у якій були задіяні овочеховища та картоплеховища, керасиноховища, соляні склади, погребі й льодники. Активно створювались переробні пункти, забійні майданчики, сушарки, цементні ями тощо [22]. Труднощі виникали з транспортуванням заготовлених продуктів у великі міста. Використовувався як автомобільний, залізничний транспорт, так і судноплавні та мілкі ріки.

Споживча кооперація у цей період взяла на себе централізоване нормоване забезпечення сільських робітників та службовців (працівники МТС, вчителі, лікарі, зоотехніки, агрономи та ін.) [2, с.83]. Крім того, до кінця 1943 р. її торговельна мережа налічувала 5561 підприємство, 36 райунівермагів, а кількість працівників досягла понад 14 тисяч чоловік [12, с.9, 15]. У цей період заклади кооперації гостро потребували кваліфікованих кадрів, тому приділялась серйозна увага їх підготовці (на кінець 1945 рр. кількість торговельних працівників зросла до 57991 чоловік [13, с.159]).

Споживча кооперація концентрувалась і на відродженні та укрупненні кооперативного виробництва, оскільки державні підприємства переорієнтувались на забезпечення військових потреб. У 1944 р. працювало 12 обласних та 131 районний промкомбінат, які об'єднали 866 різних підприємств споживчої кооперації. Крім того, самостійно функціонувало 2131 підприємство. Разом вони випустили продукції та надали послуг на 64,2 млн крб. У той же час не всі кооперативні організації мали своє виробництво, асортимент їхньої продукції був не дуже різноманітним, проте завдяки їхнім зусиллям насичувався вкрай дефіцитний споживчий ринок. Вагома частка у забезпеченні товарами легкої промисловості та сфери послуг належала й кустарно-промисловій кооперації. Ремісники й кустарі використовували місцеву сировину, були досить гнучкими у задоволенні споживчого попиту, а також зацікавлені у збільшенні виробництва і збуту продукції.

У післявоєнний період держава, належним чином оцінивши дієздатність споживчої кооперації у період Другої світової війни, знову скористалась її підприємницьким потенціалом з метою переходу від нормованого постачання населення за картками до розгорнутої торгівлі. Згідно з Законом про п'ятирічний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 листопада 1946 р. сфера діяльності споживчої кооперації поширилась і на міські ринки, причому дозволено було торгувати сільськогосподарськими продуктами та товарами, виготовленими на підприємствах споживчої кооперації, за ринковими цінами, але не вище встановлених для державної комерційної торгівлі. Для стимулювання розвитку міської торгівлі держава впровадила податкові пільги. Внаслідок цього в 1946 р. роздрібний обіг торго-

вельної мережі та закладів громадського харчування споживчої кооперації України сягнув 7,4 млрд руб [13, с.40].

Подальшому розвитку торгівлі споживчої кооперації сприяла грошова реформа та відміна карток (грудень 1947 р.), а також опанування міського ринку (в 1948 р. мережа міськкоопторга налічувала 2865 од. [14, с.27]). З метою посилення конкурентоздатності споживчих кооперативів постановою президії Центросоюзу в 1948 р. запроваджено обов'язковий асортиментний мінімум промислових товарів для сільпо (29 найменувань), сільмагів (82 найменування), раймагів (111 найменувань) [5, с.55], хоча промислові підприємства продовжували нав'язувати кооперативним організаціям примусовий асортимент. Проте кооператори прагнули якнайповніше задовольнити попит споживачів, тому збільшували асортимент пропонованих товарів, у тому числі дефіцитних, критично відбирали їх за якістю. Відповідно зріс обсяг децентралізованих закупівель: у 1948 р. він становив 31,5% від роздрібного обігу [14, с.27] проти 4,6% у 1944 р. – [23]. Джерелами була сільськогосподарська продукція колгоспів і окремих селян, товари місцевої промисловості, кустарно-промислової кооперації та кооперації інвалідів, промисловості споживчої кооперації. Зокрема, кооперативна мережа випікання хліба за 1947–1950 рр. зросла на 73,6%, продукція якої збільшилась на 86,1% [13, с.165; 15, с.137], активізувалась робота переробних підприємств харчової продукції, підприємств легкої промисловості, меблевих, побутового обслуговування тощо.

По мірі відновлення економіки України та подолання товарного «голоду» інтерес держави у питанні розвитку споживчої кооперації почав згасати, адже її результативність була вище успіхів державної торгівлі (роздрібний товарообіг за післявоєнну п'ятирічку загалом збільшився в 2,9 рази, а споживчої кооперації – у 3,2 рази; товарообіг промислових товарів зріс в 5,8 рази; товарообіг споживчої кооперації з 1940 до 1950 р. збільшився на 40% [15, с.61]). Відповідно в серпні 1949 р. кооперативні організації припинили торгівлю в містах, а в 1950 р. у деяких містах та великих робітничих центрах передали власну мережу державній торгівлі [2, с.118]. І знову споживча кооперація взялася за задоволення споживчого попиту сільських мешканців, збільшуючи питому вагу дефіцитних промислових товарів (у 1950 р. до 69% [15, с.75]), селяни отримали можливість купувати їх у кредит. Крім того, активно розбудовувалась роздрібна торговельна ме-

режа на території радгоспів, у невеликих містечках та селах з'явилися спеціалізовані магазини (галантерейно-парфюмерні, будівельні, господарські, книгарні тощо), розгорнулася пересувна торгівля. У містах дозволено було торгувати лише сільськогосподарськими продуктами за цінами, вищими від державних. Піднесенню господарської діяльності споживчої кооперації сприяла й можливість отримання державного довгострокового кредиту, збільшення державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

Значного розвитку у післявоєнний період набула і кустарно-промислова кооперація, що об'єднувала понад 24 тис. кооперативних майстерень та інших підприємств, торговельні обороти яких склали 2029,7 млн руб [4, с.317]. Про масштаби діяльності промислової кооперації свідчать конструкторські бюро, експериментальні лабораторії та науково-дослідні інститути, що працювали в її системі. Проте навіть в обмежених формах розвиток підприємництва в СРСР суперечив принципам адміністративно-командного господарювання, тому постановою ЦК КПРС «Про реорганізацію промислової кооперації» від 14 квітня 1956 р. промислову кооперацію до 1960 р. було ліквідовано, а її підприємства передано державі. Зберегли свою діяльність лише об'єднання кооперативів інвалідів. Такий крок радянської влади ідеологічно пояснювався необхідністю технічного переоснащення виробництва цих підприємств, зміни застарілої форми управління й складу технічного керівництва, хоча істинні причини лежали у політичній площині. Внаслідок знищення кустарно-промислових форм кооперування поглибилася проблема дефіциту товарів народного споживання, що негативно позначилось і на роботі споживчої кооперації. З кінця 1970-х років дефіцит товарів на селі був особливо відчутним, адже першочерговим завданням державна влада, як і раніше, вважала постачання великих промислових міст. У зв'язку з цим темпи економічного зростання споживчої кооперації різко знизились, економічна доцільність участі у кооперативах для селян була підкріплена лише можливістю отримати промислові вироби в обмін на сільськогосподарські продукти, лікарські рослини, лісові плоди та ягоди.

Висновки. Таким чином, витіснення приватного капіталу, ліквідація кредитної, сільськогосподарської та інших видів кооперації, відсутність здорової конкуренції, втручання держави у роботу самодіяльних кооперативних організацій (кустарно-

промислових та споживчих) сприяли зниженню ефективності їх діяльності у 30–70-і роки ХХ ст. Разом з тим в умовах обмеженості використання підприємницького потенціалу кооперативними організаціями вони змогли розширити асортимент промислових і продовольчих товарів, мобілізуючи додаткові товарні ресурси місцевої промисловості та населення, розбудувати мережу переробних підприємств, збільшити обсяги продукції, що виготовлялась ними, відчутним був їхній вплив у процесі подолання повоєнної розрухи і відновлення народного господарства, їм вдалося підготувати кваліфіковані кадри для промисловості й торгівлі, надати їм робочі місця. Кооператори забезпечили історичну тяглість інституту підприємництва, вони самостійно поєднували фактори виробництва, були чутливими до коливань купівельного попиту і відповідно до цього диференціювали виробництво та поставки товарів, задовольняли попит в умовах низької платоспроможності населення, реалізовували заходи по зниженню витрат обігу в кооперативній торгівлі, намагались скоротити час товаропросування через різні ланки системи, розбудовували виробничу та торговельну мережу у найбільш населених регіонах, удосконалювали сільську торговельну систему тощо, накопичили значні майнові й матеріально-фінансові ресурси.

1. 33-й: голод: Народна книга-меморіал / Упоряд. : Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К. : Радянський письменник, 1991. – 584 с.
2. 40 лет советской потребительской кооперации 1917–1957. – М. : Центросоюз, 1957. – 243 с.
3. Витанович І. Кооперація / І. Витанович ; під ред. проф. В. Кубійовича // Енциклопедія українознавства : в 10 т. – Т. 3. – Париж – Нью-Йорк : Молоде життя, 1959. – С. 1124–1129.
4. Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації / С.Д. Гелей, Р.Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.
5. Гетьман Г.О. Розвиток кооперативної торгівлі на Україні в післявоєнні роки (1946–1965) / Г.О. Гетьман. – Х. : Вид-во Харківського університету, 1969. – 175 с.
6. Історія кооперативного руху / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук та ін. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 411 с. – (Укоопспілка, Львівська комерційна академія).
7. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР: Исторический очерк / Я.А. Кистанов. – М. : Изд-во Центросоюза, 1951. – 420 с.

8. Народне господарство УРСР. – К. : Народне господарство та облік, 1935. – 664 с.
9. Нинішній етап соціалістичного будівництва і завдання споживчої кооперації: Матеріали VI Всеукраїнського з'їзду споживчої кооперації. – Харків : Вукоопспілка, 1934. – 54 с.
10. Основные показатели работы потребительской кооперации по районам за 1939 г. – М., 1940. – 269 с.
11. Основные показатели работы райпотребсоюзов и райпо на 1 января 1939 года. – М. : Союзторгучёт, 1939. – 216 с.
12. Потребительская кооперация за 1943 год: Годовой статистический отчет. – М. : Центросоюз, 1945. – 122 с.
13. Потребительская кооперация за 1946 год. – М. : Центросоюз, 1947. – 211 с.
14. Потребительская кооперация за 1948 год. – М. : Центросоюз, 1949. – 219 с.
15. Потребительская кооперация за 1950 год: Статистический сборник. – М. : Центросоюз, 1952. – 148 с.
16. Потребительская кооперация СССР за 1929–1933 гг. : Основные показатели. – М., 1934. – 215 с.
17. Потребительская кооперация СССР за 1935 год: Основные показатели. – М. : Госторгиздат, 1936. – 56 с.
18. Потребительская кооперация СССР за 1936 год: Основные показатели работы потребительской кооперации по районам за 1939 г. – М., 1940. – 62 с.
19. Потребительская кооперация СССР за 1937 год: Годовой отчет. – М. : Союзторгучёт, 1938. – 81 с.
20. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.]; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 760 с.
21. Туган-Барановський М.І. Кооперація, її природа та мета / М.І. Туган-Барановський. – Львів, 1936. – 143 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 296, оп. 8, спр. 97, 68 арк.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 296, оп. 8, спр. 99, 293 арк.

Транслітерований список джерел

1. 33-j: golod: Narodna knyga-memorial / Uporiad. : L.B. Kovalenko, V.A. Maniak. – K. : Radianskyi pismennyk, 1991. – 584 s. [in Ukrainian]
2. 40 let sovetskoi potrebitel'skoi kooperatsii 1917–1957. – M. : Tsentrosoyuz, 1957. – 243 s. [in Russian]
3. Vytanovych I. Kooperaciia / I. Vytanovych ; pid red. prof. V. Kubiovycha // Encyklopediia ukrainoznavstva : v 10 t. – T. 3. – Paryzh – Niu-York : Molode zhyttia, 1959. – S. 1124–1129 [in Ukrainian]
4. Gelei S.D. Teoriia ta istoriia kooperatsii / S.D. Gelei, R.Ya. Pastushenko. – K. : Znannia, 2006. – 513 s. [in Ukrainian]
5. Getman G.O. Rozvytok kooperatyvnoi torgivli na Ukraini v pisliavoienni roky (1946–1965) / G.O. Getman. – H. : Vyd-vo Harkivskogo universytetu, 1969. – 175 s. [in Ukrainian]
6. Istoriiia kooperatyvnogo ruhu / S.G. Babenko, S.D. Gelei, Ya.A. Goncharuk ta in. – Lviv : Instytut ukrainoznavstva NANU, 1995. – 411 s. – (Ukoopspilka, Lvivska komerciina akademiia) [in Ukrainian]
7. Kistanov Ya.A. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR: Istoricheskii ocherk / Ya.A. Kistanov. – M. : Izd-vo Tsentrosoyuza, 1951. – 420 s. [in Russian]
8. Narodne gospodarstvo URSR. – K. : Narodne gospodarstvo ta oblik, 1935. – 664 s. [in Ukrainian]
9. Nynishnii etap socialistychnogo budivnytva i zavdannia spozhyvchoi kooperacii: Materialy VI Vseukrainskogo z'izdu spozhyvchoi kooperacii. – Harkiv : Vukoopsilka, 1934. – 54 s. [in Ukrainian]
10. Osnovnye pokazateli raboty potrebitel'skoi kooperatsii po raionam za 1939 g. – M., 1940. – 269 s. [in Russian]
11. Osnovnye pokazateli raboty raipotrebsoyuzov i raipo na 1 yanvarya 1939 goda. – M. : Soyuztorguchet, 1939. – 216 s. [in Russian]
12. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1943 god: Godovoi statisticheskii otchet. – M. : Tsentrosoyuz, 1945. – 122 s. [in Russian]
13. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1946 god. – M. : Tsentrosoyuz, 1947. – 211 s. [in Russian]
14. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1948 god. – M. : Tsentrosoyuz, 1949. – 219 s. [in Russian]
15. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1950 god: Statisticheskii sbornik. – M. : Tsentrosoyuz, 1952. – 148 s. [in Russian]
16. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1929–1933 gg. : Osnovnye pokazateli. – M., 1934. – 215 s. [in Russian]

17. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1935 god: Osnovnye pokazateli. – M. : Gostorgizdat, 1936. – 56 s. [in Russian]
18. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1936 god: Osnovnye pokazateli raboty potrebitel'skoi kooperatsii po raionam za 1939 g. – M., 1940. – 62 s. [in Russian]
19. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1937 god: Godovoi otchet. – M. : Soyuztorguchet, 1938. – 81 s. [in Russian]
20. Retrospektyva rynkovykh peretvoren v Ukraini: suchasnyi diskurs / [L.P. Gorkina, S.O. Bila, V.V. Nebrat ta in.] ; za red. L.P. Gorkinoi; NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2010. – 760 s. [in Ukrainian]
21. Tugan-Baranovskyi M.I. Kooperaciia, yii pryroda ta meta / M.I. Tugan-Baranovskyi. – Lviv, 1936. – 143 s. [in Ukrainian]
22. Centralnyi derzhavnyi arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 97, 68 ark. [in Ukrainian]
23. Centralnyj derzhavnyi arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 99, 293 ark. [in Ukrainian]

Одержано 15.09.2015 р.

К.А. Гордіца

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ АРХЕТИПИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Стаття присвячена ретроспективному аналізу національних традицій організації господарства і власності на основі використання сучасної методології інституціоналізму. Обґрунтовується необхідність урахування історичних особливостей українського господарсько-правового менталітету в сучасних умовах докорінної реорганізації інституційного середовища підприємницької діяльності в Україні.

Ключові слова: форми господарювання, культурно-ментальні стереотипи, обшинне та подвірне землеволодіння, виробнича артіль, права власності, трудова власність, розподільча справедливість, інституційний конфлікт.

Постановка проблеми. Одним з пріоритетних напрямів державної економічної політики України в умовах кардинального перегляду науково-практичних підходів до формування інституційного середовища підприємницької діяльності є створення ефективної національної моделі розвитку підприємництва, яка має враховувати не лише відповідний досвід розвинених країн з ринковою економікою, але й місцеві традиції господарювання, особливості національного господарського менталітету, позитивний досвід організації українськими підприємцями господарства в різних галузях економіки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки питання розвитку вітчизняного підприємництва у його історичних формах стали предметом низки досліджень міждисциплінарного характеру, здійснених українськими істориками, економістами, правознавцями, соціологами та культурологами. Зокрема, це праці Л.Горкіної, М.Домашенка, О.Кудласевич, Т.Лазанської, Б.Лановика, В.Рубаника, Н.Супрун, інших науковців. Примітно, що вони значною мірою спирались у своїх розвідках на матеріали та дослідження кінця ХІХ – початку ХХ ст., періоду, коли в

нашій країні відбувалось інтенсивне формування інституційної структури ринкової економіки, зокрема становлення інституту підприємництва і формування соціального прошарку підприємців. Особливий інтерес становлять тогочасні дослідження з історії народного господарства та звичаєвого права, зокрема праці М.Василенка, Т.Єфименка, В.Країнського, П.Ляценка, В.Постнікова, інших вчених, де, серед іншого, було приділено значну увагу аналізу еволюції організаційно-правових форм господарювання, притаманних українському народу.

Мета даного дослідження полягає у визначенні, на основі ретроспективного аналізу національних традицій організації господарства і власності, можливих напрямів урахування історичних особливостей українського господарсько-правового менталітету при розробленні державної підприємницької парадигми.

Виклад основного матеріалу. На рубежі XIX–XX ст. у вітчизняній суспільній думці найбільш дискусійним було питання про соціально-економічну доцільність розвитку на українських територіях артільно-общинних форм організації господарської діяльності, поширених у центральних регіонах Росії. Прибічниками цієї ідеї здебільшого були численні представники неонародницької радикальної демократії, української та російської, які вважали трудову артіль і селянську общину перехідними формами до соціалістичної організації господарського життя суспільства і не бачили на цьому шляху принципової різниці для різних східнослов'янських народів.

Їх опонентами виступали насамперед прихильники ідеї національного відродження України, які прагнули підкреслити соціокультурні розбіжності між українцями й росіянами, в тому числі у сфері економічного життя. Серед використовуваних ними контраргументів часто лунали твердження про традиційну, первинну, або навіть генетичну, схильність українців до індивідуальних форм розселення, організації господарства і власності.

Ґрунтовні наукові дослідження, здійснені тогочасними і наступними вченими-фахівцями, переконливо довели хибність обох цих підходів і показали, що особливості становлення та еволюції організаційних форм господарської діяльності будь-якого народу визначаються не генетико-антропологічними характеристиками його представників, а сукупністю природно-географічних та соціально-історичних чинників розвитку господарства на відповідних землях.

За висновками дослідників української історії та історії господарства О.Єфименко та П.Ляценка, в епоху першої колонізації Середнього Подніпров'я та прилеглих територій давні слов'яни продовжили займатися традиційними видами первісного господарства, до яких звикли на своїй прабатьківщині – Придунайській рівнині, – землеробством, осілим скотарством, мисливством, рибальством, бортництвом, – але вже з тими змінами, що залежали від нових природних умов: на півночі, у лісах переважали лісові промисли, на півдні, у лісостеповій смузі – землеробські [9, с.29].

Ці економічні обставини, своєю чергою, позначилися на розмірах окремих родових груп поселенців: землероби в умовах необмеженої можливості займання землі прагнули розселитися малими групами, переносючи домашні вогнища на край зайнятого працею поля, тоді як промисловці – звіролови, рибалки, бортники – віддавали перевагу проживанню великими родинними общинами, через що останні зберігались як усталена форма розселення (пізніше відома під назвою дворища) на переважно промислових територіях, таких як Полісся, протягом досить тривалого часу [3, с.22].

Розселення землеробів лісостепу малими групами – дворами, хуторами, селами – прискорило розпад родоплемінних зв'язків і перехід до переважно територіальних форм організації людського співіснування. При цьому розвиток земельних відносин усередині територіальних громад – спочатку старовинної «верви», потім селянської общини – відбувався залежно від двох основних чинників – зростання чисельності землеробського населення і скорочення вільних площ землі, придатної для обробітку. Такого висновку дійшов, зокрема, П.Ляченко на основі узагальнення інформації численних історичних джерел щодо еволюції общинного землеволодіння [9, с.76–80].

Згідно з цими дослідженнями, на початку розселення, за умов великої кількості незайнятої землі, коли ще не було потреби в регулюванні землекористування, переважала «захватна» форма землекористування: зайняття землі відбувалося шляхом її довільного захоплення, що фактично закріплювало за особою майже повне право власності. Такі землі передавались у спадок, зазвичай лише у межах роду, через що отримали назву «вотчини», або «дідизни».

Згодом, у міру зростання щільності населення і вичерпання ресурсу зручної для обробітки вільної землі, община починає обмежувати право вільного займання землі, санкціонуючи право власності на землю трудовими витратами на її обробіток. Але ця вимога ще не веде до зрівняльного землекористування: той, хто був багатший, хто мав більше худоби, реманенту, або робочих рук у родині, той міг захопити і обробляти більше землі. Це – так звана «захватно-общинна» форма землекористування.

Надалі значну роль у земельних відносинах почала відігравати держава і ті повинності, які вона покладала на землероба, оскільки для виконання цих повинностей він мав бути наділений землею. Виникає так звана «часткова» община, на якій зупинився розвиток общинних відносин у країнах Західної Європи. Кожен член общини мав право на певну умовну «частку» общинних земель, причому частки були нерівні, оскільки переділи не проводилися, і кожна родина могла вимагати закріплення своєї ділянки землі у приватну власність.

У подальшому «земельна тиснява» посилилася внаслідок загарбання не лише вільних, але почасти й общинних земель великими привілейованими землевласниками. У Російській імперії ситуація була особливо важкою через зростання аграрного перенаселення як результату дії режиму кріпосного права, що перешкоджало відтоку «зайвого» населення до міст. Фатальна нестача ресурсу землі, що поставила селян на межу виживання, зумовила появу «передільної» общини, яка була вимушена розподіляти порівну і земельні повинності, і саму землю.

Однак для України, на відміну від Росії, було характерним поширення і довге збереження інституту «займанщини» – земельної власності, набутої правом першого зайняття вільних або кинутих земель, які ставали власністю того, хто їх обробляв. За спостереженням М.Василенка, «займанщина була одним з найбільш поширених і дійсних способів походження поземельної власності в Україні не лише у XVII та XVIII ст., але й пізніше» [2, с.524]. У такий спосіб у різні часи заселялись і ставали селянською власністю землі Правобережної України, спустошені селянськими війнами, вільні землі Слобожанщини, незайняті простори Запоріжжя та південних територій. Звичаєве право на займанщину з окремими змінами діяло майже до середини XVIII ст. і лише у 1766 р. було ліквідовано в ході генерального межування.

Тип общинного землекористування, що історично склався в центральній Росії, почав примусово насаджуватися в Україні вже у XVIII ст. Маючи за пріоритетну мету забезпечення стабільних податкових надходжень, царський уряд намагався запобігти перерозподілу власності і майновому розшаруванню селян. Для цього він систематично обмежував права власності на селянські землі, забороняючи їх відчуження на сторону чи між собою, запроваджував принцип кругової поруки і зрівняльний перерозподіл земельних ділянок. Проте результати цієї політики були значною мірою скориговані на ґрунті місцевої ментальності та господарсько-правової практики. Великоруські общинні порядки були глибоко чужі традиціям українців, і широко відома нелюбов українського селянства до колективних способів володіння позначилась на характерних рисах общини, її ролі і завданнях у суспільному й господарському житті народу.

За висновками дослідників звичаєвого права, зокрема Т.Єфименка, якщо на півночі та в центрі Росії община до початку XX ст. залишалася стабільною, активною господарською одиницею, здатною до проведення складних і тривалих робіт, пов'язаних з меліорацією земель, розширенням посівних площ тощо, то в українських губерніях селянська община як господарське ціле майже ніколи не функціонувала. На відміну від великоросійського «миру», який практикою постійних переділів створював своє фактичне панування над земельним майном общини і владно втручався у сферу приватногосподарських відносин общинників, українська громада, де зрівняльне землекористування було зазвичай чистою фікцією, проявляла повільність і нерішучість у справі регламентації своїх внутрішніх відносин, залишала окремим господарникам повну свободу дій, не зазіхаючи на їхню особисту власність [4, с.653].

Побоювання будь-якого втручання у свої особисті справи, будь-якого примусу особливо яскраво проявлялось у хуторській формі селянського господарства, яка залишалася типовою для України протягом багатьох століть, цілком відповідно давній схильності українців розселятися малими сім'ями. Те, що відомо в Росії під назвою «великої сім'ї», тобто співіснування під одним дахом нерозділених братів з їхніми дітьми й навіть онуками, було абсолютно нехарактерним для України, де переважала протилежна тенденція, пов'язана з постійним прагненням «виділитися», відокремитися, завести своє власне господарство. Це праг-

нення інколи було настільки сильним, що призводило до появи великої кількості дрібних клаптиків землі, практично непридатних для створення на них більш-менш життєздатного господарства [4, с.656].

Враховуючи регіональні особливості економічного та соціального розвитку українських територій, що пов'язані з історично обумовленим поширенням подвірної форми селянського землеволодіння та слабкістю общинних традицій землекористування, в ході селянської реформи 1861 р. в Україні надільна земля частіше закріплювалась у спадково-подвірне користування, а періодичні переділи у межах сільської громади практично не проводились. Общинне землеволодіння переважало у східних та південних губерніях (у Катеринославській – 95% надільної землі, Харківській – 95,3%, Херсонській – 88,8%), а також на Чернігівщині – 51,7% [5, с.146]. І саме тут найбільшою мірою проявлялися негативні риси колективного землеволодіння: незручність обробки землі внаслідок черезсмужжя та довгоземелля; ускладнений через примусову сівозміну перехід до більш вигідних польових культур та прогресивніших агротехнологій; відсутність стимулів до підвищення інтенсивності праці та капіталовкладень у землю тощо. Община не давала загинути від голоду, але й не дозволяла виділитись більш здібним і заповзятливим господарям. Головним же її недоліком було те, що власність на землю залишалась неповною, не доходила до окремої людини й у такому вигляді не могла ні створити необхідної основи матеріальної незалежності господарюючого суб'єкта, ні скласти гарантій вільної реалізації творчого потенціалу індивіда.

Українські вчені-економісти кінця XIX – початку XX ст. послідовно й докладно обґрунтували висновок про безплідність і шкідливість штучної консервації селянської общини як основи некапіталістичного шляху розвитку. Так, О.Білімович вважав, що селянська община, яка постала з родових зв'язків і була потрібна для первісної боротьби з природою, перетворилась на гальмо економічного прогресу в сільському господарстві, оскільки систематично давить особисту ініціативу, «і чим більше потреба в інтенсифікації землеробства, тим сильніше відчувається стримуючий гніт колективної земельної власності» [1, с.6]. Своєю чергою, В.Країнський зазначав, що община, штучно затримана у своєму розвитку, неминуче стикається з проблемою малоземелля, не маючи змоги, як суспільна організація, забезпечити про-

дуктами свого виробництва нові покоління своїх членів; право общинників на землю є фікцією, землі виснажуються, переділи не досягають своєї мети і, зрештою, настає період хронічних неврожаїв і голоду, який був колись характерний і для західноєвропейських общин. Головну причину такого стану речей вчений вбачав насамперед у незабезпеченості майнових прав общинників, що спонукає їх дотримуватися мінімального, а не максимального рівня господарської культури в общині, щоб втратити при переділі якомога менше [6, с.28–32]. На користь такого висновку свідчив і відзначений вченим факт, що в західних губерніях Російської імперії, зокрема Київській, Полтавській, Подільській, незважаючи на такий само низький рівень сільськогосподарської культури і таке саме черезсмужжя, не спостерігалось вищезгаданих хронічних неврожаїв і голоду, завдяки традиційному переважанню у цих місцевостях подвірного землеволодіння, єдиною суттєвою відзнакою якого була недоторканість прав господарів на їхні присадибні й польові ділянки [6, с.124].

Пов'язуючи перспективи розвитку вітчизняної економіки в цілому та її аграрного сектору зокрема з ринковою капіталістичною системою господарювання, більшість українських економістів, таких як Д.Піхно, О.Білімович, М.Цитович, О.Миклашевський, С.Булгаков та ін., підтримали головні принципи прогресивної аграрної реформи П.Столипіна, що стимулювала поширення у вітчизняному сільськогосподарському виробництві підприємницьких засад, прискорила ринкову трансформацію селянського господарства як матеріальну передумову його технологічного оновлення, сприяла формуванню повноцінного ринку земельних ресурсів і поступовому перерозподілу землі на користь більш ефективних власників. Головні напрями вирішення проблеми ефективного використання земель сільськогосподарського призначення вчені бачили у ліквідації общинного землеволодіння, запровадженні повної приватної власності селян на земельні ділянки, створенні на цій основі приватних селянських господарств підприємницького типу та забезпеченні їх усебічного культурного розвитку.

Розвиваючи ідею вільного конкурентного розвитку та ринкової взаємодії аграрних підприємств різних розмірів і форм власності, вчені-економісти Київської школи підтримували заходи державної політики, спрямовані на розширення дрібного селянського землеволодіння при одночасному збереженні найбільш

ефективних та високорозвинених великих поміщицьких господарств, що функціонували на ринковій основі. Зокрема, Д.Піхно наголошував на необхідності підтримки і збільшення прошарку заможних селян, яких вважав позитивним прикладом для всієї селянської маси на шляху підвищення культури землеробства і розвитку селянської освіти й самоврядування [10, с.78]. О.Білімович відзначав, що великі й середні землевласники є дуже цінним суспільним класом, який виступає провідником сільськогосподарського прогресу й культури серед дрібних землеробів, захищає інтереси сільського господарства від зазіхань торгово-промислової буржуазії і забезпечує заробітки навколишнім селянам; зрештою, великі розміри господарств є вигіднішими в кліматичних умовах деяких місцевостей країни [1, с.39–40]. М.Цитович вважав, що великі приватні господарства є більш продуктивними, ніж дрібні селянські, і тому перехід значної частини їхніх земель до рук селян призведе до зниження загальної продуктивності сільського господарства; до того ж, отриманий селянами додатковий наділ може знищити стимули до інтенсифікації засобів обробітку землі, а доходи селян можуть зменшитися через втрату ними заробітків у поміщицьких господарствах. Останнє було особливо актуальним для південно-західних губерній (Київської, Подільської, Волинської), де у великих маєтках переважало інтенсивне господарство, яке надавало селянам непогані заробітки, через що вони самі були зацікавлені у збереженні великого землеволодіння [14, с.12–13].

Таким чином, перед вітчизняним сільським господарством відкривалися перспективи подальшого розвитку двома паралельними шляхами – «прусським», який віддавав перевагу великим поміщицьким підприємствам, і «американським», який передбачав пріоритетний розвиток дрібного фермерського господарства. Це дозволило б урахувати особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів країни, зумовлені історичними традиціями їх заселення і господарювання. Адже саме завдяки цим традиціям Столипінська реформа найбільших успіхів набула на Україні, насамперед у тих її місцевостях, де переважала подвірна форма землеволодіння та індивідуалістичні традиції власності. Так, якщо в середньому по десяти європейських районах Російської імперії площа закріплених у приватну власність з 9 листопада 1906 р. по 1 травня 1915 р. земельних ділянок становила 16,4% усієї надільної землі, то у Південній Україні

(Таврійська, Катеринославська та Херсонська губернії) цей показник складав 34,2%, а на Правобережжі – 50,7% [8, с.624].

Українські культурно-ментальні стереотипи й традиції господарювання стали також однією з головних причин неуспіху низки «артільних» експериментів, що здійснювались у вітчизняному сільському господарстві у 1890-і роки за ініціативою та під проводом відомого українського кооператора М.Левитського. Захоплений ідеєю виробничої кооперації селянства, він розробив основні засади існування виробничої сільськогосподарської артілі, які виклав у своєму знаменитому «артільному договорі» [7]. У цьому документі, що був згодом опублікований як зразковий статут сільськогосподарської артілі, була здійснена спроба поширення артільної праці, елементи якої з давніх часів використовувались у селянському побуті (спільні оранки, толоки тощо) на всі види діяльності артілі. На основі об'єднання земельних ділянок, робочої худоби й реманенту члени артілі вели господарство спільними зусиллями, розподіляючи доходи відповідно до кількості працівників та площі землі. Останній принцип дозволяв зберегти реальну майнову нерівність артільників, що говорило про намагання автора «артільного договору» протиставити його общинній «зрівнялівці». Але поряд із тим, з метою полегшення одержання позик, він передбачав збереження в артілі типово общинного принципу кругової поруки, що свідчило про суперечливість і слабкість запропонованої ним форми господарювання.

Економічна практика невдовзі підтвердила нежиттєздатність сільськогосподарської артілі у ринкових умовах і марність очікувань автора та прибічників цієї ідеї. За даними історичних джерел, незважаючи на доволі швидке поширення артільного руху з Херсонської губернії, де у 1894 р. утворилася перша хліборобська спілка, на терени Катеринославської, Полтавської та деяких інших губерній, а також зростання чисельності сільських виробничих кооперативів (у 1896 р. їх налічувалося вже понад 100), усі вони існували не більше трьох років і не мали значного впливу на розвиток сільського господарства [5, с.283–284].

Поряд із такими типовими рисами народної психології як повага до особистості та її прав, прагнення до незалежності і самостійності, розвинуте почуття власної гідності, нелюбов до будь-якого втручання і будь-якої регламентації, в українському звичаєвому праві, зокрема у поглядах українців на власність та спадкове право, знайшла відбиток і велика повага до особистої праці.

За спостереженнями українських правознавців, у ставленні українців до власності визначним було переконання, що лише праця є справедливим і беззаперечним способом її придбання. Відтак, далеко не всі способи отримання власності, закріплені в писаному праві, визнавалися правом звичаєвим: наприклад, ні знахідка, ні давність володіння самі по собі не надавали права власності. У розділах сімейного майна міг брати участь лише той, хто примножував його особистою працею; саме тому солдати часто позбавлялись права успадкування, а «приймаки» через кілька років праці здобували собі право на частину майна господаря [4, с.649–651].

Однак протягом усієї української історії цей народний принцип трудової власності систематично порушувався. На підставі польських та російських законів, державних актів, жалуваних грамот, тощо трудова селянська власність на землю, санкціонована лише неформальним правом, набувала умовного характеру або скасовувалась, перетворюючись на шляхетсько-магнатську, козацько-старшинську та поміщицьку власність. Результатом цього процесу стало формування тривалого інституційного конфлікту: велика земельна власність сприймалась більшістю населення як нелегітимна, а закони, що її захищали – як прояви державного деспотизму. Зовнішніми соціальними проявами цього конфлікту були періодичні перерозподіли прав та об'єктів власності в ході численних селянських повстань, а також спроби виходу за межі правового поля шляхом переселення на вільні землі, де традиційне регулювання господарських відносин звичаєвим правом не порушувалось чужими, несправедливими, з точки зору селянина, правовими нормами.

Такі моделі масової соціально-правової та економічної поведінки практично повністю сформувалися в Україні ще до середини XIX ст., і подальший історичний розвиток не створив умов для їх подолання. Так, розчарування результатами реформи 1861 р., коли формальне скасування кріпосного права, не підкріплене створенням приватної селянської власності на землю, призвело до реального зниження добробуту селян, знов актуалізувало стереотип стихійної розподільчої справедливості, який проявився напередодні та в ході революції 1905 р. і зумовив широку суспільну популярність ідеї націоналізації землі [12]. Повтор цього сценарію відбувся у 1917 р. за тих самих передумов: незавершеність Столипінської аграрної реформи, зумовлений війною

наступ держави на сферу приватних інтересів, падіння життєвого рівня населення. Проголошення Центральною Радою намірів щодо «соціалізації» землі стало сигналом для свавільного перерозподілу земель радикально налаштованими селянами [11, с.442–443].

Не сприяв викоріненню цієї традиції й подальший інституційний злам: у радянську добу традиційний стереотип «трудової власності», міцно закріплений в масовій правосвідомості з давніх часів, протягом кількох десятиліть активно пропагувала марксистсько-ленінська наука та ідеологія, а низький рівень задоволення елементарних потреб викликав рецидиви «несанкціонованого перерозподілу» особистої власності (наприклад, привласнення речей «розкуркулених» їхніми сусідами та посадовцями, сплеск майнової злочинності у післявоєнні роки та ін.).

Найбільш негативний вплив на правосвідомість та економічну поведінку громадян у радянський період спричинила правова колізія, створена штучним поняттям «загальнонародної власності», яке припускало цілу низку тлумачень. Реально ж ця власність сприймалась як нічия, формуючи у суспільній свідомості спотворені уявлення про майнові права індивіда. На практиці це призвело до руйнації моральних підвалин інституту власності: розпливчате визначення «наше» інтерпретувалось одними як «своє», іншими – як «чуже», розвиваючи у перших звичку до розкрадання державного майна, у других – безініціативність і байдужість до способів і результатів його використання. Прямими наслідками зосередження управління «суспільною» власністю в руках державних чиновників стали виникнення феномену «влади-власності», корпоратизація управлінських структур та розвиток корупції у бюрократичному апараті.

Пострадянська неврегульованість правовідносин власності, в умовах якої фактично почало діяти первісне «право» загарбання, відіграла найважливішу роль у тінізації сучасної української економіки. В результаті приватизації державного майна власниками абсолютної більшості найбільш економічно привабливих об'єктів стали ті, хто за попередньої системи мав право розпорядження ними (найважливіше з усього «пучка» прав власності, яке визначає реального власника) – керівники підприємств та чиновництво. Але така «прихватизація» знов-таки суперечила давньому принципу «трудової власності», через що новоявлена приватна власність від самого початку сприймалась як нелегітимна.

Причому таке ставлення до власності було притаманне не лише широкій громадськості, але й самим власникам, чия невпевненість у своїх правах стимулювала і досі стимулює «втечу капіталів» за кордон. Це, своєю чергою, сприяє зростанню безробіття й соціальної напруженості, ще більше підриваючи довіру до приватної власності взагалі і особливо тих її видів, походження яких не може бути пов'язане з особистою працею – великої промислової та земельної власності.

Поглиблення окресленого інституційного конфлікту ілюструють дані соціологічних досліджень, згідно з якими підтримка громадянами України приватизації великих підприємств з 1992 по 2008 рр. зменшилася з 25,1% до 13,9%, тоді як негативне ставлення збільшилося з 31,6% до 64,1%. Найбільш негативну динаміку за цей період демонструє підтримка громадянами приватизації землі, яка знизилася з 63,5% до 25,7%, у той час як кількість противників цього заходу зросла з 13,9% до 53,1% опитаних [13]. Закономірним наслідком цього конфлікту, який яскраво свідчить про неповагу більшості населення до інституту приватної власності і водночас підтверджує укоріненість у суспільній свідомості поведінкових стереотипів розподільчої справедливості, став масштабний незаконний перерозподіл прав власності, що здійснюється, як правило, шляхом «рейдерства», відверто кримінальними або напівкримінальними методами; закріплення набутих у такий спосіб прав відбувається при підтримці корумпованих суддів та чиновників різних рівнів.

Подібне ставлення до власності несе величезну загрозу для економічного розвитку країни, неможливого без довгострокових інвестицій, які в умовах недостатньої захищеності прав власників втрачають будь-який сенс. Навпаки, за таких обставин у підприємницькому середовищі створюються стимули для пошуку ренти – діяльності, спрямованої не на прибуток, а на отримання доходів, не пов'язаних з примноженням суспільного багатства, оскільки вигідніше стає відняти багатство в іншого, аніж створити щось корисне самому. Це дозволяє говорити про перспективи формування в Україні спекулятивної моделі економіки, де ефективним власником вважається той, хто захопив чийсь майно, перепродав його і швидко вивів гроші за кордон. А це безпосередньо веде до розвалу не лише національного господарства, але й самих підвалин української державності.

Висновки й пропозиції. Враховуючи зазначені ризики, варто ще раз наголосити, що державна політика в галузі підтримки розвитку в Україні підприємництва як базового інституту сучасної соціально-орієнтованої ринкової економіки повинна ґрунтуватися на положеннях цілісної національної підприємницької парадигми, дієвість якої визначається не лише відповідністю вимогам новітньої економічної теорії та практики господарювання розвинених країн світу, але й водночас урахуванням історично сформованих особливостей вітчизняного підприємницького середовища, зокрема ціннісно-ментальних стереотипів та відповідних до них форм господарської поведінки, як тих, що сприяють ефективній реалізації підприємницької діяльності, так і тих, що їй перешкоджають. З огляду на необхідність залучення й використання перших та нейтралізації або зменшення впливу других, видається доцільним запропонувати наступні напрями вдосконалення державної стратегії розвитку підприємництва:

– активна протидія міфологізації та ідеологізації наукових підходів до вивчення економічних явищ, їхньої сутності, походження та еволюції на теренах різних країн з метою запобігання утворення інституційних пасток на зразок селянської передільної общини або впровадження у життя штучних, нежиттєздатних в умовах ринку форм господарювання, подібних до виробничих сільськогосподарських артілей;

– забезпечення вільного конкурентного розвитку та ринкової взаємодії аграрних підприємств різних розмірів і форм власності, що відкриває перед вітчизняним сільським господарством перспективи подальшого розвитку двома паралельними шляхами – «пруським», який віддає перевагу великим аграрним підприємствам капіталістичного типу, і «американським», який передбачає пріоритетний розвиток дрібного фермерського господарства, – і дозволяє найбільш повно врахувати особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів країни, зумовлені історичними традиціями їх заселення і господарювання;

– всебічна державна підтримка розбудови сучасної прогресивної системи «вертикальної кооперації» – ефективно діючої сукупності споживчих, кредитних, збуто-постачальницьких та ін. кооперативних об'єднань в аграрному секторі економіки – як перевіреного на практиці потужного засобу підвищення економічної та соціальної ефективності найбільш традиційної форми україн-

ського сільськогосподарського підприємництва – селянського фермерського господарства;

– розробка і впровадження комплексу заходів державної політики, спрямованих на зміцнення суспільної легітимності приватної власності як юридичної основи вільного підприємництва й соціальної стабільності та подолання негативної традиції вирішення соціальних і господарських конфліктів шляхом виходу за межі правового поля економічної діяльності та свавільного перерозподілу прав власності і майна підприємців;

– спрощення податкового та нормативно-регуляторного законодавства з метою створення стійких, прозорих, логічних і зрозумілих для пересічного підприємця «правил гри» в економіці, подолання корупції, зменшення рівня трансакційних витрат та виходу бізнесу з «тіньової зони»; посилення державного контролю за вирішенням господарських суперечок на основі принципу верховенства права, а також за виконанням норм трудового законодавства і дотримання положень колективних договорів між підприємцями й найманими працівниками;

– децентралізація функцій управління підприємницькою діяльністю в регіонах з метою викорінення залишків радянської системи примусового колективізму та державного патерналізму; стимулювання місцевої підприємницької ініціативи й самодіяльності як проявів традиційного господарського індивідуалізму українців та реалізації їхнього креативного підприємницького потенціалу.

1. Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А.Д. Билимович. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1907. – 198 с.
2. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / Н.П. Василенко // Русская история в очерках и статьях ; под ред. М.В. Довнар-Запольского. – Т. 3. Приложение. – К. : Изд. кн. маг. Н.Я. Оглоблина, 1916. – [XI], 589 с.
3. Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко. – СПб. : Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – Вып. 1. – /2/, 192 с.
4. Ефименко Т. Обычное право украинского народа / Т. Ефименко // Украинский народ в его прошлом и настоящем : в 2-х т. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 648–664.

5. Історія господарства: Україна і світ : підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко ; за ред. Б.Д. Лановика. – К. : Вища шк., 1995. – 480 с.
6. Краинский В.В. Община и кооперация. Очерки по истории крестьянского хозяйства в Западной Европе и России / В.В. Краинский. – СПб., 1907. – 143 с.
7. Левитский Н.В. Артельный договор (для земледельческих артелей) / Н.В. Левитский // Труды Вольного Экономического общества. – СПб., 1896. – Т. 2. – С. 145–162.
8. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И. Лященко. – М. : Соцэкгиз, 1939. – 676 с.
9. Лященко П.И. История русского народного хозяйства : учеб. пособие для вузов / П.И. Лященко. – М. ; Л. : Госиздат, 1927. – 518, [2] с.
10. Пихно Д.И. По поводу полемики о дешевом хлебе (Ответ гг. Чупрову и Посникову) / Д.И. Пихно. – К., 1897. – 127 с.
11. Рубаник В.Є. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні / М.В. Домашенко, В.Є. Рубаник. – Х. : Факт, 2002. – 550 с.
12. Свод аграрных программ. Отчуждение земли, поземельное устройство, община, переселение и расселение, аренда, крестьянский банк, поземельный налог, усовершенствование хозяйства, государственная помощь, конечные цели, литература / Сост., ред., изд. Л.А. Велихова. – СПб., 1907. – IV, 110 с.
13. Ставлення громадян до ринкових перетворень в Україні [Електронний ресурс] / П. Бурковський, С. Кисельов – К. : НІСД, 2008. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/august08/03.htm>.
14. Цытович Н.М. Принудительное отчуждение и аграрный вопрос / Н.М. Цытович. – К., 1907. – 62 с.

Транслітерований список джерел

1. Bilimovich A.D. Zemleustroitel'nye zadachi i zemleustroitel'noe zakonodatel'stvo Rossii / A.D. Bilimovich. – K. : Tip. Un-ta Sv. Vladimira, 1907. – 198 s. [in Russian]
2. Vasilenko N.P. Ocherki po istorii Zapadnoi Rusi i Ukrainy / N.P. Vasilenko // Russkaya istoriya v ocherkakh i stat'yakh ; pod red. M.V. Dovnar-Zapol'skogo. – T. 3. Prilozhenie. – K. : Izd. kn. mag. N.Ya. Ogloblina, 1916. – [XI], 589 s. [in Russian]
3. Efimenko A.Ya. Istoriya ukrainskogo naroda / A.Ya. Efimenko. – SPb. : Izd. Akts. Obshch. Brokgauz-Efron, 1906. – Vyp. 1. – /2/, 192 s. [in Russian]

4. Efimenko T. Obychnoe pravo ukrainskogo naroda / T. Efimenko // Ukrainskii narod v ego proshlom i nastoyashchem : v 2-kh t. – Pg., 1916. – T. 2. – S. 648–664 [in Russian]
5. Istorija gospodarstva: Ukrai'na i svit : pidruchnyk / B.D. Lanovyk, Z.M. Matysjakevych, R.M. Matejko ; za red. B.D. Lanovyka. – K. : Vyshha shk., 1995. – 480 s. [in Ukrainian]
6. Krainskii V.V. Obshchina i kooperatsiya. Ocherki po istorii krest'yan-skogo khozyaistva v Zapadnoi Evrope i Rossii / V.V. Krainskii. – SPb., 1907. – 143 s. [in Russian]
7. Levitskii N.V. Artel'nyi dogovor (dlya zemledel'cheskikh artelei) / N.V. Levitskii // Trudy Vol'nogo Ekonomicheskogo obshchestva. – SPb., 1896. – T. 2. – S. 145–162 [in Russian]
8. Lyashchenko P.I. Istorija narodnogo khozyaistva SSSR / P.I. Lyashchenko. – M. : Sotsekgiz, 1939. – 676 s. [in Russian]
9. Lyashchenko P.I. Istorija russkogo narodnogo khozyaistva : ucheb. posobie dlya vuzov / P.I. Lyashchenko. – M. ; L. : Gosizdat, 1927. – 518, [2] s. [in Russian]
10. Pikhno D.I. Po povodu polemiki o deshevom khlebe (Otvēt gg. Chuprovu i Posnikovu) / D.I. Pikhno. – K., 1897. – 127 s. [in Russian]
11. Rubanyk V.Je. Vlasnist' i pravo vlasnosti: Narysy z istorii', filosofii', teorii' i praktyky reguljuvannja vidnosyn vlasnosti v Ukrai'ni / M.V. Domashenko, V.Je. Rubanyk. – H. : Fakt, 2002. – 550 s. [in Ukrainian]
12. Svod agrarnykh programm. Otchuzhdenie zemli, pozemel'noe ustroistvo, obshchina, pereselenie i rasselenie, arenda, krest'janskii bank, pozemel'nyi nalog, usovershenstvovanie khozyaistva, gosudarstvennaya pomoshch', konechnye tseli, literatura / Sost., red., izd. L.A. Velikhova. – SPb., 1907. – IV, 110 s. [in Russian]
13. Stavlenja gromadjan do rynkovykh peretvoren' v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs] / P. Burkovs'kyj, S. Kysel'ov – K. : NISD, 2008. – Rezhym dostupu : [http://www.niss.gov.ua /Monitor/august08/03.htm](http://www.niss.gov.ua/Monitor/august08/03.htm). [in Ukrainian]
14. Tsytoich N.M. Prinuditel'noe otchuzhdenie i agrarnyi vopros / N.M. Tsytoich. – K., 1907. – 62 s. [in Russian]

Одержано 3.09.2015 р.

О.М. Петроє

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ ЯК МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ЦІЛЕЙ УКРАЇНИ З РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

У статті розглядається інституційна структура європейського соціального діалогу національного і наднаціонального рівнів, аналізуються стандарти функціонування і розвитку соціального діалогу в ЄС. На основі аналізу стандартів та рівня інституційного розвитку соціального діалогу в ЄС, положень Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС обґрунтовується роль соціального діалогу як механізму забезпечення євроінтеграційних цілей України з розвитку економіки і торгівлі.

Ключові слова: соціальний діалог, інституційна структура соціального діалогу ЄС, соціальний діалог як механізм розвитку економіки і торгівлі.

Постановка проблеми. Завдання розвитку соціального діалогу посідають чільне місце в системі механізмів забезпечення євроінтеграційних цілей України з розвитку економіки і торгівлі. За оцінками експертів, існуюча модель тристороннього або двостороннього (за участю працівників, роботодавців, держави, органів місцевого самоврядування) чотирьохрівневого (національний, галузевий, територіальний та локальний рівні) національного соціального діалогу не забезпечує прописаного в Законі України «Про соціальний діалог» його бажаного ефекту щодо визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування з питань формування і реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин [1].

Соціальний діалог як процес визначення цілей та напрямів соціально-економічного розвитку з урахуванням інтересів працівників, роботодавців, суспільства в цілому є дієвим механізмом

економічної політики та розбудови торговельних відносин західноєвропейських країн. Особлива роль соціального діалогу в ЄС пов'язана з розумінням того, що у XXI ст. успішності економічного розвитку неможливо досягти без сучасної системи соціально-трудова відносин та ефективних соціально-економічних стратегій, здатних забезпечити випереджувальне управління змінами.

Консультації з громадськістю, частиною якої є соціальні партнери, є основою розробки та реалізації усіх управлінських рішень у сфері соціально-трудова та пов'язаних з ними соціально-економічних відносин ЄС. Соціальний діалог є невід'ємним елементом європейського врядування на усіх рівнях – від наднаціонального до локального, він активно використовується владою і соціальними партнерами для прийняття рішень у сфері міжгалузевої та галузевої економіки [2].

Існуючі проблеми соціально-економічного розвитку України, недосконалість національної моделі соціального діалогу та євроінтеграційні завдання щодо реалізації положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС для забезпечення високих, відповідних європейським стандартам, рівнів його організаційного розвитку та підвищення інституційної спроможності у сфері економіки і торгівлі [3] зумовлюють актуальність дослідження стандартів існуючої системи та особливостей функціонування соціального діалогу в ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Європейський соціальний діалог є предметом наукових інтересів багатьох зарубіжних учених, серед яких Д.Бі, С.Бейд, Р.Бріш, С.Дегріс, С.Демке, А.Гассел, Н.Зігел, Е.Леонард, В.Ретнем, Р.Стабс, Р.Торнбул, М.Фентезі, Е.Янкова та ін. Разом з тим, у вітчизняних розробках проблематика європейського соціального діалогу залишається недостатньо вивченою. Джерельну базу дослідження складають положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [3], нормативно-правові та інформаційні документи Європейського Союзу (ЄС) [2; 4–9; 11–12], в яких знайшли відображення різні аспекти соціального діалогу як механізму економічного розвитку та розвитку торгівлі.

Метою статті є розкриття інституційної структури та стандартів соціального діалогу ЄС, аналіз положень Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, обґрунтування на цій основі ролі соціального діалогу як механізму забезпечення євроінтеграційних цілей України з розвитку економіки і торгівлі.

Виклад основного матеріалу. Згідно чинних угод та відповідно до законодавства Європейського Союзу термін «соціальний діалог» позначає обмін інформацією, обговорення, консультації, спільні дії та переговори між європейськими соціальними партнерами, дискусії між ними та інституціями ЄС. На засіданнях Європейської Ради в Лаекені та Барселоні, а також на соціальних самітах, що передували цим засіданням, глави держав і урядів, соціальні партнери та Європейська Комісія підкреслювали роль соціального діалогу на всіх рівнях у сприянні модернізації та соціально-економічним змінам у ЄС [4]. Дієві структури соціального діалогу, залучення до управління соціально-економічним розвитком ЄС партнерів визнані умовою успіху європейської та національної стратегій реформ на всіх рівнях (європейському, національному, регіональному та місцевому).

Сьогодні у структурі європейського соціального діалогу як складної багаторівневої системи, що забезпечує демократичні стандарти європейського врядування у сфері соціально-економічних відносин, в т. ч. економіки і торгівлі є такі складові: 1) наднаціональний європейський соціальний діалог, що включає європейський тристоронній міжгалузевий соціальний діалог та європейський двосторонній (автономний) міжгалузевий, галузевий, локальний соціальний діалог; 2) європейський соціальний діалог національного рівня (європейський соціальний національний діалог) [4].

Основу механізму європейського тристороннього соціального діалогу, що здійснюється за посередницької і допоміжної участі Комісії ЄС, закладено у ст.154 та 155 Договору про функціонування ЄС [5]. Увесь тристоронній соціальний діалог в ЄС, за окремими винятками, відбувається в межах міжгалузевих відносин. Універсальність та міжпрофесійний підхід надають міжгалузевому соціальному діалогу найвищої політичної значущості, справляючи значний вплив на галузевий соціальний діалог, соціальний діалог національного та корпоративного рівнів. Інституційну основу тристороннього соціального діалогу на європейському рівні забезпечують Тристоронні Соціальні Зустрічі на вищому рівні для розвитку і зайнятості, створені Рішенням Ради ЄС у 2003 р. [6] та міжгалузевої консультаційні комітети [4].

Тристоронні Соціальні Зустрічі для розвитку і зайнятості на вищому рівні мають своїм призначенням гарантувати ефективну участь соціальних партнерів у здійсненні економічної і соціальної

політики ЄС. Комісія зобов'язана консультиватися із соціальними партнерами щодо формування та реалізації політичних рішень у сфері соціально-економічних відносин. При цьому консультаційний процес передбачає такі дві стадії:

1. Початкова консультація щодо можливого напрямку дій ЄС. Комісія має здійснити попередні консультації з представниками працівників і роботодавців, перш ніж ініціювати прийняття нових законів.

2. Якщо Комісія вважає за доцільне впровадження нових правил в організацію діяльності ЄС, то вона має провести консультації з представниками працівників і роботодавців щодо змісту запланованих заходів. Цей процес дозволяє європейським соціальним партнерам безпосередньо впливати на розробку пропозицій у питаннях соціально-економічного розвитку.

Важливими інституційними елементами європейського тристороннього соціального діалогу є міжгалузеві консультаційні комітети. Предметом для консультацій у цих комітетах є широке коло питань, об'єднаних у шість основних блоків, а саме: рівні можливості чоловіків і жінок при прийомі на роботу; здоров'я і безпека на робочому місці; професійне навчання; вільний рух працівників; Європейський соціальний Фонд; соціальний захист працівників-мігрантів [4].

Консультаційні міжгалузеві комітети складаються із представників Європейської Комісії, держав-членів і міжгалузевих соціальних партнерів, відповідальних за інформування Європейської Комісії, формулювання думки щодо розробки та впровадження певної політики. Метою діяльності цих комітетів є консультаційне забезпечення Європейської Комісії з питань формування й розвитку політичних рішень з урахуванням інтересів регіональної і місцевої влади, громадських організацій суспільства, індивідуальних заінтересованих громадян, академічних і технічних експертів, заінтересованих сторін у третіх країнах. Функції міжгалузевих консультаційних комітетів полягають в тому, що вони:

- слугують форумом для діалогу між самими представниками груп інтересів і між ними та національними урядами їхніх країн;

- відіграють роль органу політичного контролю, що організовує роботу експертних груп та наглядає за їхньою діяльністю.

Тобто в консультаційному процесі групи інтересів представлені не тільки соціальними партнерами – профспілками та

об'єднаннями роботодавців, а й організаціями, що представляють соціально-економічних акторів, які не є соціальними партнерами.

Систему європейського двостороннього соціального діалогу складають діалог, який відбувається за консультаційної підтримки й участі Європейської Комісії, та автономний діалог соціальних партнерів. Автономний соціальний діалог охоплює незалежні обговорення, консультації, переговори й об'єднані дії між організаціями соціальних партнерів, що представляють роботодавців і працівників на європейському рівні [7, с.103]. Він ґрунтується на праві свободи об'єднання, тому, по суті, його формування та розвиток потенціалу залежать від зусиль самих соціальних партнерів. Разом з тим ЄК всебічно заохочує цей процес. У своєму повідомленні (COM 557, 2004 р.) Комісія підкреслила, що європейський соціальний діалог має міцний фундамент, який означає, що існує необхідність у поліпшенні якісних трудових відносин на національному та децентралізованому рівнях. Комісія зобов'язалася й надалі заохочувати розвиток двостороннього соціального діалогу в рамках нових держав-членів і надавати більш широку підтримку європейським соціальним партнерам.

Сьогодні стандарти двостороннього європейського соціального діалогу визначені ст. 153, 154 та 155 Договору про функціонування ЄС [5]. Соціальні партнери є винятково неповторними і незмінними акторами європейської політики на всіх рівнях, від підприємства і до Європейського Союзу, включаючи галузі, регіони і місцеве врядування. На просування і розвиток соціального діалогу з метою удосконалення європейського врядування спрямовані завдання, які охоплюють фундаментально важливі питання: удосконалені консультації, обґрунтоване представництво соціальних партнерів, прозорість у діалозі, більша причетність соціальних партнерів до управління на різних рівнях і ущільнені зв'язки між ними та тісніша взаємодія.

Структурними елементами європейського двостороннього соціального діалогу є міжгалузевий соціальний діалог, галузевий соціальний діалог і соціальний діалог на рівні компаній.

За міжгалузевим діалогом у двосторонньому європейському соціальному діалозі закріплена вирішальна роль: він покриває всі галузі економіки і охоплює усіх працівників. Його метою є погодження позицій сторін за найбільш важливими темами у сферах праці та соціальних відносин. Інституційною основою євро-

пейського міжгалузевого двостороннього соціального діалогу є Комітет соціального діалогу, створений у 1992 р. Він об'єднує 64 учасників (32 працівники і 32 роботодавці) від європейських або від національних організацій соціальних партнерів. У межах міжгалузевого діалогу визначаються результати і норми, які є керівними для всіх роботодавців і працівників у країнах ЄС [4].

Форум для європейського галузевого діалогу створює мережа із 44 галузевих комітетів, створених відповідно до рішення Європейської Комісії від 20 травня 1998 р. До питань для обговорення в галузевих комітетах соціального діалогу належать такі як підготовка кадрів, зайнятість, робочий час і умови праці, охорона здоров'я та безпека праці, сталий розвиток, соціальні аспекти політики ЄС, корпоративна соціальна відповідальність, недискримінація, реструктуризація, економічна та / або галузева політика, а також вільне пересування робочої сили [8].

Структуру двостороннього європейського соціального діалогу довершує соціальний діалог на рівні європейських компаній, призначений для розвитку міжнаціональних відносин підприємств і працівників та регулювання соціального і економічного розвитку в умовах єдиного європейського ринку. Його інституційну основу формують Європейські трудові ради. Створення Європейських трудових рад або процедур для інформування й консультування на «підприємствах Співтовариства» та в кожній «групі підприємств Співтовариства» передбачено Директивою Ради ЄС від 22 вересня 1994 р. [9]. Ця Директива поширюється на європейські компанії, які налічують щонайменше 1 тис. працівників в одній із держав-членів ЄС та щонайменше по 150 працівників як мінімум у двох інших державах-членах. Предметом соціального діалогу в рамках Європейських трудових рад є ціла низка економічних, фінансових і соціальних питань, у тому числі охорона здоров'я та безпека праці, рівні можливості, охорона навколишнього середовища, інвестиції, наукові дослідження та багато інших.

Комбінуючи цінності відповідальності, солідарності й участі, європейський соціальний діалог доповнює національні методи соціального діалогу держав-членів ЄС. Зміст національного соціального діалогу ЄС вирізняється значними особливостями, продиктованими потребами економічного та соціального розвитку країн: якщо соціально-правове становище соціальних партнерів у країнах Західної Європи засноване на традиції, тобто соціальний діалог є визнаним елементом національних культур, то у

Східній і Центральній Європі соціальний діалог розвивається, беручи за зразок моделі, розроблені в країнах Західної Європи. Як результат, національні системи європейського соціального діалогу мають доволі неоднорідну організаційну будову та можуть бути представлені чотирма основними моделями. До першої моделі входять країни, в яких найбільшого розвитку набув міжгалузевий соціальний діалог на національному рівні – це Бельгія, Ірландія, Іспанія. До групи цих країн з певними застереженнями можна зарахувати й Румунію. Другу модель формують країни, у яких найбільше визнання здобув галузевий соціальний діалог – Австрія, Словенія, Німеччина, Греція, Італія, Нідерланди, Португалія. Поєднання соціального діалогу на галузевому та локальному рівні в Кіпрі, Данії, Фінляндії, Люксембурзі, Франції, Словаччині та Швеції слугувало основою виокремлення третьої моделі в системі національного європейського соціального діалогу. Підставою для обґрунтування четвертої моделі національного соціального діалогу в ЄС слугує досвід Болгарії, Естонії, Чеської республіки, Угорщини, Латвії, Литви, Мальти, Польщі та Великобританії, у яких переважає соціальний діалог на локальному рівні [10, с.175–176].

Попри існуючі розбіжності та національні особливості, спільним для соціального діалогу країн-членів є те, що діалогу відведена ключова роль на всіх рівнях врядування у рамках ЄС. Численні установи і суб'єкти європейського рівня й національні організації та інституції поєднані складною системою вертикальних і горизонтальних взаємовідносин, що забезпечують функціонування його системи. Інтегруючим чинником у забезпеченні функціонування європейського соціального діалогу як злагодженої системи є чітка схема взаємодії (в обох напрямках) між соціальними партнерами, владою загальноєвропейського та національного рівнів у різних сферах: міжгалузевого та галузевого соціального діалогу, соціального діалогу між представниками різних галузей, галузевого діалогу і діалогу на рівні компаній, соціального діалогу між окремими компаніями.

Розвиток соціального діалогу з метою зміцнення економічних, соціальних і культурних прав розглядається як один із найбільш пріоритетних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики Євросоюзу. За останніми угодами, розроблення політики у сфері соціального діалогу на сьогодні є завданням трьох інституцій Європейського Союзу: Ради ЄС, Європейського Парламенту та Єв-

ропейської Комісії. Рада ЄС та Європейський Парламент приймають законодавчі акти (регламенти і директиви), рішення, рекомендації та інші акти ЄС у сфері соціального діалогу. Договором про функціонування ЄС (п.2, ст.153) передбачено два типи законодавчої процедури прийняття та виконання правових зобов'язань з питань соціального діалогу: директиви, що встановлюють «мінімальні вимоги» з питань соціального діалогу (охорона праці, професійна освіта, рівність чоловіків і жінок у трудових відносинах та ін.), приймаються на основі процедури спільного ухвалення рішень; рішення з питань соціального забезпечення, захисту прав працівників після припинення трудового договору, переговорів та вирішення колективних спорів працівників і роботодавців, зайнятості іноземних громадян, які постійно проживають на території ЄС, і фінансових асигнувань для сприяння зайнятості та створення нових робочих місць повинні прийматися Радою одногосно за пропозицією Комісії [5].

Право Європарламенту зводиться в даному випадку до надання «консультацій», тобто застосовуються консультаційні процедури прийняття рішень (п.3, ст.154 Договору про функціонування ЄС). Комісія розробляє проекти нормативних актів, програм, плани інших заходів ЄС у сфері соціального діалогу, здійснює поточний моніторинг та контроль за станом справ у цій сфері, проводить консультації з представниками держав, роботодавцями та професійними спілками, контролює дотримання трудового законодавства та законодавства про соціальне забезпечення ЄС і виносить на розгляд Ради ЄС проекти нових документів ЄС, керує роботою Європейського соціального фонду [5].

Завдання Європейської Комісії щодо проведення консультацій з роботодавцями та працівниками і забезпечення збалансованої підтримки сторін у сфері соціального діалогу визначено ст.154 Договору про функціонування ЄС згідно якої: Комісія проводить консультації з роботодавцями та найманими працівниками щодо можливих напрямків дій Союзу; Комісія проводить консультації з роботодавцями та найманими працівниками щодо змісту запланованої пропозиції; за результатами консультацій роботодавці та наймані працівники можуть ініціювати процес встановлення договірних відносин, включаючи укладення угод. У ст.155 цього Договору задекларовано, що діалог між роботодавцями та працівниками може привести до договірних відносин, включаючи укладення угод [5].

Вагоме місце у новому європейському законодавстві відведене організаційному забезпеченню участі соціальних партнерів у діяльності Європарламенту, Ради ЄС та Європейської Комісії. Окремий розділ Договору про функціонування ЄС регламентує діяльність Європейського економічного і соціального комітету (р.1, гл.3, ст.300–304) [5]. Створений у 1957 р. згідно з Договором про заснування Європейської економічної Спільноти як дорадчий орган Європейського Союзу ЄЕСК відіграє важливу роль в організаційному забезпеченні та інституційному оформленні соціального діалогу в системі європейського врядування [11].

У рамках діяльності ЄЕСК соціальним партнерам, поряд з представниками інших груп інтересів, було надано офіційну можливість висловлювати свою точку зору з питань створення спільного ринку та брати участь у проведенні брифінгів Європейської Комісії та Ради Міністрів Європейського Союзу з широкого кола питань європейської політики. До групи роботодавців входять члени з приватного та державного секторів промисловості, малого та середнього бізнесу, торгових палат, оптової та роздрібною торгівлі, банківської справи та страхування, транспорту та сільського господарства. Членами групи працівників є представники національних профспілкових організацій. Третя група представляє широке коло інтересів: НВО, організації фермерів, малого бізнесу, ремесел і професій, кооперативів та некомерційних об'єднань, споживчих та екологічних організацій, наукових та академічних спільнот та асоціацій, які представляють сім'ї, жінок, осіб з обмеженими можливостями, тощо. Сьогодні ЄЕСК має підкомітети, кожен з яких репрезентує організоване громадянське суспільство і займається конкретними галузями політики. Комітет є консультативним органом, який виступає гарантом того, що в структурі управління Європейським Союзом представлені інтереси різних економічних і соціальних груп [11].

Як результат соціального діалогу ЄС, європейські соціальні партнери є активними учасниками розробки та реалізації ключових управлінських рішень. Їм належить важлива роль у формуванні та виконанні стратегії «Європа 2020» з розбудови розумної, сталої і всеохопної економіки ЄС, що зорієнтована на таке:

– взаємопосилюючі пріоритети (розумне зростання – зростання економіки, що ґрунтується на знаннях та інноваціях; стале зростання – сприяння більш ефективному використанню ресур-

сів, розвитку більш екологічної та конкурентоспроможної економіки; всеохоплююче зростання – стимулювання економіки з високим рівнем зайнятості, що сприятиме соціальній та територіальній згуртованості);

– конкретні цілі (75% зайнятого населення віком від 20 до 64 років; інвестування 3% внутрішнього валового продукту ЄС у науково-дослідну діяльність; частка осіб, що передчасно залишають школу, має бути нижчою за 10%, в той час як принаймні 40% молодого покоління повинно мати вищу освіту; зменшення на 20 мільйонів чисельності осіб, що перебувають на порозі бідності; клімат / енергія – скоротити викиди газів на 20%, збільшити частку споживання відновлюваних джерел енергії до 20% і досягти збільшення енергоефективності на 20%);

– провідні ініціативи («Інноваційний Союз» – для фінансування досліджень та інновацій, перетворення інноваційних ідей на продукти та послуги, створення робочих місць; «Молодь в русі» – для підвищення ефективності систем освіти та сприяння вступу молоді на ринок праці; «Промислова політика в епоху глобалізації» – для покращення економічного середовища, особливо для малих і середніх підприємств; «Програма для нових умінь та робочих місць» – для модернізації ринків праці та розширення можливостей людей завдяки розвитку їхніх навичок протягом життя з метою збільшення їх участі у трудовому житті і досягнення кращої координації між попитом і пропозицією на трудові ресурси, в тому числі шляхом підвищення мобільності трудових ресурсів; «Європейська платформа проти бідності» – для забезпечення соціально-територіальної згуртованості, економічного зростання та створення нових робочих місць, збільшення можливостей для якнайширшого кола населення, у т.ч. людей, що живуть в умовах бідності та соціальної ізоляції, жити гідним життям і брати активну участь в житті суспільства) [12].

У документі наголошується, що успіх нової стратегії буде залежати головним чином від громадської підтримки реформ. Стратегія зобов'язала представників національних, регіональних та місцевих органів влади тісно співпрацювати в режимі постійного діалогу з соціальними партнерами та представниками громадянського суспільства над розробкою та реалізацією національних програм реформ, спрямованих на досягнення цілей стратегії «Європа 2020» [12]. Спільна діяльність соціальних партнерів у сфері соціально-трудових та соціально-економічних відносин,

заснованих на довірі, вважаються надійним механізмом, здатним протидіяти існуючим викликам та сприяти соціальному й економічному поступу європейської спільноти. Як впливає із стратегії «Європа 2020», дієві структури соціального діалогу, активна участь соціальних партнерів на всіх рівнях (європейському, національному, регіональному та місцевому) здатні забезпечити успіх європейської та національних стратегій реформ.

Розвиток соціального діалогу як дієвого механізму забезпечення прав у сфері праці та розвитку соціально-економічних відносин, досягнення суспільного консенсусу з найважливіших питань економічної політики, виступає одним серед важливих Копенгагенських критеріїв, прийнятих на засіданні Європейської Ради в Копенгагені (1993) і підтверджених на засіданні Європейської Ради в Мадриді (1995) для вступу країн Центральної та Східної Європи до ЄС. Відтак, закономірно, що на важливій ролі соціального діалогу як механізму економічного розвитку і розвитку торгівлі наголошується в окремих положеннях Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Це, зокрема, положення Глави 13 (Торгівля і сталий розвиток) Розділу IV (Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею) та Глави 21 (Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей) Розділу V (Економічне та галузеве співробітництво) цієї Угоди [3].

Відповідно до Статті 289 Глави 13, основними цілями соціального діалогу є сприяння торгівлі, зорієнтованій на дотримання принципів сталого розвитку суспільства шляхом: 1) узгодження економічних, соціальних та екологічних інтересів нинішнього покоління; 2) гарантії економічного, екологічного та соціального розвитку для майбутніх поколінь; 3) забезпечення умов для повної зайнятості та гідної праці. При цьому, як зазначено в Угоді, завдання розвитку торгівлі підпорядковані цілям забезпечення повної ефективної зайнятості та гідної праці, розвитку соціального діалогу шляхом упровадження гарантій свободи об'єднань та ефективного визнання права на колективні переговори (ст.291). В Угоді окремо наголошується, що трудові стандарти не повинні використовуватися для протекціоністських цілей у торгівлі та застерігається, що їх порівняльна перевага жодним чином не повинна бути поставлена під сумнів [3].

Свою чергою, необхідність та цінності соціального діалогу як механізму узгодження інтересів між торговельними політиками, з одного боку, та зайнятістю і соціальними політиками, з ін-

шого в положеннях Угоди про асоціацію між Україною та ЄС ґрунтується на переконанні, що забезпечення трудових стандартів і гідної праці здійснює сприятливий вплив на економічну ефективність, інновації та продуктивність (ст.293). Завдання розвитку інституту соціального діалогу є також зобов'язанням України відповідно до Статті 299 цієї Угоди, присвяченої створенню дорадчої групи незалежних представницьких громадських організацій у складі організацій роботодавців та працівників, неурядових організацій та інших заінтересованих сторін. На вимогу Угоди в Україні створено відкритий Форум громадянського суспільства для підтримки діалогу між представниками Сторін дорадчої групи з питань сталого розвитку у сфері торговельних відносин.

Положення Глави 13 (Торгівля і сталий розвиток) Розділу IV (Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею) Угоди про асоціацію між Україною та ЄС складають підґрунтя для розвитку соціального діалогу в Україні та співробітництва з ЄС щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального захисту, соціального залучення, гендерної рівності та недискримінації. Розвиток соціального діалогу передбачає досягнення таких важливих цілей: покращання якості людського життя; протистояння спільним викликам, таким як глобалізація та демографічні зміни; збільшення кількості та покращення якості робочих місць з гідними умовами праці; сприяння розвитку соціальної та юридичної справедливості у контексті реформування ринку праці; сприяння створенню на ринку праці таких умов, які б поєднували гнучкість та захищеність; сприяння впровадженню активних заходів на ринку праці та підвищення ефективності служб зайнятості з метою задоволення потреб на ринку праці; стимулювання розвитку ринків праці, що сприяють залученню малозабезпечених осіб; зменшення частки неформальної економіки шляхом трансформації нелегальної зайнятості; покращання рівня забезпечення охорони здоров'я та безпечних умов праці; посилення рівня соціального захисту та модернізація системи соціального захисту, зокрема, щодо її якості, доступності та фінансової стабільності; скорочення бідності та посилення соціальної єдності; забезпечення гендерної рівності у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень; боротьба з дискримінацією в усіх її формах та проявах; посилення можливостей соціальних партнерів та сприяння соціальному діалогу (ст.420) [3].

Статтею 421 Угоди визначено завдання залучення соціальних партнерів та організацій громадянського суспільства до впровадження реформ в Україні та співробітництва між Україною і ЄС. Соціальний діалог є невід'ємним елементом і умовою забезпечення Україною поступового наближення до права, стандартів та практики ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей (ст.424). Відповідно до ст.422 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зобов'язання Сторін у сфері соціального діалогу включають завдання сприяти встановленню корпоративної соціальної відповідальності та звітності, а також заохочувати ведення соціально відповідальної господарської діяльності, посилювати співробітництво в сфері зайнятості та соціальної політики в рамках усіх відповідних регіональних, багатосторонніх та міжнародних форумів і організацій (ст.423), проводити постійний діалог з питань економічного та галузевого співробітництва (Гл.21, Розд. V).

Висновки. Стандарти європейського соціального діалогу становлять особливий інтерес для формування та реалізації євроінтеграційної політики України у сфері економіки і торгівлі у зв'язку з тим, що, з одного боку, він є дієвим інструментом забезпечення участі заінтересованих сторін у прийнятті та реалізації ефективних рішень, що, насамперед, впливають на життя роботодавців і працівників. З другого боку, стандарти соціального діалогу є частиною «Копенгагенських критеріїв» для членства країн Центральної та Східної Європи в ЄС.

Соціальний діалог має потужне інституціональне підґрунтя в системі європейського врядування. Основними елементами в структурі європейського соціального діалогу є соціальний діалог на рівні європейських інституцій (європейський тристоронній міжгалузевий соціальний діалог і європейський двосторонній соціальний діалог) та європейський соціальний діалог національного рівня. Функціонування тристороннього соціального діалогу на європейському рівні забезпечують Тристоронні Соціальні Зустрічі на вищому рівні для розвитку і зайнятості та міжгалузеві консультаційні комітети ЄС. Структурними елементами європейського двостороннього соціального діалогу є міжгалузевий соціальний діалог, галузевий соціальний діалог і соціальний діалог на рівні компаній.

Зміст національного соціального діалогу в країнах-членах ЄС вирізняється значними особливостями, що обумовлені

національними потребами їхнього економічного та соціального розвитку. Існує чотири основні моделі соціального діалогу країн-членів ЄС: 1) країни, в яких переважає національний міжгалузевий соціальний діалог; 2) країни, в яких головна роль відведена галузевому соціальному діалогу; 3) країни, в яких соціально-економічні відносини між соціальними партнерами регулюються на галузевому рівні та на рівні підприємства; 4) країни, в яких переважна роль відведена соціальному діалогу на локальному рівні, тобто на рівні підприємства.

Інтегруючим чинником у забезпеченні функціонування європейського соціального діалогу є чітка схема взаємодії (в обох напрямках) між соціальними партнерами, владою загальноєвропейського та національного рівнів у різних сферах: міжгалузевого та галузевого соціального діалогу, соціального діалогу між представниками різних галузей, галузевого діалогу і діалогу на рівні компаній, соціального діалогу між окремими компаніями.

Розроблення політики у сфері соціального діалогу є завданням трьох інститутів Європейського Союзу: Ради ЄС, Європейського Парламенту та Європейської Комісії. Важлива роль в організаційному забезпеченні та інституційному оформленні соціального діалогу в системі європейського врядування належить Європейському економічному і соціальному комітету.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, посилення соціального діалогу є важливим завданням євроінтеграційної політики, що знайшло відображення у положеннях Глави 13 (Торгівля і сталий розвиток) Розділу IV (Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею) та Глави 21 (Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей) Розділу V (Економічне та галузеве співробітництво).

Таким чином, як впливає з досвіду європейського соціального діалогу та тексту Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, соціальний діалог відіграє важливу роль в політиці ЄС і повинен стати дієвим механізмом євроінтеграційної економічної і торговельної політики України, заснованої на принципах сталого розвитку та співробітництва із соціальними партнерами.

Важливим завданням реалізації окремих положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС з розвитку економіки і торгівлі є інтеграція національної системи соціального діалогу України до стандартів ЄС шляхом:

– імплементації актів законодавства ЄС у сфері соціального діалогу;

– приведення системи соціально-економічних та торговельних відносин до стандартів, визначених у рамках соціального діалогу за участю соціальних партнерів ЄС;

– зміцнення місця та ролі соціального діалогу в системі євроінтеграційної політики, зростання ролі соціального діалогу у формуванні та реалізації економічної і торговельної політики;

– налагодження двосторонньої і багатосторонньої співпраці з представниками та організаціями соціального діалогу різних рівнів країн-членів ЄС та інституцій соціального діалогу ЄС;

– набуття членства вітчизняних організацій соціального діалогу (організацій роботодавців, працівників, тристоронньої СЕР та ін.) різних рівнів у міжгалузевих, галузевих та локальних організаціях соціального діалогу європейського рівня;

– адаптації кращих взірців європейського досвіду в практику вітчизняної системи соціального діалогу.

Перспективними напрямками подальших досліджень є аналіз результатів виконання Україною положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо посилення соціального діалогу та оцінювання ефективності національного соціального діалогу як механізму розвитку економіки і торгівлі України.

1. Про соціальний діалог в Україні: Закон України від 23 груд. 2010 р. №2862-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – №28. – Ст. 255.
2. Social dialogue: a tool to promote and defend decent work and quality jobs in Europe Recommendations for national and European stakeholders. – Brusele : SOLIDAR, 2010. – 16 p.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода ратифікована із заявою Законом України №1678-VII від 16.09.2014 // Офіційний вісник України . – 2014. – №75. – том 1. – С. 83 (стаття 2125).
4. Social dialogue // European Commission. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=329&langId=en>. – Назва з екрана.
5. Договор о функционировании Европейского Союза : Лиссабон, 13 декабр. 2007 г. – Режим доступа : <http://eulaw.ru/treaties/tfeu>. – Название с экрана.

6. Recent developments in the European inter-professional social dialogue 2002-03. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. – 29 p.
7. Industrial Relations in Europe 2008. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2009. – 162 p.
8. Degryse C. The European sectoral social dialogue: an uneven record of achievement? Working Paper / Christophe Degryse. – Brussels, 2015. – 48 p.
9. Council Directive 94/45/EC of 22 September 1994 on the establishment of a European Works Council or a procedure in Community-scale undertakings and Community-scale groups of undertakings for the purposes of informing and consulting employees. – Режим доступу : http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/social_dialogue/c10805_en.htm#amendingact. – Назва з екрана.
10. Петроє О.М. Соціальний діалог у державному управлінні: європейський досвід та українські реалії : монографія / О.М. Петроє. – К. : НАДУ, 2012. – 304 с.
11. European Economic and Social Committee (EESC). – Режим доступу : <http://www.eesc.europa.eu/?i=portal.en.the-committee#/boxTab0-2>. – Назва з екрана.
12. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Communication from the Commission (COM (2010) 2020 final). – Brussels : EU, 2010. – 35 p.

Транслітерований список неангломовних джерел

1. Pro socialnyi dialog v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 23 grud. 2010 r. №2862-VI // Vidom. Verkhov. Rady Ukrainy. – 2011. – №28. – St. 255. [in Ukrainian]
3. Uгода pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi energii ta yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony : Uгода ratyfikovana iz zaiavoiu Zakonom Ukrainy №1678-VII vid 16.09.2014 // Oficiyni visnyk Ukrainy . – 2014. – №75. – tom 1. – S. 83 (stattia 2125) [in Ukrainian]
5. Dogovor o funktsionirovanii Evropeiskogo Soyuz: Lissabon, 13 dekabr. 2007 g. – Rezhym dostupu : <http://eulaw.ru/treaties/tfeu>. – Nazvanie s ekrana. [in Russian]
10. Petroie O.M. Socialnyi dialog u derzhavnomu upravlinni: yevropeiskyi dosvid ta ukraïnski realii : monografiya / O.M. Petroie. – K. : NADU, 2012. – 304 s. [in Ukrainian]

Одержано 29.09.2015 р.

М.І. Карлін

СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості стимулювання розвитку підприємництва в країнах ЄС до світової економічної кризи 2008–2009 рр. та після неї, а також специфіка регулювання підприємництва в країнах ЄС-15 («старі» члени ЄС) та в країнах ЄС-13 (нові члени ЄС).

Ключові слова: підприємництво, середній бізнес, малий бізнес, мікробізнес, венчурний бізнес, податки, бізнес-інкубатори, Європейський Союз, Нідерланди, Польща, Україна, Донбас.

Постановка наукової проблеми. Підготовка України до майбутнього вступу в Євросоюз вимагає дослідження історичного досвіду країн ЄС щодо стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу та мікробізнесу, який дозволив швидко пристосуватися до змін в економіці після другої світової війни та подолати економічну кризу 2008–2009 рр. Цей досвід важливо використати в Україні, щоб подолати економічну кризу 2014–2015 (2016) рр., та відновити економіку Донбасу.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти проблеми стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу в країнах Європейського Союзу розкриті в роботах А.Бояра, З.Варналія, В.Гейця, І.Вахович, В.Воротіна, І.Комарницького, О.Кузьміна, Л.Ліпич, В.Павлова, С.Реверчука, В.Рибака, Ю.Самасвої, Т.Смовженко та інших. Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються питання стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу в країнах ЄС під час кризи 2008–2009 років та після неї та використання цього досвіду в Україні.

Метою статті є з'ясування особливостей стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу (далі – МСБ) в країнах ЄС-15 та в нових членах ЄС (з 2004 р.) з метою визначення форм і методів стимулювання, придатних для України. Важливо

також дослідити і зміни у відносинах державних податкових служб з малим бізнесом в країнах ЄС, щоб використати їхній досвід в Україні.

Виклад основного матеріалу. Світова економічна криза 1970-х років показала, що великим підприємствам дуже важко пристосовуватися до умов НТР. У цьому плані найбільш конкурентними виявилися малі й середні підприємства. Так, на кінець 2015 р. у структурі підприємств в ЄС частка великих підприємств (більше 250 працівників) склала 0,2%, середніх (від 20 до 250 працівників) – 1,1%, малих підприємств (від 10 до 50 працівників) – 6,9%, а мікропідприємств (менше 10 працівників) – 91,8% [1, с.23]. Велика кількість зайнятих у мікробізнесі – це наслідок багатьох років виваженої економічної політики ЄС, у тому числі податкової, спрямованої на підтримку та розвиток підприємств. Так, нижчий від середнього в ЄС рівень оподаткування встановили чотири середньо розвинуті країни ЄС-15: Греція, Ірландія, Іспанія та Португалія, які обрали ліберальну податкову стратегію, прагнучи досягти швидкого нарощування економічного потенціалу [2, с.157].

Єдиний європейський ринок створює всі умови для процвітання підприємництва через інтегральні принципи свободи руху всього необхідного для кожного бізнесмена: товарів, капіталу, людей і послуг. Коли підприємець має доступ до цих ресурсів у всіх 28 країнах – членах Євросоюзу, він отримує значно більше можливостей під час розробки та реалізації свого бізнес-плану.

Значний поштовх для розвитку малого бізнесу в країнах ЄС стався під час світової економічної кризи 2007–2009 рр., оскільки багато середніх і великих за розміром підприємств були змушені скорочувати свій штат та обсяги виробництва. У результаті деякі сегменти ринку відкрилися для дрібних підприємців. Цим насамперед скористалися представники малого бізнесу країн-нових членів ЄС.

Для підтримки малого бізнесу та мікробізнесу Європейська комісія видала в червні 2008 р. Акт про малий бізнес Європи (The Small Business Act for Europe). У документі мікро- та малому бізнесу відводиться центральна роль у розвитку європейської економіки, адже саме малі підприємства є лідерами в інноваціях, сприяють соціальному залученню та надають найбільше робочих місць. Документ містить багато положень стосовно адаптації засобів публічної політики країн-членів ЄС до потреб малого біз-

несу. Це і спрощення процедури сплати податків, і вдосконалення платіжних систем, і розвиток співпраці між самими підприємствами, що потрібно взяти до уваги в Україні.

У нових країнах ЄС малий і середній бізнес підтримується наданням значних обсягів державних гарантій та прямою підтримкою. Наприклад, у Латвії за 2007–2011 рр. було надано кредитів 1237 малим і середнім підприємствам під державні гарантії на суму 165 млн євро, в Польщі за аналогічний період – 1651 підприємству на суму 691 млн євро. Надається і пряма підтримка, але, як правило, новозаснованим, інноваційним чи експортним підприємствам [3].

Серед постсоціалістичних країн – членів ЄС показовим є досвід стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу в Польщі, яка за його рахунок швидко подолала кризовий етап переходу від планової до ринкової економіки на початку 1990-х років, а також кризу 2008–2009 рр.

У Польщі нараховується понад 3 млн малих і середніх підприємств, на яких працює біля 7 млн осіб, і вони виробляють 48% ВВП країни. Відповідно до законодавства Польщі до малого підприємства відноситься таке, в якому працює менше 50 працівників, обсяг реалізації-нетто не перевищує 7 млн євро або сума активів його балансу не більше 5 млн євро. До середнього підприємства відноситься таке, де середньорічно працює не більше 250 працівників, обсяг реалізації-нетто не досягає 40 млн євро, або сума активів не перевищує 27 млн євро [4, с.380].

Крім загальних форм оподаткування, малі підприємства в Польщі можуть користуватися спрощеними формами, які характеризуються нижчим рівнем зобов'язань, простими правилами і легкістю застосування в щоденній практиці, чого поки не вистачає в Україні.

Спрощена система оподаткування полягає у визначенні законодавчим актом ставки податку у відсотковому чи абсолютному нарахуванні, незалежно від величини прибутку – до визначеної в розпорядженні суми витрат й отриманого доходу. Ставка податку визначається за конкретним видом діяльності фізичної особи або – в деяких випадках – товариства. Спрощене оподаткування означає спрощену форму звітності перед податковими службами. Це безсумнівно полегшує розвиток малих підприємств у Польщі, але є перешкодою в контактах з банками, які

ставляться до цього з недовірою, не маючи повного уявлення про дійсні обороти, надходження і доходи фірми.

Важливим кроком для покращення фінансування малих і середніх підприємств у Польщі стало введення для них податку на прибуток у розмірі 19% (замість 27%) у 2004 р., хоча цей захід не всіма сприймається однозначно, оскільки юридичні особи будуть платити менший податок порівняно з фізичними особами.

У Західній Європі, як і в Польщі, основним двигуном економіки є саме малий та середній бізнес. Саме він забезпечує зростання ВВП, створює більшу частину робочих місць. Кількість МСБ в Україні не нижча, ніж у європейських країнах, хоча в якість ця кількість поки не переходить. Якщо в країнах ЄС малі й середні підприємства генерують близько 60% ВВП, то в Україні – лише 10%. Тільки 5% українського МСБ – власне зростаючий бізнес, що має потенціал. Більша ж частина малого бізнесу України має досить віддалений стосунок до підприємницької діяльності, оскільки приблизно 40% – це просто наймані співробітники компаній, прийняті на роботу як приватні підприємці заради цілком законної оптимізації податків [5]. І не дивно, враховуючи, що у рейтингу Doing Business Україна знаходиться на п'ятому місці у світі за рівнем податкового навантаження на фонд оплати праці. Тому звинувачувати бізнес у тому, що він використовує легальну можливість для зниження цього навантаження, не можна.

Для України важливим є також вивчення досвіду податкового стимулювання підприємництва у Словаччині, яка успішно подолала кризові явища 1990-х років. У царині прямого оподаткування прибутків словацька податкова реформа була зосереджена на запровадженні єдиної податкової ставки (19%), відомої також як «фіксований податок», який запровадили за принципом оподаткування всіх прибутків єдиним способом, незважаючи на джерело оподаткування. Нове законодавство скасувало 21 вид оподаткування прибутків, який застосовували в Словаччині до реформи [6, с.189–190].

Набравши чинності 1.01.2004 р., новий закон скоротив оподаткування словацьких підприємств до 19% у порівнянні з 25%-м податком, що існував раніше, причому в 1993 р. це було аж 45%. Іншим важливим кроком стало спрощення правил щодо бізнесових витрат. Новий податковий закон дозволяє збитковим підприємствам Словаччини не сплачувати податки впродовж п'ятирічного періоду. Водночас словацьким компаніям не дозволено

ухилитися від інвестиційних витрат. Натомість у податковій ставці передбачено падіння ринкових цін. Це означає, що з кожної витрати на інвестиції може бути утримана від оподаткування лише певна їх частка щороку. Залежно від виду інвестицій чи власності період часткового звільнення від податків може становити 4, 6, 12 або 20 років.

Мабуть найбільш радикальною зміною в словацькому оподаткуванні стало спрощення як індивідуальної, так і корпоративної ставки податку на прибуток. Для того, аби досягти найвищого рівня прозорості податкової системи та мінімізувати економічні викривлення, новий податковий кодекс скасував велику кількість винятків та спеціальних режимів (загалом близько 80% з них). Важливо й те, що в Словаччині закони та регуляторні правила щодо ПДВ, а також акцизних зборів було повністю узгоджено зі стандартами ЄС. Спеціальні податкові режими застосовуються лише у депресивних районах Словаччини. Спрощена система оподаткування спрямована на підтримку малого бізнесу і зведена до спрощення обліку та звітності.

Під час кризи 2008–2009 рр. багато країн ЄС надали великі пільги для сектору МСБ і мікробізнесу, послабивши на них адміністративний і податковий тиск. Значні пільги отримали й венчурні підприємства, які займаються інноваціями. Так, Великобританія поєднує доволі високу базову ставку корпоративного податку з поміркованою системою інвестиційних податкових пільг. Більшість пільг спрямована на стимулювання інтенсифікації науково-технічного прогресу і надається у формі прискореної амортизації або податкового кредиту. Великобританія також запровадила знижену ставку корпоративного податку для малих підприємств [7, с.54].

Основним фіскальним елементом заохочення підприємництва в Ірландії є низька ставка корпоративного податку, а переважна більшість її податкових пільг інноваційно-інвестиційного спрямування, наприклад, податкові кредити на науково-дослідні витрати малих підприємств, не призводить до вагомих втрат для бюджету [2, с.166].

З метою збільшення стійкості МП державна політика у багатьох країнах ЄС спрямована на заохочення різноманітних форм їх інтеграції (технологічної, фінансової, маркетингової тощо) з великими підприємствами. Державна політика підтримки МП є успішною в тих країнах, де відповідні функції значною мірою

сконцентровані на рівні місцевих і регіональних органів влади, які спроможні швидше та компетентніше за центральні державні інституції надавати підтримку суб'єктам малого бізнесу. Регіональні політико-економічні союзи в ЄС при прийомі у свій склад нових членів вимагають гармонізації національної системи підтримки малого підприємництва з наднаціональними стандартами, які прийняті у відповідному союзі [8, с.31], що треба враховувати й нашій країні на її шляху до вступу в ЄС.

Однією з суттєвих проблем розвитку МСБ в Україні є вкрай складні відносини його представників з контролюючими органами, насамперед з податковими структурами. В цьому плані заслуговує на увагу досвід Нідерландів, де було підготовлено Хартію громадян та Хартію платника податків [4, с.190], чого поки не вистачає в Україні.

Податкова служба Нідерландів також підготувала опис прав платника податків. Введення нових законів було погоджено з Парламентом, державним омбудсменом (чиновник, що розглядає скарги громадян до урядових службовців), організаціями з захисту прав споживачів, радниками з питань податків та суддею. Права платника податків розміщені в інформаційній брошурі.

При обслуговуванні клієнтів у Нідерландах основна увага приділяється платнику податків, вона ґрунтується на особистому підході до кожного платника податків (індивідуальний підхід). Головний принцип обслуговування клієнтів є таким: кожному платнику податків приділяється податківцями саме стільки уваги, скільки він потребує. Необхідна увага визначається у процесі надання послуг, нагляду та відстеженні фактів шахрайства. У Нідерландах виходять з того, що важливо підтримати платника податків у дотриманні ним податкових зобов'язань, передбачених законом. Надання послуг у Нідерландах – це не тільки вчасне надання інформації, а й своєчасна відповідь на запитання, розгляд запитів, мотивування рішень податкового органу тощо. Надання послуг має важливу попереджувальну функцію у сфері обслуговування клієнтів. Судове переслідування та санкції до платників податків в цій країні залишаються вимушеним заходом.

Надання послуг податковою службою Нідерландів передбачає відкрите, доброзичливе ставлення, висуває високі вимоги до культури спілкування, при цьому йому властиві такі риси: 1) контактність (з ПМА можна зв'язатися у зручний час у будь-якій

формі: візит, за телефоном, по Інтернету); 2) доступ (платники податків поінформовані про місця, де вони можуть одержати інформацію та підтримку); 3) орієнтованість на клієнтів (ПМА відповідає вимогам та потребам суспільства).

Для ПМА Нідерландів реєстрація платників податків є передумовою для її якісної роботи. З великим обсягом даних, про який необхідно звітувати періодично, справитися може тільки комп'ютер. Для реєстрації особистих даних, таких як ім'я, адреса, дата народження, використовується соціальний фіскальний номер, тобто номер SoFi. Номером SoFi користується не тільки ПМА, але також виконавчі органи для вивчення фінансового становища, субсидій та муніципальні соціальні служби. Номер SoFi знаходиться в Муніципальному реєстрі осіб. Це означає, що ці муніципальні установи можуть повідомити про будь-які зміни відповідним адміністраціям навіть швидше та краще. Номер SoFi міститься на муніципальних посвідченнях особи, у паспорті та у правах водіїв. Для громадян Європейського Союзу Нідерланди надають повну свободу поселення. Валютний контроль існує, але одержати дозвіл на операції з валютою неважко. Банківська таємниця охороняється строго, навіть передбачене карне покарання за її розголошення, однак за вимогою податкової служби всі підприємства і банки зобов'язані надавати необхідні відомості.

Завдяки продуманій системі пільг до Нідерландів почали надходити іноземні капіталі. Особливістю її податкової системи є система податкових переваг і вигід, наданих у цій країні холдинговим, фінансовим і ліцензійним компаніям. Ці пільги значно перевершують переваги, які надаються Швейцарією й іншими країнами Європи, тому Нідерланди мають найширшу у світі мережу найзручніших угод про усунення подвійного оподаткування. До інших важливих особливостей законодавства Нідерландів належить те, що воно надає можливість поєднувати в одному підприємстві холдингову, фінансову, ліцензійну і будь-яку іншу діяльність. Ця обставина робить Нідерланди ще привабливішою країною для міжнародного бізнесу.

Вивчення досвіду стимулювання розвитку підприємництва в країнах Євросоюзу та його запровадження в Україні дозволить, на наш погляд, частково подолати невіру жителів Донбасу у свої сили та вирішити їхні соціально-економічні проблеми. У подібній ситуації знаходилась Польща на рубежі 1980–1990-х років, Сло-

ваччина у середині 1990-х років, але за допомогою розвитку малого бізнесу цим країнам вдалося подолати кризові явища в економіці та в суспільній свідомості.

Події 2014–2015 рр. закономірно загострили невіру жителів Донбасу у власні можливості змінити своє життя: якщо в 2013 р. 25,8% вважали, що їхнє життя залежить від них самих (загалом по Україні цей показник був навіть трохи нижчий – 21,4%), то у 2015-му – лише 12,6%; і навпаки – частка тих, хто вважає, що життя формується під впливом зовнішніх чинників, зросла з 40,9 до 60,3%. Такою динамікою суспільних настроїв, на думку академіка НАН України Е.М.Лібанової (Е.М.Libanova), не можна нехтувати, зокрема з огляду на те, що вона віддзеркалює нерозуміння зв'язку між власною поведінкою на початку 2014 р. і всім, що сталося потім [9]. Тому важливо надати максимальні права регіонам щодо розвитку їх економік, в тому числі щодо податкового стимулювання малого бізнесу.

Висновки і пропозиції. Вивчення досвіду стимулювання розвитку підприємництва в країнах ЄС дозволяє зробити такі висновки. Якщо з 1970-х років у Євросоюзі наголос було зроблено на стимулювання малого і середнього бізнесу, то з 2009 р. – на стимулювання мікробізнесу. Важливим моментом у стимулюванні малого бізнесу в нових країнах членах ЄС з 2004 р. стало спрощення механізмів його регулювання (адміністративних, податкових тощо). Суттєво змінилось і відношення податкових служб до підприємницьких структур, які вбачають в останніх партнерів і стараються їм допомогти, а не покарати, як це поки відбувається в Україні. В останнє десятиліття в країнах ЄС активно стимулюється розвиток венчурного підприємництва, що треба взяти до уваги в Україні. Наша країна повинна розробити систему пільг для розвитку підприємництва на Донбасі, щоб подолати існуючу там у багатьох жителів невіру у власні сили.

1. Рибак В. Дуже помітний мікрорівень / В. Рибак // Український тиждень. – 2015. – № 41. – С. 22–23.
2. Юрій С.І. Сучасні тенденції розвитку європейського оподаткування та новітня парадигма податкової політики в Україні : монографія / С.І. Юрій, А.І. Крисоватий, Т.В. Кошук. – Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 292 с.
3. Руських К. Держава і мале підприємництво: як відновлювати фінансування? / К. Руських // Дзеркало тижня. – 2013. – 10 серпня. – С. 5.

4. Карлін М.І. Фінанси країн Європейського Союзу : навчальний посібник / М.І. Карлін. – К. : Знання, 2011. – 639 с.
5. Самаєва Ю. Потенціал малого бізнесу? Спасибі, не цікавить / Ю. Самаєва // Дзеркало тижня. – 2015. – 17 жовтня.
6. Карлін М.І. Фінансові системи країн Центрально-Східної Європи : навчальний посібник / М.І. Карлін, І.О. Балак. – Луцьк : Надстир'я, 2012. – 500 с.
7. Никитин С. Налоговые льготы, стимулирующие предпринимательскую деятельность в развитых странах Запада / С. Никитин, А. Никитин, М. Степанова // Мировая экономика и международ. отношения. – 2000. – № 11. – С. 54–55.
8. Комарницький І.М. Регіональна політика організаційно-економічної підтримки розвитку малих підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук / І.М. Комарницький. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 40 с.
9. Лібанова Е. Земля обідована [Електронний ресурс] / Е. Лібанова // Дзеркало тижня. – 2015. – 17 жовтня. – Режим доступу : [http://gazeta.dt.ua/internal/zemlya-obidovana-sindrom-donbasu-sproba-nepolitizovanogo-analizu-.html?page=2&items=12]

Транслітерований список джерел

1. Rybak V. Duzhe pomitnyi mikroriven / V. Rybak // Ukrainskyi tyzhen. – 2015. – № 41. – S. 22–23 [in Ukrainian]
2. Yurii S.I. Suchasni tendencii rozvytku yevropeiskogo opodatkovannia ta novitnia paradygma podatkovoi polityky v Ukraini : monografiia / S.I. Yurii, A.I. Krysovatyi, T.V. Koshchuk. – Ternopil : TNEU, 2010. – 292 s. [in Ukrainian]
3. Ruskykh K. Derzhava i male pidpriemnytsvo: yak vidnovliuvaty finansuvannia? / K. Ruskykh // Dzerkalo tyzhnia. – 2013. – 10 serpnia. – S. 5 [in Ukrainian]
4. Karlin M.I. Finansy krain Yevropeiskogo Soiuzu : navchalnyi posibnyk / M.I. Karlin. – K. : Znannia, 2011. – 639 s. [in Ukrainian]
5. Samaieva Yu. Potencial malogo biznesu? Spasybi, ne tsikavyt / Yu. Samaieva // Dzerkalo tyzhnia. – 2015. – 17 zhovtnia [in Ukrainian]
6. Karlin M.I. Finansovi systemy krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy : navchalnyi posibnyk / M.I. Karlin, I.O. Balak. – Lutsk : Nadstyr'ia, 2012. – 500 s. [in Ukrainian]
7. Nikitin S. Nalogovyie l'goty, stimulyuyushchie predprinimatel'skuyu deyatel'nost' v razvitykh stranakh Zapada / S. Nikitin, A. Nikitin,

- M. Stepanova // Mirovaya ekonomika i mezhdunar. otnosheniya. – 2000. – № 11. – S. 54–55 [in Russian]
8. Komarnytskyi I.M. Regionalna polityka organizatsiino-ekonomichnoi pidtrymky rozvytku malyh pidpriemstv : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora ekon. nauk / I.M. Komarnytskyi. – Lviv : IRD NAN Ukrainy, 2004. – 40 s. [in Ukrainian]
9. Libanova E. Zemlia obidovana [Elektronnyj resurs] / E. Libanova // Dzerkalo tyzhnia. – 2015. – 17 zhovtnia. – Rezhym dostupu : [http://gazeta.dt.ua/internal/zemlya-obidovana-sindrom-donbasu-sproba-nepolizovanogo-analizu-html?page=2&items=12] [in Ukrainian]

Одержано 20.10.2015 р.

УДК 330.8 (477) «16/17»

В.В. Небрат

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ ЕКОНОМІЇ У КІЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ (до 400-річчя заснування)

Виокремлено основні етапи становлення Києво-Могилянської академії як навчального закладу та осередку національної духовної культури. Розкрито зміст та основні напрями вивчення в Академії теорії та практики управління господарством. Представлено погляди видатних учених-мислителів, які репрезентують викладання економії в Києво-Могилянській академії у XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, братські школи, вчення про господарство, антична економія, канонічна політ-економія середньовіччя, сільська економія, камералістика, викладання економії, етичні засади господарської діяльності.

Постановка проблеми. Цього року виповнюється чотириста років від заснування першого національного вищого навчального закладу – Києво-Могилянської академії. Саме у 1615 р. створена Київська братська школа, що згодом під покровительством митрополита Петра Могили була перетворена на Києво-Братську (Могилянську) колегію, яка наприкінці XVII ст. отримала статус академії. Цей заклад – від його створення і дотепер – є осердям української національної самосвідомості та культури, «неопалимою купиною», де зберігаються традиції батьківської віри та формуються ідеї утвердження людської гідності та свободи. Впродовж усієї своєї історії наш народ не мав іншої інституції, яка б справила більший вплив на його політичне й духовне буття, розвиток освіти, науки і культури, ніж Києво-Могилянська академія. Для українців вона завжди буде національною святиною та символом незнищенності духу. Справедливо дослідники ставлять Академію в один ряд з такими національними освітніми осередками як італійські Падуя та Болонья, англійський Оксфорд, французька Сорбонна, чеський Карлів чи польський Ягеллонський університети [1, с.204].

© В.В. Небрат, 2015

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2015. Вип. 48.

Система навчання та виховання в Академії будувалася на засадах гуманізму, християнської моралі та громадянської відповідальності, спрямовувалася на підготовку високоосвічених, прогресивних і мислячих самостійно провідників свого народу. Такі пріоритети в системі підготовки фахівців надзвичайно актуалізовані сьогодні, що підсилює необхідність звернення до національних джерел вищої освіти. Важливою складовою навчання в Києво-Могилянській академії від часів її заснування було ознайомлення студентів з прогресивними ідеями західноєвропейських і вітчизняних мислителів щодо природи та призначення держави, організації державного управління та фінансів. Політико-економічні та правові знання розглядалися як неодмінна складова освіти, формування інтелектуального середовища та громадянської свідомості.

Відтак виглядає не випадковим збіг ювілею Академії з ще однією поважною датою – 400-річчям виходу праці А.Монкретьєна «Трактат про політичну економію», що вважається початком відліку історії цієї науки. Мистецтво управління господарством задля зміцнення держави та забезпечення добробуту її мешканців отримало теоретичне оформлення. Головні положення, що характеризують підходи до вирішення політико-економічних проблем і зміст вчення про раціональне господарювання, були сформульовані на початку XVII ст. Загальноєвропейський контекст вивчення історії української економічної думки та освіти, розвитку етико-філософських, історичних і політико-правових засад національної економії сьогодні набуває особливого значення з огляду на цивілізаційний вибір України щодо євроінтеграції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історію Києво-Могилянської Академії в різні часи досліджували в різних аспектах: як складову історії братського руху та ідеологічного протистояння католицизму та православ'я, у контексті становлення та розвитку системи освіти [2–6], як джерело прогресивних ідей і осередок формування національної еліти, державних діячів загальноєвропейського масштабу [7; 8]. Економічна складова світогляду провідних українських мислителів XVII–XVIII ст. отримала певне висвітлення у монографії А.О.Смолки [9], а також у попередніх публікаціях автора цієї статті [10; 11; 12, с.41–116]. З останніх видань навчальної літератури варто відзначити підручник за редакцією В.М.Тарасевича та Ю.Є.Петруні, в якому стис-

ло представлені економічні погляди представників Києво-Могилянської Академії Ф.Прокоповича, П.Орлика, Г.Сковороди, Я.Козельського [13, с.256–260]. Разом з тим, історія найдавнішого вищого навчального закладу України настільки багатогранна, що надає чимало напрямів для подальших досліджень, серед яких одним із актуальних і важливих є аналіз економічного світогляду засновників і очільників Академії, зародження економічної освіти в Україні на соціально-філософському фундаменті Просвітництва та етичних засадах гуманізму.

Мета статті – розкрити роль Києво-Могилянської академії у формуванні наукового економічного світогляду, вчення про господарство та управління економікою; на основі узагальнення тривалого процесу становлення закладу та аналізу творчого добробуту його фундаторів і представників показати генезу системи вивчення економії, розвиток наукових підходів до трактування ролі господарських інститутів і державного управління в забезпеченні «спільного блага» і «народної користі».

Виклад основного матеріалу. Складна політична, національна та релігійна ситуація в Україні і, зокрема, конфлікт православ'я з католицизмом наприкінці XVI – на початку XVII ст. за словами Дмитра Чижевського, створили ґрунт для утворення двох явищ – релігійної полеміки і національної школи. На думку вченого, «як релігійна полеміка вимагала вищих теологічних студій, так і народна школа, що постала й поширилася зусиллями релігійно-національних організацій – братств, і привела до організування вищої освіти з релігійним забарвленням» [14, с.79]. Активний єзуїтський діяч Петро Скарга, ректор Віденської колегії, виступив проти навчання українською мовою й обґрунтував нецільність існування народних шкіл. «І не було ще на світі, і не буде жодної академії, і Колегіуму, де б теорію, філософію та інші визволені науки могли вивчати і розуміти іншою мовою. Слов'янською мовою ніколи ніхто ученим бути не може», – твердив він у своєму горезвісному трактаті «Про єдність церкви божої» (1570). Така образа народу, що має давню культуру, викликала обурення українських просвітителів. Зокрема Іван Вишенський відповів гострим посланням «Зачіпка мудрого латинника з дурним русином» [15, с.208–209]. Посилення колонізаторської політики в Україні викликало значну протидію українського народу. Його кращі представники – письменники, полемісти у посланнях, памфлетах, трактатах дали безкомпромісну відсіч ідеологам

католицизму. Серед них особливо виділялися своїм талантом і стійкістю позицій Ісайя Кам'янчанин, Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський та ін.

Величезну роль у боротьбі проти політики національних та релігійних утисків відіграли українські релігійно-національні організації – братства. Вони об'єднували у своїх лавах ремісників, селян, запорозьких козаків, купців та українських магнатів. Особливу увагу братства приділяли створенню українських шкіл та друкарень. Перше братство виникло у Львові в 1439 р. при Успенській церкві. Заснована Успенським братством у 1586 р. Львівська братська школа стала першим українським національним навчальним закладом, організованим й утримуваним братством. Згодом подібні школи відкрилися у Києві, Луцьку, Перемишлі, Рогатині, Замості, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременеці. Примітно, що предмети у таких закладах викладалися рідною мовою, вивчалася антична література, філософія, розвивалися інтелектуальні та творчі здібності учнів, певною мірою – навички самоорганізації та самоуправління. Особлива увага зверталася на предмети тривіуму: граматику, риторику, діалектику. Окрім рідної мови, зазвичай, вивчали грецьку та латинську. Можна стверджувати, що на розвиток освіти в Україні помітний вплив справили гуманістичні ідеї Відродження і Реформації. За рівнем освіти братські школи не поступалися західноєвропейським, а за організацією навчального процесу і демократизмом управління перевершували їх. Згідно зі статутом, одним із принципів діяльності братських шкіл була відсутність станових обмежень і підтримка сиріт.

Учителями братських шкіл були діячі, які згодом стали відомими не лише в Україні, а й за її межами. Серед них – Стефан і Лаврентій Зизанії, Йов Борецький, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Памво Беринда, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський та ін. Від початків освітньої діяльності братств вони вносили світський напрям у духовну культуру України, закладали тенденцію до вивільнення знань із теологічного контексту, переходу до духовно-теоретичного освоєння світу. Одним із українських мислителів – активних діячів братського руху є філософ, теолог, видавець і просвітник Кирило Транквіліон-Ставровецький. Відповідно до свого соціально-етичного ідеалу він обстоював принцип користі як основи людської моральності.

Пізнання себе, усвідомлення людської гідності, повсякденна діяльність на благо людей, подвижництво, творчість, зрештою, особиста праця і матеріальний достаток як її результат, на думку мислителя, є найкращими виявами християнських чеснот. Як зазначають дослідники, «пронизане живим духом пантеїзму вчення К.Транквіліона-Ставровецького заклало основи формування пантеїстичної традиції в українській філософській думці, що в подальшому знайшло втілення в творчості професорів Києво-Могилянської академії, відбившись найбільш повно в філософській системі Г.Сковороди» [16, с.166].

Виникнення широкої мережі братських шкіл, діяльність Острозької академії (заснована у 1576 р.) відіграли важливу роль в українському національно-культурному відродженні, підготували ґрунт для започаткування вищої освіти в Україні.

Новим етапом у розвитку братського руху стало заснування у 1615 р. Київського братства, до якого вступило багато міщан, національно свідомих українських шляхтичів, а також Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним. Наявністю значного представництва від духівництва й козацтва Київське Богоявленське братство відрізнялося від інших братств. Разом з тим, ідейні засади братського руху були єдині. Його духовною і моральною основою був статут, який починався євангельським заповітом Ісуса Христа: «Сіє заповідаю вам, да любите один одного, по тому й пізнаю вас, що ви мої учні, якщо між вами буде любов».

Відновлення української православної церковної ієрархії на чолі з Київським митрополитом Іовом Борецьким (1620 р.) сприяло піднесенню Києва як ідейно-політичного та національно-освітнього центру України. Розвиток освіти та науки, на той час іще цілком не відокремлених від релігійного життя, був важливою складовою процесу консолідації суспільства та його самоусвідомлення як органічної цілісності. До Києва потяглися з усієї України культурні діячі – письменники, перекладачі, вчені, богослови, книговидавці, які гуртувалися навколо бібліотеки і друкарні Києво-Печерського монастиря. Діяльність цього осередку та братств загалом заохочувала патріотично налаштованих городян послужити загальній справі розвитку освіти і науки. Віхою в історії стала офіра землі та майна на потреби Київської братської школи заможною та родовитою киянкою – Галшкою Гулевичівною (бл. 1577–1642). С.Гаєвський (єпископ Сильвестр) вказує: «Фундації

на організацію й розвиток братства кладе Гальшка Гулевичівна, дружина Мозирського Маршалка Лозки. Це свідчить про участь у цій справі заможних і урядовосталих громадян, твердих у православної вірі» [17, с.4.]. 15 жовтня 1615 р., коли Гальшка внесла свою дарчу в реєстраційні книги київського магістрату, на дарованій нею садибі ще не було ні монастиря, ні «странноприймного дому» для подорожніх. Але школа, для організації якої було здійснено фундацію, розпочала своє існування з того самого дня, поклавши початок історії Києво-Могилянської академії.

У 1622 р. член Київського братства, ктитор Братського Богоявленського монастиря й покровитель Братської школи гетьман Сагайдачний, визначний полководець і політичний діяч, помираючи в Києві від ран, заподіяних йому в Хотинській битві (1621 р.), майже все своє майно та гроші заповів братським школам – Київській, Львівській та Луцькій – «на науку і виховання бакалаврів учених... дітям християнським... за чим би наука тривати могла вічні і потомні часи» [цит. за: 1, с.30]. Започатковану П.Сагайдачним традицію підтримувати Київську братську школу (згодом Колегіум і Академію) продовжили його наступники, гетьмани Війська Запорозького та України Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Данило Апостол та ін. Це визначило не тільки спроможність закладу до існування та розвитку у складні для українського народу часи, а й національно-державницьке спрямування, високий патріотичний дух та моральні засади освіти.

Дотримання принципу всестановості та надання ставропігійної охоронної патріаршої грамоти, поєднання національних освітніх традицій з найширшим залученням досягнень західно-європейської науки і культури сприяли успішному розвитку Київської братської школи. У ній було закладено глибокі основи вивчення суспільствознавства. Так, у класі риторики вчилися за найпрогресивнішими на той час підручниками Іоанна Спангенберга та Іоанна Дамаскіна, які трактували риторику як мистецтво висловлювання, а діалектику як науку розуміння. Вивчали також праці з історії та географії, праці античних мислителів та західноєвропейську літературу.

Для реформування Церкви та освіти, згідно задуму Петра Могили (1596–1647), потрібна була вища школа європейського зразка, яка водночас залишалась би глибоко національною, українською. Така школа мала готувати високоосвічених вчених,

богословів, грамотних і високоморальних священників, людей державного мислення, патріотів, які гідно репрезентували б Україну у міждержавних і церковних відносинах, здобували її незалежність та забезпечували перспективу. Для виконання цього завдання у Києві спочатку було відкрито Лаврську школу, а з 1 вересня 1632 р., після об'єднання Лаврської та Братської шкіл, почав діяти Колегіум. Розширюється перелік предметів, що вивчаються; розпочинається підготовка власних науково-педагогічних кадрів і навчальної літератури; до колегіуму приймають не тільки українських дітей, а й іноземців. З того часу склалася традиція коштом ректорів чи покровителів (митрополитів, гетьманів) направляти за кордон для навчання та підготовки до викладацької роботи найкращих учнів.

Як ідеологічний осередок захисту православ'я та формування національної самосвідомості українців Колегіум довгий час не міг отримати статус Академії через протидію правлячих кіл Польщі. Офіційно статус вищої школи Києво-Могилянська академія отримала у вересні 1658 р. на виконання умов Гадяцького договору, підписаного вихованцем Колегіуму Іваном Виговським, про входження України як Князівства Руського до федеративної держави Речі Посполитої [18]. Згодом права Академії були підтверджені в угоді, підписаній королем Міхалом Корибутом Вишневецьким з гетьманом Михайлом Ханенком (1670 р.) та царською грамотою Петра I від 26 вересня 1701 р. Ім'я Петра Могили, увічнене в назві Академії, зберігає пам'ять про її натхненника, засновника, благодійника і покровителя. Києво-Могилянська академія як інші європейські вищі навчальні заклади, була самоврядним закладом – обирала вільними голосами ректора й викладачів, мала власний суд, якому підлягали всі члени академічної корпорації й студенти, самочинно вирішувала справи з місцевою владою й вищими державними структурами.

Довгий час Академія була єдиним вищим загальноосвітнім навчальним закладом України, Східної Європи, усього православного світу. Повний курс навчання тривав дванадцять років і передбачав вивчення більше тридцяти предметів. Суспільні науки вивчалися на основі природного права та моральної філософії. Тут викладались основні положення античної економії Ксенофонта й Аристотеля, канонічної політекономії Середньовіччя, меркантилізму, сільської економії тощо. У вченні про господарство професори Києво-Могилянської академії дотримувалися трак-

тування економічної сфери як невід'ємної складової соціального життя, що підпорядковується загальним законам логіки та етики [10, с.40]. Ціннісною домінантою при цьому виступало досягнення суспільного та індивідуального блага.

Академія стала центром продукування та поширення правових знань і державницьких ідей. Курс моральної філософії, що викладався з кінця XVII ст., включав окрім монастики (вчення про моральність особи) економіку (вчення про ведення господарства) та політику (вчення про державу і право). Таким чином професори та студенти Академії долучалися до європейської політико-правової та політико-економічної думки, до проблем походження, сутності та форм держави, її функцій, співвідношення права і моралі тощо.

Враховуючи політичні обставини – посилення релігійного та політичного протистояння, становлення, а згодом втрата Україною державності, – вивчення та розроблення цих питань мали не лише академічне, а й практичне спрямування. Відомо, що Петро Могила, а згодом й інші професори Академії знайомили студентів з головними положеннями праці Ніколо Макіавеллі «Коментар про державу або про державну владу» та «Роздуми про державу», в яких були вперше сформульовані ідеї національної держави. Сучасні дослідники філософської спадщини Києво-Могилянської академії, зокрема В.Нічик, Я.Стратій, В.Литвинов розрізняють у філософській думці Академії два напрями. Один із них – науково-освітній, полягав у визнанні як основи поступу суспільства розвитку науки, освіти, ремесел, мистецтв і виховання. Це була так звана аристотелівсько-природознавча раціоналістична лінія [19, с.22], до якої належали І.Гізель, Й.Кроковський, Ф.Прокопович, Г.Кониський, М.Козачинський, Г.Щербацький та ін.

Зокрема, видатний просвітник, історик і філософ, один із найосвіченіших людей в Україні XVII ст. Інокентій Гізель (бл. 1600–1683), у властивій його творам теологічній формі, здійснив докладний аналіз сучасних йому форм економічних відносин. У системі його світоглядних конструктів центральну роль мали морально-етичні норми, відтак проблеми господарства мислитель розглядає в контексті дотримання християнських заповідей, а їх порушення називає «економічними гріхами». Серед таких гріхів мислитель називає сріблолобство, з яким пов'язані недоброчесна торгівля, лихварство, фальшування грошей тощо. У творах І.Гізеля «О семи гріхах смертних (основних)», «Мир с Богом чо-

ловіку» знайшли певне висвітлення й економічні питання. Він виступив з обґрунтуванням основних державних інститутів, у тому числі фінансових, засуджував намагання уникнути сплати податків і відбування повинностей. Аналізуючи «гріхи державних правителів», мислитель розкрив істинне призначення державної служби – забезпечення суспільного блага, добробуту і щастя громадян. І.Гізель засуджував «необачні оброки і дань, без народних потреб» з метою отримання «ізбитку» (прибутку) для бенкетування, придбання прикрас, подарунків тощо [20, с.38].

В основі добробуту людини, на думку мислителя, мають бути не гроші, а «старання та праця». Чільне місце, що відведено в системі соціально-економічних поглядів Гізеля питанням сумлінної праці та справедливого обміну, цілковито відповідає традиційному українському моральному кодексу цінностей. Виступаючи на захист приватно-родинної власності він вважав гріховним привласнення чужої спадщини, спільних або церковних земель. Отже власність, гроші, ціна, позика, податки та інші економічні категорії тогочасної доби, що характеризують розвиток ринкових відносин, знайшли висвітлення та обґрунтування у творах І.Гізеля.

Автором цілісного вчення про господарство, принципи економіки та роль держави забезпеченні народного добробуту є видатний державний церковний діяч, просвітник, письменник, публіцист Феофан (Єлісей) Прокопович (1677–1736). Він є автором творів «Духовний регламент», «Перше вчення отроків», «Поетика», «Про риторичне мистецтво». Упродовж 1705–1716 рр. Ф.Прокопович викладав у Києво-Могилянській академії риторіку, піїтику, філософію. Саме до цього періоду життя вченого належить більшість його праць – фундаментальні філософські та теологічні трактати, поезії, драми, проповіді, проекти законів. Він послідовно відстоював і пропагував принципи та ідеї філософів Нового часу, першим почав ґрунтовно знайомити студентів із вченням Рене Декарта, Джона Локка, Френсиса Бекона. Ф.Прокопович цікавився німецькою просвітницькою філософською думкою, особливо – творами Юсті Ліпсія, Йогана-Франца Бурдея та Гуго Гроція, захоплювався теорією побудови держави.

Теоретична думка з проблем державного устрою та економічної політики, наукові засади вчення Ф.Прокоповича про людину, державу і церкву лягли в основу теоретичного обґрунтування та практичного здійснення реформ Петра I. Визнаючи основою

суспільного поступу освіти, розвиток науки, техніки, ремесла, український мислитель виступав за неупинний розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, шляхів сполучення, зокрема, підтримував систему насадження великого виробництва коштом держави, наполягав на необхідності удосконалення системи державних органів управління. За викликом царя у 1716 р. він був змушений залишити Академію та став радником Петра I у проведенні реформ у галузі економіки, освіти й церкви. Цей історичний факт не був унікальним – на високому ступені впливу Києво-Могилянської академії на духовне та інтелектуальне життя, розвиток освіти, на ролі українських мислителів у задоволенні духовних потреб російського суспільства наголошували самі росіяни, зокрема вказуючи на масові «виклики київських учених у XVII і особливо у XVIII ст.» [5, с.VIII].

Ф.Прокопович був лідером так званої царської «ученої дружини», до якої, крім нього, входили В.Татищев та А.Кантемир. Прогресивні ідеї Ф.Прокоповича в галузі державного будівництва, що базувалися на філософській концепції освіченого абсолютизму, слугували теоретичною основою модернізаційних перетворень. Таким чином, можна говорити про науково-викладацьку та адміністративно-управлінську діяльність Ф.Прокоповича, які були тісно пов'язані та забезпечили реалізацію його світоглядної та менеджерської позиції [12, с.44–45]. Вчений вважав економіку і, зокрема, господарську політику складовими етики. Він чітко розрізняв закони домашньої економії та закони державного управління наголошуючи, що велике господарство підлягає іншим правилам управління, відмінним від індивідуально-родинного. Разом з тим, етичні засади господарської діяльності будь-якого масштабу є спільними.

Знання, на думку Ф.Прокоповича, мають сприяти раціоналізації та ощадливості ведення господарства, а принцип економії повинен бути основою як окремого, приватного, так і суспільного, державного господарства. Вчений пропонує способи налагодження ефективного господарювання: «Треба щоб економ був бадьорим, працьовитим, вірним. Необхідно всіляко розбуркувати дрімотних і тверезити п'яниць, приборкати хапуг як найтихіших негідників, а тих, кого не можна приборкати, позбавляти чину й на страту передавати світському судові. Тоді буде належний у всьому догляд ... будуть нарешті запроваджені книги прибутків і витрат» [21, т.3, с.276]. Поєднання моральних засад з економіч-

ними та адміністративно-правовими було характерною рисою світогляду та реформаторської діяльності Ф.Прокоповича у галузі державного та церковного управління, розвитку освіти, інженерної та архітектурної справи, промислів і торгівлі.

Отже, викладачі Києво-Могилянської академії, представники раціоналістичної лінії соціальної філософії розглядали суспільні явища і процеси з позицій єдності морально-духовних і матеріально-господарських аспектів розвитку суспільства, повсякчас наголошували на ролі ціннісних домінант і етичних критеріїв господарської та державної діяльності.

Формування етичних засад теорії господарства знайшло подальший розвиток у світоглядній системі видатного українського філософа світового масштабу Григорія Сковороди (1722–1794), який представляє етико-антропософський напрям розвитку української суспільної думки. До цього напряму належали також Данило Туптало (Димитрій Ростовський), Паїсій Величковський, Семен Гамалія та інші вихованці Академії [1, с.84]. Спрямованість на самопізнання та досягнення людиною духовної досконалості, гармонійної єдності зі світом характеризує аксіологічну близькість представників Академії з платонівською лінією європейської філософії та німецькою культурною традицією інтуїтивно-символічного сприйняття світу.

Твори Г.Сковороди – це поезії, панегірики, оди, байки, епіграми, філософські притчі. До найбільш відомих належить збірка «Сад божественних пісень», що проріс, за висловом автора, із зерен Священного писання. В оді «Похвала бідності» мислитель виклав свій морально-етичний ідеал – «нестурбований мир», «серце незламне», «зрівноважений дух», «мудра розсудливість» на противагу «жебракам», «захланним старцям», «що до скарбів земних так пожадливі горнутья». Посібник «Вхідні двері до християнської добродетельності для молодого шляхетства Харківської губернії» був написаний, коли Сковорода отримав запрошення викладати катехізис – основи добродетельності – в Харківському Колеґіумі. Соціально-філософська система мислителя найповніше викладена у творі «Разговор, называемый Алфавит, или букварь мира».

Економічний світогляд видатного українського філософа можемо аналізувати на основі філософських, полемічних, поетичних, повчальних творів. Одним із центральних конструктів його вчення є філософська категорія «сродність», що означає

адекватність життя людини її божественному призначенню на землі. Немає гіршої долі, як «всю жизнь тосковать в несродностях», але розвиваючи і застосовуючи свої здібності, людина досягає внутрішньої гармонії і водночас принесе користь суспільству. Погляди Григорія Сковороди духовно споріднені з ідеями його сучасника Імануїла Канта щодо важливості морального імперативу, який слугує основою самовизначення індивіду та його соціальної поведінки.

Слід визнати, що мислитель ніде не згадує окремо економічної науки, він дотримувався ідеї всесвітньої Божої економії. Універсальна гармонія, що встановлює та підтримує природний порядок, визначає місце та роль людини і держави в соціально-економічних відносинах. У висловлюваннях Г.Сковороди знаходимо визнання об'єктивних законів, що впорядковують суспільне життя. Зокрема він писав: «Общество есть то же, что и машина» [22, т.1, с.348]. Нею, звичайно, править божественна сила, яка надає лад усій світобудові. Надзвичайно цінним є обґрунтування Г.Сковородою принципу економії праці та часу. З усіх втрат, – повчав філософ, – втрата часу найтяжча. У його філософських трактатах, віршах, притчах, листах постійно наголошується на необхідності заповнення кожного дня і кожної миті добрими справами, адже втрачений час не повернути, а вільний час не піддається нагромадженню.

Певною мірою можна вважати час у теоретичній системі Г.Сковороди не лише філософською, а й економічною категорією: за ним визначають продуктивність роботи і витрати праці [22, т.2, с.40]. Вказуючи на відмінність процесу праці від його результатів, мислитель зазначає, що насолоду може давати не лише споживання, а й сама праця. У праці «Разговор, называемый Алфавит, или букварь мира» Г.Сковорода проголосив працю природною потребою людини та основою суспільного розвитку, зазначивши, що схильність людей до розподілу видів праці об'єднує їх у процесі виробництва. Разом з тим він виступав проти підневільної, примусової праці, вважаючи свободу і вільну творчість найвищими благами.

У «божественній економії» Г.Сковороди є багато суперечливого з погляду тогочасного економічного поступу. Безперечно знайомий з поглядами ідеологів капіталістичного господарювання, український філософ байдуже ставився до них, ніде не висловив закликів до господарської активності, розвитку під-

приємництва, впровадження технічних винаходів тощо. Економічні погляди Г.Сковороди за своїм змістом і спрямованістю ближчі до ідей фізіократії, аніж до меркантилізму. Головною домінантою його філософської концепції виступає гасло духовної та економічної свободи як основа щастя людини та добробуту суспільства.

Загалом у працях викладачів та випускників Академії формувалися підвалини ліберально-демократичної ідеології. Питання державного управління та господарської діяльності становили органічну цілісність у системі соціально-філософських поглядів і, відповідно до інтелектуально-духовної традиції, розглядалися з позицій дотримання природного порядку та забезпечення суспільного блага.

Роль Києво-Могилянської академії в суспільному житті України значною мірою визначалася розвитком її представниками політико-правової думки та підготовкою національних кадрів патріотів-державників. Хоча юридичного факультету (класу) в Академії не було, проте навчальні курси включали виклад ідей видатних теоретиків держави і права – Томаса Гоббса, Самуеля Пуффендорфа, Франка Буддея, французьких енциклопедистів. Предметом вивчення був доробок вітчизняних мислителів – Станіслава Оріховського, Петра Могили, Феофана Прокоповича, а також вихованців Академії – Якова Козельського, Григорія Політики, Григорія Козицького, Федора та Івана Туманських. Статті Шарля Мотеск'є на тему суспільного устрою та державної політики, в яких були викладені основні форми державного правління й постулати природного права, були перекладені з «Французької енциклопедії» І.Туманським і видані окремою збіркою у 1770 р. Це видання було широко відоме в Україні-Гетьманщині і користувалося великим попитом в академічній бібліотеці.

Політико-економічна та правнича думка, сформована в Академії, стала важливим чинником ідеології національно-визвольної боротьби українського народу, політичного мислення та практичної діяльності світських і релігійних діячів, які виборювали незалежність Української держави. Свідченням особливої місії закладу є те, що вихованцями Академії є гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик. Показником високого рівня державно-правового мислення, сформованого в Україні, є «Конституція» й «Вивід прав України» Пилипа Орлика (1672–1742) – одного з найвідоміших вихованців Акаде-

мії, Генерального писаря козацького війська, гетьмана українського козацького «уряду у вигнанні», публіциста й дипломата. Унікальний документ, повна назва якого «Пакти і Конституції Законів та вольностей війська Запорізького», проголошував в Україні незалежну республіку та був першою у світі конституцією (1710 р.). Як відомо, аналогічні документи були прийняті в США у 1787 р., Франції та Польщі – у 1791 р.

Конституція містить історико-економічний екскурс, що висвітлює витоки та особливості соціально-економічного устрою козацької держави і дає підстави характеризувати його як національну модель ранньобуржуазного суспільства з елементами ринкового господарства. Зокрема, свідченням цього є головні риси тогочасної економічної системи: зосередження землі в руках козаків, селян і міщан; домінування індивідуально-приватного типу господарства, що ґрунтувалося на власній і частково на наймній праці; дрібне і середнє козацько-селянське господарство, що втілювало потенційні тенденції капіталістичного фермерства [12, с.67–68]. У Конституції знайшли відображення господарські питання, визначення економічних повноважень владних інституцій, фіскальна та соціальна політика. Зокрема, було передбачено відокремлення державного скарбу від гетьманського, що на той час, коли в Європі панував абсолютизм, було надзвичайно прогресивним і новаторським принципом розбудови державних фінансів. Це положення засвідчує високий рівень державно-політичного мислення авторів цього законодавчого документа та ступінь розвитку державних інститутів тогочасного українського суспільства. Для козаків і посполитих скасовувалися численні обтяжливі повинності та податки, натомість передбачалось здійснення соціального захисту населення; гарантія прав і свобод людей усіх станів згідно традиційного українського права; проведення ревізії земельних володінь старшини, що збагатилась свавільним захопленням землі; вдосконалення торгової політики тощо [9, с.202–203]. Конституція стояла на захисті приватної власності – економічного базису вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві її громадян на свободу і самовизначення.

Історичний напрям підготовки у стінах Києво-Могилянської академії розвивався поступово, в ході становлення самої історичної науки та її виокремлення в самостійний предмет, відмінний від літописання. Вже у 20-х роках XVII ст. широкого розголо-

су набули історико-публіцистичні праці Йова Борецького, Ісайї Копинського, Іезекіїля Курцевича, Захарії Копистенського, Касіяна Саковича, Сильвестра Косова, низка полемічних творів Стефана Зизанія, Мелетія Смотрицького, членів Лаврського гуртка Єлисея Плетеницького, Петра Могили та ін. Відомо, що перший і довгий час єдиний посібник з історії східних слов'ян «Синопис Київський» («Синопис, или Краткое описание о начале русского народа»), авторство якого приписують архимандритові Києво-Печерської лаври та викладачу Києво-Могилянської академії Інокентію Гізелю, був уперше виданий у 1674 р., потім витримав аж тридцять видань і до початку XIX ст. використовувався як шкільний підручник з історії [23, с.47–48].

У другій половині XVII ст. зросло значення Академії як осередку суспільно-політичної думки. В історичних працях Йоанікія Ґалятовського, Теодосія Софоновича, Данила Туптала (Димитрія Ростовського) дістали висвітлення та осмислення тогочасні події соціально-економічної та політичної історії. Економічні питання порушувалися в контексті історичного обґрунтування прав і вольностей українського народу, відносин між різними соціальними верствами, змісту та наслідків визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Навчання в Академії дедалі більше спрямовується на вивчення не лише античної та середньовічної історії народів світу, а й на пошуки власного місця серед європейських держав на основі усвідомлення безперервності державницької традиції та історичного поступу від Київської Русі до тогочасної України.

Вихованці Києво-Могилянської академії спричинилися до формування в Україні XVII–XVIII ст. особливого жанру історико-публіцистичної літератури – козацького літопису. Така назва була запроваджена для позначення історичних повістей Самовидця (Р.Ракушки-Романовського), Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Якова Лизогуба діячами Київської археографічної комісії, які видрукували ці пам'ятки у другій половині XIX ст. [24, с.145]. Історичні хроніки були створені в середовищі козацької старшини і відбивали не лише пануючі настрої та прагнення української інтелектуальної еліти, а й національно-державницькі ідеали пересічних українців. Ці твори мали на меті обґрунтувати правомірність козацького Гетьманату, тобто легітимізувати свою державу, створену завдяки збройній боротьбі рядового люду, що у тогочасній правосвідомості прирівнювалося до бунту. Їхня еко-

номічна складова полягає в характеристиці господарства та соціальних причин історичних подій. Спільними рисами таких літописів були риторичність, пишномовність, елементи алегорії, художні метафори та гіперболи та інші ознаки літератури бароко. Знаковим є також звернення до античності: переклади та видання творів античних авторів, пошук історичних паралелей, компіляції з праць давньогрецьких мислителів. Цьому сприяло те, що представники старшинської інтелігенції, які здобули освіту в Києво-Могилянській академії та західноєвропейських університетах, володіли давніми та європейськими мовами.

Автори козацьких літописів вплинули на сам процес засвоєння та осмислення історії, зокрема її економічної інтерпретації. Водночас вони визначили вектор подальшого розвитку академічної освіти, що має синтезувати різні галузі суспільствознавства та формувати національну самосвідомість. Ф.Прокопович наголошував, що історичні дослідження повинні приносити користь, «саме таку, щоб ми з чужих прикладів знали, що слід робити, а чого уникати» [21, т.1, с.337]. Так у літописі Самовидця, автором якого, як встановили дослідники, є вихованець Академії Роман Ракушка-Романівський (1622–1703), дано характеристику стану України до національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, у період Гетьманщини та Руїни. Автор засуджує внутрішню політику гетьманів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича за жорстоке ставлення до народу, коли побори та повинності досягли небувалих розмірів і чимраз примножувалися: «А здирства вшелякими способами вимишляли так сам гетьман, як і синове его, зостаючи полковниками: аренди, стаціє великіє, зотяговал людей кормленієм – не могл насититися скарбами» [25, с.145]. Самовидець аналізує систему податків, пише про військовий скарб, подає відомості про гроші, що були на той час в обігу та розміри царського жалювання козакам. У повісті «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого» (1710) випускника Академії Григорія Граб'янки (поч. 1670-х – 1738) знайшли відображення процеси насадження невластивих козацтву інститутів, формування відносин залежності та підлеглості, запроваджуваних польською шляхтою [26, с.156].

Наймонументальнішим твором у давній українській історіографії називають дослідники Літопис Самійла Величка (бл. 1670 – після 1728), який навчався у Києво-Могилянській академії, а потім служив у Глухівській генеральній канцелярії та в домі гене-

рального писаря Василя Кочубея. С.Величко брав участь у Північній війні, зокрема у поході козацького війська до Польщі у 1702 р. Використавши значний масив історичних джерел, він надавав перевагу козацьким і польським пам'яткам, що, на його думку, найбільш сприяє достовірності викладу та об'єктивності оцінок. Послугувався С.Величко матеріалами Генеральної канцелярії та архівів, що були в його розпорядженні. До розповідей очевидців і рукописів автор ставився критично, зіставляв деякі з них, намагаючись віднайти в суб'єктивних судженнях істину. Самійло Величко зауважив, як нелегко розібратися, хто з попередників «істинствуєт, а хто от правди рознствуєт» [27, с.11]. Отже авторові була добре знайома проблема достовірності історичного знання, суб'єктивності оцінок та вибірковості у висвітленні фактів минулого. Палкий патріот своєї вітчизни, С.Величко змалював картину пограбування «панами-поляками» українського народу, жорстоке, тиранське ставлення до нього. «Вони, – наголошує автор, – через непогамовну завзятість і ненависть свою до козаків не тільки довели до остаточної руїни малоросійську Україну, але й розруйнували й свою Польську державу» [28, с. 92]. Загалом у творах вихованців Києво-Могилянської академії на історичному матеріалі ґрунтовно представлено взаємозв'язок політичних та економічних процесів, згубні наслідки збройного протистояння для краю та його мешканців.

Компіляції з давніх козацьких хронік та літописів, переписування найвідоміших із них, укладення родинних записок – «куцих реєстриків» – все це було досить поширеним заняттям серед козацької старшини в перші десятиліття XVIII ст. Родинні записи поточних подій були внесені у літопис генерального обозного Якова Лизогуба (? – 1698). В цій праці, крім докладного опису історичних подій, здійснено аналіз та оцінку економічної політики російського уряду щодо України. Позиція автора виявляється у засудженні створення Малоросійської колегії, де «много людей помордовано: здирства всяким образом вымышляно, кабалы, будьто в нужде позичал кто деньги, взымано, а тоє делано, чтобы помочь в деле чиим; такого фортелю употребляли члены коллегийские, а что готовизною доилы, то не в числе: выдоилы добре Малороссию» [цит за: 29, с.31].

У час, коли уряд Російської імперії нищив залишки автономії України, вихованець Академії Петро Симоновський (1717–1809) у своєму «Краткому описі про козацький малоросійський народ»

викривав шкідливість заходів, запроваджуваних в Україні російським царизмом, зокрема систему економічного та фінансового визиску. Загальний огляд історії України Козацько-гетьманської доби в історико-літературних творах козацьких інтелектуалів подавався в дусі національної державної ідеології та містив економічний аналіз суспільних відносин.

Ще одним напрямом вивчення та використання законів економії був прикладний. За умов зміцнення російського самодержавства та втрати Україною решток автономії моголянців усе частіше запрошували не лише до навчальних закладів, а до державних установ Росії. Вони були організаторами видавничої справи й авторами підручників, правниками й авторами реформ. У другій половині XVIII ст. у Москві й Петербурзі працювали високоосвічені вихованці Києво-Могилянської академії – Михайло Антоновський, Григорій Брайко, Іван Ванслов, Володимир Золотницький, Яків Козельський, Григорій Козицький, Григорій Політика, Микола Мотоніс, Василь Рубан, Лука Січкарьов, Іван та Роман Туманські та ін. [1, с.165]. Вони розробляли політичні, філософські, правові концепції, поширювали практичні знання й просвітницьку ідеологію. Немало українців – вихованців Академії стали відомими державними діячами Російської імперії. Серед них – Петро Завадовський, Олександр Безбородько, Дмитро Трощинський, Андрій Італінський та багато інших. За свідченням Н.Полонської-Василенко, впродовж 1721–1750 рр. не менше двохсот вихованців Академії займали високі посади в Росії [30, с.608].

Практичне спрямування вивчення та використання законів економії найперше виявляється у розробленні проектів перетворень, спрямованих на модернізацію державного управління та фінансів. Економічні погляди та прогресивні реформаторські ідеї вихованця Києво-Могилянської академії, видатного філософа-просвітника, вченого-енциклопедиста Якова Козельського (1728 (?) – після 1795) спиралися на його ліберальний світогляд. Соціальний ідеал Я.Козельського – це суспільство вільних, рівних трудівників, в якому праця є обов'язком кожного громадянина. Мислитель проаналізував основні категорії товарного виробництва – просте й розширене відтворення, поділ праці, вартість, гроші, прибуток, капітал, кредит, тощо. Він визнавав працю єдиним джерелом багатства та відстоював правову основу суспіль-

ного життя, в тому числі, правове закріплення й захист приватної власності.

Практична частина вчення Я.Козельського, згідно трактування автора, поділяється на юриспруденцію і політику. Юриспруденція слугує основою досягнення добробуту, бо знання законів і прав відкриває можливості їх використання для розвитку господарської діяльності. Політику мислитель трактував з точки зору її впливу на практику. Згідно його визначення, «політика – це наука перетворювати праведні наміри найефективнішими і до того доброзвичайними засобами в дійсність... Політика за рацією слова означає полірувальну або вигладжувальну науку» [31, с.503]. «Полірування» або «вигладжування», в розумінні автора, – це особлива функція держави та її інституцій, спрямована на моральне вдосконалення та господарське впорядкування суспільного життя.

Встановлення правил на основі моральних звичаїв і прийняття законів на основі доброзвичайності, на думку Я.Козельського, становлять основу економічного розвитку. Водночас мислитель наголошував на тому, що не варто надмірно розширювати сферу правового регулювання, бо хоча закон відкриває певні можливості, але реалізація наданих можливостей має бути у сфері особистої та економічної свободи. Це положення надзвичайно близьке по духу до трактування природи, призначення і меж державного врядування у трактаті Джона Локка, який зазначав, що коли законодавчий орган чи державець діють всупереч виявленій їм довірі, зазіхають на власність підданого й прагнуть зробити себе чи будь-яку частину суспільства господарями або повноправними розпорядниками життя, свободи і майна, що належать народові, то це не лише суперечить меті створення суспільного союзу і призначенню законодавства, але може призвести до розпаду самої системи врядування [32, с.246].

Економічна концепція Я.Козельського суголосна основним положенням класичної політичної економії та, водночас, репрезентує формування інституційних засад і соціологічних підходів до характеристики фіскальних відносин [12, с.86–92]. Автор реформаторських пропозицій наголошував на соціальних аспектах економічного життя та державного управління. Він виступав проти несправедливого оподаткування, марнотратства, показної розкоші, що вимагає непосильних витрат, а також першим у вітчизняній суспільній літературі проголосив вимогу восьмигодин-

ного робочого дня. Мислитель добре усвідомлював, що будь-які економічні процеси з часом викликають зміни в усій структурі господарства, тобто економіка є динамічною системою, а окремі явища мають історичний характер. Відтак підтримання балансу в суспільстві, забезпечення його добробуту і розвитку потребують активної і, разом з тим, осмисленої та обґрунтованої діяльності.

Розробляючи теоретичні основи реформування державного господарства, вчений сформулював положення, що обґрунтовують принцип загального оподаткування задля задоволення колективних потреб. Це засвідчує ідейну та методологічну близькість українського мислителя до концепції суспільного та фіскального договору, представлені в західноєвропейській ідеології Просвітництва такими видатними мислителями як Томас Гоббс, Вольтер, Оноре Мірабо. Делегування частини своєї свободи і передача частини майна державі, згідно позиції Я.Козельського, означає визнання певної суспільно-господарської необхідності, а не просто спосіб реалізації влади правителя [33, с.637–644]. Таким чином економіко-правова конструкція вченого, на якій базуються його реформаторські пропозиції, репрезентує тяглість традиції української суспільної думки, провідною категорією якої є «спільне благо». Досягнення народного добробуту та забезпечення економічного розвитку вчений бачив у поєднанні особистої користі кожної людини зі спільною користю всіх. Найвищим державним мистецтвом автор реформаторських пропозицій вважав досягнення справедливості. Важливою рисою теоретичного доробку Я.Козельського, що характеризує новаторство вченого у трактуванні основ державного господарства та принципів його реформування, є поєднання історико-етичних і ліберальних засад.

Критично сприймаючи доктрину меркантилізму, Я.Козельський наголошував, що істинну основу багатства й джерело достатку становить «не золото й срібло, а працелюбність» [31, с.537]. Ця чеснота слугує внутрішнім і найнадійнішим джерелом добробуту, тому держава повинна сприяти утвердженню в своїх громадянах доброзвичайності, закріплюючи моральність і працьовитість законами: «Якщо влаштувати суспільство так, щоб як звичаї допомагали добрим законам, так і закони – добрим звичаям, то таке суспільство буде благополучним довго, і тим довше, чим тривалішою буде узгодженість між добрими звичаями і законами» [31, с.528]. Ідеали та вимоги, які аргументував мислитель,

були надзвичайно прогресивними, але саме це стало бар'єром їхнього впровадження у тогочасних умовах реакційної політичної та архаїчної господарської систем. Водночас аргументація вченим необхідності юридичного забезпечення розвитку господарства і фінансових відносин сприяли утвердженню правової свідомості та прогресивних поглядів щодо ролі держави в економічному житті суспільства як суб'єкта модернізації економіки.

Вивчення та викладання у Києво-Могилянській академії методів економічного ведення господарства та камералістики в межах етико-філософського, історичного та політико-правового напрямів з 1799 р. було доповнено курсом сільської та домашньої економії. Студенти вивчали в ньому основи агрономічних знань – рільництва, садівництва, рибальства, правила утримання та лікування худоби, розведення птиці, бджіл тощо. Варто відзначити, що цей напрям підготовки також приніс славу і визнання Києво-Могилянській академії. Так, її випускник Андрій Самборський (1732–1814) за підсумками вивчення англійської системи агрономії під час перебування на службі в російській посольській церкві в Лондоні видав працю «Опис практичного землеробства» (Лондон, 1781). Як фахівець у галузі агрономії та раціонального ведення сільського господарства він був обраний членом Російського вільного економічного товариства й призначений директором Практичної школи землеробства у Царському Селі під Петербургом. Відомий також його посібник «Положення Практичної школи землеробства і сільського господарства» (СПб., 1798). У своєму маєтку Стратемірівці на Слобожанщині у 1804 р. Андрій Самборський відкрив школу раціонального ведення господарства для селян і виписав для них з Англії нові сільськогосподарські знаряддя.

Зразком практичного застосування знань сільської економії є життя та діяльність Петра Прокоповича (1775–1850), який після закінчення Києво-Могилянської академії став основоположником раціонального рамкового бджільництва, що принесло нашому співвітчизнику всесвітнє визнання. У 1814 р. він першим у світі виготовив рамковий вулик і отримав чистий мед без попереднього знищення розплуду й бджіл. У 1828 р. П.Прокопович організував першу в Російській імперії школу бджільництва, яка була єдиною на той час у Європі [1, с.98–99]. За п'ятдесят три роки існування школи з неї вийшло понад 700 кваліфікованих пасічників. Ще один визначний винахід бджоляра-новатора – дерев'яна

перегородка з отворами, через які проходять тільки робочі бджоли, що дає можливість отримувати чистий мед у рамках. Усвідомлюючи важливість свого відкриття, з метою його якнайширшого впровадження П.Прокопович опублікував понад 60 статей у газетах і популярних журналах.

У стінах Києво-Могилянської академії вивчення наук про раціональну організацію домашнього та державного господарства базувалося на принципах гармонії людини та навколишнього світу, що відповідає сучасним уявленням про взаємодію екологічної, економічної та соціальної сфер суспільного буття та поступу. Етична основа вчення про господарство, державу, соціум та особистість, закладена засновниками й провідниками Академії у XVII–XVIII ст., утворила міцний фундамент освіти, спрямованої на формування гуманістичного світогляду, державно-правового політичного мислення та соціальної відповідальності. Відновлення у 1991 р. навчання у давніх стінах продовжує традицію потужного впливу Академії на наукове, культурне, освітнє та громадсько-політичне життя.

Висновки. Від часу свого заснування Києво-Могилянська академія пройшла славний шлях утвердження та розвитку як навчальний заклад та осередок національної духовної культури. Основними етапами її становлення були такі: 1) створення Київської братської школи за підтримки та Г.Гулевичівни та П.Сагайдачного; 2) об'єднання П.Могилою Лаврської та Братської шкіл і утворення Колегіуму; 3) офіційне підтвердження статусу Києво-Могилянської академії як вищого всестанового навчального закладу.

Напрямами дослідження та викладання в Академії теорії та практики управління господарством та формування наукового економічного світогляду були такі: етико-філософський (вчення про раціональне ведення господарства та принципи державного управління); політико-правовий (теорія держави і права, визначення економічних повноважень владних інституцій); історичний (ретроспективний аналіз соціально-економічних відносин); прикладний (вивчення сільської та домашньої економії; розроблення проектів реформ державного управління та фінансів).

Гносеологічною основою поглядів фундаторів Києво-Могилянської академії на господарську діяльність і роль держави в її раціоналізації, відповідно до загально-європейської духовно-інтелектуальної традиції, були концепція природного порядку та

аксіологічні засади релігійно-філософського світогляду. Біля витоків української економічної думки та національної освіти стояли видатні мислителі-гуманісти П.Могила, І.Гізель, Ф.Прокопович, І.Мазепа, П.Орлик, Г.Сковорода, Г.Політика, Я.Козельський та інші викладачі та вихованці Києво-Могилянської академії. Поєднання рис патерналізму (ідея освіченої монархії) та демократизму (принципи спільного блага, рівності всіх перед законом); синтез етико-філософських трактувань господарських процесів з прагматичними підходами у проведенні економічної політики характеризує спільний світоглядний фундамент їхніх теоретичних систем і практичної діяльності.

Роль випускників Академії у державотворчих змаганнях української нації XVII–XVIII ст., науковому обґрунтуванні реформ освіти, церкви, державного управління та фінансів другої половини XVIII – початку XIX ст. обумовлена значенням цього духовно-освітнього осередку в підготовці політичної та інтелектуальної еліти. Відроджена Києво-Могилянська академія є символом і запорукою відродження України, лідером прогресивних змін українського суспільства, осередком підготовки нової генерації фахівців-патріотів і побудови нової національної ідентичності.

1. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З.І. Хижняк, В.К. Маньківський. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 204 с.
2. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академією / В. Аскоченский. – К. : В университетской типографіи, 1856. – 566 с.
3. Булгаков М. Исторія Киевской академіи / Иеромонах Макарий Булгаков. – СПб. : типографія Константина Жернакова, 1843. – 226 с.
4. Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні 16 – поч. 19 в. / Хв. Тітов. – К. : Друкарня Української академії наук, 1924. – 432 с.: мал. – (Збірник історично-філологічного відділу Української Академії Наук ; № 20).
5. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1 / К.В. Харлампович. – Казань : Издание Книжного магазина М.А. Голубева, 1914. – 986 с.
6. Хижняк З.І. Історія Києво-Могилянської академії / З.І. Хижняк, В.К. Маньківський. – К. : Видав. дім «КМ Академія», 2003. – 181 с.

7. Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання / відп. ред. В.С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З.І. Хижняк; рец. Н.М. Яковенко. – К.: Видав. дім «КМ Академія», 2001. – 733 с. іл.
8. Хижняк З.І. Ректори Києво-Могилянської академії 1615–1817 рр. / З.І. Хижняк. – К.: Видав. дім «КМ Академія», 2002. – 189 с.
9. Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К.: Українське вид-во, 1996. – 152 с.
10. Небрат В.В. Соціально-філософські витоки теорії держави та державного господарства в українській суспільній думці XVI–XVIII ст. / В.В. Небрат // Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. – Вип. 42. – К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2009. – С. 31–44.
11. Небрат В.В. Зародження та розвиток фінансів як інститутів української державності в контексті політичного та економічного протистояння XVI–XVIII ст. / В.В. Небрат // Український соціум. – № 1(40). – 2012. – С. 115–126.
12. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні / В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2013. – 584 с.
13. Історія економічних вчень: підручник / за ред. Тарасевича В.М., Петруні Ю.Є. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 352 с.
14. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – К.: Академія, 2003. – 568 с.
15. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с.
16. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К.: Вища школа, 1999. – 543 с.
17. Гаєвський С. Вступна розправа. Заповіт митрополита Петра Могили (1647) / Сильвестр єпископ Лубенський та Миргородський (проф. С. Гаєвський). – Корнберг: Криниця; На чужині, 1947. – С. 3–12.
18. Гадяцька угода // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 89. – С. 89–90.
19. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В.М. Нічик. – К.: Укр. центр духовної культури, 2001. – 252 с.
20. Злупко С. Українська економічна думка. Постаті і теорії / С.М. Злупко. – Львів: Євросвіт, 2004. – 543 с.
21. Прокопович Ф. Філософські твори: у 3-х т. / Феофан Прокопович. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 1–3.

22. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г.С. Сковорода. – К., 1973. – Т. 1. – 532 с. – Т. 2. – 576 с.
23. Мицик Ю. Київський «Синопис» як підручник з історії Русі-України / Юрій Мицик // Історія в школах України. – 2009. – № 6. – С. 47–48.
24. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
25. Літопис Самовидця / Видання підготував канд. філол. наук Я.І. Дзига. – К.: Наук. думка, 1971. – 208 с.
26. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. з староукраїнської мови В.О. Шевчука. – К., 1992. – 192 с.
27. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероб. та розшир. / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
28. Величко С. Літопис: у 2-х т. / Самійло Величко; пер. з кн. мови, вступ. стаття, комент. В. Шевчук; відп. ред. О. Мишанич. – К.: Дніпро. 1991. – Т. 1–2.
29. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. / Д.І. Дорошенко. – К.: Вид-во «Українознавство», 1996. – 256 с.
30. Полонська-Василенко Н. Історія України: Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.
31. Козельський Я. Философические предложения / Я.П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1952. – Т. 1. – С. 412–620.
32. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок; пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 265 с.
33. Козельський Я. Предисловие к переводу книги Мозера «Государь и министр» / Я.П. Козельский // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1952. – Т. 1. – С. 637–644.

Транслітерований список джерел

1. Hyzhniak Z.I. Istoriiia Kyievo-Mogylianskoii akademii / Z.I. Hyzhniak, V.K. Man'kiv'skyi. – 2-ge vyd., dopov. i pererobl. – K.: Vydav. dim «Kyievo-Mogylians'ka akademiia», 2008. – 204 s. [in Ukrainian]

2. Askochenskii V. Kiev s drevneishim ego uchilishchem Akademiiu / V. Askochenskii. – K. : V universitetskoi tipografii, 1856. – 566 s. [in Russian]
3. Bulgakov M. Istoriiya Kievskoi akademii / Ieromonakh Makarii Bulgakov. – SPb. : tipografiya Konstantina Zhernakova, 1843. – 226 s. [in Russian]
4. Titov Hv. Stara vyshha osvita v Kyi'vs'kii Ukraini 16 – poch. 19 v. / Hv. Titov. – K. : Drukarnia Ukraï'ns'koi' akademii' nauk, 1924. – 432 s.: mal. – (Zbirnyk istorychno-filologichnogo viddilu Ukraï'ns'koi' Akademii' Nauk ; № 20) [in Ukrainian]
5. Kharlampovich K.V. Malorossiiskoe vliyanie na velikorussskuyu tserkovnuyu zhizn'. – T. 1 / K.V. Kharlampovich. – Kazan' : Izdanie Knizhnogo magazina M.A. Golubeva, 1914. – 986 s. [in Russian]
6. Hyzhniak Z.I. Istoriiya Kyievo-Mogylians'koi' akademii' / Z.I. Hyzhniak, V.K. Man'kivs'kyi. – K. : Vydav. dim «KM Akademiya», 2003. – 181 s. [in Ukrainian]
7. Kyievo-Mogylians'ka akademiia v imenah: XVII–XVIII st.: encyklopedychnye vydannia / vidp. red. V.S. Briuhovec'kyi ; nauk. red., uporiad. Z.I. Hyzhniak; rec. N.M. Yakovenko. – K. : Vydav. dim «KM Akademiya», 2001. – 733 s. il. [in Ukrainian]
8. Hyzhniak Z.I. Rektory Kyievo-Mogylians'koi' akademii' 1615–1817 rr. / Z.I. Hyzhniak. – K. : Vydav. dim «KM Akademiia», 2002. – 189 s. [in Ukrainian]
9. Smolka A.O. Social'no-ekonomichna dumka ta polityka v Ukraini XVII – pochatku XVIII st. – K. : Ukraï'ns'ke vydavnytstvo, 1996. – 152 s. [in Ukrainian]
10. Nebrat V.V. Social'no-filosofs'ki vytoky teorii' derzhavy ta derzhavnogo gospodarstva v ukrai'ns'kii suspil'nii dumtsi XVI–XVIII st. / V.V. Nebrat // Istoriiya narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrainy : zb. nauk. prats. – Vyp. 42. – K. : DU «Instytut ekonomiky ta prognozuvannia NAN Ukrainy», 2009. – S. 31–44 [in Ukrainian]
11. Nebrat V.V. Zarozhennia ta rozvytok finansiv iak instytutiv ukrai'ns'koi' derzhavnosti v konteksti politychnogo ta ekonomichnogo protystoiannia XVI–XVIII st. / V.V. Nebrat // Ukraï'ns'kyi sotsium. – №1(40). – 2012. – S. 115–126 [in Ukrainian]
12. Nebrat V.V. Evoliuciia teorii' derzhavnyh finansiv v Ukraini / V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2013. – 584 s. [in Ukrainian]
13. Istoriiya ekonomichnyh vchen' : pidruchnyk / za red. Tarasevycha V.M., Petruni Yu.Ye. – K. : «Centr uchbovoi' literatury», 2013. – 352 s. [in Ukrainian]

14. Chyzhevs'kyi D. Istoriiya ukrai'ns'koi' literatury : Vid pochatkiv do doby realizmu / D. Chyzhevs'kyi. – K. : Akademiia, 2003. – 568 s. [in Ukrainian]
15. Vyshens'kyi I. Tvory / Ivan Vyshens'kyi. – K. : Dnipro, 1986. – 247 s. [in Ukrainian]
16. Ogorodnyk I.V., Ogorodnyk V.V. Istoriiya filososfs'koi' dumky v Ukraini / I.V. Ogorodnyk, V.V. Ogorodnyk. – K. : Vyshha shkola, 1999. – 543 s. [in Ukrainian]
17. Gaiev'skyi S. Vstupna rozprava. Zapovit mytropolyta Petra Mogyly (1647) / Syl'vestr iepyskop Lubens'kyi ta Myrgorods'kyi (prof. S. Gaiev'skyi). – Kornberg : Krynycia ; Na chuzhyni, 1947. – S. 3–12. [in Ukrainian]
18. Gadiac'ka ugoda // Zapysky Naukovogo tovarystva im. Tarasa Shevchenka. – L'viv, 1909. – T. 89. – S. 89–90 [in Ukrainian]
19. Nichyk V.M. Kyievo-Mogylians'ka akademiia i nimec'ka kul'tura / V.M. Nichyk. – K. : Ukr. centr duhovnoi' kul'tury, 2001. – 252 s. [in Ukrainian]
20. Zlupko S. Ukraï'ns'ka ekonomichna dumka. Postati i teorii' / S.M. Zlupko. – L'viv : Yevrosvit, 2004. – 543 s. [in Ukrainian]
21. Prokopovych F. Filososfs'ki tvory : u 3-h t. / Feofan Prokopovych. – K. : Nauk. dumka, 1980. – T. 1–3 [in Ukrainian]
22. Skovoroda G.S. Povne zibrannia tvoriv : u 2 t. / G.S. Skovoroda. – K., 1973. – T. 1. – 532 s. – T. 2. – 576 s. [in Ukrainian]
23. Mytsiuk Yu. Kyi'vs'kyi «Synopsys» iak pidruchnyk z istorii' Rusi-Ukrainy / Yurii Mytsiuk // Istoriiya v shkolah Ukrainy. – 2009. – № 6. – S. 47–48 [in Ukrainian]
24. Kolesnyk I.I. Ukraï'ns'ka istoriografiia (XVIII – pochatok XX stolittia) / I.I. Kolesnyk. – K. : Geneza, 2000. – 256 s. [in Ukrainian]
25. Litopys Samovydtisia / Vydannia pidgotuvav kand. filol. nauk Ya.I. Dzyga. – K. : Nauk. dumka, 1971. – 208 s. [in Ukrainian]
26. Litopys gadiatskogo polkovnyka Grygoriia Grab'ianky / Per. z staroukraï'ns'koi' movy V.O. Shevchuka. – K., 1992. – 192 s. [in Ukrainian]
27. Yakovenko N. Narys istorii' seredn'ovichnoi' ta rann'omodernoi' Ukrainy. – 3-tie vyd., pererob. ta rozshyr. / Natalia Yakovenko. – K. : Krytycko, 2006. – 584 s. [in Ukrainian]
28. Velychko S. Litopys: u 2-h t. / Samiilo Velychko ; per. z kn. movy, vstup. stattia, koment. V. Shevchuk ; vidp. red. O. Myshanych. – K. : Dnipro. 1991. – T. 1–2 [in Ukrainian]
29. Doroshenko D. Ogljad ukrai'ns'koi' istoriografii'. Derzhavna shkola: Istoriiya. Politologiiya. Pravo/ D.I. Doroshenko. – K. : Vyd-vo «Ukraï'noznavstvo», 1996. – 256 s. [in Ukrainian]

30. Polons'ka-Vasylenko N. Istoriiia Ukraï'ny : T. 2. Vid seredyny XVII stolittia do 1923 roku / Nataliia Polons'ka-Vasylenko. – K. : Lybid', 1992. – 606 s. [in Ukrainian]
31. Kozel'skii Ya. Filosoficheskie predlozheniya / Ya.P. Kozel'skii // Izbrannye proizvedeniya russkikh myslitelei vtoroi poloviny XVIII veka. – M. : Gos. izd-vo polit. I-ry, 1952. – T. 1. – S. 412–620 [in Russian]
32. Lok Dzh. Dva traktaty pro vriaduvannia / Dzhon Lok ; per. z angl. O. Tereh, R. Dymyrets. – K. : Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2001. – 265 s. [in Ukrainian]
33. Kozelskii Ya. Predislovie k perevodu knigi Mozera «Gosudar' i ministr» / Ya.P. Kozelskii // Izbrannye proizvedeniya russkikh myslitelei vtoroi poloviny XVIII veka. – M. : Gos. izd-vo polit. I-ry, 1952. – T. 1. – S. 637–644 [in Russian]

Одержано 5.08.2015 р.

А.А. Чинчик

ВИДАТНІ ДІЯЧІ В ІСТОРІЇ ФІНАНСІВ УКРАЇНИ: ВАСИЛЬ ЄВТИХІЙОВИЧ ВЛАСЕНКО (1909–1970)

У статті представлено внесок відомого українського вченого-економіста, фінансиста в історико-фінансову науку та розвиток теоретичних основ фінансової політики держави. Висвітлено діяльність В.Є.Власенка в Наркомфіні УРСР, його роль у забезпеченні діяльності фінансової системи в 1944–1949 рр.

Ключові слова: В.Власенко, теоретичні основи фінансової політики, теорія грошей, історія грошових реформ, фінансова децентралізація.

Постановка проблеми. Вивчення розвитку теоретичних уявлень про базові елементи фінансової системи вимагає звернення до спадщини українських учених-фінансистів і практиків. Яскравою постаттю в історії фінансів України та фінансової думки є В.Є.Власенко. Його праці, присвячені дослідженню теорій грошей, історії грошових реформ, розробленню наукових основ фінансової політики держави, набувають актуальності в умовах посилення глобальної нестабільності фінансових ринків, розгортання нових явищ, обумовлених зміною місця грошово-фінансових відносин у забезпеченні економічної динаміки. Важливим є також звернення до практичного досвіду в здійсненні фінансової децентралізації, набутого в роки Другої світової війни і пов'язаного з діяльністю В.Є.Власенка в органах фінансового управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом спостерігається відродження наукового інтересу до історії української фінансової думки. Свідченням тому є не лише низка статей у центральних фахових виданнях [1; 2], а й кілька монографічних видань [3–5]. Водночас у сучасній навчальній і науковій літературі ім'я В.Є.Власенка та його науково-практичний доробок згадуються не часто. Виняток становлять публікації В.В.Небрат, яка досліджувала праці вченого у контексті формування історико-

фінансового напрямку [3, с.10–11] та його практичну роботу із забезпечення організації фінансування установ і організацій республіканського підпорядкування на звільнених від німецької окупації українських територіях у 1944–1945 рр. та підготовки й проведення грошової реформи 1947 р. [5, с.432–434]. Крім того, теоретичний доробок ученого отримав певне висвітлення у тритомнику «Фінансова думка України» [4, с.188–189, 550; 6, с.111–122].

Метою статті є представлення внеску відомого українського вченого-економіста, фінансиста-практика В.Є.Власенка в історико-фінансову науку та розвиток теоретичних основ фінансової політики держави.

Виклад основного матеріалу. Народився В.Власенко 31 липня 1909 р. у с. Могилів Царичанського району Дніпропетровської області. Після здобуття початкової освіти вступив до Новомосковської агрошколи (Дніпропетровська обл.), яку успішно закінчив у 1928 р. Як один із кращих учнів був направлений на факультет кредитних відносин Харківського фінансово-економічного інституту (ХФЕІ), який закінчив у 1931 р. За виняткові успіхи в навчанні та науковій роботі отримав направлення до аспірантури ХФЕІ, куди вступив у 1933 р. після двох років практичної діяльності у різних фінансових установах рідного краю.

Ще в студентські роки В.Власенко захопився вивченням теорій грошей та історії грошових реформ. Дослідження цього напрямку він продовжив і в аспірантурі. Результатом наукових пошуків став успішний захист у березні 1940 р. дисертації на тему «Грошова реформа С.Ю.Вітте» та здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук. У 1941 р. В.Власенку було присвоєно наукове звання доцента зі спеціальності «Фінанси, гроші та кредит капіталістичних держав».

Свою викладацьку діяльність розпочав після закінчення у 1936 р. аспірантури. Із 1936 до 1940 р. – викладач, доцент, завідувач кафедри ХФЕІ. Крім свого інституту читав лекції у Військово-господарській академії Червоної Армії. Поряд із викладацькою й науковою діяльністю проводив активну громадську роботу.

Після захисту дисертації працював консультантом Харківської обласної контори Держбанку СРСР. У 1941 р. як одного з найавторитетніших завідувачів кафедр інституту В.Власенка призначають заступником директора з навчальної та наукової роботи Харківського фінансово-економічного інституту. З початком війни частину студентів і викладачів інституту евакуювали до Ташкента. В.Власенко впродовж 1941–1943 рр. виконував обов'язки директора Ташкентського фінансово-економічного інституту, в якому навчалися евакуйовані студенти і працювали викладачі ХФЕІ. Після повернення інституту в Україну з 28 грудня 1943 р. до 28 грудня 1944 р. В.Власенко – директор, завідувач кафедри Харківського фінансово-економічного інституту, пізніше, після переведення інституту до Києва, – Київського фінансово-економічного інституту. У 1944–1945 рр. – заступник наркома фінансів УРСР, 1945–1949 рр. – керуючий справами Ради Міністрів УРСР.

У 1949 р. В.Власенко повертається до Київського фінансово-економічного інституту, де знову активно долучається до наукової роботи. У цьому ж році виходить його відома праця «Грошова реформа в Росії, 1895–1898 рр.». За час роботи в інституті (Київський фінансово-економічний інститут, з 1960 р. – Київський інститут народного господарства) працював на посадах: доцента кафедри фінансів СРСР, завідувача кафедри грошового обігу та кредиту (1951–1970 рр.), декана планового факультету (1949–1952 рр.), декана фінансово-економічного факультету (1957–1962 рр.), проректора з наукової роботи (1962–1970 рр.). Незважаючи на велику зайнятість адміністративною та громадською діяльністю, В.Власенко продовжує працювати над розробленням своєї наукової проблеми. У цей період він підготував до видання ряд фундаментальних праць з питань грошей та кредиту: «Грошовий обіг в період возз'єднання України з Росією» (1955); «Теорія грошей в Росії (кінець XIX – дожовтневий період XX ст.)» (1963). Остання праця є фундаментом його докторської дисертації, яку він успішно захистив у 1964 р. Після здобуття вченого ступеня доктора економічних наук Вищою атестаційною комісією СРСР у 1965 р. В.Власенку було присвоєно вчене звання професора. Помер В.Власенко 22 січня 1970 р. у Києві, де й похований.

Практична діяльність

В.Власенко був переведений на практичну роботу до Наркомфіну УРСР (1944 р.) у зв'язку з браком кваліфікованих спеціалістів для налагодження діяльності фінансової системи в надзвичайно складних умовах. За час роботи у Наркомфіні УРСР йому доводилося віднаходити нові форми роботи і вживати засоби забезпечення грошового обігу, яких не відбивала жодна теорія. Зокрема, на звільнених територіях, де ще не були відновлені банківські установи, фінансування соціально-культурних установ здійснювалося за рахунок готівки, яка перевозилася разом з Наркомфіном. До відкриття установ Держбанку в багатьох районах касові операції з приймання платежів і видачі грошей на фінансування місцевих підприємств проводилися райфінвідділами. В.Власенко займався питанням організації установ банків для здійснення нормального фінансування – переказування грошей на рахунки організацій.

Величезних зусиль і високої кваліфікації вимагалось від працівників Наркомфіну особливо під час його роботи в екстремальних умовах. Зокрема, фінансування установ і організацій республіканського підпорядкування здійснювалося не через відкриття кредитів в установах Держбанку, а переказуванням грошей з рахунку Наркомфіну на рахунки розпорядників кредитів. Це зумовлювалося й тим, що багато установ під час війни перебували на території інших республік, доходи республіканського бюджету складалися головним чином із залишків коштів минулих років і дотацій зі старого бюджету. Треба було сконцентрувати гроші на одному рахунку і з нього проводити фінансування. Поточний рахунок Наркомфіну перебував у Московському бюджетному банку. Доки Наркомати не мали своїх поточних рахунків, доти фінансування здійснювалося безпосередньо Наркомфіном. У цих важких умовах В.Власенко проводив значну роботу з відновлення ефективного функціонування фінансового господарства України. Він на практиці апробував на той час не закріплений законодавчо механізм визначення доходів і видатків для республіканського і окремо для місцевих бюджетів [5, с.432–433]. Відповідна постанова «Про зміни порядку державного планування і фінансування господарства союзних республік» була прийнята Радою Міністрів СРСР тільки у 1955 р.

В.Власенку довелося чимало зусиль докласти для налагодження дієвості фінансової системи України у важкі 1944–1945 рр. Так, у бюджеті 1944 р. відбулися зміни в розмірі відрахувань до бюджету республіки від загальносоюзних податків і доходів. Перегрупування доходів мало важливе значення як для ліквідації невідповідності між вузькою базою власних доходів і збільшеними видатками, так і для забезпечення фінансування заходів з відновлення народного господарства. Проте частина бюджетних коштів, виділених на відбудову галузей народного господарства, не використовувалася, особливо це спостерігалось в торгівлі і транспортних організаціях. І хоча в 1944 р. план товарообігу в цілому було виконано, інкасація виручки відділеннями банку в багатьох випадках не проводилася, в організаціях торгівлі розпочалися крадіжки, дебіторська заборгованість збільшилася майже в 4 рази. Усі ці негативні явища було ліквідовано завдяки професійній діяльності Наркомфіну вже до початку 1945 р., завдяки чому обсяг бюджету 1945 р. збільшився і перевищив обсяг бюджету 1940 р. Ці організаторські здібності були помічені керівництвом Ради Міністрів УРСР, куди й було переведено в 1945 р. В.Власенка на посаду керуючого справами.

В.Власенко був одним з ініціаторів проведення грошової реформи, підготовка до якої розпочалася одразу після визволення України. Уже в цей період країна відчувала необхідність вилучити з обігу надлишки грошей і перейти до торгівлі за єдиними державними цінами (у період війни багато товарів продавалось за комерційними цінами). Реформа мала привести до зменшення накопиченої грошової маси у спекулятивної частини населення, анулювати фальшиві гроші, що випускалися німецькою владою в окупованих районах. Адже з початком війни німецькі військові частини розплачувалися з населенням за реквізоване майно і продовольство просто розписками з написом «німецькі збройні сили», потім платіжним засобом стали білети німецьких кредитних кас (окупаційні марки). Отже, під час війни в обігу були окупаційні марки, німецька цинкова монета, радянські грошові знаки вартістю один і три карбованці та радянська розмінна монета. В.Власенко вніс пропозиції щодо проведення грошової реформи, які були враховані в Постанові Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі і промислові товари» від 14 грудня 1947 р.

Фінансист відстоював необхідність збереження попередньої грошової системи, механізму випуску грошей та їх обігу. Змінено було тільки найменування банківських білетів, які стали випускатися не в червінцях, а в карбованцях. Це, власне, й було відмінністю грошової реформи 1947 р. від реформи 1922–1924 рр. Випущені нові гроші обмінювалися на старі у відношенні 1:10. Водночас проводилася переоцінка вкладів у ощадкасах. Вклади до 3 тис. не переоцінювалися, а від 3 до 10 тис. – у відношенні 2:3, понад 10 тис. – 1:2. Грошові кошти державних підприємств і організацій, що зберігалися на рахунках у банках без змін, кошти кооперативних організацій і колгоспів у банках переоцінювалися у відношенні 4:5. Це було дуже грамотне приведення у відповідність грошового і реального господарства на теренах радянських республік.

Ідея В.Власенка про необхідність збереження уже функціонуючої грошової системи втілювалася й у тому, що в період реформи заробітна плата, пенсії, стипендії, доходи колгоспів і колгоспників від державних закупівель й інші трудові доходи всіх верств населення були залишені без змін, тобто виплачувалися новими грішми, що означало підвищення реальних доходів трудящих. Реформа ударила по тих елементах, які спекулювали на воєнних труднощах і накопичили значні суми грошей. Грошова реформа 1947 р. дозволила перейти до єдиних державних цін і створила умови для систематичного зниження роздрібних цін. У результаті скасування карткової системи розподілу споживчих товарів і перегляду оптових цін (реформа оптових цін 1948–1949 рр. та їх зміни у 1950–1955 рр.) було створено умови для забезпечення рентабельної роботи промисловості у масштабі цілих галузей. Тобто в умовах державного регулювання процесу ціноутворення все ж таки посилювалася орієнтація на дотримання самоокупності виробництва як основи нормального відтворення, подолання негативної практики повної мобілізації коштів з наступним їх розподілом без урахування фінансово-господарських результатів діяльності підприємства.

Таким чином, діяльність В.Власенка на практичній роботі в Наркомфіні УРСР та його участь у підготовці проведення грошової реформи 1947 р. становлять вагомий внесок у розбудову та зміцнення фінансової системи України у важкі роки Другої світової війни та період повоєнної відбудови народного господарства. Його ідеї та практичні дії були спрямовані на забезпечення нор-

мального функціонування грошового обігу та суспільного відтворення, розвиток економічних засад господарювання.

Наукова діяльність

Наукові праці В.Власенка були присвячені ґрунтовному дослідженню теорій грошей. Фундаментальна праця «Теория денег в России. Конец XIX – дооктябрьский период XX века» (1963) [9] завершувала багаторічне дослідження українським вченим проблем реформування грошової системи та наукових пошуків, що велися в середовищі російських та українських економістів наприкінці XIX ст. з теоретичних та практичних питань перебудови грошового господарства на капіталістичний лад. Фактично, до цього в українській та російській економічній літературі окремих праць з історії грошової теорії не було.

У монографії автор критично проаналізував грошові теорії О.Миклашевського, В.Железна, М.Туган-Барановського. І хоча вони трактуються як «вульгарні», «реакційні», а головне – «антимарксистські», все ж автор визнає М.Туган-Барановського основоположником нового напрямку – номіналістично-кількісної теорії грошей, що відповідає етапу державно-монополістичного капіталізму та обґрунтовує регульований грошовий обіг [3, с.10–11]. Вивчивши історичні факти та теоретичні джерела, В.Власенко зробив висновок, що основні ідеї новітньої теорії регульованих паперових грошей були висловлені Туган-Барановським майже на десятиліття раніше за Кейнса у праці «Паперові гроші та метал». При цьому подібність Кейнсової теорії грошей з Туганівською не обмежується їх сутністю, а часом сягає формулювань термінології [9, с.213]. Таким чином, В.Власенко першим висловив думку про прямий вплив монетарних ідей М.Туган-Барановського на розвиток теорії грошей Дж.Кейнса.

Сильною стороною даного дослідження є також виклад теорій грошей на тлі господарського розвитку Російської імперії та у зв'язку із загальними економічними і, частково, філософськими поглядами авторів цих теорій у їхній взаємній боротьбі. Погляди М.Бунге, О.Миклашевського, М.Туган-Барановського на проблеми грошового обігу та майбутнє грошової системи були висвітлені у роботі «Денежная реформа в России 1895–1898 гг.» [7]. Дещо пізніше (у 1959 р.) критичний огляд теорій грошей, репрезентованих українськими та російськими економістами, було

здійснено В.Власенком у статті «Из истории экономической мысли. (Пережитки и вульгаризация классической теории денег в России)» [8, с.147–202].

Розкриваючи зміст загальної теорії грошей як основи раціональної грошової політики, В.Власенко підтримує ідею щодо ключової ролі держави у забезпеченні стійкості грошової одиниці, «на якій усі могли б обґрунтувати свої розрахунки». Для цього, наголошує вчений, необхідно відкинути думку, що випуск паперових грошей може збагатити країну. В.Власенко доводить, що пошкваллення виробництва, викликане інфляцією, може бути лише короткочасним. Воно неминуче змінюється занепадом усіх галузей господарства, зубожінням споживачів, що веде до скорочення ємності ринку. У цьому ж напрямі діє посилення анархії виробництва, яке є наслідком нерівномірного зростання цін, втечі капіталів зі сфери виробництва у сферу спекулятивного обігу, руйнування кредиту та ін. «За умови стійкості валюти в інших державах, – зазначає В.Власенко, – інфляція в даній країні неминуче супроводжується дешевим розпродажем її багатства іноземцям, що разом із загальним господарським занепадом веде до підриву самостійності країни і її закабалення більш сильними державами» [7, с.115]. Це підтверджує і нинішня практика економічного розвитку України.

Учений-фінансист критикував систему емісії банкнот, що існувала в дореволюційний період і мала на меті забезпечити високий рівень позичкового процента для залучення іноземного капіталу, зокрема для накопичення золотого запасу. «Високий рівень позичкового капіталу, – зазначає В.Власенко, – привід до подорожчання кредиту, що стримувало приплив капіталу у промисловість і сприяло залученню в країну зарубіжного капіталу, що посилювало залежність України й Росії від західноєвропейського імперіалізму». Ця теза є актуальною і для сучасного розвитку фінансового господарства України.

У питанні організації емісії В.Власенко стояв на монетаристських позиціях, він відзначав її велике значення і вплив на характер і роль грошового обігу, який охоплював усі сторони економічного життя ринкової економіки. Тому, на його думку, «завдання правильної організації і зміцнення грошового обігу в умовах утворення єдиних національних ринків може успішно вирішуватися лише на основі монополізації емісії і банкнот одним банком і посилення регульовальної ролі держави в цій справі» [7, с.78].

Хоча у працях В.Власенка аналіз поглядів на проблеми грошей, кредиту і майбутньої грошової системи здійснено з позицій марксистської методології, проте, вчений вперше заявив про оригінальність та наукову цінність модерних концепцій, зокрема номіналістичної теорії паперових грошей. Дискусії щодо перспектив грошового обігу сформували парадигму, що забезпечувала нове трактування не лише сутності та основних закономірностей грошово-кредитних відносин, але й місця грошей в економічній системі. В.Власенко одним із перших в українській фінансовій думці оцінив і підтримав монетаристські ідеї про роль грошей у сучасній економіці та регуляторний потенціал грошово-кредитної політики.

Висновки. Василь Євтихійович Власенко – український вчений-економіст, фахівець з теорії грошей та історії грошових реформ, фінансист-практик, який зробив вагомий внесок у забезпечення діяльності фінансової системи та стабілізацію грошового обігу у 1940-і роки. Його наукова спадщина та практична діяльність заслуговують на вивчення, популяризацію та визнання.

1. Федосов В.М. Українська фінансова наука: генеза, еволюція, ренесанс / В.М. Федосов, П.І. Юхименко // Фінанси України. – 2012. – № 3. – С. 3–30.
2. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. / В.В. Небрат // Економіка України. – № 3(616). – К., 2013. – С. 77–85; № 4(617). – С. 80–89.
3. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть : монографія / В.В. Небрат. – К. : ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2007. – 224 с.
4. Юхименко П.І. Фінансова думка України : монографія / П.І. Юхименко, С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій; за наук. ред. В.М. Федосова. – К. : Кондор ; Тернопіль : Економічна думка, 2010. – У 3 т. – Т. 1. – 2010. – 687 [1] с.
5. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : [монографія] / В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2013. – 584 с.
6. Львовчкін С.В. Фінансова думка України : в 3 т. – Т. 2. Енциклопедія / С.В. Львовчкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій, П.І. Юхименко ; за ред. В.М. Федосова. – К. : Кондор ; Тернопіль : Економічна думка, 2010. – 582 с.
7. Власенко В.Е. Денежная реформа в России 1895–1898 гг. / Власенко В.Е. – К. : Изд-во АН УССР, 1949. – 218 с.

8. Власенко В.Е. Из истории экономической мысли. (Пережитки и вульгаризация классической теории денег в России) / Власенко В.Е. – Науч. зап. Киевск. фин.-экон. ин-та, 1959, №7. – С. 147–202.
9. Власенко В.Е. Теория денег в России. Конец XIX – дооктябрьский период XX века / Власенко В.Е. – К. : Издательство КГУ, 1963. – 252 с.

Транслітерований список джерел

1. Fedosov V.M. Ukrainska finansova nauka: geneza, evoliuciia, renesans / V.M. Fedosov, P.I. Yuhymenko // Finansy Ukrainy. – 2012. – № 3. – С. 3–30 [in Ukrainian]
2. Nebrat V.V. Istoryko-finansovi doslidzhennia v ukrainskii ekonomichnii dumci XIX – pochatku XX st. / V.V. Nebrat // Ekonomika Ukrainy. – № 3 (616). – К., 2013. – С. 77–85; № 4 (617). – С. 80–89 [in Ukrainian]
3. Nebrat V.V. Ukrainska finansova dumka drugoi polovyny XIX – pochatku XX stolit : monografiia / V.V. Nebrat. – К. : DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrainy», 2007. – 224 s. [in Ukrainian]
4. Yuhymenko P.I. Finansova dumka Ukrainy : monografiia / P.I. Yuhymenko, S.V. Lovochkin, V.M. Fedosov, S.I. Yurii; za nauk. red. V.M. Fedosova. – К. : Kondor ; Ternopil : Ekonomichna dumka, 2010. – U 3 t. – T. 1. – 2010. – 687 [1] s. [in Ukrainian]
5. Nebrat V.V. Evoliuciia teorii derzhavnyh finansiv v Ukraini : [monografiia] / V.V. Nebrat ; NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prognozuv. – К., 2013. – 584 s. [in Ukrainian]
6. Lovochkin S.V. Finansova dumka Ukrainy : v 3 t. – T. 2. Encyklopediia / S.V. Lovochkin, V.M. Fedosov, S.I. Yurii, P.I. Yuhymenko ; za nauk. red. V.M. Fedosova. – К. : Kondor ; Ternopil : Ekon. dumka, 2010. – 582 s. [in Ukrainian]
7. Vlasenko V.E. Denezhnaya reforma v Rossii 1895–1898 gg. / Vlasenko V.E. – К. : Izd-vo AN USSR, 1949. – 218 s. [in Russian]
8. Vlasenko V.E. Iz istorii ekonomicheskoi mysli. (Perezhitki i vul'garizatsiia klassicheskoi teorii deneg v Rossii) / Vlasenko V.E. – Nauch. zap. Kievsk. fin.-ekon. in-ta, 1959, № 7. – С. 147–202 [in Russian]
9. Vlasenko V.E. Teoriya deneg v Rossii. Konets KhKh – dooktyabr'skii period KhKh veka / Vlasenko V.E. – К. : Izdatel'stvo KGU, 1963. – 252 s. [in Russian]

Одержано 10.10.2015 р.

А.В. Федоренко

АКАДЕМІК П.І. БАГРІЙ: ВЧЕНИЙ, ДЕМОКРАТ, ЖИТТЄЛЮБ До 90-річчя від дня народження академіка АН УРСР П.І.Багрія

На основі особистих спогадів розкриваються людські якості П.І.Багрія (1925–1981) – відомого українського вченого-економіста, автора оригінальної концепції суспільного відтворення. Біографічна та бібліографічна інформація репрезентує наукові здобутки вченого.

З часу трагічної загибелі Петра Іларіоновича Багрія пройшло майже 35 років. Тому наразі на думку спадає лише загальне враження від постаті видатного вченого та окремі події, що найглибше закарбувалися в пам'яті.

Доля звела мене з П.І.Багрієм наприкінці 1973 року під час вступу до аспірантури Інституту економіки АН УРСР, директором якого він був. Початково мене було зараховано до відділу, який займався дослідженнями проблем господарського розрахунку, оскільки я мав практичний досвід роботи у фінансово-збутовому відділі однієї з київських «поштових скриньок». На той час П.І.Багрій набирав аспірантів до нового підрозділу – відділу міжгалузевих проблем соціалістичного відтворення. Директор запросив мене на співбесіду і запропонував змінити наукову орієнтацію з питань господарювання на теорію відтворення суспільного виробництва. Я дав згоду і опинився в новому колективі, моїм науковим керівником призначили академіка АН СРСР Олексія Матвійовича Румянцева. Але згодом П.І.Багрій запропонував свою кандидатуру, як завжди з гумором: «А ти не проти, якщо твоїм керівником буде

не «союзний», а «республіканський» академік? Принаймні до Москви «мотатися» не доведеться, будеш «на усьому готовому».

Звичайно відмовитися від такої пропозиції я не міг, і дав згоду, про що жодного разу потім не пошкодував. Як науковий керівник П.І.Багрій застосовував наступний підхід: «Аспірант – ще не вчений, це щеня, яке кинули у воду: впливе – стане вченим, потоне – отже не судилося». Тому Петро Іларіонович ніколи не «заважав» своїм аспірантам надмірними адміністративними регламентами. Однак і допомога з його боку полягала перш за все в тому, щоб спонукати аспірантів регулярно відвідувати Інститут та «варитися в науковому бульйоні». «Завдання наукового керівника – допомогти аспіранту вийти на захист на останньому етапі: здійснити наукову редакцію роботи та відшукати опонентів», – вважав П.І.Багрій.

Петро Іларіонович передусім – вчений, який самостійно провадив дослідження і викладав їх результати у своїх наукових творах. Адже не про кожного «автора» монографічних публікацій та навіть окремих статей можна сказати теж саме: у кращому випадку такі «вчені» є «читачами» власних «творів», але аж ніяк не «письменниками», що їх написали. Відповідно для Петра Іларіоновича була неприйнятною практика «приєднання» як співавтора до публікацій своїх аспірантів чи співробітників. «Якщо в статті є хоча б одна слушна думка, – говорив Багрій, – її вже можна публікувати, а якщо є дві – її треба публікувати».

Петро Іларіонович всіляко заохочував і особисто підтримував у «підвідомчому» йому Інституті економіки АН УРСР творчий пошук, атмосферу наукових дискусій. Цей процес був формалізований у щомісячних методологічних семінарах у наукових підрозділах Інституту. Також не було жодного випадку, щоб керівник обмежував у колективі свободу наукового вибору, вимагав апологетики існуючої системи чи виконання замовних робіт.

Серед фундаментальних наукових публікацій, що вийшли з-під пера Петра Іларіоновича, необхідно відзначити його індивідуальну монографію «Динамика и структура общественного производства при социализме: (вопросы методологии и анализа)» (1971), яка, без сумніву, була помітним явищем в українській економічній науці того часу.

Крім цього твору, Петро Іларіонович був членом авторських колективів багатьох інших фундаментальних монографічних досліджень, серед яких «Проблемы интенсивного развития произ-

водства» (1978), «Пропорциональность и эффективность воспроизводства в условиях развитого социализма» (1980), «Факторы экономического роста в условиях развитого социализма» (1983).

П.І.Багрій був очільником важливого дослідницького напрямку, наукової школи – теорії розширеного відтворення соціалістичного виробництва, під розвиток якої в Інституті було створено спеціальний науковий підрозділ.

Велику увагу Петро Іларіонович приділяв вихованню наукової молоді та перетворенню її на кадри вищої кваліфікації. У П.І.Багрія було багато аспірантів і до кожного з них було чуйне «батьківське» ставлення. «Мої учні» – з почуттям гордості називав їх він і охоче спілкувався не лише у стінах Інституту, але й запрошував до власної оселі в академічному будинку на Володимирській 51/53.

Демократичність Петра Іларіоновича була безмежною. У стосунках з підлеглими з його боку ніколи не було жодного натяку на дистанцію, зумовлену різницею в адміністративному ранзі, науковому статусі чи віковому рівні. Для Багрія усі співробітники Інституту були рівними між собою і сам він почувався «рівним серед рівних». І ця атмосфера культивувалась в Інституті, що часто-густо відсутнє у навчальних закладах, де існує прірва між студентом і викладачем.

Якось ми з колегою загралися в шахи і вийшли за межі обідньої перерви. Аж тут до кабінету зайшов П.І.Багрій. Він заплескав у долоні і радо вигукнув: «Ну, нарешті, застукав вас на гарячому!». Ми схопилися на ноги, але шеф поблажливо сказав: «Грайте, грайте! Шахи аналітику розвивають!»

Петро Іларіонович любив життя і людей, він «тягнувся» до колективу, залюбки брав участь в усіх неформальних заходах, починаючи із днів народження співробітників відділу, відзначення свят чи якихось інших подій у житті наукового підрозділу, який він очолював. На згадку приходять не один випадок, коли ми – молоді науковці проводили з шефом години у задушевних розмовах про науку і життя, не зважаючи на те, що він – академік, а ми лише новоявлені кандидати наук.

Петра Іларіоновича немає серед нас вже майже тридцять п'ять років. І можна лише пошкодувати з того приводу, що започаткована ним наукова школа розширеного відтворення суспільного виробництва в українській економічній науці зійшла нані-

вещь. На заміну фундаментальним дослідженням основ економічного розвитку дедалі більше приходять «пожежне» тушіння «підпалів» та «загорянь» у кризовій вітчизняній економіці. Зазирнути за науковий обрій наразі не до снаги: на це немає ні суспільних замовлень, ні достатнього часу. Натомість П.І.Багрій вважав: «Академічна наука має досліджувати вічне», тобто закономірне, а не прохідне, минуще. Сам стояв на цьому постулаті і вимагав від інших. На жаль, як показала історична практика «розвиненого соціалізму», «вічне» того часу також виявилось минушим...

Біографічна довідка

П.І.Багрій народився 5 листопада 1925 р. на Вінниччині у родині службовця. Рано розпочався його трудовий шлях. У неповні шістнадцять років, закінчивши вісім класів середньої школи, почав працювати в колгоспі (с. Тополівка Теплицького району Вінницької області). Навчання було перервано Другою світовою війною. Під час фашистської окупації був бійцем партизанського загону ім. Щорса. Нагороджений медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Упродовж 1944–1950 рр. служив у лавах Радянської Армії рядовим, сержантом, старшиною. Військову службу поєднував із навчанням у Бобруйській вечірній школі робітничої молоді, яку закінчив у 1950 р. із золотою медаллю. Потім було навчання в Одеському кредитно-економічному інституті. Наполеглива праця по опануванню знаннями, активна участь у громадському житті – все це відзначало студента Багрія. В 1954–1957 рр. він навчався в аспірантурі Інституту економіки АН УРСР. Захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук (1958 р.). Після закінчення аспірантури працював в тому ж Інституті на посадах молодшого, а потім – старшого наукового співробітника.

У 1961–1965 рр. Петро Іларіонович Багрій, перебуваючи у закордонному відрядженні, працював службовцем у Статистичному бюро Секретаріату ООН (Нью-Йорк). Після повернення із США – знову в Інституті економіки АН УРСР, де займає посади заступника директора з наукової роботи (1965–1970), директора (1971–1976), завідуючого відділом (1976–1981 рр.). У 1970 р. П.І.Багрій захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня

доктора економічних наук. Вчений приділяв багато уваги справі підготовки наукових кадрів економістів. У 1971 р. йому було присвоєно вчене звання професора.

Наукова діяльність П.І.Багрія була багатогранною, він звертався до найактуальніших економічних проблем, зокрема таких: методологія аналізу динаміки та структури суспільного виробництва, питання темпів і пропорцій економічного зростання, обґрунтування критеріїв класифікації галузей народного господарства та вдосконалення макроекономічного рахівництва, аналіз продуктивності праці та чинників її підвищення, методика статистико-економічного вивчення ефективності використання виробничих фондів, соціально-економічне планування та демографічне прогнозування, управління науково-технічним прогресом, шляхи інтенсифікації виробництва, тощо.

Перебуваючи на відповідальній посаді в ООН, Петро Іларіонович розробив методіку включення соціалістичних країн в індекс світового промислового виробництва. Вчений обґрунтував необхідність зміни методіки визначення членських внесків України до ООН, що було враховано й на основі чого здійснене відшкодування коштів. У виданнях ООН опублікована значна кількість його праць, що засвідчує високий фаховий рівень проведених досліджень та авторитет ученого у світовій науковій спільноті.

П.І.Багрій керував колективом розробників довгострокової Комплексної програми науково-технічного прогресу в Українській РСР і сам приймав активну участь у цій праці. Очолюючи творчий колектив, займаючись координацією наукових досліджень, він приділяв багато уваги справі підготовки високопрофесійних кадрів учених-економістів. За час керівництва Інститутом економіки П.І.Багрій проявив себе як прогресивний керівник, успішний організатор науково-дослідницьких робіт. Він сформував новий напрям досліджень, який виявився затребуваним не тільки для планово-централізованої економіки, а для становлення та розвитку національного господарства незалежної України, – аналіз чинників макроекономічної динаміки та типів економічного розвитку.

Як учений-економіст П.І.Багрій плідно працював на високих рубежах економічної науки. Він є автором численних наукових праць, присвячених актуальним питанням економічної теорії, розвитку національної економіки та економічної статистики. За

відому монографію «Динамика и структура общественного производства при социализме (вопросы методологии и анализа)» був удостоєний премії імені О.Г.Шліхтера АН УРСР. За видатні заслуги у розвитку економічної науки П.І.Багрий був обраний членом-кореспондентом (1972 р.), а потім – академіком АН УРСР (1973 р.).

Різнобічний характер мала редакторська діяльність П.І.Багрия. Він був членом Головної редколегії «Української Радянської Енциклопедії», редколегії «Енциклопедії народного господарства УРСР», відповідальним редактором журналу «Економіка Радянської України». За редакцією П.І.Багрия вийшла у світ низка монографій, збірників та інших видань. На всіх ділянках роботи Петро Іларіонович виявляв глибоке знання справи та велику працелюбність. Він був людиною, безмежно відданою науці.

Бібліографічна довідка

Основні праці з наукового доробку П.І.Багрия

1. Багрий Петр Илларионович. Статистика производительности труда в совхозах [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. экон. наук / Акад. наук Укр. ССР. Ин-т экономики. – Киев : [б. и.], 1958. – 19 с.
2. Багрий П.І. Обчислення і аналіз продуктивності праці у радгоспах / П.І. Багрий. – К., 1959.
3. Багрий Петр Илларионович. Об опыте включения социалистических стран в мировые экономические индексы / П.И. Багрий. – М. : [б. и.], 1965. – 12 с. – (Тезисы доклада / Ин-т экономики мировой соц. системы Акад. наук СССР. Науч.-исслед. экон. ин-т Госплана СССР. Междунар. науч. конферен. по проблемам методологии междунар. соизмерений стоимостных показателей).
4. Багрий П. Про методологію аналізу причин товарного виробництва при соціалізмі / П. Багрий // Економіка Рад. України. – 1967. – № 5. – С. 22–27.
5. Багрий П.І. Методологічні питання вимірювання економічного зростання / П.І. Багрий // Економіка Рад. України. – 1968. – № 8. – С. 57–64.
6. Багрий П.И. Основные направления демографических исследований в Украинской ССР / П.И. Багрий, В.П. Пискунов, В.С. Стешенко // Материалы Межрегионального семинара ООН по применению демографических данных и исследований в планировании развития УССР (Киев, 15–26 сентября 1969 г.) – К., 1969. – С. 9–18.

7. Багрий П.І. Динаміка і структура сільськогосподарського виробництва в країнах РЕВ. – В кн.: Творче застосування лєнінського кооперативного плану і сучасні проблеми сільськогосподарського виробництва в країнах соціалістичної співдружності. Матеріали міжвузівської респ. наук. конференції. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1969. – С. 20–23.
8. Багрий П.І. Економічне співробітництво соціалістичних країн у галузі спеціалізації виробництва / Рец. на кн. : Кормнов Ю.Ф. Международная специализация производства. – М. : Экономика, 1968 // Економіка Рад. України, 1969. – № 11. – С. 90–92.
9. Багрий П.И. Динамика и структура общественного производства при социализме. (Вопросы методологии и анализа) : автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра экон. наук. – К., 1970. – 85 с. (Киевский ин-т нар. хоз-ва).
10. Багрий П., Бурлин В. Демография: семинар ООН в Киеве / Межрегион. семинар ООН по вопросам применения демограф. данных и исследований в планировании соц.-экон. развития. 1969 г. / П. Багрий, В. Бурлин // Вопросы экономики, 1970. – № 2. – С. 157–159.
11. Багрий П.І. Інтернаціональна вартість / П.І. Багрий // Енциклопедія народного господарства УРСР. – Т. 2. – 1970. – С. 186.
12. Багрий П.І., Чуйко Л.В. Координація демографічних досліджень / П.І. Багрий, Л.В. Чуйко // Вісник АН УРСР. – 1970. – № 12. – С. 87–90.
13. Багрий П.І. В.І. Ленін і економічне співробітництво соціалістичних країн / П.І. Багрий // Економіка Рад. України. – 1970. – № 4. – С. 82–88.
14. Багрий П.І. Про критерії і межі сфери матеріального виробництва. Проблеми теорії і методології / П.І. Багрий // Економіка Рад. України. – 1970. – № 9. – С. 12–19.
15. Демографические тетради. – Вып. 2–3 / Редкол. : П.И. Багрий (отв. ред.), В.С. Стешенко, П.И. Пустоход [и др.]. – Киев, 1970. – 240 с. – (АН УССР. Ин-т экономики).
16. Демографічні дослідження : [Респ. міжвід. зб.]. – Вип. 1 / Редкол. : П.І. Багрий, В.С. Стешенко (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1970. – 240 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
17. Енциклопедія народного господарства Української РСР : в 4-х т. / АН УРСР. Голов. ред. УРЕ ; Багрий П.І. (член редколегії). – К. : УРЕ, 1969–1972.
18. Багрий П.И. Динамика и структура общественного производства при социализме: Вопросы методологии и анализа / П.И. Багрий ;

- отв. ред. С.М. Ямпольский. – К. : Наук. думка, 1971. – 320 с. – (АН УССР. Ин-т економіки).
19. Індустріально-колгоспна Україна / П.І. Багрий, І.І. Лукінов, М.С. Герасимчук, Т.І. Дерев'янкін [та ін.] / Редкол. : П.І. Багрий (відп. ред.), Т.І. Дерев'янкін, О.О. Храмов, С.М. Ямпольський [та ін.]. – К. : Політвидав України, 1972. – 264 с.
 20. Інтенсифікація колгоспного виробництва (Питання виміру та аналізу) / Луц Г.І. ; відп. ред. П.І. Багрий. – К. : Наук. думка, 1972. – 144 с. – (АН УРСР. Ін-т економіки).
 21. Багрий П. Головне завдання дев'ятої п'ятирічки і деякі проблеми економічної теорії / П. Багрий // Економіка Рад. України. – 1972. – № 8. – С. 35–40.
 22. Багрий П.І. Украинская ССР / П.І. Багрий // Экон. и орг. пром. пр-ва. – 1972. – № 6. – С. 16–25.
 23. Економічний словник / за ред. П.І. Багрія, С.І. Дорогунцова ; [ред.- консультанти: О.О. Нестеренко, В.В. Бондаренко, В.М. Даник та ін.]. – К. : Голов, ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – 624 с.
 24. О мерах стимулирования темпов роста производительности труда в промышленности УССР: (Докл. Записка ; в конце текста: чл.-кор. АН УССР П.И. Багрий) / АН УССР. Ин-т экономики. – Киев : [б. и.], 1973. – 20 с.
 25. Об актуальных проблемах управления научно-техническим прогрессом в промышленности [Текст] : Докл. / Отв. ред. акад. П.И. Багрий ; АН УССР. Ин-т экономики. – Киев : [б. и.], 1974. – 93 с.
 26. Багрий П. Питання теорії відтворення в умовах розвинутого соціалізму / П. Багрий // Комуніст України. – 1975. – № 4. – С.72–81.
 27. Экономические проблемы развитого социалистического общества / П.И. Багрий, Ю.Н. Пахомов, Н.С. Герасимчук, Н.Г. Чумаченко, С.Г. Галуза, В.Е. Козак [и др.] / Редкол. : П.И. Багрий (отв. ред.) [и др.]. – К. : Наук. думка, 1977. – 384 с. – (АН УССР. Ин-т економіки).
 28. Багрий П. Зростання ефективності суспільного виробництва Української РСР / П. Багрий // Економіка Рад. України. – 1977. – № 7. – С. 20–32.
 29. Проблемы интенсивного развития производства / [Акад. АН УССР П.И. Багрий, к.э.н. А.В. Марьенко, к.э.н. Л.Н. Шаблистая и др. ; отв. ред. П.И. Багрий]. – Киев : Наук. думка, 1978. – 331 с. – (Економіка развитого социализма).
 30. Багрий П. Ефективність виробництва як фактор збалансованості народного господарства / П. Багрий // Економіка Рад. України. – 1979. – № 10. – С. 3–13.

31. Пропорциональность и эффективность воспроизводства в условиях развитого социализма / П.И. Багрий, В.В. Бондаренко, В.И. Кононенко, А.В. Марьенко, Л.Н. Шаблистая [и др.] / Отв. ред. П.И. Багрий. – К. : Наук. думка, 1980. – 374 с. – (АН УССР. Ин-т економіки).
32. Вопросы интенсификации сбалансированности расширенного воспроизводства в период развитого социализма / А.И. Ноткин, П.И. Багрий, В.Н. Богачев, М.Я. Сонин, В.И. Кононенко, Л.М. Шаблистая [и др.] ; под ред. А.И. Ноткина. – М. : Наука, 1981. – 366 с. – (АН СССР. Ин-т економіки).
33. Багрий П.І. Господарський механізм і удосконалення пропорцій відтворення / П.І. Багрий // Економіка Рад. України. – 1981. – № 1. – С. 19–26.
34. Факторы экономического роста в условиях развитого социализма / [П.И. Багрий, А.К. Агафонов, В.В. Бондаренко и др. ; отв. ред. В.И. Кононенко]. – Киев : Наук. думка, 1983. – 327 с.

Публікації про П.І. Багрія

Багрий Петро Іларіонович // Історія Академії наук УРСР / Редкол.: Б.С. Патон (голов, ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 662.

Багрий Петро Іларіонович // Українська Рад. Енциклопедія [у 12 т.]. – Т. 1. – Вид. 2-е / Голов, редколегія: М.П. Бажан (голов, ред.) [та ін.]. – К. : Голов, ред. УРЕ, 1977. – С. 318.

Одержано 20.08.2015 р.

С.М. Голубка

ЗАСНОВНИК ЛЬВІВСЬКОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ РЕГУЛЮВАННЯ ЄВРОРЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

До 80-річчя доктора економічних наук, професора
І.Р. Михасюка

У статті окреслено внесок Івана Романовича Михасюка – доктора економічних наук, завідувача кафедри економіки підприємства, заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка, професора економічних наук Республіки Польща, академіка Академії наук вищої освіти України – у розвиток сучасної економічної науки та його роль у створенні наукової школи регулювання єврорегіональної економіки в умовах глобалізації.

Так складається у природі, що життя людини – це не тільки період, упродовж якого їй Всевишнім відведено жити, творити, любити, а й, що дуже важливо, як надовго вона залишиться у пам'яті нащадків. Особливо це актуально для людей творчих і неординарних. Як би це не відбувалось, але такі життєві кроки людини чітко фіксуються історичними миттєвостями художньо-світлинного спрямування, тому прижиттєве відзначення її здобутків є найкращим визнанням творчості науковця. Йдеться про відзначення 80-річчя

доктора економічних наук, професора І.Р.Михасюка, який народився 15 травня 1935 р. у м. Брест-над-Бугом Поліського воєводства Другої Речі Посполитої (тепер Республіка Білорусь) у родині гімназійного професора німецької мови та латини Михасюка Романа Олександровича (1892–1974 рр.) і Михасюк Марти Микитів-

ни (1909–1997 рр.). Дитячі та юнацькі роки промайнули дуже швидко, а сенс дорослого життя він вбачав у науці. Як наслідок – завзяття, наполегливість і значний науковий доробок обернулися професійним визнанням.

У травні 2015 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка відбулася неординарна подія – науково-практична конференція «Перспективи розвитку національної економіки в умовах посилення глобалізаційних процесів», присвячена науковій діяльності видатного українського вченого-економіста, завідувача кафедри економіки підприємства, Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка, академіка Академії наук вищої освіти України, доктора економічних наук Івана Романовича Михасюка. Вчений зробив вагомий внесок у дослідження земельних відносин, державного регулювання економіки, розвитку транскордонного співробітництва між Україною та Польщею, а також основних напрямів посилення економічної безпеки України в умовах розгортання глобалізаційних процесів. Ним заснована наукова школа «Регулювання єврорегіональної економіки в умовах глобалізації», яка функціонує та розвивається у Львівському національному університеті. Ректор Університету професор Володимир Мельник відзначив довголітню науково-педагогічну та громадську діяльність професора Михасюка, який своєю життєвою позицією та особистими вчинками утверджував принципи європейського демократизму і відкритості, що сприяло становленню Львівського Університету як сучасного європейського навчального закладу. Більше сорока років, а саме з 1967 р., коли І.Р.Михасюк став доцентом кафедри політекономії, він віддав служінню Університету.

Вищу освіту І.Р.Михасюк здобув навчаючись на економічному факультеті Львівського сільськогосподарського інституту за спеціальністю агроном-економіст (1953–1958). Після закінчення інституту з відзнакою молодий фахівець працював інженером-грунтознавцем експедиції Географічного товариства Львівського університету та «Укрземпроекту» (1959–1962), а також агрономом-економістом колгоспу імені М.Щорса Куликівського району Львівської області (1958–1959). У 1962 р. І.Р.Михасюк вступив до аспірантури, а вже в 1964 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Економічна оцінка землі в колгоспах Західного регіону УРСР». З 1964 по 1967 роки – працював асистентом кафедри економіки Львівського сільськогосподарського інституту.

У 1966 р. на базі Львівської філії Київського інституту народного господарства (сьогодні – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) було засновано економічний факультет, у складі якого працювали такі базові кафедри: економіки, організації та планування народного господарства (згодом – кафедра економіки підприємства), фінансів, бухгалтерського обліку та статистики, математичних методів в економіці. Кафедру економіки, організації та планування народного господарства у той час очолив професор Б.Яремчишин. У 1971 р. її було поділено на дві кафедри – кафедру планування промисловості (завідувач – професор Б.Яремчишин) та кафедру планування народного господарства (завідувач – професор Ф.Землянський). З 1975 р. кафедру планування народного господарства очолив професор І.Михасюк, до речі, вже будучи молодим доктором наук: у 1970 р. на об'єднаній науковій раді Ленінградського сільськогосподарського інституту та Ленінградського державного університету захистив докторську дисертацію на тему «Земельний кадастр і диференціальна рента».

У 1980 р. внаслідок змін у програмах підготовки економічних кадрів в Україні обидві кафедри знову об'єднали в одну – кафедру економічного і соціального планування (завідувач – професор І.Р.Михасюк). Упродовж 1975–1983 рр. Іван Романович Михасюк був деканом економічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка.

Перші роки незалежності України внесли зміни у структуру вищої освіти та підготовку економічних кадрів. Враховуючи суспільні потреби, в Університеті на економічному факультеті було започатковано підготовку спеціалістів із прикладної соціології, відтак на базі кафедри економічного і соціального планування у 1991 р. була створена кафедра соціології, яку очолив доктор економічних наук, професор, спеціаліст із проблем соціального управління А.Хоронжий. У 1997 р., відповідно до затвердженого Міністерством освіти і науки України переліку напрямів підготовки спеціалістів та назв спеціальностей, кафедру економічного і соціального планування було перейменовано на кафедру економіки підприємства. Ця назва збереглася і до сьогодні.

У 1998 р. на основі кафедри економіки підприємства створено кафедру менеджменту (завідувач кафедри – професор В.Яцура). На кафедрі свого часу працювали професори М.Долішній (академік НАН України), В.Пинзеник, А.Хоронжий, О.Чаус, В.Яцура; доценти І.Бернацький, С.Волос, Н.Козоріз, І.Кухаренко,

С.Марич, Н.Мельничук, Б.Мицик, Д.Олесневич, М.Оробчук, В.Петрушко, Є.Пирожак, Б.Путько, Я.Садовий, Т.Телішевський, В.Тімліна, Д.Штефаніч, М.Янків; старші викладачі М.Кунинець, М.Мрочко, Ю.Пакош, Л.Свистунович, В.Струтинський; завідувачами технологічної лабораторії – кандидати економічних наук І.Бернацький, Я.Тринько, В.Швець, а також Є.Гош, Я.Заброварний, П.Климчук, М.Яремко. Науково-дослідний сектор очолювали кандидати економічних наук Є.Бойко, В.Назарчук, Є.Пирожак, В.П'ятак. Старшими науковими співробітниками НДС працювали кандидати економічних наук З.Залога, О.Олійник, О.Осідач, О.Сухай, Л.Ясінська та ін.

Кафедра пишається своїми випускниками, серед яких є відомі вчені та політичні діячі, а саме:

Г.Башнянин – д.е.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії Львівської комерційної академії, Заслужений діяч науки і техніки України;

Б.Бойко – к.е.н., доцент, народний депутат Верховної Ради України першого, другого та третього скликання;

В.Борщевський – д.е.н., завідувач відділу Інституту регіональних досліджень, провідний науковий співробітник Регіональної філії Національного інституту стратегічних досліджень у Львові;

І.Бочан – д.е.н., професор, ректор Львівського інституту економіки і туризму, голова Ради ректорів вищих закладів освіти першого і другого рівнів акредитації, академік АН Вищої освіти України, Заслужений працівник освіти України;

С.Голубка – д.е.н., провідний науковий співробітник ДННУ «Академія фінансового управління» Міністерства фінансів України;

І.Грабинський – д.е.н., професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка;

Л.Гринів – д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки України Львівського національного університету імені Івана Франка;

Г.Захарчин – д.е.н., професор, завідувач кафедри менеджменту персоналу та адміністрування Національного університету «Львівська політехніка»;

М.Крупка – д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка, Заслужений діяч науки і техніки України;

Б.Кульчицький – д.е.н., професор кафедри економічної теорії та маркетингу Львівського національного університету імені Івана

Франка, доктор політичної економії Українського вільного університету (м. Мюнхен, Німеччина);

Є.Майовець – д.е.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії і маркетингу Львівського національного університету імені Івана Франка;

А.Мельник – д.е.н., професор, завідувач кафедри державного і муніципального управління Тернопільського національного економічного університету, дійсний член Академії економічних наук України та Української академії економічної кібернетики;

Є.Мних – д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансового аналізу і контролю Київського національного торговельно-економічного університету;

С.Панчишин – д.е.н., професор, завідувач кафедри аналітичної економії та міжнародної економіки, декан економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, заслужений професор Університету, Голова спеціалізованої вченої ради з захисту дисертацій;

В.Пинзеник – д.е.н., професор, заступник Голови Наглядової Ради АТ «УкрСиббанк», почесний доктор Національного університету «Києво-Могилянська академія», Заслужений економіст України, народний депутат України першого, другого, третього, четвертого та шостого скликань, міністр економіки України, віце-прем'єр-міністр України з економіки (1992–1993 рр.), перший віце-прем'єр-міністр України (1994–1995 рр.), віце-прем'єр-міністр України (1995–1996 рр., 1996–1997 рр.), міністр фінансів України (2005–2006 рр., 2007–2009 рр.);

С.Подік – д.е.н., доцент кафедри фінансів Національного університету харчових технологій;

Ж.Поплавська – д.е.н., професор, завідувач кафедри університету теоретичної і прикладної економіки Національний університет «Львівська Політехніка»;

С.Реверчук – д.е.н., професор, завідувач кафедри банківського і страхового бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка;

У.Садова – д.е.н., професор, завідувач відділу соціально-гуманітарного розвитку регіону Інституту регіональних досліджень НАН України;

О.Стефанишин – д.е.н., професор кафедри економіки України Львівського національного університету імені Івана Франка;

І.Ткачук – д.е.н., професор, завідувач кафедри фінансів Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника, дирек-

тор Прикарпатського науково-аналітичного центру, Заслужений діяч науки і техніки України, відмінник народної освіти України;

П.Шеремета – засновник Києво-Могилянської бізнес-школи (KMBS), президент Київської школи економіки, Міністр економічного розвитку і торгівлі України (з 27 лютого по 2 вересня 2014 року);

М.Янків – д.е.н., професор, учений-економіст і державний діяч, академік АН ВО України, Генеральний консул України у Гданську.

Значна кількість випускників кафедри сьогодні працює у фінансових органах управління; податкових адміністраціях та банках; очолює економічні служби підприємств і організацій західного регіону України; формує регіональну економічну політику територіальних органів управління, а також є успішними підприємцями і менеджерами. Випускники та аспіранти кафедри працюють на економічному факультеті ЛНУ ім. Івана Франка, а також в інших вищих навчальних закладах. Студентами кафедри також були й іноземні громадяни. Впродовж 1986–1993 рр. за спеціальністю «Економічне і соціальне планування» диплом отримали двадцять три фахівці з країн Азії, Африки, Латинської Америки (Гвінея-Бісау, Шрі-Ланка, Мексика, Зімбабве, Конго, Перу, Лаос). Чимало випускників-іноземців працюють у керівних органах своїх держав – міністерствах праці, юстиції, освіти, а також корпораціях, фірмах.

На сьогоднішній день кафедра, яку очолює І.Р.Михасюк, забезпечує викладання таких основних курсів:

– для студентів, які навчаються за програмою «бакалавр з економіки підприємства»: соціологія; економічна психологія; регіональна економіка; економіка підприємства; державне регулювання економіки; економіка праці і соціально-трудова відносина; організація виробництва; стратегія підприємства; економіка і організація інноваційної діяльності; обґрунтування господарських рішень, оцінювання ризиків та ціноутворення; економіка підприємства і фінанси; антикризове управління; логістика; проектний аналіз; економіка та організація малого бізнесу; планування і контроль на підприємстві; операційний менеджмент; маркетинг; контролінг; потенціал і розвиток підприємства; формування і використання капіталу; стандартизація і сертифікація товарів і послуг; управління витратами, промисловий маркетинг;

– для студентів, які навчаються за програмами «спеціаліст з економіки підприємства» та «магістр з економіки підприємства»: методи наукових досліджень; менеджмент персоналу; управління

потенціалом підприємства; стратегічне управління підприємством; зовнішньоекономічна діяльність підприємств; управління проектами; маркетингові дослідження; економічне оцінювання; реструктуризація підприємств; економічна діагностика.

Очолюючи кафедру сорок років та займаючись науково-педагогічною діяльністю, професор І.Р.Михасюк зробив вагомий внесок у розвиток економічної науки, підготовку висококваліфікованих спеціалістів для потреб національної економіки, а також в організаційну систему вищої освіти. Ним підготовлено понад 40 кандидатів наук (у т. ч.: 2 громадяни КНР, 1 – Іраку) та 6 докторів наук.

З науковими поглядами І.Р.Михасюка мали змогу ознайомитися західні фахівці та студенти, коли він читав лекції з економіки в Університеті імені Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Республіка Польща, 1979 р.), виступав із науковими доповідями в багатьох університетах зі світовим іменем, зокрема: Хоккайдоському (м. Саппоро, Японія, 1983 р.), Коїмбрському (м. Коїмбра, Португальська Республіка, 1985 р.), Темплському (м. Філадельфія, Сполучені Штати Америки, 1994 р.), Колумбійському (м. Нью-Йорк, Сполучені Штати Америки, 1995 р.) тощо, а також у Вищому науково-освітньому центрі Раумберг-Гумпенштайн (м. Раумберг, Австрія, 2002 р.) та інших вищих наукових закладах Австрії (1998 р.), Польщі (2001–2002 рр.) і Туреччини (2006 р.).

І.Р.Михасюк зробив значний внесок у справу реформування вітчизняної економіки, зокрема, в перші роки після відновлення незалежності України. Він очолив робочу групу з формування концепції розвитку АПК Львівщини, а також працював у складі робочих груп при Верховній раді України з розроблення Земельного кодексу, низки програм економічних реформ.

Наукові здобутки професора І.Р.Михасюка складають понад 400 наукових праць, 5 підручників із грифом МОН України (співавт., наук. редактор) та понад 15 монографій, які можна типологізувати за такими напрямками:

землезнавство – «Використання економічної оцінки землі в колгоспах» (1965), «Регулювання земельних відносин» (Львів, 2002);

державне регулювання – «Державне регулювання економіки» (Львів, 1999, 2006; К., 2000; 2002);

регіоналістика – «Основи регулювання економічного і соціального розвитку регіонів» (1995, співавтор), «Регіональна еко-

номіка» (Львів, 1998), «Регіональна економічна політика» (Львів, 2001);

глобалістика – «Державний менеджмент в умовах глобалізації» (Львів, 2003), «Основи глобальних економічних відносин» (Львів, 2003), «Менеджмент глобальної економіки» (Львів, 2004), «Глобалізація і єврорегіоналізація» (Львів, 2005), «Глобальна економіка» (К., 2007), «Глобальні проблеми євроінтеграції і України» (Львів, 2008), «Державне регулювання економіки в умовах глобалізації» (Львів, 2010), «Глобальні світові відносини: місце України» (Львів, 2011), «Глобалізація і Україна у зовнішньоекономічній діяльності» (Львів, 2012), «Міжнародна економіка» (Львів, 2014), «Ризики суб'єктів господарювання в глобальному просторі» (Львів, 2014), «Регуляторна політика в аграрному секторі економіки України» (Львів, 2014);

єврорегіоналізація – «Розвиток транскордонного підприємництва в українсько-польських євро регіонах» (Львів, 2008) та ін.

Понад 10 навчальних посібників, навчально-методичних розробок і статей опубліковано у наукових виданнях вузів Польщі, в яких професор І.Р.Михасюк працює впродовж останніх п'ятнадцяти років на посаді професора (за сумісництвом).

І.Р.Михасюк є членом редколегії наукового журналу НАН України «Регіональна економіка», журналу «Молодь і ринок», Вісника Львівського національного університету імені Івана Франка (серія економічна), а також членом спеціалізованої вченої ради Д35.051.01 із захисту докторських і кандидатських дисертацій економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Він був членом експертного Комітету ВАК України (2 каденції), позаштатним консультантом комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин.

У 1980 р. Іван Романович Михасюк нагороджений Міністерством освіти СРСР нагрудним знаком «За відмінні успіхи у роботі», а у 1983 р. – срібною медаллю ВДНГ.

Незважаючи на поважні роки, наснага до досліджень продовжує тримати І.Р.Михасюка в життєвому тонусі, дає сили щодня ходити на роботу до університету, до рідної кафедри, адже він інакше не може, не уявляє свого життя без колективу, без студентів, яким продовжує передавати роками набутий науковий доробок, новітнє бачення навколишнього світу. Адже неможливо створити нове без набутого досвіду, спираючись на який, людина ви-

будує нові погляди й моделі свого розвитку. Саме набутий досвід і знання, а особливо здобутки відомого науковця, є тим фундаментом, за допомогою якого суспільство змінюється і прогресує. Він чітко розуміє, що симбіоз досвіду та молоді нестримності до нового є тим поштовхом, який постійно призводить до гармонізації буття людини і природи на землі. Саме тому Іван Романович Михасюк завжди готовий діяти і творити, виховувати і допомагати, боротися і перемагати.

Праці з наукового доробку професора І.Р. Михасюка

1. Досвід використання економічної оцінки землі в колгоспах / І.Р. Михасюк. – К. : Урожай, 1965.
2. История земельного кадастра на Западной Украине / И.Р. Михасюк // Вопр. географии. – М. : Географгиз, 1965. – Вып. 67. География и земел. кадастр. – С. 186–193.
3. Экономическая оценка земли и регулирование рентных доходов колхозов. – М. : Экономика, 1970. – 126 с.
4. Земельний кадастр і диференціальна рента: монографія / І.Р. Михасюк, М.М. Маланчук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1971. – 167 с.
5. Ценообразование и дифференциальная рента в социалистическом хозяйстве / И. Михасюк, В. Петров, С. Мартынюк, Н. Павлышенко. – Львов : Издат. объединение Львовского ун-та «Вища школа», 1976.
6. Экономическая наука и научно-технический прогресс в плане социального развития СССР / Михасюк И.Р. – Львов : «Знание», 1978.
7. Эффективность плановой экономики / И. Михасюк. – Львов : Изд-во «Вища школа», 1983. – 247 с.
8. Экономические интересы и перестройка хозяйственного механизма : учебно-метод. метариалы / З. Ватаманюк, Л. Ясінська ; под ред. проф. Михасюка И.Р. – Львів : Изд-во «Вільна Україна», 1988.
9. Хозяйственный механизм управления экономическими интересами : [Учеб. пособие для спец. Экономика и управление пр-вом] / И.Р. Михасюк, З.Г. Ватаманюк, Л.О. Ясинская ; М-во высш. и сред. спец. образования УССР ; Учеб.-метод. каб. по высш. образованию. – Львов : Гос. ун-т им. Ив. Франко. Киев: УМКВО. – 1989. – 161 с.
10. Програма приватизації в агропромисловому комплексі Львівської області на 1992-95 рр. / Михасюк І. (у співавторстві) // Часопис «Високий Замок». – 15 жовтня 1992 р.
11. Основи регулювання економічного і соціального розвитку регіонів : навч. посібник / І. Михасюк, Я. Побурко, В. Яцура. – К. : ІСДО, 1995. – 232 с.

12. Проблеми державного регулювання економіки перехідного періоду / І. Михасюк // «Економіка України». – № 3, 1996.
13. Економічний інтерес власника – центр економічних реформ / І. Михасюк // Державність. – № 2, 1996. – С. 25–26.
14. Про власність на землю / І. Михасюк // Економіка України. – № 8. – 1996. – С. 86–87.
15. Економічна політика України / І. Михасюк // Універсум. – № 7–8. – 1996. – С. 24–26.
16. Державне регулювання земельних земельних реформ / І. Михасюк // Економіка України. – № 3. – 1998. – С. 74–78.
17. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та відродження сіл Карпатського регіону / І.Р. Михасюк, Г.В.Черевко // Регіональна економіка. – № 1. – 1998. – С. 173–176.
18. Регіональна економіка / М.Д. Янків, З.М. Залога, С.Й. Сажинець ; за ред. проф. І.Р. Михасюка. – Львів : Українські технології, 1998. – 240 с.
19. Питання аграрної реформи і дерегулювання розвитку регіону / І.Р. Михасюк, М.Г. Шульський // Регіональна економіка. – № 3. – 1998. – С. 139–144.
20. Державне регулювання економіки : підруч. для студ. екон. спец. вищ. закл. освіти / І.Р. Михасюк [и др.] ; ред. І.Р. Михасюк ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Тернопіл. акад. нар. госп-ва. – Л. : НВФ «Українські технології», 1999. – 640 с.
21. Державне регулювання економіки : підруч. для вищих навч. закл. / І.Р. Михасюк [и др.] ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – 2-вид., випр. і доп. – К. : Атіка : Ельга-Н, 2000. – 592 с.
22. Розвиток приватних агроформувань і подолання аграрної кризи / І.Р. Михасюк // Економіка України. – № 8. – 2000. – С. 62–65.
23. Становлення та розвиток приватних агроформувань / І. Михасюк, А. Герасимчук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 206 с.
24. Новаторський підхід до вивчення проблемності економічного розвитку виробничих систем / І.Р. Михасюк // Регіональна економіка. – № 1. – 2000. – С. 200–222.
25. Державне регулювання економіки : підручник / А. Мельник, М. Крупка, З. Залога ; за ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АН вищої школи України І.Р. Михасюка. – 2-ге вид., виправ. та доповн. (Львівський національний університет ім. Івана Франка). – К. : Атіка, Ельга-Н, 2000. – 612 с.
26. Державне регулювання економіки в умовах глобалізації / І.Р. Михасюк. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 42 с.

27. Економічна безпека країни в умовах глобалізації / І.Р. Михасюк. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 46 с.
28. Аграрний сектор АПК: проблеми і шляхи вирішення : монографія / І. Михасюк, Є. Майовець. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 228 с.
29. Регіональна економічна політика : навчальний посібник / І. Михасюк, М. Мальський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка (Українські технології), 2001. – 208 с.
30. Дослідження еколого-економічних проблем використання і відтворення природно-ресурсного потенціалу / І.Р. Михасюк // Регіональна економіка. – № 4. – 2001. – С. 281–284.
31. Регулювання земельних відносин / І. Михасюк, Б. Косович ; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : [б. в.], 2002. – 264 с.
32. Державне регулювання економіки : підручник / І. Михасюк та ін., [наук. ред. І.В. Кочаківський] ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Тернопіль. акад. народ. господарства. – 2-ге вид. – К. : Атіка : Ельга-Н, 2002. – 592 с.
33. Стратегія економічного і соціального розвитку прикордонного регіону / І.Р. Михасюк, Є.Й. Майовець. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 62 с.
34. Актуальне дослідження мікроекономічних ринкових систем в економіках перехідного типу / І.Р. Михасюк // Фінанси України. – № 7. – 2003. – С. 141–143.
35. Planowanie w systemie zarządzania państwowego. – Львів-Жешув, 2003. – 36 с.
36. Zarządzania państwowe w gospodarce gupkowej. – Львів-Жешув, 2003. – 28 с.
37. Основи глобальних економічних відносин / І. Михасюк, М. Мальський ; ЛНУ ім. Івана Франка. Вища школа інформатики і управління в Жешуві. – Львів : Українські технології. – 2003. – 193 с.
38. Globalizacja i euroregionalizacja : monografia / Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franka we Lwowie WSI.Z w Rzeszowie. – Lwiw, 2005. – 192 s.
39. Державне регулювання економіки : підручник / І.Р. Михасюк, Л.А. Швайка ; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Укр. акад. друкарства. – Львів : Магнолія плюс ; СПД ФО «В.М. Піча», 2006. – 220 с.
40. Міжнародна економіка і політика (глобальний аспект). – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007.
41. Глобальна економіка : підручник / І.Р. Михасюк, І.О. Бочан. – К. : Знання, 2007. – 404 с.
42. Розвиток транскордонного підприємництва в українсько-польських єврорегіонах : монографія / Zaloga Z., Suchaj O. ; за наук. ред. д-ра

- екон. наук, проф., акад. АН ВШ України І.Р. Михасюка ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів : НВФ «Українські технології», 2008. – 326 с.
43. Українське підприємництво в умовах глобальної кризи: Проблеми і перспективи / І. Михасюк, Ю. Максимець. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 128 с.
44. Транскордонне співробітництво в умовах глобалізації : монографія / І.Р. Михасюк, С.М. Федішин ; ЛНУ ім. Івана Франка, ВШПіМ в Хшанові. – Львів : Український бестселер, 2010. – 350-lecie Lwowskiego Narodowego Uniwersytetu imienia Iwana Franka poświęca się. – 250 с.
45. Державне регулювання економіки в умовах глобалізації / Михасюк І.Р., Залога З.М., Сухай О.Є. / за ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АН Вищої школи України І.Р. Михасюка : монографія / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів : НВФ «Українські технології», 2010. – 320 с.
46. Глобальні світові відносини: місце України : монографія / І. Михасюк, Ю. Присяжнюк ; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів : Українські технології, 2011. – 216 с.
47. Глобалізація і регіоналізація: місце України / І.Р. Михасюк // Регіональна економіка. – № 4 (62). – 2012. – С. 7–13.
48. Глобалізація і Україна у зовнішньоекономічній діяльності : монографічний навч. посіб. / І.Р. Михасюк, А.Ф. Гукалюк, О.Є. Сухай ; за наук. ред. д-ра екон. наук., проф. І.Р. Михасюка. – ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів : НВФ «Українські технології», 2012. – 388 с.
49. Управління розвитком малого підприємництва зеленого туристичного бізнесу : монографія / І.Р. Михасюк, І.В. Петлін. – Львів : Ліга-Прес, 2013. – 284 с.
50. Регуляторна політика в аграрному секторі України : монографія / І.Р. Михасюк, О.С. Саламін. – Львів : Априорі, 2014. – 224 с.
51. Ризики суб'єктів господарювання в глобальному просторі : монографія / І. Михасюк, В. Марцин. – Львів : Априорі, 2014. – 208 с.

Одержано 05.05.2015 р.

УДК 330.8:336.01

В.В. Венгер, О.С. Білоусова**ЕКОНОМІЧНА НАУКА – СЕНС УСЬОГО ЖИТТЯ***До 75-річчя доктора економічних наук, професора
Л.М.Шаблистої*

У статті розкрито окремі віхи біографії, основні здобутки, наукові проекти і плани відомого вченого-дослідника національної економіки та фінансів реального сектора професора Любові Миколаївни Шаблистої.

26 жовтня 2015 р. виповнилося 75 років від дня народження Любові Миколаївни Шаблистої – доктора економічних наук, професора, провідного наукового співробітника Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», автора численних наукових праць, які цитуються в Україні і за кордоном.

Для багатьох Любов Миколаївна є Вчителем з великої літери. За вагомий особистий внесок у виховання молодих наукових кадрів, розвиток провідної наукової школи, роботу з аспірантами вона була відзначена нагородою Національної академії наук України «За підготовку наукової зміни». Любов Миколаївну, поряд з іншими авторами колективної монографії «Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку» (3 томи), написаної під керівництвом і за редакцією чл.-кор. НАН України А.І.Даниленка, яка була визнана видатною науковою роботою в галузі економіки, відзначено Премією імені М.І.Туган-Барановського¹.

¹ Премії НАН України імені видатних учених України – лауреати 2009 року [Електронний ресурс]. – Доступний з : <https://uk.wikipedia.org>.

У 2015 році виповнилося 50 років наукової діяльності Л.М.Шаблистої в Інституті економіки, Інституті економіки та прогнозування НАН України серед видатних вчених України в галузі економіки та фінансів. За високі показники у науково-дослідній роботі і активну участь у громадській діяльності були оголошені подяки (01.04.1971 р., 09.03.1979 р., 23.01.1981 р., 14.12.1982 р.) та нагородження почесними медалями (10.11.1982 р., 07.05.1988 р.). Усі досягнення Л.М.Шаблистої були результатом її наполегливої роботи упродовж всього життя.

Л.М.Шаблиста народилася у місті Ромни Сумської області. Ще з дитинства, яке проходило у важкі післявоєнні роки, відрізнялася працьовитістю, відповідальністю, бажанням навчатися і пізнавати, а також допомагати іншим. Батькам вдалося передати найкращі людські якості: порядність, чесність, доброту, скромність та відданість своїй справі.

Після закінчення школи у 1958 р. поступила в Одеський кредитно-економічний інститут, де навчалася за спеціальністю «Фінанси і кредит». У роки навчання і проходження навчальної практики намагалася досконально розібратися в питаннях економічної теорії, особливостях банківської справи, отримати перший досвід в кредитуванні та застосуванні на практиці методик оцінки фінансового стану підприємств. Після закінчення Інституту у 1962 р. була направлена на роботу у плановий відділ Одеського виробничого швейного об'єднання імені В.В.Воровського, одного з провідних підприємств легкої промисловості Української РСР. Вона брала активну участь у розробці і апробації методик розрахунку собівартості в легкій промисловості, ефективності виробництва, оцінки якості продукції, а також підходів до зниження матеріальних витрат виробничого процесу.

Дослідницькі і творчі якості, допитливість у знаходженні сутності економічних явищ та відмінні знання Л.М.Шаблистої, можливо, стали основою для визначення подальшої долі. Зазвичай, на прийнятті доленосних рішень впливають підтримка батьків, родини, близьких і небадюжих людей, добрі й корисні поради, прочитані книжки і багато іншого. Особисте бажання займатися дослідницькою і науковою діяльністю було підтримано її чоловіком В.С.Шаблистом.

Звісно, талант, широта поглядів, здатність синтезувати економічні явища і процеси, давати концептуальне обґрунтування, наполегливість у заходженні глибинної сутності речей, спрямува-

ли у наукову діяльність і визначили головний життєвий інтерес – національна економіка. Цьому покликанню і вибору вона не зраджувала ніколи.

У 1965 р. Л.М.Шабліста вступила до аспірантури Інституту економіки АН УРСР. Керівником дисертаційного дослідження на тему «Економічні питання якості продукції в молокопереробній промисловості Української РСР» став к.е.н., старший науковий співробітник Г.П.Жеребкін. Вагомою подією в науковій біографії молодшої вченої, яка справила суттєвий вплив на її становлення, стала робота у відділі ефективності капітальних вкладень з провідними науковцями О.О.Храмовим, М.С.Герасимчуком та іншими. За період навчання в аспірантурі 1965–1968 рр. були опубліковані праці з проблематики підвищення ефективності виробництва та якості продукції, які актуальні і сьогодні [1–2]. Проблема якості товару є однією з ключових в економіці.

Вивчалися питання розширення господарської самостійності підприємств, запровадження госпрозрахунку, економічного стимулювання підвищення якості продукції, науково-технічного прогресу, проблем інтенсивного розвитку виробництва, якісних змін економіки та інші актуальні проблеми розвитку народного господарства [3–5]. У 1970 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Результатом їх розробок стала низка публікацій, зокрема індивідуальна монографія «Якість продукції та ефективність промислового виробництва» [6].

Енергійність і талант молодшої вченої, бажання досліджувати і вирішувати складні наукові проблеми дали можливість поглибити методологічні положення оцінки ефективності основних фондів промисловості, резервів використання виробничих потужностей, економічної ефективності технічної реконструкції підприємств, а також удосконалити методику розрахунку показника використання виробничих фондів тощо. Були опубліковані статті в Енциклопедії народного господарства УРСР, тематичних збірниках, а також розділи в колективних монографіях: «Научно-технический прогресс и основные фонды», «Технический прогресс и эффективность капитальных вложений», «Эффективность научно-технического прогресса», «Проблемы интенсивного развития производства» та інших [5; 7].

З 1973 р. по 2003 р. Л.М.Шабліста працювала старшим науковим співробітником. У цей період досліджувалися наукові проблеми досягнення пропорційності і ефективності відтворення, а також забезпечення дієвості господарського механізму у підви-

щенні ефективності процесів відтворення [8]. Оригінальністю відзначається запропонований новий підхід до вирішення проблемних питань – визначення господарського механізму інтенсифікації економіки та шляхів його запровадження в умовах економії фінансових і матеріальних ресурсів.

Нове визначення взаємозв'язку структурного фактора з економічним зростанням дало можливість встановити, що галузеві структурні зрушення в окремих галузях народного господарства супроводжуються змінами в процесі відтворення кінцевого суспільного продукту, які суттєво впливають на загальні темпи економічного розвитку країни [9]. Пропонувалося при переході до інтенсивного розвитку виробництва побудувати гнучку структурну політику, яка б орієнтувала всі галузі на вирішення завдань підвищення технічного рівня і якості продукції, забезпечення збалансованого і ефективного зростання суспільного виробництва [9, с.179–180]. Л.М.Шаблістою було проведено оцінку впливу структурних зрушень на темпи економічного зростання, виявлено тенденції і шляхи розвитку виробничої інфраструктури, наголошено на необхідності забезпечення збалансованості всіх ланок відтворюваного циклу, як основної умови динамічного розвитку суспільного виробництва.

Звичайно, ці дослідження в основному проводилися у руслі теоретико-методологічних підходів та наукових оцінок, що застосовувалися для умов соціалістичної економіки. Проте, співпраця з такими вченими, як П.І.Багрій, В.І.Кононенко, які мали досвід роботи в Секретаріаті ООН, робила можливим переосмислення і порівняння окремих економічних явищ, дії факторів економічного зростання.

Починаючи з кінця 1980-х – початку 1990-х років провідні науковці, серед яких була й Л.М.Шабліста, відчули об'єктивну необхідність принципово нового осмислення економічної дійсності, критичного перегляду існуючих у цій галузі досліджень, насамперед власних, та методологічних підходів, на яких вони базувалися. Це дало змогу Л.М.Шаблістий на високому методологічному рівні оцінити роль планування в перехідній ринковій економіці [10].

У 1985 р. Любов Миколаївна одержала наукове звання старшого наукового співробітника. Л.М.Шабліста зберегла вірність академічній науці й не відмовилася від свого покликання, незважаючи на стрімке скорочення обсягів державного фінансування наукових досліджень (початок та середина 1990-х років), що по-

ставило багатьох вчених на межу фізичного виживання. Питання які досліджувалися Л.М.Шаблистою у той період, залишаються актуальними й сьогодні.

Так, вагомим внеском Л.М.Шаблистої у розвиток в Україні сучасних наукових економічних досліджень, поряд із кардинальним піднесенням їх теоретико-методологічного рівня, стало розроблення системи дієвих ринкових регуляторів в перехідній економіці [11]. Зокрема, у працях дослідниці багато уваги приділено розвитку системи макроекономічного регулювання. У цьому контексті заслуговує на увагу авторська розробка теоретичних аспектів впливу податків на ціноутворення, зокрема проблеми перекладності податків, їх впливу на ціноутворення в різних ринкових моделях: чистої конкуренції (як у короткостроковому, так і у довгостроковому періодах); чистої монополії; монополістичної конкуренції; олігополії. Практичне значення мають розроблені Л.М.Шаблистою пропозиції щодо удосконалення методів зниження податкового тягаря на товаровиробників та удосконалення механізму дії непрямих податків і можливості послаблення їх тиску на ціноутворення у перехідний період. Визначено підходи до взаємоузгодженості податкових і цінових важелів регулювання економіки [12].

Значне місце в науковому доробку Л.М.Шаблистої займають питання теоретичних і методологічних засад державного регулювання структурних зрушень в економіці України та формування дієвого механізму їх забезпечення. Зокрема, метою вирішення таких стратегічних завдань держави, як: досягнення раціонального, а потім наближеного до європейського рівня споживання матеріальних благ і послуг й забезпечення населення іншими життєво необхідними соціальними благами; збільшення частки сучасної наукоємної, високотехнологічної продукції, конкурентоспроможної на внутрішньому і світовому ринках, а також сучасних послуг в загальному обсязі випуску продукції (послуг); зменшення витрат паливно-енергетичних ресурсів на одиницю кінцевого продукту; зменшення технічних навантажень на довкілля, скорочення та ліквідації шкідливих виробництв, створення здорових умов життя Л.М.Шаблистою була розвинута ідея щодо розробки на національному рівні комплексної програми структурної перебудови економіки [13].

Дослідження Л.М.Шаблистої доводять, що результатом створення комплексної програми структурної перебудови економіки України мала стати успішна реалізація державної структурної по-

літики і пріоритетних напрямів соціально-економічного, науково-технічного, екологічного, національно-культурного розвитку України, концентрації фінансових, матеріальних, трудових та інших ресурсів, виробничого і науково-технічного потенціалу, а також чітка координація діяльності центральних і виконавчих органів влади, що в врешті-решт забезпечило б стійкий економічний розвиток нашої країни.

Любов Миколаївна брала участь у формуванні Концепції реформування економіки України та стратегії її розвитку; розробляла пропозиції щодо стимулювання експорту товарів і послуг в рамках Наукової записки «Про заходи щодо підвищення конкурентоспроможності продукції галузей економіки у зв'язку зі вступом України до Світової організації торгівлі». У 2002 р. вченою були розроблені пропозиції щодо комплексного удосконалення реалізації державних цільових програм з метою забезпечення і впровадження механізму структурної перебудови в процесі модернізації промисловості.

Обґрунтовуючи практичні результати наукових досліджень, Л.М.Шаблиста у своїх працях доводить, що для прискорення структурної перебудови вітчизняної економіки необхідно оптимізувати податкове навантаження як в цілому на економіку, так і на окремі її сфери (галузі) і суб'єктів господарювання. При цьому Л.М.Шаблиста наголошує, що для перетворення податкового механізму в надійний інструмент структурної перебудови економіки необхідно провести комплекс заходів не лише з удосконалення структури податкової системи, диференціації податкових ставок, упорядкування пільг, підвищення надходження податків тощо, а й провести комплекс заходів по розвитку стимулюючої функції податків, удосконаленню податкової системи, поліпшенню адміністрування податків тощо. У 1995 р. Л.М.Шаблиста була співавтором Концепції реформування податкового законодавства України на перехідний період. Нею розроблено теоретичні і практичні аспекти становлення і функціонування податкової системи, формування податкової політики в Україні; обґрунтовано новий концептуальний підхід до податків як складової системи забезпечення структурної перебудови економіки [14].

Результатом багаторічних досліджень Л.М.Шаблистої став блискучий захист у 2003 р. докторської дисертації на тему «Державне регулювання структурних зрушень в економіці України» за спеціальністю «Організація управління, планування і регулювання

економікою». Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексній розробці теоретико-методологічних засад державного регулювання структурних зрушень в економіці в умовах її ринкової трансформації.

Запроваджувалися нові підходи до дослідження економічної структури – системний та відтворювальний, що дають можливість аналізувати економіку як цілісне специфічне соціальне утворення, що відбиває не тільки сукупність суспільних економічних відносин і продуктивних сил в їх постійній взаємодії і взаємообумовленості, а й одночасно як сукупність відтворювальних процесів конкретних споживчих благ, необхідних для задоволення суспільних потреб. Була проведена систематизація причин інерційності структури національної економіки, витоки яких криються як у стартових умовах, що сформувались ще в радянський період, так і в поспішності, непослідовності і фрагментарності ринкових реформ, що проводились в Україні в останнє десятиріччя. Визначено, що головні з них – фактична неієздатність держави під час виконання своїх економічних функцій (цілеспрямовуючої, координуючої, регулюючої і контролюючої); невиважена поспішна лібералізація цін і зовнішньої торгівлі; скорочення частки державних інвестицій в основний капітал і їх неефективне використання; модель приватизації, що реалізується в Україні; жорстка рестриктивна фінансова і грошово-кредитна політика (особливо на початковому етапі ринкових реформ); недооцінка ролі крупних промислових і промислово-фінансових структур, здатних узгоджувати ринкові і планові механізми управління; повільність інституційних перетворень; низький рівень інтеграції вітчизняної економіки тощо.

Л.М.Шаблистою було обґрунтовано необхідність проведення активної державної структурної політики, що базувалася б на пізнанні закономірностей технологічного та інституціонального розвитку економіки, світовому досвіді здійснення структурної перебудови в трансформаційний період, а також виявленні власних конкурентних переваг і «напрямів прориву», стимулюючи які можна в стислі строки забезпечити конкурентоспроможність відповідної вітчизняної продукції на світовому ринку. Новаторським є підхід до вирішення проблем кредитування, зокрема вченою доведено необхідність переходу до стратегічного (довгострокового) кредитування структурних зрушень у національній економіці. Нею вперше висунуто ідею органічного поєднання двох типів державних цільових програм (структуроформуючих і структурозабезпечуючих) як основних інструментів реалізації державної структурної

політики. До першого типу програм віднесено програми розвитку окремих галузей економіки (виробництва), що є конкурентоспроможними або мають потенціал для розвитку, а також міжгалузеві програми та програми згортання депресивних галузей і виробництв, що не мають перспектив розвитку через значне інноваційне відставання від світового рівня. Програми другого типу – це ті, що спрямовані на розвиток чинників, які найбільшою мірою сприяють ефективним структурним зрушенням в економіці (науково-технічні, ресурсозбереження, інвестиційні, розвитку міжнародної кооперації та інтеграції, зайнятості, розвитку науки, освіти та підприємництва тощо). Ці пропозиції є актуальними і на сьогодні.

З 2003 р. Л.М.Шаблиста працювала в чудовому творчому колективі, в колі видатних науковців та професіоналів, під керівництвом А.І.Даниленка у відділі фінансового та монетарного регулювання. Дослідницею охоплене широке коло найважливіших питань сучасного розвитку економіки, зокрема проблеми формування соціально-економічної моделі України, активізації ролі держави в створенні умов для інноваційного розвитку, адаптації податкової системи України до європейських стандартів. Упродовж останнього десятиліття значна увага приділялася методологічним і методичним аспектам вимірювання і оцінки загального рівня оподаткування в Україні, розробленню методологічних засад стабілізації податкових доходів і їх міжбюджетного розподілу. Піднімалися проблеми співвідношення стандартної і спрощеної підсистем оподаткування для забезпечення стійкості фінансової системи, а також існування взаємозв'язку податків і державних витрат. Були розроблені окремі теоретичні підходи до забезпечення протидії податковій злочинності і тіньовому обороту. Зроблено нові акценти у державній політиці фінансової підтримки промислових підприємств у посткризовий період [15]. Поглиблено розуміння сутності окремих економічних категорій і розкрито напрями посилення дієвості фінансових важелів. Встановлено особливості формування і використання бюджетних ресурсів для забезпечення економічного зростання.

Важливим напрямом наукового пошуку Л.М.Шаблистої стали науково-прикладні дослідження, пов'язані з розвитком фінансів підприємств. Продовженням і поглибленням згаданих вище розвідок стала ґрунтовна публікація окремих розділів та параграфів у загальновідомому трьохтомнику за редакцією член-кореспондента НАН України А.І.Даниленка «Фінансово-монетарні важелі еко-

номічного розвитку» [16]. Вчена доводить, що від вирішення існуючих проблем, які існують у цій сфері значною мірою залежить успішна реалізація практично всіх задач, що стоять перед українською економікою. У цьому контексті дослідницею було визначено основні пріоритети у фінансовій політиці підприємств, від яких залежить їх фінансовий потенціал і довгострокова фінансова стійкість, а також проаналізовано сучасні тенденції показників фінансового стану підприємств у промисловості України, визначено чинники, що обумовлюють їх збитковість. На основі проведених досліджень Л.М.Шаблістий вдалося визначити та запропонувати основні антикризові заходи щодо подолання збитковості та підвищення рівня фінансової стійкості підприємств. Ці наукові доробки є досить актуальними й до сьогодні. Користуються великою популярністю серед сучасних дослідників, допомагаючи їм не лише глибоко й предметно оволодіти знаннями, а й обґрунтовано визначити стратегічні напрями й пріоритети розвитку фінансів підприємств.

Уперше визначені причини низької управлінської активності держави, зокрема: її пасивність як акціонера у стратегічному управлінні підприємствами з державною часткою власності; відсутність системного контролю і моніторингу за роботою акціонерних товариств із змішаною власністю; неефективність методів управління державним майном (розпиленість управлінських прав серед різних міністерств та інших органів влади); недосконалість податкової моделі, як факторів, що стримують подолання збитковості підприємств реального сектора.

Поглиблено зміст поняття «фінансова стійкість підприємства» як узагальнюючої якісної характеристики фінансового стану підприємства, що відображає тенденції зміни фінансових відносин на підприємстві під впливом різноманітних внутрішніх і зовнішніх чинників, на відміну від вузького значення цього поняття як одного з показників фінансового стану підприємства [17]. Обґрунтовано перелік показників для експрес-аналізу фінансового стану підприємства. Зокрема, запропоновано такі показники: рентабельність власного капіталу; рентабельність всієї діяльності; рентабельність продажів; коефіцієнт автономності; коефіцієнт забезпечення власним капіталом; коефіцієнт маневреності власного капіталу; коефіцієнт обороту авансованого капіталу; коефіцієнт ліквідності (поточної). Для оцінки фінансового стану підприємств рекомендовано комбінований підхід – за динамікою і за нормативними значеннями зазначених показників.

Стаття Л.М.Шаблістої з цієї проблематики «Фінансова стійкість підприємства: сутність і методи оцінки», опублікована в журналі «Економіка і прогнозування» у 2006 р., за даними підрахунку Наукової електронної бібліотеки періодичних видань НАН України лише з одного сайту була завантажена 1877-ма читачами². Це ще раз засвідчує актуальність досліджуваної Л.М.Шаблістою проблематики.

У вищезазначеному руслі досліджувалися проблеми збитковості підприємств. Вченою розроблено механізм подолання збитковості й забезпечення стійкого фінансового стану підприємств у довгостроковій перспективі. Зокрема, обґрунтовано необхідність поєднання двох ідеологій антикризового управління – всебічної економії і реалізації надлишкових майна, товарно-матеріальних цінностей і чисельності працюючих, з одного боку, і налагодження випуску і реалізації конкурентоспроможної продукції – з іншого. Доведено, що антикризове управління, націлене на випуск і поліпшення продаж конкурентоспроможної продукції – більш ефективний спосіб подолання збитків, ніж проведення оперативних одноразових заходів, спрямованих на зменшення витрат, і має бути вирішальним у виведенні підприємств із стану збитковості і низької рентабельності. Рекомендовано реструктурувати власність проблемних (збиткових і низькорентабельних) підприємств шляхом додаткової емісії акцій під інвестиційно привабливі проекти; здійснити емісію середньострокових корпоративних облігацій під інноваційні проекти, однією з умов випуску яких була б можливість їх конвертації у прості або привілейовані акції; розробити довгострокову дивідендну політику, основу на виплаті мінімально стабільного розміру дивідендів з надбавкою у визначені періоди тощо [18–19].

Л.М.Шаблістою узагальнено різні методологічні підходи до трактування причин кризових явищ в економіці та фінансах підприємств у класичній ринковій та трансформаційній економіках. Проаналізовано динаміку основних виробничих і фінансових показників стану промисловості України за роки незалежності і виявлено фундаментальні внутрішні і ситуаційні (внутрішні й зовнішні) чинники промислових криз. Визначено нові акценти в державній антикризовій політиці та критерії надання державної фінансо-

² Наукової електронної бібліотеки періодичних видань НАН України [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/19808>.

вої підтримки суб'єктам господарювання [20–21]. Вагомим науковим внеском Л.М.Шаблистої є поглиблення теоретичних основ кругообігу капіталу. Обґрунтовано необхідність відтворювального підходу до дослідження капіталу підприємств та розкрито його сутність, що виявляється через поєднання двох структур капіталу – за формами власності і за формою втілення власності в різні види активів. Проаналізовано динаміку продуктивних і фінансових активів, робочого і фінансового капіталу, коефіцієнти забезпечення власним капіталом підприємств за видами економічної діяльності. Охарактеризовано процес кругообороту капіталу та визначено тенденції у нагромадженні капіталу в нефінансових корпораціях України [22–25].

Масштабність і прогностичний характер підходів до вирішення наукових проблем підтверджується значним інтересом і цитуванням її наукових робіт (починаючи з 2007 р. зроблено понад 215 посилань). В її науковому доробку понад 100 наукових праць як фундаментального, так й прикладного характеру.

Варто зазначити, що доля дарувала ювілярці хоч і нелегке, зате активне, змістовне й цікаве життя. Притаманний їй талант дослідника, помножений на глибокі знання, здібність до наукового пошуку, невичерпну енергію та працелюбність, стали запорукою її життєвого успіху не лише в академічній науці, а й на викладацькій ниві у вищій школі. Л.М.Шаблиста виконує величезний обсяг науково-організаційної, координаційної та науково-редакційної роботи. Постійно проводить науково-педагогічну роботу із закладами вищої освіти, зокрема Національною академією управління, Київським національним університетом технологій та дизайну, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», та ін. Активно співпрацює з кафедрами цих вищих навчальних закладів України, рецензує підручники, наукові посібники, керує переддипломним стажуванням випусків, бере участь у численних наукових семінарах та конференціях.

Нині Любов Миколаївна працює провідним науковим співробітником відділу фінансів реального сектора ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», який очолює д.е.н. В.В.Зимовець. У наукових планах і проектах є дослідження актуальної проблеми концентрації власного капіталу підприємств на пріоритетних напрямках структурної модернізації реального сектору економіки. Досліджуються такі питання: тенденції концентрації власного капіталу та механізми його зростання в реальному сек-

торі економіки України; оцінки потенційного впливу концентрації власного капіталу підприємств на фінансове забезпечення структурної модернізації реального сектора економіки; структури власного капіталу підприємств. Плануються дослідження шляхів удосконалення важелів державного регулювання процесу концентрації капіталу реального сектору, узагальнення зарубіжного досвіду стимулювання процесу концентрації капіталу на пріоритетних напрямках структурної модернізації; розроблення пропозицій щодо змін до законодавчих актів, що регулюють впровадження форм організації бізнесу, які відповідають прогресивним тенденціям світового розвитку (Податкового кодексу, Господарського кодексу, антимонопольного законодавства та ін.).

Своїми невичерпними знаннями, досвідом і талантом ученого Любов Миколаївна щедро ділиться з молодими науковцями. Під її науковим керівництвом підготовлено та захищено більше 20 магістерських робіт та 6 кандидатських дисертацій, зокрема:

- В.В.Венгер «Організаційно-економічний механізм регулювання цін у природних монополіях» (2005);
- О.М.Паливода «Управління інноваційною діяльністю на підприємствах легкої промисловості» (2009);
- А.Ю.Рамський «Формування інвестиційних ресурсів економіки на основі заощаджень населення» (2010);
- Л.А.Венгер «Організаційно-економічні механізми корпоративного управління в промисловості України» (2011);
- Р.А.Могильницький «Розвиток ринку банківських кредитів суб'єктам малого підприємництва» (2011);
- В.Ю.Радзівілл «Ризикоорієнтоване фінансове планування на підприємствах» (2012).

Рамський А.Ю. працює над завершенням дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.

Любов Миколаївна – це великий і доброзичливий світ, де панують та сердечна щирість прекрасної жінки і талант та творча енергія вченого. Це – серце, відкрите назустріч людям, і душа, що постійно прагне творити добро. Сьогодні вона у розквіті творчих і життєвих сил.

Шановна Любов Миколаївно, щиро вітаємо Вас з ювілеєм! Міцного здоров'я на довгі роки життя, родинного щастя та благополуччя. Хай невичерпна творча енергія, бадьорість і оптимізм ведуть Вас до ще більших наукових і професійних звершень!

**Основні праці з наукового доробку
професора Л.М. Шаблістої**

1. Шабліста Л.М. Підвищення якості продукції – важлива умова підвищення ефективності виробництва // Економіка Радянської України. – 1968. – № 11. – С. 58–62.
2. Шаблістая Л.Н. Технический прогресс и качество продукции / Тематический сборник «Хозяйственная реформа и технический прогресс. Отраслевые проблемы технического прогресса». – К. : Дом науч.-тех. проп., 1969. – С. 19–25.
3. Шаблістая Л.Н. Резервы использования производственных мощностей / Материалы республиканской научной конференции «Вопросы повышения эффективности производства на промышленных предприятиях УССР». – Львов, 1971. – С. 48–49.
4. Шабліста Л.М. Показники використання виробничих фондів – «Енциклопедія народного господарства УРСР». – Т.3 / Українська Радянська енциклопедія, 1971. – С. 384.
5. Шаблістая Л.Н. Фактическая эффективность основных фондов в промышленности Украинской ССР. Перспективы развития и совершенствования основных фондов / Научно-технический прогресс и основные фонды : коллективная монография / И.А. Зайцев, Б.М. Золотилов, И.И. Рыжков, Л.Н. Шаблістая и др. – К. : Наук. думка, 1971. – 163 с.
6. Шабліста Л.М. Якість продукції та ефективність промислового виробництва. – К. : Наукова думка, 1974. – 145 с.
7. Шаблістая Л.Н. Экономическая эффективность и перспективы создания новых орудий труда / Технический прогресс и эффективность капитальных вложений : коллективная монография / А.А. Храмов, Е.Р. Бершеда, Б.М. Золотилов, Л.Н. Шаблістая и др. – К. : Наук. думка, 1974. – 215 с.
8. Шаблістая Л.Н. Совершенствование производственно-отраслевых пропорций / Пропорциональность и эффективность воспроизводства в условиях развитого социализма : коллективная монография / П.И. Багрий, В.В. Бондаренко, В.И. Кононенко, Л.Н. Шаблістая и др. – К. : Наук. думка, 1980. – 235 с.
9. Шаблістая Л.Н. Совершенствование структуры общественного производства как фактор экономического роста / Факторы экономического роста в условиях развитого социализма : коллективная монография / П.И. Багрий, А.К. Агафонов, В.И. Кононенко, Л.Н. Шаблістая и др. – К. : Наук. думка, 1983. – 327 с.
10. Шаблістая Л.Н. Роль планового начала в рыночной экономике / Экономические регуляторы воспроизводственного процесса : коллективная монография / В.И. Кононенко, А.В. Марьенко,

- Г.М. Паламарчук, Л.Н. Шаблістая и др. – К. : Наук. думка, 1992. – 284 с.
11. Шабліста Л.М. Розвиток системи макроекономічного регулювання / Формування ринкових регуляторів в перехідній економіці України : колективна монографія / В.І. Кононенко, Л.І. Шевченко, Г.М. Паламарчук, Л.М. Шабліста та ін. – К. : Інститут економіки НАН України, 1996. – 164 с.
 12. Шабліста Л.М. Взаємоузгодженість податкових і цінових важелів регулювання економіки / Система регулювання перехідної економіки : колективна монографія / В.І. Кононенко, Л.І. Шевченко, Л.М. Шабліста та ін. / НАН України, Інститут економіки ; ред. кол.: В.І. Кононенко (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – 333 с.
 13. Шабліста Л.М. Програмне забезпечення структурної перебудови економіки / Механізм структурних зрушень в економіці України (монографія) / В.І. Кононенко, О.О. Веклич, Л.М. Шабліста та ін. ; відпов. ред. д.е.н. В.І. Кононенко. – К. : Ін-т економіки НАНУ, 2002. – 288 с.
 14. Шабліста Л.М. Податки як засіб структурної перебудови економіки / Л.М. Шабліста. – К. : Інститут економіки НАН України, 2000. – 218 с.
 15. Нові акценти в державній політиці фінансової підтримки промислових підприємств у посткризовий період // Економіка України. – 2011. – № 12. – С. 46–56.
 16. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку : в 3 т. / За ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка. – К. : Фенікс, 2008. – Т. 3: Фінанси підприємств: тенденції, стан і проблеми управління / за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка. – К. : Фенікс, 2008. – 308 с.
 17. Шабліста Л.М. Фінансова стійкість підприємства: сутність і методи оцінки / Л.М. Шабліста // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 2. – С. 46–57.
 18. Шабліста Л.М. Механізми подолання збитковості підприємств і забезпечення їх фінансової стійкості // Економіка України, 2009. – № 6. – С. 53–64.
 19. Шабліста Л.М. Методологічні підходи до аналізу та оцінки фінансової стійкості підприємств. Динаміка показників фінансової стійкості промислових підприємств і чинники, що їх обумовлюють / Державна політика стабілізації фінансів підприємств : монографія / [А.І. Даниленко, В.В. Зимовець, О.М. Кошик та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 452 с.

20. Шаблиста Л.М. Вплив фінансової кризи на стан оборотного капіталу підприємств реального сектора економіки та шляхи нейтралізації її негативних наслідків // Вісник Інституту економіки та прогнозування. Науковий журнал. – 2013. – С. 81–87.
21. Шаблиста Л.М. Фінансовий стан підприємств та чинники його змін / Ризики та перспективи розвитку України у період посткризового відновлення: монографія / [А.І. Даниленко, В.В. Зимовець, В.І. Сіденко та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. – К., 2012. – 348 с.
22. Шаблиста Л.М. Капітал підприємств: природа, структура, тенденції нагромадження і відтворення в ринкових умовах // Економіка і прогнозування. – 2012. – № 4. – С. 36–45.
23. Шаблиста Л.М. Удосконалення механізму відтворення оборотного капіталу підприємств реального сектору економіки // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 24. – С. 6–10.
24. Шаблиста Л.М. Нова парадигма капіталу. Стан та тенденції формування і використання оборотного капіталу / Вплив кризи на фінанси реального сектора економіки України та шляхи їх оздоровлення: монографія / [А.І. Даниленко, В.В. Зимовець та ін.]; за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2014. – 520 с.
25. Шаблиста Л.М. Концентрація власного капіталу підприємств як необхідна передумова фінансового забезпечення структурної модернізації реального сектора економіки // БІЗНЕС ІНФОРМ. – 2014. – №11. – С. 246–252.

Одержано 02.11.2015 р.

І.О. Крюкова

КОРИСНІСТЬ ТА ЦІННІСТЬ БЛАГА З ПОЗИЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ ФІЗИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

У статті піддається критиці трактування змісту категорій корисності та цінності природних та економічних благ на методологічних засадах теорії маржиналізму. Обґрунтовується більш актуальне, з точки зору екологічних проблем сучасності, авторське висвітлення змісту цих категорій на концептуальних засадах наукової парадигми української школи фізичної економії.

Ключові слова: теорія маржиналізму, корисність, цінність, природне благо, економічне благо, українська школа фізичної економії.

Постановка проблеми. Актуальність цієї статті зумовлена тим, що оцінка корисності та цінності благ спадним та граничним принципами теорії маржиналізму, докладеними до дослідження сфери споживання, а згодом і сфери виробництва, стала фундаментальною засадою традиційно пануючого в економічній науці переважно неокласичного способу економічного мислення, методологічний стереотип якого, останнім часом, виявився значною мірою дискредитованим суперечністю між нормативною та позитивною економіками.

Разом з тим, у розвитку сучасної економічної теорії мало за-
требуваними залишаються здобутки української школи фізичної економії, попри нагальну практичну необхідність її використання з метою наукової розробки механізму екологічно орієнтованої економіки. Методологічний потенціал цієї теорії має значні резерви сучасного творчого переосмислення проблем економічної дійсності, приміром, шляхом більш реалістичного трактування таких традиційно маржиналістських базових економічних категорій як корисність та цінність блага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорії корисності та цінності блага є загальновідомим предметом дослідження теорії маржиналізму, розробка якої належить до кінця ХІХ – поча-

тку ХХ ст. Відтоді маржиналіське тлумачення цих категорій в історії та сучасності економічної думки лишається незмінним і засадничим для неокласичної економічної теорії. Тобто наукове тлумачення категорій корисності та цінності благ від часів маржиналізму до сучасності лишилося в економічній теорії традиційно консервативним і аксіоматичним.

Критика традиційно пануючого у сучасній економічній науці ординарного маржиналіського тлумачення змісту категорій корисності та цінності природних та економічних благ з точки зору концептуальних засад української школи фізичної економії здійснюється автором вперше і є його новаторською науковою роботою.

Мета дослідження. Отже, предметом дослідження є корисність та цінність блага. Об'єктом дослідження є благо природне та економічне. Як методологічна база використовуються маржиналіська парадигма економічного дослідження та парадигма української школи фізичної економії, точніше їх так зване «жорстке ядро», тобто основні базові методологічні підходи. Ставиться завдання довести, що маржиналіська методологія трактування корисності та цінності благ є істотно викривленою як з точки зору універсального енергетичного тлумачення українською школою фізичної економії сутності природно-суспільної взаємодії, так і не сумісною із сучасними тенденціями стрімкої динаміки природно-ресурсних умов суспільного господарювання та відповідною проблемою стійкості екосистем.

Метою дослідження є розвиток поглядів на зміст категорій корисності та цінності природних та економічних благ на засадах парадигми української школи фізичної економії.

Викладення основного матеріалу. Теорія маржиналізму посідає гідне місце в історичній скарбниці економічної думки. У свій час вона відіграла революційну роль в її розвитку. Проте сучасна економічна теорія має бути адекватною запитам економічної практики.

З огляду на актуальні екологічні проблеми економіки у світлі стратегічних потреб її сталого розвитку на зміну вживаному раніше терміну «природні ресурси» прийшов термін «природний капітал», який привертає все більшу увагу економістів. Він потребує перегляду маржиналіського трактування властивостей природних благ, яке, на нашу думку, втратило свою адекватність і має бути переосмислене з позицій української школи фізичної економії як

методологічної основи сучасної теорії сталого економічного розвитку.

Оперування такими категоріями як благо, корисність та цінність, характерними для категоріального апарату наукової парадигми теорії маржиналізму, представлене в економічній науці традиціями попередників маржиналізму (Й.Тюненом, А.Курно, Ж.Дюпюї, Г.Госсенем, Ст.Джевонсом); австрійським ядром маржиналіського напрямку (К.Менгером, Ф.Візером, Е.Бем-Баверком) та такими його неокласичними послідовниками як представники кембриджської (А.Маршалл, А.Пігу, Р.Хоутрі), американської (Дж.Б.Кларк), шведської (К.Віксель, Г.Кассель) та математичної (Л.Вальрас, В.Парето) шкіл [8, с.238–265].

Благом як об'єктом дослідження може виступати річ або послуга, матеріальна або нематеріальна за своїм характером, природного або суспільного походження, що здатна задовольняти різноманітні економічні та позаекономічні, індивідуальні, колективні та суспільні потреби людей. Корисність трактується теорією маржиналізму саме як властивість блага задовольняти потреби. Вона втілює об'єктивну необхідність, важливість блага для життя-забезпечення, що виражається в отриманні почуття задоволення від його споживання людиною.

Цінність з точки зору теорії маржиналізму базується, перш за все, на корисності матеріальних благ. Проте не будь-яка корисність має цінність. Для переходу від розуміння корисності до трактування цінності маржиналізм залучає категорію відносної рідкості, що притаманна лише відносно обмеженим в наявності благам: «Для утворення цінності необхідно, щоб з корисністю поєдналася рідкісність не абсолютна, а лише відносна, тобто співвимірна з розмірами наявної потреби у благах такого роду. Висловлюючись точніше, ми скажемо: матеріальні блага набувають цінності тоді, коли реальний запас матеріальних благ такого роду настільки незначний, що для задоволення наявних потреб їх або не вистачає взагалі, або їх так мало, що <...> певна сума потреб має залишатися незадоволеною. І навпаки, не мають цінності ті матеріальні блага, які є в нашому розпорядженні в такій кількості, що за їхньою допомогою можуть бути не лише цілком задоволені відповідні потреби, але ще понад тим залишається певний надлишок, який не знаходить собі застосування» [1, с.192]. Так міркує представник австрійської школи маржиналізму Е.Бем-Баверк.

На думку К.Менгера, «цінність виникає внаслідок взаємозв'язку між потребою людини та економічними благами, що можуть її задовольнити» [8, с.242]. Тобто маржиналізм розглядає цінність як властивість, притаманну лише економічним благам. Визначення маржиналістами цінності благ на засадах рідкості пов'язане із розмежуванням корисності як корисності абстрактної (як такої взагалі) та корисності відносної [8, с.242]. Саме на підставі визначення особливості останньої як корисності, притаманної одиниці конкретного блага, встановлюється розмір цінності відповідного блага. Отже, відмінність економічних та природних благ розкривається представниками маржиналізму через співвідношення корисності та цінності як їх диференційованих властивостей.

Цінність, ринковою формою реалізації якої є ціна, є властивістю блага, що обумовлює платність доступу до користування ним. Адже зворотнім боком такого стану обмеженості є похідна від нього необхідність забезпечення процесу відтворення цих благ, тобто докладання людьми господарських зусиль, які разом із обсягом попиту та пропозиції стають чинником ціноутворення на відповідну категорію блага.

З точки зору неокласичного підходу до дослідження економіки як взаємодії сфер виробництва і споживання, ціна рівноваги стає ринковим кон'юнктурним індикатором цінності блага. Отже цінність вимірюється як платно здобута корисність, як рівноважна величина між витратами на придбання і використання товару та ступенем отриманого задоволення від реалізованої ним потреби. Вона передбачає здійснення певних витрат як з боку виробника на виготовлення товару, так і з боку споживача на його привласнення.

Маржиналістським підходом до виміру споживчої та виробничої цінності економічних благ, втіленим у побудові виробничої функції та теорії ціноутворення, і донині оперують в економічних розрахунках. Граничні величини виступають ключовим інструментом неокласичної парадигми економічної науки. Вони є опосередкованим моментом у взаємозв'язку категорій корисності та цінності благ як суб'єктивної та об'єктивної категорій.

Цінність блага вимірюється його граничною корисністю, тобто найменшою корисністю останнього спожитого блага, що задовольняє найменшу потребу людини. К.Менгер і всі його неокласичні послідовники, функціональний метод економічного дослідження яких базується на методології граничного аналізу впе-

нені, що «цінність товару визначає не найбільша чи середня корисність, а його найменша (гранична) корисність за даних обставин» [8, с.243].

Поширення дії спадного та граничного принципу на характер перебігу економічних процесів заперечила теорія інформаційної економіки, тим самим спростувавши абсолютність маржиналістських засад в економічній науці. Функціонування інформації як якісно нового за своїми властивостями продуктивного блага не тільки не піддається логіці маржиналізму, а часом просто переконливо суперечить їй [9, с.502–503]. Проблематика інформаційного суспільства та пов'язана з інформаційним динамізмом новітня інституціональна методологія сучасної економічної науки залишаються на сьогодні популярним полем наукових досліджень, фундаментальні засади яких були закладені Ф.Махлупом, Дж.Ходжсоном, М.Кастельсом, Т.Сакайя, М.Поратом, В.Іноземцевим.

Хоча саме маржиналізм взяв за відправну точку свого аналізу принцип обмеженої наявності благ, варто зауважити, що механізм використання ним цього принципу є досить обмеженим через притаманну цьому напрямку дослідження спекулятивну короткозорість цінувати теперішнє більше за майбутнє. Такий принцип ніяк не сумісний із сучасними потребами розроблення концепції сталого економічного розвитку, а також із завданнями розроблення стратегічних соціально-економічних програм макроекономічного розвитку, із перспективами розвитку індикативного планування.

Маржиналізм оперує параметрами економічної рівноваги короткострокового періоду, тобто виходить із економічної статичності. Корективи, які регулярно і дедалі стрімкіше вносять динамічні процеси в економічні тенденції та відповідні мікро-, мезо-, макрота мегаекономічні показники залишаються поза полем її зору.

У сучасному світі швидких змін стан економічної системи в майбутньому довгостроковому періоді є значно відмінним від механічної суми економічних індикаторів низки утворюючих його короткострокових та середньострокових періодів часу, обрхованих з огляду на її початковий стан. Принципова відмінність полягає в якісних змінах економіки кожного з наступних періодів часу, в змінах подальших тенденцій розвитку економічних процесів – їх вектору та архітектоніки. Адже економічні процеси набувають кумулятивного ефекту синергії, який може спричинити порогові стани біфуркації з відповідними можливостями подальших кардинальних змін, що взаємно підсилюють одна одну.

Коли в такій ситуації маржиналіська методологічна послідовність неокласичного аналізу економіки виявляється безплідною, на допомогу приходять новий напрям варіативних наукових досліджень, що отримав назву «теорія ігор», авторам розробки якої було присуджено Нобелівську премію [7]. Теорія ігор нині розвивається не менш активно і плідно, ніж теорія інформаційної економіки. І це є цілком зрозумілим з міркувань їхньої взаємообумовленості. Теорія ігор є практичним втіленням теорії інформаційного суспільства, прикладним аспектом її розробки за допомогою відображення математичним апаратом внутрішніх інтерактивних засад механізму встановлення динамічної рівноваги в економічній системі.

Отже, прогалини неокласичної парадигми, побудованої на методологічних засадах маржиналізму, нині плідно заповнюються інформаційним неонституціоналізмом. Проте інформація як ресурс, що втілюється в інформаційному капіталі і таким чином впливає на якість суспільного відтворення є лише інтенсивною віртуальною складовою економічного розвитку, актуалізація якої не нівелює базового значення фізичного капіталу, який продовжує бути його екстенсивною складовою.

Критика маржиналізму лише в межах інституціональної теорії інформаційного суспільства та з позицій теорії ігор була б неповною. В контексті онтології сучасної економічної науки відображення хиб ключових аспектів маржиналізму можливе також з точки зору української школи фізичної економії. На відміну від теорії інформаційної економіки та теорії ігор, підхід до економіки як різновиду фізичної системи, запропонований представниками цієї теорії, є менш відомим. Його зміст розроблений у багатьох, проте далеко не вичерпаних наявними розробками аспектах такими українськими науковцями як С.Подолінський, В.Вернадський, М.Руденко, Л.Гринів, Б.Панасюк, Б.Данилишин, Л.Корнійчук, В.Шевчук, Л.Воробйова та ін. [3; 5; 6; 8; 11; 14].

Українська школа фізичної економії, фундатором якої є С.Подолінський, виникла як наукова спадкоємниця теорії французьких фізіократів на чолі з Ф.Кене. Обидві теорії побудовані на визнанні продуктивних здібностей не лише людської, а й природної праці, тобто на їх здатностях утворювати та примножувати цінність. Через таку ідейну спорідненість українську школу фізичної економії часто ототожнюють з теорією фізіократії, тому має сенс пояснити відмінність між ними.

Надаючи виняткового значення для людського життєзабезпечення дії сил природи, що постачають ресурси, фізіократи розуміли ці сили дещо вужче, ніж пізніше їх стали тлумачити представники теорії фізичної економії. Взаємодоповнюючими джерелами примноження цінностей фізіократи визнавали, по-перше, природну родючість землі та, по-друге, людську працю в сільському господарстві. Провідною в теорії фізіократів є ідея необхідності побудови економічних процесів на кшталт природної системи, що є врівноваженою і такою, що стабільно самовідтворюється, тобто є оптимально організованою [10].

Представники української школи фізичної економії першооснову виникнення та подальшого примноження абсолютної додаткової вартості (цінності) вбачали в енергетиці Сонця, а джерелом відносної (тобто трансформованої, культивованої, збереженої) додаткової вартості (цінності) вважали, передусім, творчу людську працю, здатну якнайкраще використовувати та заощаджувати різні природні форми втілення сонячної енергії на нашій планеті [14]. Отже, теорія фізіократів є аграрною, а концепція української школи фізичної економії – космогенною за своїм змістом.

На думку представників української школи фізичної економії, критерієм ефективності господарської організації життя людей є стан енергетичного бюджету Землі. Глобальна місія людської продуктивності полягає в протидії процесам ентропії, в заощадженні та збереженні запасів сонячної енергії, втіленої в природних ресурсах [11]. Інструментом ціннісного виміру людської життєдіяльності в теорії фізичної економії виступають енергетичні потоки – обмін енергії між організмом людини, господарством та природним довкіллям.

Ціннісна орієнтація енергетичних взаємин, що сполучають природну та суспільно-економічну системи, спрямована на отримання позитивного сальдо між обсягом припливу природної енергії та ентропії в процесі її господарської трансформації та використання. Енергетична ціннісна орієнтація теорії фізичної економії пропагує зменшення енерговитрат, енергозбереження. Обмежене в часі і просторі випромінювання енергії Сонця за методологією теорії фізичної економії є цінним як благо економічне (воно є умовою природного метаболізму в біосфері, внаслідок чого відбувається відтворення відновлюваних природних ресурсів, що використовуються в суспільному господарстві), так і як благо природне (з точки зору підтримки сталості екосистемних параметрів існую-

чих природних умов життя на нашій планеті – приміром кліматичних умов).

Істотним недоліком методології маржиналізму з точки зору методологічних засад української школи фізичної економії є те, що маржиналізм майже обходить увагою категорію природних благ. Точніше, маржиналізм торкається природних благ не як самостійного предмету дослідження, а як базу порівняння для пояснення категорії економічних благ з метою подальшого детального дослідження суспільних відносин з приводу останніх.

В умовах сучасних екологічних негараздів та подальшого загострення проблем природно-ресурсної безпеки таке нехтування роллю природних благ є неприпустимим в економічному аналізі, а широко відомий маржиналістський приклад високої корисності поряд із безкоштовністю такого природного блага, як питна вода, що задовольняє фізіологічну потребу першої необхідності є вкрай застарілим. Політика диференціації якості питної води і пов'язані з цим послуги її видобування, очистки, пакування та доставки стали на сьогодні чи не одним з найбільш успішних видів економічної діяльності, масштаби доходів від якої, враховуючи часто недоброякісну конкуренцію в цій сфері, порівнюють як співставні з обсягами доходів від тіньової торгівлі зброєю, наркота і грівового бізнесу.

Ціна на якісну питну воду сьогодні неабияк б'є по кишнях українських громадян, а неякісні підробки, що містять антибіотики, завдають не меншого удару по нашому здоров'ю. Артезіанські бювети, що закриті в місті Києві через брак міських бюджетних коштів на їх обслуговування, додають гостроти цій проблемі, яка є важливою складовою проблеми продовольчої соціально-економічної безпеки. А ще якихось десять – п'ятнадцять років тому ми, викладачі економічної теорії, наводили студентам приклад «парадоксу води та діаманту» А.Сміта аби прокоментувати дефініції корисності та цінності. Дійсно, з того часу багато води утекло. При чому в цілком прямому, а не традиційно-умовному сенсі цього афоризму.

Стічні потоки, забруднені фосфатами, які входять до складу хімічних миючих засобів, та нітрати від хімдобрих отруюють питну воду, значно знижуючи екологічні індикатори якості нашого життя. Адже людина є біологічною істотою, 80% будови якої становить вода. Певна річ, що якість цієї води є запорукою якості фізіологічних процесів в організмі, рівня людського здоров'я. І це лише частина у спектрі екологічних проблем сучасної економіки – проблем

повітря, ґрунту, озонового шару і кліматичних змін, вичерпуваності ресурсів – тобто відтворення біосфери в цілому. Залучення резервів інформаційних здобутків суспільного прогресу в умовах зростаючих обсягів природокористування не в змозі ефективно долати високі абсолютні показники енерго- та матеріалоспоживання економіки та знешкоджувати відповідно зростаюче техногенне навантаження від накопичення викидів відходів у довкілля.

У зв'язку з нашим дослідженням природних та економічних благ, варто згадати піраміду потреб Р.Маслоу. Її космополітичність нині не витримує наукової критики. І не лише через пряму лінійну узалежненість реалізації соціальних потреб, як потреб вищого рівня, від фізіологічних базових потреб нижчого рівня, логіка якої власне унеможливорює відтворення неможливих верств населення. Згідно цієї піраміди, в умовах матеріальних нестатків та коли людина не має власного житла, вона просто не здатна створити родину аби відтворювати свій рід. Але історія твердить інше: немає прямої залежності між ступенем нуклеарності домогосподарств та демографічними параметрами природного приросту населення. Більше того, спостерігається протилежна тенденція, коли відбувається відносно старіння населення більш розвинених країн і навпаки. Цей факт сучасні економісти висувують також на заперечення практичній реалізації теорії народонаселення Т.Мальтуса.

Не менш вагомим аргументом критики піраміди А.Маслоу, як однієї з методичних засад класифікації типології благ, є її маржиналістська недалекоглядність. Послідовність підпорядкованості в цій ієрархії взята на озброєння сучасною економічною наукою априорі. Проте з урахуванням розбіжностей цивілізаційної специфіки реалізації суспільно-економічних процесів, така послідовність може бути умовно прийнятною лише в короткотерміновому періоді. Причина в тому, що у тривалішому періоді негативні екстерналії від екологічно незадовільного виробничого та особистого споживання, втілені в неергономічній якості продукції, мають здатність накопичуватися і загострюватися. Добігши певної критичної межі (стану біфуркації), коли нагромаджена кількість цих екстерналій трансформується у нову загрозливу якість для життя людини, вони починають справляти більший ефект, ніж поточна корисність від споживання такої неергономічної продукції.

Динамічне поширення у світі таких захворювань як рак, цукровий діабет, гіпертонічна хвороба та безпліддя набувають епіде-

мічних показників. Вони стають загрозою людського життя, прокляттям сучасної цивілізації та яскравим свідченням тієї закономірності, що у середньо- та довготерміновому періодах у піраміді потреб Маслоу відбувається ротація першого і другого рівнів потреб. Внаслідок не ергономічного споживання в умовах екологічно незадовільного довкілля базовими потребами людства стають потреби безпеки, передусім продовольчої, оскільки суспільство масового споживання неякісних благ (неякісне забезпечення фізіологічних потреб першого базового рівня) не є гарантом виживання людини (тобто не створює послідовної передумови для подальшого забезпечення потреб у безпеці другого рівня).

На наш погляд, ціннісна орієнтація маржиналізму та неокласики на граничні величини є неадекватною в умовах стрімкого звуження обсягу природних ресурсів, коли потреба у них не може бути задоволена в повній мірі, що зумовлює актуалізацію в дії категорії утримання. В умовах прискорених темпів вичерпування природних ресурсів та загострення екологічних потреб процесу сталого економічного розвитку, тенденція формування цінності дедалі більше тяжитиме у бік найбільшої корисності перших спожитих благ, що задовольняють найбільші, найнагальніші потреби людей. Тобто цінність блага в умовах екологічного виклику більше орієнтуватиметься на величину суми граничної корисності блага та споживчого надлишку, проте не в одиничних екстраординарних ситуаціях на ринку, зазначених А.Маршалом, а в пересічній масовій прaxeології споживачів [12, с.191]. Саме така запропонована нами логіка міркувань щодо методики утворення цінності може обґрунтувати ціннісну диференціацію товарів за екологічною якістю та існування сегментації ринку споживачів за цим критерієм. Суспільний вибір споживачами екологічно безпечної продукції є цілком послідовним з точки зору методології фізичної економії та інституціональної теорії трансакційних витрат і екстерналій, проте суперечливим з позицій парадигми маржиналізму [13, с.38–40].

У сучасних умовах насування глобальної екологічної кризи, належна ергономічна якість, а відповідно і цінність економічних благ, стає тісно узалежненою від обмеженої пропозиції якісних, а значить таких, що мають цінність, природних благ. Методологія української школи фізичної економії заперечує маржиналіську ціннісну теорію суто економічних благ низкою аргументів.

По-перше, умовно-дармові з точки зору свого природного походження ресурси дістаються в економіці не безкоштовно. Очевидним є те, що вони вартують витрат базових видобувних галу-

зей суспільного господарства, проте не вичерпуються ними. Принцип людиноцентризму у ціноутворенні враховує лише поточні людські витрати живої фізичної та розумової праці, а також матеріалізовані і нагромаджені у техніко-технічних засобах результати минулої, так званої уречевленої людської праці, які вимірюються у грошах та часі. Витрати часу та продуктивних зусиль відтворення природи ігноруються. Тобто ігноруються чинники продуктивного потенціалу природного середовища, необхідність здійснення їх сталого відтворення. Адже природа виконує роль своєрідної виробничої системи, що постачає нам ресурси.

Проте відтворювальні функціональні взаємини між природною та соціально-економічною системами склались асиметрично, а саме – на засадах експлуатації першої другою. Соціально-економічна система не відшкодовує витрат на підтримку екосистемної рівноваги, оскільки «функція відтворення природного капіталу <...> не враховувалась і не відображалась рухом ринкових цін та не досліджується в межах неокласичного аналізу» [5, с.20].

По-друге, аргументом на користь невиправданого ігнорування (або приниження) цінності природних благ є дія принципу позитивного раціоналізму, в результаті якого регламентація ціноутворення зважає переважно на позитивні результати від витрат на ведення господарської діяльності і не враховує (або недооцінює) можливих подальших негативних наслідків від цієї діяльності. Сучасні екологічні податки та санкції в Україні діють неефективно. Екологічні фонди не забезпечують достатнього відтворення, акумулювання і цільового розподілу коштів, не задовольняють потреб сталого розвитку природних умов довкілля, не компенсують нанесених збитків і не виконують належної стримуючої ентропії функції [2; 4].

По-третє, внаслідок дії принципів людиноцентризму та раціоналізму, які загострюють проблему обмеженості як відтворювальних, так і не відтворювальних природних ресурсів, ті категорії природних ресурсів, які в минулому періоді мали абсолютну корисність, тобто були відносно необмежені у пропозиції відносно обсягу короткотермінового та середньо термінового попиту на них, з плином часу стають обмеженішими, тобто відносно більш корисними, а значить набувають більшої цінності. Така динаміка підкріплює тенденцію перетворення абсолютно корисних природних благ на відносно корисні, тобто на цінні блага – блага економічні.

По-четверте, з точки зору методології української школи фізичної економії є підстави вважати, що цінність мають не лише природні ресурси, які використовуються у виробничому призначенні, а й ті природні блага, що є предметами особистого споживання. Хибність класичного економізму (звичка економічного раціоналізму вимірювати людську життєдіяльність у грошовому еквіваленті) призводить до ігнорування цінності природних благ в особистому споживанні, так само як ним ігнорується цінність безплатних неринкових послуг у частині самозабезпечення цього родинного осередку праці, ніяк не враховуючи, скажімо кулінарні зусилля господині чи працю на присадибній ділянці, на якій вирощується не товар для продажу, а продукт для власного споживання.

Припущення теорії маржиналізму про те, що відносно необмежені природні ресурси є абсолютно доступними і дармовими для організму людини, як їх споживача, також є хибним з точки зору методології української школи фізичної економії, яка бачиться нам більш адекватною щодо розуміння змісту природно-економічної взаємодії.

Універсальним провідником природно-економічної взаємодії українська школа фізичної економії вважає енергетичні процеси – трансформацію, заощадження та ентропію енергії. Ключову засаду природно-економічної взаємодії її представники вбачають в енергетичному обміні між природною та господарською системами. Адже безперечною підставою для цього є той факт, що фізичні явища перетворення енергії та матерії однаково властиві як природним, так і господарським процесам.

За переконанням представників української школи фізичної економії, стан енергетичного бюджету людства є чинником його економічного розвитку, оскільки визначає перспективні можливості звуження, сталості або розширення виробничих меж. Висновки цієї школи визнають людську життєдіяльність продуктивною. За Законом Подолинського, людина-господар здатна заощаджувати вдсятеро більше природної енергії, ніж витрачає. Тобто вона є термодинамічною машиною, коефіцієнт корисної дії якої дорівнює порядку [11, с.246]. Разом із тим, людина як біологічна істота (споживач) має підтримувати у своїм тілі енергетичний баланс, який є запорукою її фізичного відтворення. Цей енергетичний баланс утворюється між припливом енергії та її використанням в організмі людини. Такі міркування про особисте споживання відносно необмежених природних ресурсів з позицій української школи фізичної економії не залишають жодного шансу продовжу-

вати вважати їх дармовими, тобто безкоштовними. Платою за їх споживання є витрати організмом людини внутрішньої енергії на відповідні фізіологічні процеси – чи то дихання «вільним» з точки зору маржиналізму киснем повітря, чи то на сприйняття «дарованої» з позицій маржиналізму сонячної енергії.

Природні «дармові» фізіологічні процеси в організмі людини супроводжуються її старінням та зношенням, тобто амортизацією а з рештою і смертю. Під час дихання відбуваються окисні процеси, здійснюється витрата енергії, пов'язана з рухом легенів та теплообміном між людиною та довкіллям через повітря. Сприйняття сонячних променів та сезонні коливання сонячної активності потребують енергетичних витрат організму людини на терморегуляцію та адаптацію.

Навіть до того історичного етапу розвитку людей, коли вони почали вести відтворювальне господарство, тобто за умов панування первісного збиральництва дарів природи та полювання, їх корисні результати також необхідно вважати цінними, адже на них було витрачено людську пошукову працю. Крім того, відповідної людської діяльності потребувало також виготовлення засобів збиральницької та мисливської праці. Отже, результати первісного типу людського господарства, що привласнювало природні блага, були обмежені витратами часу праці. Тому, навіть попри відсутність у ті прадавні історичні часи грошового еквіваленту виміру цих витрат, вони мали цінність. Звісно, ніхто не буде згоден задарма без надання зустрічної послуги віддати те, що здобув – своєю працею, нехай навіть не відтворювальною, а такою, що необхідна для прийняття дарів щедрої природи.

Аби витрачати енергію людина повинна її відновлювати, тобто харчуватися. А цей процес в умовах товарно-грошового обігу має своїм ціннісним виміром ціну продовольчого споживчого кошика. Тому фізіологічні процеси особистого споживання таких тимчасово відносно необмежених природних благ, як повітря і сонячне світло, зрештою є платними не тільки з точки зору енергетичного виміру української школи фізичної економії, але і з точки зору традиційного грошового виміру ринкової економіки. Хоча така їх традиційна ринкова платність вимірюється ціною продуктів харчування лише опосередковано.

Отже, процесу особистого споживання матеріальних природних ресурсів, як способу підтримки біологічної форми людського життя, властива ціннісна визначеність, оскільки забезпечення цьо-

го процесу потребує фізіологічних зусиль. Констатація глобальної цивілізаційної цінності людського життя з такої, навіть суто біологічної точки зору, як то енергетично збалансованого процесу споживання, є очевидною і виправданою з точки зору філософії гуманізму.

Висновки. Підводячи загальні підсумки критики маржиналіського трактування корисності та цінності благ з позицій методології української школи фізичної економії слід зазначити, що ця критика обґрунтована наступними об'єктивними обставинами:

- тенденцією відносного звуження обсягу пропозиції природних благ у довгостроковому періоді;
- необхідністю здійснення видобувної господарської діяльності як передумови для подальшого виробничого споживання природних благ та відповідною потребою врахування ролі базових галузей як матеріальної основи господарства;
- притаманністю процесу особистого споживання природних благ фізичних витрат, тобто витрат енергії.

В умовах реалізації політики економічного зростання, яке не обмежується додатковим залученням резервів винятково інтенсивних ресурсів, а також супроводжується розширенням господарського освоєння природних ресурсів, поняття абсолютної і відносної рідкості природних благ перебувають у стані динамічної рівноваги. Вони не набувають сталості протягом довго- та навіть середньотривалого періоду. Тому не можна оперувати усталеними маржиналістськими поняттями корисності та цінності як категоріями універсальної економіки, що пояснюють загальні економічні закономірності. Більше того, навіть безкоштовні у своїй пропозиції тимчасово відносно необмежені природні блага мають не абсолютну, а умовну доступність для процесу споживання. Цією умовою, згідно методології української школи фізичної економії, є здійснення енергетичних витрат виробничого та особистого споживання.

Життя є енергетичним рухом матерії. Оскільки, за законами фізики, руху не існує без тертя, то аби відбувся акт відтворення чи то економічного чи то природного процесу, неодмінно потрібно здійснити певну втрату (витрату) частки енергії. Цінність енергетичних витрат під час як економічних так і природних процесів дає підставу твердити, що навіть відносно необмежені природні блага мають не лише абсолютну, але й відносну корисність, тобто наділені цінністю.

Сучасна неокласична економічна теорія «ставиться до розвитку господарської діяльності як до вічного двигуна, що не залежить від ресурсів природного довкілля та умов відтворення природного капіталу <...> Якщо економіка буде далі ігнорувати біофізичні обмеження, що закладені в теорії фізичної економії, яка запропонована українськими вченими та впливає з законів існування Всесвіту, то вона продовжуватиме бути життєруйнуючою за своєю суттю...» [6, с.186]. Отже, у природі, як і в економіці, не існує корисностей поза цінностями. Таким є наш загальний висновок щодо дефініції категорій корисності та цінності стосовно природних та економічних благ з позицій енергетичної концепції української школи фізичної економії. Нехтування теоріями маржиналізму та неокласики ролі цінності природного капіталу в економічному розвитку заперечує позитивізм останнього та принцип продуктивності економічної діяльності як такий.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Наостанок зауважимо, що в економіці має місце такий парадокс, коли цінність економічного блага існує поза існуванням корисності його як блага природного. Неприродні потреби, культивовані психологією суспільства масового споживання на догодження інтересам бізнесу, є проявом різючої суперечності як між сутністю, так і між змістом категорій продукт та товар. Ця проблематика становить перспективу наукового дослідження, спрямованого на обґрунтування механізму єдності морального та раціонального аспектів господарського буття на підставах української школи фізичної економії.

1. Бем-Баверк Е. Основы теории ценности хозяйственных благ / Е. Бем-Баверк. – М. : Директмедиа Паблшинг, 2008. – 196 с.
2. Веклич О. Фінансові інструменти вилучення екологічної ренти / О. Веклич // Економіка України. – К., 2008. – Вип. 9. – С. 27–37.
3. Воробйова Л.В. Українська школа фізичної економії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Л.В. Воробйова. – К. : КНЕУ, 2006. – 16 с.
4. Глухова В.І. Екологічний фонд як джерело державного фінансового забезпечення охорони природи / В.І. Глухова // Економічний простір. – Збірник наук. праць ПДАБА. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 22/2. – С. 251–257.
5. Гринів Л.С. Економічна теорія природного капіталу: проблеми та перспективи / Л.С. Гринів // Економічна серія. – Вісник ЛНУ. – Львів, 2005. – Вип. 32. – С. 18–24.

6. Гринів Л.С. Розвиток фізичної економії: нові проблеми та моделі / Л.С. Гринів // Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України. – Збірник наук. праць. – КНЕУ. – К., 2009. – С. 178–187.
7. Довбенко М.В. Видатні незнайомці (наукові ідеї, здобутки та життя економістів – лауреатів Нобелівської премії) / М.В. Довбенко. – К. : Знання, 2000. – 320 с.
8. Історія економічних учень : підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник, О.В. Ткаченко та ін. ; за ред. Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 1999. – 564 с.
9. Історія економічних учень : підручник / Базилевич В.Д., Леоненко П.М., Гражевська Н.І, Гайдай Т.В. та ін. ; за ред. В.Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. : у 2 ч. – Ч. 2. – К. : Знання, 2005. – 567 с.
10. Кенэ Ф. Физиократия / Ф. Кенэ // 25 ключевых книг по экономике. – Т. 4. – Челябинск : Урал ЛТД, 1996. – 559 с.
11. Корнійчук Л.Я. Подолинский С.А. Вибрані твори / Л.Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2000. – 328 с.
12. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл // Собрание сочинений в 3 т. ; пер. с англ. – Т. 2. – М. : Прогресс, 1993. – 309 с.
13. Негреба О.М. Застосування мікроекономічної теорії при визначенні ціни екологічних благ / О.М. Негреба // Проблеми формування нової економіки XXI століття (17.11 – 19.11.2008) : Тези І міжнар. наук-практ. конф. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2008. – Т. 8. – С. 38–40.
14. Руденко М. Енергія прогресу / М. Руденко. – К. : Молодь, 1998. – 527 с.

Транслітерований список джерел

1. Bem-Baverk E. Osnovy teorii tsennosti khozyaistvennykh blag / E. Bem-Baverk. – М. : Direktmedia Publishing, 2008. – 196 s. [in Russian]
2. Veklych O. Finansovi instrumenty vyluchennia ekologichnoi renty / O. Veklych // Ekonomika Ukrainy. – К., 2008. – Вип. 9. – С. 27–37 [in Ukrainian]
3. Vorobiova L.V. Ukrainska shkola fizychnoi ekonomii : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ekon. nauk / L.V. Vorobiova. – К. : KNEU, 2006. – 16 s. [in Ukrainian]
4. Gluhova V.I. Ekologichniy fond iak dzherelo derzhavnogo finansovogo zabezpechennia ohorony pryrody / V.I. Gluhova // Ekonomichniy prostir. – Zbirnyk nauk. pra' PDABA. – Dnipropetrovsk, 2009. – Вип. 22/2. – С. 251–257 [in Ukrainian]

5. Gryniv L.S. Ekonomichna teoriia pryrodnogo kapitalu: problemy ta perspektyvy / L.S. Gryniv // Ekonomichna seriia. – Visnyk LNU. – Lviv, 2005. – Вип. 32. – С. 18–24 [in Ukrainian]
6. Gryniv L.S. Rozvytok fizychnoi ekonomii: metodologiiia doslidzhennia ta globalna misiia Ukrainy. – Zbirnyk nauk. prac. – KNEU. – К., 2009. – С. 178–187 [in Ukrainian]
7. Dovbenko M.V. Vydatni neznaiomci (naukovi ideii, zdobutky ta zhyttia ekonomistiv – laureativ Nobelivskoi premii) / M.V. Dovbenko. – К. : Znannia, 2000. – 320 s. [in Ukrainian]
8. Istoriiia ekonomichnyh uchen : pidruchnyk / L.Ja. Korniiichuk, N.O. Tatarenko, A.M. Poruchnyk, O.V. Tkachenko ta in. ; za red. L.Ja. Korniiichuk, N.O. Tatarenko. – К. : KNEU, 1999. – 564 s. [in Ukrainian]
9. Istoriiia ekonomichnyh uchen : pidruchnyk / Bazylevych V.D., Leonenko P.M., Grazhevska N.I, Gaidai T.V. ta in. ; za red. V.D. Bazylevycha. – 2-ge vyd., vypr. : u 2 ch. – Ch. 2. – К. : Znannia, 2005. – 567 s. [in Ukrainian]
10. Kene F. Fiziokratiya / F. Kene // 25 klyuchevykh knig po ekonomike. – Т. 4. – Chelyabinsk : Ural LTD, 1996. – 559 s. [in Russian]
11. Korniiichuk L.Ja. Podolynskiy S.A. Vybrani tvory / L.Ja. Korniiichuk. – К. : KNEU, 2000. – 328 s. [in Ukrainian]
12. Marshall A. Printsipy ekonomicheskoi nauki / A. Marshall // Sbranie sochinenii v 3 t. ; per. s angl. – Т. 2. – М. : Progress, 1993. – 309 s. [in Russian]
13. Negreba O.M. Zastosuvannia mikroekonomichnoi teorii pry vyznachenni ciny ekologichnyh blag / O.M. Negreba // Problemy formuvannia novoi ekonomiky XXI stolittia (17.11 – 19.11.2008) : Tezy I mizhnar. nauk-prakt. konf. – Dnipropetrovsk : PDABA, 2008. – Т. 8. – С. 38–40 [in Ukrainian]
14. Rudenko M. Energiia progresu / M. Rudenko. – К. : Molod, 1998. – 527 s. [in Ukrainian]

Одержано 10.09.2015 р.

Н.А. Гринюк

ГЕНЕЗА КООПЕРАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ

Досліджено історико-економічні особливості становлення та розвитку кооперативної форми господарювання. Аргументовано докапіталістичне походження кооперативних підприємств. Обґрунтовані риси кооперативних об'єднань, притаманні різним цивілізаційним устроям. Проаналізовано виникнення і розвиток кооперативних теорій. Визначено роль і місце кооперації в сучасній економічній системі.

Ключові слова: кооперація, середній клас, феномен кооперації, генезис кооперації, кооперативні теорії.

Постановка проблеми. Глибинним джерелом кооперації є ідея справедливості. На вимогах економічного рівноправ'я членів суспільства були побудовані теорії Анрі де Сен-Сімона, Роберта Оуена, Шарля Фур'є, Луї Блана, Філіпа Бюше та інших мислителів, які розробляли модель справедливого суспільства з ефективною економічною організацією. Запропоновані ними підходи мали суттєві відмінності щодо шляхів соціальної перебудови, але базувалися на схожих фундаментальних ідеях: пропаганда громадського способу життя, усупільнення засобів виробництва, створення виробничих асоціацій.

Недосконалість економічного розподільчого та регуляторного механізмів і, відповідно, спотворення взаємовідносин між учасниками співробітництва лежать в основі причин краху утопічних теорій кооперації. Відсутність особистої власності і «відчуття господаря» на тлі неефективного економічного механізму обумовило невідповідність ідеологічних цілей діяльності таких об'єднань і господарських методів їх досягнення.

Вдале поєднання кооперативних ідей з принципами господарювання, адекватними ринковим умовам, сприяло заснуванню кооперації як соціально-господарської організації та її широкому розповсюдженню у другій половині XIX століття. В той же час, двоїста природа кооперації та ідеалізація її соціальної складової

прихильниками соціалістичних ідей перебудови суспільства призвела до досить унікальної ситуації: в кожному наступному соціальному устрої кооперація, з одного боку, отримувала подальший розвиток, а з іншого – підпадала під дедалі більший вплив політичних процесів, що призвело до «розмивання» її істинної сутності. Насамперед, «заполітизованість» і недооцінка економічних ідей в дослідженнях кооперації призвела до хибного трактування періоду її виникнення, що унеможливило об'єктивне визначення історичного місцерозташування колективних об'єднань дрібних власників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі (як світовій, так і вітчизняній) досить усталеною є думка про ринкову природу кооперативних підприємств [8; 9; 10; 13]. В якості аргументів прихильниками таких поглядів сформульовані економічні і соціальні підстави зародження кооперації. Економічним підґрунтям кооперативної форми господарювання традиційно вважається промислова революція, бурхливе зростання машинного виробництва, і, як наслідок, перетворення капіталістичного укладу на домінуючий в економіці. До соціальних передумов віднесено розвиток міст, зростання міського населення, поява робітничого класу і середніх міських прошарків [8, с.8].

Не заперечуючи значущості вищезазначених факторів у розвитку кооперативного будівництва, в той же час слід наголосити на похибці у визначенні періоду зародження окремих складових соціальної бази майбутніх кооперативів, а, отже і їх сутнісних характеристик. Саме помилкове трактування генезису середніх верств населення, на нашу думку, стало відправною точкою появи цілої низки дискусійних проблем з фундаментальних питань кооперації.

Метою статті є дослідження історико-економічних особливостей становлення і розвитку кооперативної форми господарювання.

Виклад основного матеріалу. Формування середніх соціальних прошарків у докапіталістичну епоху відбулося у процесі еволюції замкненого господарства в ринково орієнтоване. Прагнення максимізувати результативність індивідуального господарства неминуче призводило до накопичення «критичного рівня» суперечностей з існуючими формами господарювання, що ставали перешкодами на шляху прогресу.

Глибинні перетворення устрою суспільного господарства як наслідок розв'язання цих суперечностей і обумовлювали, за висловом М.І.Туган-Барановського, «поступовий стихійний характер розвитку економіки» [12, с.2]. З господарської точки зору, виникнення кооперативних об'єднань обумовлено життєвою необхідністю укрупнення дрібного виробництва і стало результатом заповнення «економічної ніші» організаційною формою, яка дозволяла задовольняти індивідуальні і групові потреби. Отже, кооперація логічно-еволюційно виникла як нова форма господарських організацій внаслідок свідомих зусиль суспільних груп.

Досвід кооперативного будівництва свідчить, що найбільш зацікавленими в об'єднанні є дрібні власники, які не мають достатньої соціальної і економічної стійкості. Саме такі господарства, позбавлені можливості значного нарощення індивідуальних коштів, досягають їх укрупнення (а, значить, і сталості) шляхом утворення різного роду об'єднань. Носієм таких кооперативних тенденцій був середній клас – нова соціальна спільнота, сформована в умовах посилення товарного характеру господарських відносин і тоталізації власності. Головною ознакою середнього класу є наявність власності. Саме завдяки її об'єднанню дрібний виробник одержував більший ефект, ніж від індивідуального використання і набував можливостей не тільки зберегти свій соціальний статус, а й отримувати потенціал суспільної стійкості.

Докапіталістичне минуле всіх країн і народів засвідчує ефективність функціонування спільногосподарюючих підприємств, заснованих дрібними товаровиробниками [9, с.149]. На користь утворення кооперативних об'єднань в доіндустріальну епоху свідчить і пряма залежність рівня кооперування від майнового стану власника, погіршення якого внаслідок зменшення величини власності знижувало і привабливість спільного господарювання.

Отже, сягаючи корінням в історію традиційного суспільства, кооперація, заснована на колективній власності, виникла задовго до того, як капіталізм став домінуючим устроєм суспільного розвитку. Але, якщо в умовах докапіталістичних форм господарювання зберігалася відносна відповідність між юридичними і економічними сферами діючої системи, то капіталізм став устроєм їх різкого протиставлення.

В основі зародження і бурхливого розвитку капіталістичної форми господарювання лежить прагнення максимізувати власну вигоду. Саме представники середніх верств населення і були носіями так званого «духу капіталізму» [3, с.85]. Рушійною силою

кардинального перетворення устрою суспільного господарства стало накопичення «критичної маси» незалежно діючих господарств, кожне з яких переслідувало свої власні, а не суспільні цілі. Оскільки добровільні колективні об'єднання створювали умови для найповнішої реалізації індивідуальних інтересів дрібних власників, генезис кооперації мав еволюційний характер, органічно інтегруючись у господарську систему, засновану на капіталістичній власності.

Епоха промислової революції і масового виробництва обумовила життєву потребу економічного захисту серед широких верств населення з невисоким рівнем доходів. Глибока економічна нерівність на фоні юридичного рівноправ'я капіталістичного суспільства і стала тим благодатним ґрунтом, на якому зародився феномен кооперації як системи. Саме в цей час кооперація сформувалася як «специфічна форма суспільно-економічної організації споживачів та дрібних товаровиробників в умовах засилля капіталістичного типу товарно-грошових відносин з метою спільного захисту своїх економічних інтересів від господарюючих на ринку крупних власників, виживання в жорстких умовах конкурентної боротьби на ринку, збереження і укріплення свого соціального статусу» [13, с.3].

Формування кооперації як системи стало альтернативою притаманній капіталізму тенденції підпорядкування групових інтересів приватновласницьким. Але, якщо для середнього класу це стало, насамперед, логічним завершенням процесу інтеграції індивідуальних економічних інтересів, то для найменш захищених прошарків населення – пошуком оптимальних форм соціально-економічного протистояння капіталістичній парадигмі суспільного розвитку.

Така «різнофазовість» процесів обумовлена наявністю у кооперативних об'єднань рис, притаманних різним цивілізаційним устроєм, що, на наш погляд, пояснюється ще одним проявом дуальності природи кооперації. З одного боку, кооперація закріпила риси, притаманні індустріальному устрою: існування приватної власності, реалізація індивідуальних інтересів, комерційний характер діяльності більшості кооперативних об'єднань. З іншого, – інтегруючись до капіталістичної системи господарювання, кооперація зберегла класичні ознаки традиційного суспільства: пряму демократію, солідарність, відсутність цільового спрямування на прибуток.

На такому неоднорідному ґрунті і сформувались основні напрямки кооперативної теорії, які, не зважаючи на практичну одночасність їх зародження, різко відрізнялися змістом і спрямованістю (табл. 1).

Таблиця 1

Напрями розвитку кооперативної теорії *

	Напрямок	Характер	Теорії	Період	Послідовники
1.	Дрібно-буржуазний	Ідеалістичний	Утопічно-реформістські: - споживчого соціалізму; - кооперативної республіки; - кооперативного соціалізму.	II пол. XIX – I чв. XX ст.	Жід Ш., Кауфман Г., Хейсин М. (Німеччина, «Німська школа»); Лаверил Б., Пуассон Е. (Франція); Мерсер Т. (Великобританія); Туган-Барановський М.І., Тотоміанц Ф., російські народники (Росія).
			Соціал-реформістські («кооперативного третього шляху»): - держави загального добробуту; - гармонії інтересів; - кооперативної цивілізації.	II чв. XX – поч. XXI ст.	Соціал-демократи Західної Європи (Західна Німеччина, Бельгія, Австрія); англійські лейбористи (Коул Дж., Стрейчи Дж.); англійська кооперативна партія (Великобританія); Лассер Ж. (Франція); Уорбас Д. (США); Хата М. (Індонезія).
2.	Пролетарський	Радикальний	Марксистсько-ленінська	II пол. XIX – кінець XX ст.	Маркс К., Енгельс Ф. (Німеччина); Ленін В.І. (Росія).
3.	Ліберально-буржуазний	Прагматичний	- Кооперативного емпіризму; - теорія врівноважуючої сили.	II пол. XIX ст.	Шульце-Деліч Р., Райфайзен Ф. (Німеччина); Літошенко Л, Бруцкус Б., Струве П.; школа М. Бунге (Російська імперія); Голбрейт Дж. (США); теоретики і практики кооперативного руху більшості кап. країн.

* Узагальнено автором.

Ідеалістичне забарвлення мали кооперативні теорії дрібно-буржуазного напрямку, в межах якого можна виділити утопічно-реформістські та соціал-реформістські. Перші, базуючись на вченнях соціалістів-утопістів, вважали кооперацію основною ланкою перетворення капіталізму на соціалізм. Загальновідома теорія кооперативізму «Німської школи» (спочатку у вигляді ідеї «споживчого соціалізму» (80-і роки XIX ст.), а згодом «кооперативної республіки» (20-і роки XX ст.), хоча і отримала своїх прихильників у багатьох країнах Європи, безумовно, була нежиттєздатною, оскільки абсолютизувала можливості кооперативних відносин і, як наслідок, викривлювала та переоцінювала роль і місце кооперації в розвитку суспільства.

Певним продовженням вищезазначених ідеалістичних поглядів стали теорії соціал-реформістів «кооперативного третього шляху», які в межах дрібнобуржуазного напрямку отримали розвиток у другій чверті XX ст. у розвинених капіталістичних країнах. Зосереджуючись винятково на демократичних засадах діяльності кооперації, прихильники цієї теорії протиставляли її існуючим способам виробництва, вважаючи кооперативи надкласовими організаціями, здатними створити державу загального добробуту і шляхом демократизації економічного життя та згортання класової боротьби заснувати «суспільство соціальної справедливості». Не зважаючи на популярність цієї теорії серед досить широкого загалу науковців різних країн, включаючи правих лідерів Міжнародного кооперативного альянсу, слід зазначити, що неврахування особливостей соціально-економічної природи кооперації, специфіки відносин між учасниками і об'єктивної обмеженості сфер діяльності унеможливають її перемогу.

Повною протилежністю еволюційному шляху перетворення капіталістичного укладу в кооперативно-соціалістичний стала радикально налаштована марксистсько-ленінська теорія кооперації, яка відображала т. зв. «пролетарський» напрям кооперативної теоретичної думки. Спираючись на чітке розмежування природи кооперації в різних системах, кооперативна форма господарювання пропагувалася, насамперед, як засіб захисту робітничого класу від суперечностей суспільних і економічних відносин пануючого (капіталістичного) устрою. Політичний акцент у дослідженнях неминуче призводив до абсолютизації кооперативної структури й обґрунтування закономірностей її виникнення та розвитку виключно за ідеологічними принципами. Висвітлення кооперації як

складової чи, навіть, головного засобу боротьби з капіталістичною експлуатацією, стало основою обґрунтування суто політичного характеру кооперативного руху [6, с.117]. Підставою для такого висновку стала наявність у кооперації рис, не притаманних і навіть протилежних капіталізму. Зосередження на них борців проти індустріального устрою, призвело до набуття кооперативними об'єднаннями нового змісту – суспільно-політичної організації, яка протистоїть розвитку концентрації капіталу. Зважаючи на демократичні засади своєї діяльності, кооперація мала сприяти створенню матеріальних передумов соціалістичного способу виробництва.

Зрозуміло, що такий підхід невиправдано зміщував акценти в оцінюванні ролі і місця кооперації в площину боротьби двох парадигм історичного розвитку людства: соціалістичної і капіталістичної. Так, у дореволюційний період ідеологія кооперації відповідала стадії соціального руху і захисту трудящих в умовах початку розвитку капіталізму. Тогочасні теоретичні узагальнення з кооперативної проблематики, як правило, мали характер політичної декларації і віддзеркалювали практичні потреби формування колективних підприємств. Представники соціалістичної думки кінця XIX – початку XX ст. також розглядали кооперативи в контексті політичної боротьби, що, безумовно, вплинуло на зміст наукових розробок і не призвело до суттєвого розвитку кооперативної теорії.

У радянський період внаслідок панування класового формаційного підходу теоретичні проблеми кооперації зосереджувалися на обґрунтуванні відмінностей соціалістичної кооперації від буржуазної і були спрямовані на наповнення кооперативних об'єднань соціалістичним змістом. Як засвідчила практика кооперативного досвіду господарювання в країнах так званого «соціалістичного табору», розгляд кооперації як одного з напрямків соціалістичної думки, з одного боку, суттєво звужив реальний досвід функціонування колективної форми власності, а з іншого, – сформував хибне уявлення про соціальні передумови і сутнісні характеристики кооперації, нівелював особливості економічного механізму її діяльності і призвів до викривлення фундаментальних ідей кооперації як системи господарювання.

Одночасно з вищезазначеними протилежно спрямованими напрямками розвитку кооперативних теорій виник і більш прагматичний – ліберально-буржуазний. Вважаючи кооперативну форму господарювання засобом захисту дрібної буржуазії і дрібного виробництва від експлуатації крупним капіталом, засновники цього

напрямку заклали основи сільськогосподарської (Р.Шульце-Деліч) і кредитної (Ф.Райфайзен) кооперації, що забезпечило розвиток малого і середнього бізнесу в Західній Європі. Саме політика лібералізації перетворила кооперативний рух на феномен європейської цивілізації, сприяла формуванню кооперації як соціально-господарської організації і поклала початок утворенню кооперативного сектора економіки розвинутих капіталістичних країн. Пізніше ці ідеї трансформувалися в ідеологію кооперативного емпіризму, якої дотримуються керівники і діячі кооперативних організацій більшості розвинутих капіталістичних країн. Вищезазначена теорія, базуючись на вивченні й узагальненні практичної діяльності кооперативних організацій окремих країн у минулому, передбачає акумулювання й імплементацію набутого досвіду в майбутнє.

Сучасним проявом ліберальних теорій стала теорія врівноважуючої сили, яка розглядає кооперацію як протидію владі монополій. Зусилля прихильників такого підходу спрямовані на вдосконалення і розширення ділової активності кооперативних об'єднань з метою зміцнення їхньої позиції в конкурентній боротьбі з приватними компаніями, що сприяє подальшому розвитку і пристосуванню кооперації до сучасних ринкових умов.

Суперечки щодо визначення місця і ролі кооперації в економічній системі точаться протягом усього періоду функціонування кооперативної форми господарювання. Слід зазначити, що і сьогодні в науковій літературі можна виокремити два практично протилежні погляди на вищезазначену проблему. Певна група дослідників стверджує, що саме кооперація є засобом перетворення всієї економічної системи в майбутньому [5; 7; 10; 11]. Визначаючи кооперацію «найдосконалішою з відомих форм діяльності» [10, с.47] за критерієм соціальної справедливості, прихильники такого підходу пророкують, що внаслідок докорінної зміни поглядів на природу суспільства і поширення кооперативних принципів саме ця форма господарювання має поступово охопити всі сфери економіки.

На противагу такій думці, інші науковці не пов'язують подальший розвиток економіки і суспільства з широким поширенням і впровадженням кооперативних засад у господарській діяльності [1; 2; 4], вважаючи кооперацію однією з тимчасових форм співпраці людей на шляху до більш високого рівня розвитку економічних систем. На їхній погляд, подальший розвиток суспільства призведе до припинення існування кооперативної форми діяльності.

Висновки. Історичний екскурс у минуле кооперативної форми господарювання переконливо свідчить, що кооперація – це не тільки і не стільки засіб боротьби з бідністю, скільки механізм обґрунтовано доцільного, економічно вигідного господарювання, насамперед, середнього класу (говорячи сучасною термінологією – середнього бізнесу). Адже об'єднання в кооперативи передбачає, по-перше, сплату внесків (як вступних, так і поточних), і, по-друге, перманентну економічну участь у господарській діяльності кооперативу. Порушення рівноваги між цими базовими характеристиками кооперації в бік її доіндустріальних рис обумовило вихолення, нівелювання одного з головних критеріїв успіху діяльності кооперації – підприємницької ініціативи, носієм якої і є середній клас. Відмінність від інших організацій відображає соціальні і економічні переваги кооперації, що визначає її місце в економічній системі і суспільстві в цілому.

З огляду на жорстокий прагматизм розвитку світової економіки надзвичайної популярності набуває ідея соціалізації економіки. На перший план виходять соціальні пріоритети економічної діяльності: прагнення покращити якість життя; сприяти справедливому розподілу економічного потенціалу, розв'язанню проблем зайнятості населення, доходів тощо. У такій ситуації посилюється соціально-економічна значущість кооперації та її ціннісних орієнтирів – ідеології економічного розвитку, суспільного партнерства і громадянської відповідальності.

Особливо зростає роль кооперації в умовах посилення глобалізації, яка в узагальненому вигляді, з одного боку, сприяє зростанню ефективності господарювання за рахунок підвищення централізації і гнучкого управління наявним ресурсним потенціалом, а з іншого – провокує негативні наслідки для суспільства внаслідок зосередженості виключно на фінансових інтересах суб'єктів підприємництва. Кооперація, навпаки, поєднує господарські завдання й цілі з соціальними, виступаючи у формі об'єднання і приймаючи на себе частину функцій держави з соціального захисту населення.

На нашу думку перспективи розвитку кооперації обумовлюються цілою низкою факторів, серед яких чи не визначальна роль належить «кооперативній відмінності». Особливістю кооперації є те, що поєднуючи різноспрямовані риси, кооперація не має на меті і не спрямована на зміну суспільного ладу. Складність і багатогранність проявів соціального, економічного і політичного характеру кооперації формують унікальний потенціал її пристосування до

жорстких умов сьогодення. Внаслідок притаманних їй особливих рис і господарських методів розв'язання соціально-економічних суперечностей кооперація стала невід'ємною складовою соціалізації сучасної економіки, що є надзвичайно актуальним.

1. Апопий А.В. Система связей потребительской кооперации в АПК / А.В. Апопий. – М. : Экономика, 1996. – 167 с.
2. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации / И.Н. Буздалов. – М. : Экономика, 1990. – 173 с.
3. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – 235 с.
4. Глушецкий А.А. Кооперация: роль в современной экономике / А.А. Глушецкий. – М. : Профиздат, 1991. – 159 с.
5. Кооперация как компонент рыночных отношений: проблемы теории и истории. – Вып. 1. – Иваново : ИГУ, 1996. – 156 с.
6. Корягина А.Д., Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук, А.Д. Корягина. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Логос, 2001. – 380 с.
7. Куцетеров Р.М., Кочкарева З.М. Культурно-просветительная и воспитательная работа кооперации / Куцетеров Р.М., Кочкарева З.М. – М. : «РКТ», 1997. – 76 с.
8. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения / А.П. Макаренко. – М. : Информ.-издат. центр «Маркетинг», 1999. – 228 с.
9. Маркар'ян С.Б. Этапы развития кооперативного движения в Японии / С.Б. Маркар'ян // Кооперация: место и роль в экономической истории : реферативный сборник. – М. : ИНИОН АН СССР, 1990. – С. 141–153.
10. Міжнародний кооперативний рух: історичний досвід і сучасна практика. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції. – Полтава, 2010. – С. 46–47.
11. Сыбру А.Н. Потребительская кооперация как социальный институт / А.Н. Сыбру // Потребительская кооперация как социально ориентированная система. – Чебоксары : Салика, 2000. – С. 69–71.
12. Туган-Барановський М.І. Соціальні основи кооперації / М.І. Туган-Барановський. – М., 1918. – 238 с.
13. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт / Л.Е. Файн. – Иваново, 1994. – 275 с.

Транслітерований список джерел

1. Apopii A.V. Sistema svyazei potrebitel'skoi kooperatsii v APK / A.V. Apopii. – М. : Ekonomika, 1996. – 167 s. [in Russian]
2. Buzdalov I.N. Vozrozhdenie kooperatsii / I.N. Buzdalov. – М. : Ekonomika, 1990. – 173 s. [in Russian]
3. Veber M. Izbrannye proizvedeniya / M. Veber ; per. s nem. – М. : Progress, 1990. – 235 s. [in Russian]
4. Glushetskii A.A. Kooperatsiya: rol' v sovremennoi ekonomike / A.A. Glushetskii. – М. : Profizdat, 1991. – 159 s. [in Russian]
5. Kooperatsiya kak komponent rynochnykh otnoshenii: problemy teorii i istorii. – Vyp. 1. – Ivanovo : IGU, 1996. – 156 s. [in Russian]
6. Koriagina A.D., Zinovchuk V.V. Organizaciini osnovy silskogospodarskogo kooperatyvu / V.V. Zinovchuk, A.D. Koriagina. – 2-ge vyd., dop.i pererob. – К.: Logos, 2001. – 380 s. [in Ukrainian]
7. Kushcheterov R.M., Kochkareva Z.M. Kul'turno-prosvetitel'naya i vospitatel'naya rabota kooperatsii / Kushcheterov R.M., Kochkareva Z.M. – М. : «RKT», 1997. – 76 s. [in Russian]
8. Makarenko A.P. Teoriya i istoriya kooperativnogo dvizheniya / A.P. Makarenko. – М. : Inform.-izdat. tsentr «Marketing», 1999. – 228 s. [in Russian]
9. Markar'yan S.B. Etapy razvitiya kooperativnogo dvizheniya v Yaponii / S.B. Markar'yan // Kooperatsiya: mesto i rol' v ekonomicheskoi istorii : referativnyi sbornik. – М. : INION AN SSSR, 1990. – S. 141–153 [in Russian]
10. Mizhnarodni kooperatyvni rukh: istorychni dosvid i suchasna praktyka. Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konferencii. – Poltava, 2010. – S. 46–47 [in Ukrainian]
11. Sybru A.N. Potrebitel'skaya kooperatsiya kak sotsial'nyi institut / A.N. Sybru // V sb.: Potrebitel'skaya kooperatsiya kak sotsial'no orientirovannaya sistema. – Cheboksary : Salika, 2000. – S. 69–71 [in Russian]
12. Tugan-Baranovskiy M.I. Socialni osnovy kooperatsii / M.I. Tugan-Baranovskiy. – М., 1918. – 238 s. [in Ukrainian]
13. Fain L.E. Otechestvennaya kooperatsiya: istoricheskii opyt / L.E. Fain. – Ivanovo, 1994. – 275 s. [in Russian]

Одержано 10.09.2015 р.

О.Б. Саліхова, Г.О. Бак

КОНЦЕПЦІЇ ВПЛИВУ ТРАНСФЕРУ ТЕХНОЛОГІЙ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ НА ЕКОНОМІКУ ПРИЙМАЮЧОЇ КРАЇНИ

В сучасних умовах глобалізації економічний розвиток країн, особливо країн, що розвиваються, передбачає отримання та застосування провідних технологій, найчастіше тих, які належать транснаціональним корпораціям. На основі аналізу існуючих наукових положень сформовано багаторівневу систему окремих теорій і концепцій, складену на засадах причинно-наслідкових залежностей трансферу технологій ТНК. Ця система дозволяє виявити стимули і мотиви ТНК для реалізації технологічних ресурсів на зовнішніх ринках, а також визначити вплив передачі технологій на економіку країн-реципієнтів.

Ключові слова: технологічні ресурси, транснаціональні корпорації, трансфер технологій, прями іноземні інвестиції, ліцензування, експорт.

Постановка проблеми. Розвиток будь-якої країни неможливий без застосування передових технологій. Масштаби та інтенсивність досліджень у сфері технологічного розвитку та впливу інновацій на економіку різних країн постійно зростають, спонукаючи вчених до поглиблення наукового розуміння феномену техноглобалізму, що представляється у таких трьох вимірах: глобальна експлуатація технологій, глобальне технологічне співробітництво, глобальне генерування технологій. В основі цих процесів, як зазначено у роботі В.М.Гейця та Б.Є.Кваснюка, – транснаціональні корпорації (ТНК), що є «головним джерелом трансферу технологій» [1, с.69–70]. Підтвердженням цієї тези є праці Дж.Даннінга, який встановив, що частка ТНК у створенні та виробництві інновацій у світі сягає 80% [2]. У свою чергу фахівці ЮНКТАД вказують, що більше 80% глобальних платежів за міжнародну передачу технологій здійснюються з дочірніх підрозділів ТНК до материнської компанії [3]. ТНК належать близько половини загальносвітових витрат на дослідження і розробки (ДіР) і більше, ніж дві третини

світових витрат на ДіР припадає на бізнес-сектор [4]. З огляду на цю статистику цілком зрозумілим є висновок Національного наукового фонду США: сьогодні покоління нових, передових технологій акумулюються в основному крупними корпораціями, які зосереджені у розвинених країнах [5].

Така ситуація актуалізує необхідність проведення дослідження для виявлення впливу технологічних ресурсів ТНК на розвиток країн-реципієнтів технологій. Стрімке посилення впливу технологій спостерігається з другої половини ХХ ст. і має широке відображення у зарубіжних теоретико-методологічних та методико-прикладних роботах. Усвідомлення можливих наслідків, отриманих від трансферу технологічних ресурсів ТНК (technology resources) [6], залучених в інноваційно-інвестиційні процеси приймаючої країни, є необхідною передумовою ухвалення адекватних управлінських рішень щодо створення засад ефективної імплементації іноземних технологій у національні плани розвитку країни, максимізації зисків та мінімізації ризиків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Економічні аспекти впливу технологічних ресурсів ТНК на економіку приймаючої країни отримали висвітлення у працях провідних зарубіжних вчених, які заклали теоретичні та методологічні основи дослідження інвестиційних процесів, трансферу технологій, проблем модернізації виробництва та інноваційного розвитку. Питання реалізації технологічних ресурсів ТНК на зовнішніх ринках розробляли: Р.Вернон, Л.Уеллс, С.Хаймер, П.Баклі, М.Кассон, К.Маскус, Р.Кейвз, Е.Менсфілд, К.Саггі. Ключові детермінанти та мотиви стратегій ТНК, що обумовлюють вибір механізмів міжнародного трансферу, досліджували Дж.Даннінг, А.Ругман, Х.-Ч.Мун, Й.Йохансон і Й.Вальне. Наслідки залучення технологічних ресурсів ТНК в економіку приймаючої країни, зокрема, технологічну модернізацію промисловості, висвітлено у працях К.Акамацу, С.Кумагаї, К.Коджима, Т.Озави. Ключові передумови ефективної імплементації іноземних технологій у національне господарство подано у концепціях ряду вчених: у частині нагромадження капіталу – С.Лалла і Р.Нарула; в частині абсорбційної здатності до інновацій – В.Кохена і Д.Левінталя; в частині розбудови національних інноваційних систем – К.Фрімена, Б.-А.Лундвалла.

Зазначені вище концепції знайшли своє відображення у наукових працях вітчизняних вчених в окремих комбінаціях. Через це питання поліаспектного впливу технологічних ресурсів ТНК на модернізаційні процеси приймаючих країн залишаються не до кін-

ця вивченими, а тому – дискусійними. Систематизація та поєднання здобутків зарубіжних авторів у цій сфері дозволить поглибити наукове розуміння місця та ролі іноземних технологій у розвитку національної економіки.

Метою статті є узагальнення поглядів різних авторів стосовно вибору механізмів здійснення трансферу технологій ТНК, впливу передачі технологій на розвиток економіки приймаючої країни та створення передумов для виникнення позитивних ефектів для економіки країни-реципієнта.

Виклад основного матеріалу. Науковий інтерес до діяльності ТНК в частині генерування, нагромадження, використання та реалізації технологій, а також їхнього впливу на техніко-економічні процеси приймаючої країни виник у 1960-х роках. У цей період протягом дванадцяти років під керівництвом Р.Вернона здійснювалася дослідницька робота в рамках Гарвардського проекту з вивчення діяльності багатонаціонального підприємства, результатом якого стало «поглиблення розуміння різних аспектів функціонування ТНК, кілька десятків докторських дисертацій та понад 200 статей у провідних наукових виданнях» [7, с.36]. Паралельно група вчених під керівництвом Дж.Даннінга в Університеті Редінга, Ч.Кіндлбергера – у Массачусетському технологічному інституті, Р.Кейвза – на Економічному факультеті Гарвардського університету здійснили низку наукових досліджень з вивчення проблем впливу діяльності ТНК, у першу чергу, на економічні системи, що формуються у країнах, які розвиваються. У той самий час, за словами Р.Вернона, гучні скандали з американською ІТТ Corporation та швейцарською Nestlé, через неконтрольовані наслідки їхньої діяльності, спонукали ООН прийняти резолюцію, яка закликала сформувати робочу групу, до складу якої увійшли видатні діячі науки, «з метою вивчення впливу ТНК на економічний розвиток та міжнародні відносини», та організувати координаційний центр в рамках ООН «для розвитку інститутів в умовах нового міжнародного економічного порядку» [8, с.52]. Відповідно до Декларації про встановлення нового економічного порядку ООН у 1974 р. визначено, що одним з його ключових принципів є «надання країнам, що розвиваються, доступу до досягнень сучасної науки і техніки та стимулювання передачі технологій і створення місцевої технології для процвітання цих країн у такій формі і відповідно до процедур, які відповідають їх економічному рівню розвитку» [9]. Все це дало поштовх для здійснення поліаспектних досліджень та за-

початкування створення загальної теорії ТНК, в основу якої покладено синтез раніше розроблених «автономних» наукових концепцій (які торкалися окремих проблемних питань організації ТНК та їхньої діяльності) і еkleктичної теорії ТНК Дж.Даннінга¹. Вченими, які брали участь у цих дослідженнях, доведено, що сучасна роль та функції ТНК у світовій економіці визначаються їхніми унікальними можливостями здійснювати управління на міжнародному рівні, масштабами діяльності, володінні та контролі 2/3 технологій у світі та розумінні глибини наслідків, які виникнуть в результаті ухвалених ними рішень.

Результати функціонування ТНК, особливо в частині створення, передачі і контролю над технологічними ресурсами, мають вплив на економічний розвиток інших країн, зокрема тих, що розвиваються. Дослідження цього впливу має спиратися на комплекс теоретичних та концептуальних положень, які дозволять отримати відповіді на такі чотири питання:

1. Що спонукає ТНК до реалізації технологічних ресурсів на зовнішніх ринках (теорії, які висвітлюють засади діяльності ТНК в частині трансферу технологій)?

2. Чим обумовлений вибір механізму міжнародного трансферу технологій ТНК (теорії, які пояснюють детермінанти / мотиви реалізації технологічних ресурсів ТНК на зовнішніх ринках)?

3. Який вплив має цей процес на економіку країни-реципієнта (теорії, які висвітлюють наслідки реалізації технологічних ресурсів ТНК на зовнішніх ринках)?

4. Які передумови ефективної імплементації технологій ТНК у національне господарство (концепції, які вказують підґрунтя, що сприяє залученню та освоєнню іноземних технологій)?

Відповідно до мети нашого дослідження, для пошуку відповідей на поставлені запитання слід спиратися на наступні концептуальні положення.

Питання 1. У рамках теорій міжнародної торгівлі починаючи з 1950-х років учені почали позиціонувати закордонне виробництво як замітник (субститут) експорту. З 1980-х років набула широкого поширення гіпотеза, що торгівля кількома факторами виробництва скоріше доповнює, ніж замінює торгівлю товарами. Дж.Маркусен пояснив це розбіжностями в існуючому технологіч-

¹ Основу своєї теорії ТНК Дж.Даннінг сформулював ще у 1958 р., проте у 1976 р. він доповнив її положеннями канадського вченого С.Хаймера, назвавши її еkleктичною.

ному рівні між країнами та зазначив: кожна країна імпортує той фактор виробництва, який інтенсивно використовується в галузі, де вона має технологічні переваги. Створивши модель взаємодоповнюваності міжнародної торгівлі та іноземних інвестицій, вчений довів, що вільна міжнародна торгівля є передумовою для ПІІ, які ТНК спрямовують у більш продуктивні галузі та створюють додаткові передумови для розширення міжнародної торгівлі. Дж.Маркусен вказав, що підґрунтям перетворення фірми на багатонаціональну компанію є володіння заснованим на знаннях активом (*knowledge-based asset*), який забезпечує його вартість або якісні переваги, що можуть бути адаптовані і використані у декількох місцях [10]. Виходячи з цього, прямі іноземні інвестиції (ПІІ) є основним каналом передачі технологій, який формує їхню конкурентоспроможність у глобальному масштабі.

У рамках неокласичних традицій забезпеченості факторами виробництва К.Коджима запропонував «макроекономічний підхід» [11]. У своїй теорії вчений обґрунтовує зв'язок між ПІІ та міжнародною торгівлею і, відповідно до цього, поділяє ПІІ на «проторговельні» та «анти-торговельні». До перших належать ПІІ у видобувній галузі, а також трудомісткі галузі переробної промисловості; до другої – інвестиції, пов'язані з виходом інвесторів на ринки принципово нових товарів. К.Коджима, спираючись в процесі аналізу на показники інвестицій компаній США на нових олігополістичних ринках, виявив, що антиторговельні ПІІ переміщуються з галузей з високими конкурентними перевагами в країні походження капіталу до країн, де аналогічні галузі розвинені слабо, з метою захоплення ринків. Вчений у такий спосіб вказав на необхідність контролю над темпами росту та обсягом ПІІ, оскільки їх «суперприсутність» – занадто швидкий приплив інвестицій та надмірна промислова концентрація – можуть загальмувати і навіть звести нанівець позитивний ефект від ПІІ для обох партнерів [11, с.94].

Засади діяльності ТНК щодо перенесення ресурсів в інші країни обґрунтовують також теорії фірм, які частково спираються на фактори виробництва та орієнтуються на роль інновацій та транскордонного поширення знань. Ключова з них – парадигма циклу міжнародного виробництва товару. В.Вернон і М.Уеллс, імовірно, мають найвагомий внесок у її становлення та розвиток [12]. Оригінальність концепції полягає в комбінуванні елементів міжнародної економіки (торгівля між країнами та причини переміщення

цілих галузей) з теорією маркетингу (крива життєвого циклу товару). Згідно з цією теорією цикл життя товару і відповідна зміна витрат спонукає ТНК до вибору рішення: виробляти товар «вдома», експортувати його, або переносити виробництво на іноземні ринки. Життєвий цикл товару має три основні фази: інновація, зрілість і масове виробництво (стандартизація). Інноваційні компанії можуть користуватися тимчасовою монополією на ринках у період впровадження нового товару, що дозволяє їм покривати частину витрат на інвестування в ДіР і маркетинг. Коли товар вступає в другу і третю фази свого життєвого циклу, з метою досягнення конкурентоспроможності компанія вимушена застосовувати стратегію інтернаціоналізації (*internationalization*), організовуючи власні закордонні філії чи дочірні компанії. Експортування починається, коли товар втрачає свою ринкову новизну, досягаючи фази зрілості. На етапі стандартизації перевага надається ПІІ, щоб зберегти лідерство і з перспективою в подальшому реекспортувати його на ринок, де він з'явився вперше [13, с.25–26].

Засади реалізації технологічних ресурсів ТНК на зовнішніх ринках пояснюють теорії і концепції, в основу яких покладено тезу про недосконалість ринку та теорію організації. В рамках теорії монополістичної конкуренції дослідження діяльності ТНК здійснив Ш.Хаймер [14], який застосував принципово новий підхід до аналізу перенесення виробництва та технологічних активів ТНК в інші країни. (Робота Ш.Хаймера була проігнорована, доки К.Кіндлбергер не опублікував свої дослідження). Ш.Хаймер побудував свою гіпотезу на основі теорії промислової організації (а не торгових потоків), зокрема, здобутків основоположника гарвардської традиції в теорії організації промисловості Дж.Бейна. Здобутки Ш.Хаймера заклали основу теорії монополістичних переваг. Вчений вказує, що якщо ТНК не мають специфічних компетенцій чи технологічних переваг, потоки інвестицій за кордон є для них невигідними.

Послідовник Ш.Хаймера К.Кіндлбергер зазначає, що «для процвітання прямих інвестицій повинні існувати недосконалі ринки товарів і факторів, включаючи передові технології, або повинно бути хоча б часткове втручання уряду держави у діяльність фірм, які ділять ринок» [15, с.13]. Серед переваг, що є відхиленням від принципу досконалої конкуренції, вчений виділив переваги на ринках факторів виробництва у вигляді запатентованих знань та технологій.

Аналіз концепції недосконалого ринку Хаймера-Кіндлбергера показав, що ТНК, завдяки монопольному володінню технологічними ресурсами, маркетинговим та управлінським навичкам, а також привілейованому доступу до ринків капіталу, здатні через транснаціоналізацію виробництва передавати технології приймаючій країні, долаючи різні бар'єри, що відділяють ринки. Таким чином ТНК інтерналізує (*internalization*), або «заміщує» провали ринку через ПІІ. Концепція Хаймера-Кіндлбергера зробила значний внесок у розуміння детермінант міжнародних потоків технологічних ресурсів ТНК і створила підґрунтя для розроблення теорії інтерналізації².

Створення теорії інтерналізації як цілісної парадигми міжнародного виробництва пов'язують з іменами П.Баклі і М.Кассоном. Вони не просто доповнили здобутки попередників, а перефокусували дослідження. Спираючись на теорію фірм, започатковану Коасом у 1937 р.³, а також парадигму ринкової ієрархії Вільямсона 1975 р., вони запропонували розглядати фірму як альтернативну ринкам інституцію. Їхня теорія «розглядає ТНК як особливий випадок багатозаводської фірми» [16, с.36].

П.Баклі і М.Кассон пояснюють, що фірми, намагаючись скоротити трансакційні витрати, «інтерналізують» все більшу кількість трансакцій, звужуючи тим самим межі ринкового обміну, перетворюючись на потужні ТНК, які використовують ПІІ для здійснення операцій по всьому світу в рамках єдиної власності, контролю та управління. Здійснення угод між підрозділами однієї компанії дозволяє уникнути великих трансакційних і операційних витрат, адже у них немає необхідності купувати сировину, матеріали та напівфабрикати у місцевих постачальників. Вміння інтерналізувати управлінський і маркетинговий досвід, технологічні знання та ноу-хау дає можливість компанії замінити ринкову взаємодію «альтернативою» – внутрішньою структурою. Таким чином, теорія інтерналізації пояснює випадки, коли технологічні ресурси ТНК проникають до країни з недосконалим ринком.

² Суть теорії інтерналізації полягає в тому, що ТНК замінює ринкові трансакції своїми внутрішньо корпоративними трансакціями, за рахунок чого отримується економія на трансакційних витратах.

³ Піонерне теоретичне дослідження Коаса щодо інтерналізації операційних витрат присвячене конкурентним перевагам вертикально інтегрованих ділових організацій.

На особливості замкнутого внутрішньо-фірмового ринку вказав також К.Кіндлбергер, зазначивши, що він створюється завдяки зарубіжним інвестиціям в організацію інтернаціонального комплексу фірми, всередині якого відбувається міждержавне переміщення ресурсів. Наявність цього внутрішнього каналу, за яким відбувається міжнародний трансфер технологічних ресурсів ТНК, дозволяє уникати митних, податкових та інших бар'єрів, а також ослабити вплив конкуренції з боку зовнішнього, відкритого ринку.

П.Мегі, під впливом теорії життєвого циклу продукту В.Вернона, а також робіт Ш.Хаймера, визначив технологію як головний актив ТНК та ввів у науковий обіг поняття «цикл промислової технології». Він стверджував, що стимули фірми для інтерналізації ринку технології змінюються протягом часу. Розробивши нові технології, ТНК, скоріш за все, будуть схильні їх інтерналізувати. П.Мегі започаткував теорію можливості привласнення (appropriability) [17]. Вона викриває конфлікт між інноваторами та емуляторами (імітаторами) нових технологій. Якщо можливість привласнення є «високою» і новатори можуть легко захистити свої прибутки, складні технології і відкриття передаються по всьому світу через філії новатора. І навпаки, якщо можливість привласнення «низька», ТНК вважають менш вигідним створювати прості технології та розробляти ідеї для потреб ринку. Тобто ця теорія пояснює обмежену роль ТНК у створенні простих продуктів та технологічних процесів, які мають важливе значення для країн, що розвиваються.

Отже, основою рішень ТНК щодо переміщення технологічних ресурсів на зовнішні ринки є можливості вільної торгівлі, фаза життєвого циклу товару, специфічні щодо фірми компетенції та технологічні переваги.

Питання 2. Вибір механізмів трансферу технологій ТНК обумовлений мотивами та стратегіями, що реалізуються ТНК. Ключовим науковим напрямом у дослідженні цих питань стала OLI-парадигма міжнародного виробництва, запропонована Дж.Даннінгом [18]. Дж.Даннінг об'єднав кілька автономних теорій міжнародної економіки в одному підході, а також три основні аспекти ведення бізнесу на ринках зарубіжних країн: експорту, ПІІ та ліцензування. Відповідно до цієї теорії, в будь-який момент часу обсяг іноземних активів, наявний і контрольований ТНК, визначається трьома об'єктивними складовими:

– природою та набором специфічних переваг володіння власністю (або конкурентних переваг) для іноземних інвесторів, особ-

ливо порівняно з національними операторами – О-переваги (розмір компанії та її позиція на місцевому та зовнішніх ринках, менеджмент, ноу-хау, технології, торговельні марки, маркетинг тощо);

– природою і набором місцевих факторів і ринків, що пропонуються окремими країнами іноземним інвесторам – L-переваги, що додає ваги вже існуючим конкурентним перевагам (захист від коливань ринку та можливість контролю над активами);

– рівнем, до якого компанії можуть бути інтерналізовані – I-переваги, тобто контролювати власні конкурентні переваги, а не переносити і не пропонувати їх закордонним фірмам, наприклад, через експорт або ліцензування (географічний розподіл ресурсів і ринків, конкуренція на ринку ресурсів, політична стабільність, політичний лібералізм, стабільна правова система, розвинена інфраструктура тощо).

ТНК обирає механізм трансферу технологічних ресурсів до інших країн відповідно наявним перевагам. Ліцензійні угоди є менш дорогою формою інтернаціоналізації та укладаються, переважно, за умов переваг володіння. Якщо до них додаються переваги інтерналізації, ТНК інвестує більше капіталу на зовнішні ринки за рахунок експорту. Найбільш капіталомістким варіантом є ПІІ. Передумовою цього каналу, окрім зазначених вище, є переваги розміщення (табл. 1).

Таблиця 1

Вибір форми міжнародного трансферу технологій ТНК, залежно від категорії переваг

		Категорії переваг		
		Володіння	Інтерналізації	Розміщення
Механізм трансферу технологій	Ліцензування	Так	Ні	Ні
	Експорт	Так	Так	Ні
	ПІІ	Так	Так	Так

Джерело: складено на основі: Rugman A.M. Inside the multinationals 25th anniversary edition : the economics of internal markets. – London : Palgrave Macmillan, 2006. – 164 p.

Водночас, важливим фактором в ухваленні рішення щодо механізму реалізації технології є характерні риси й властивості самої технології (складність, новизна, тип тощо). Чим новіша і складніша технологія, чим вища її цінність та унікальність, тим імовірніше її рух відбуватиметься у внутріфірмових межах.

А.Ругман, дослідивши вибір ТНК між експортом, ПІІ та ліцензуванням дійшов висновку, що ліцензування матиме місце переважно у високорозвинених галузях і тому, стратегія обслуговування зовнішнього ринку буде виглядати так: експорт – ПІІ – ліцензування. На його думку, зростання стандартизованих продуктів та ефективне державне управління спонукають ТНК використовувати неемісійні форми міжнародного трансферу технологій, такі як: ліцензування та створення спільних підприємств [20, с.74]. Таким чином, більш ефективне державне регулювання скорочує витрати ТНК на ліцензування, збільшуючи привабливість цього каналу залучення технологій на будь-якій стадії зрілості товару.

Оскільки компанії починають свою діяльність за кордоном завдяки перевагам наявних у них активів, Дж.Даннінг увів у науковий обіг термін «експлуатація наявних активів» (*asset exploiting*). Зміст його концепції полягає в тому, що технологія, розроблена в материнській компанії, є провідником для створення нових зарубіжних філій, які, своєю чергою, мають здійснити внесок в експлуатацію цієї технології на зовнішньому ринку.

Наприкінці 1980-х років Х.-Ч.Мун у результаті дослідження діяльності південно-корейських ТНК запропонував теорію дисбалансів, в якій, поряд з традиційним аналізом переваг (*advantages*), якими володіє фірма, виокремлюються нетрадиційні ПІІ, коли компанія починає виходити на зовнішні ринки через наявні в неї «недоліки» (*disadvantages*) [21]. Х.-Ч.Мун виокремив категорію стратегій ТНК, пов'язану не з експлуатацією наявних, а з додаванням нових активів (*asset augmenting*). Х.-Ч.Мун і його колеги довели, що фірма може здійснювати ПІІ з метою встановлення контролю над розташованими в передових країнах лабораторіями заради підвищення конкурентоспроможності своєї продукції, оскільки у себе на батьківщині проводити якісні ДіР не має можливості через відсутність фахівців та відповідних наукових шкіл. Ця концепція є особливо важливою для розуміння експансії ТНК із країн, що розвиваються. Будучи новачками в глобальній економіці, вони прагнуть збільшити свою конкурентоспроможність і стати глобальними гравцями, придбавши весь необхідний набір конкурентних переваг.

У сучасній теорії ТНК велика увага приділяється виявленню мотивації фірми до інтернаціоналізації залежно від наявних переваг. Дж.Даннінг опрацював та розширив таксономію інтернаціоналізації діяльності ТНК, раніше запропоновану Берманом, та з'єднав її з параметрами OLI, поліпшивши свою еkleктичну пара-

дигму [22]. Це дозволило визначити ключові мотиви інвестицій ТНК. Їх розуміння дозволяє встановити мотиви трансферу технологічних ресурсів ТНК в інші країни та оцінити можливі наслідки.

Ринково-орієнтовані ПІІ (*market-seeking*) здійснюють ТНК на ринки, що раніше обслуговувалися за рахунок експортних поставок; у закриті ринки, захищені імпорнтними тарифами або іншими бар'єрами; в регіони своїх клієнтів; з метою адаптації товарів до місцевих ринків і особливостей.

Ресурсо-орієнтовані ПІІ (*resource-seeking*) це придбання рідкісних і специфічних ресурсів за нижчою ціною, ніж можна було б отримати в країні розташування ТНК. Головний мотив здійснення ПІІ відповідно до цієї стратегії – мінімізація витрат на виробництво, забезпечення поставок природних ресурсів і підтримка стійкої конкурентоспроможності. Цю стратегію поділяють на три підгрупи: пошук фізичних ресурсів (*physical resource seeking*), зокрема, мінеральних, енергетичних, сировинних матеріалів тощо), пошук робочої сили (*labor seeking*) та пошук знання (*knowledge seeking*), технологій, навичок управління, досвіду маркетингу тощо.

ПІІ, орієнтовані на збільшення економічної ефективності (*efficiency-seeking FDI*), ТНК здійснюють з метою зниження витрат та оптимізації процесів. Для їх здійснення повинні існувати такі умови у приймаючій країні: низька вартість некваліфікованої і кваліфікованої праці; вартість ресурсів і робочої сили з поправкою на продуктивність; інші витрати, наприклад, транспорт та зв'язок; угоди регіональної інтеграції (міжнародний поділ праці).

Стратегічно-орієнтовані ПІІ (*strategic asset-seeking FDI*) реалізують ТНК з метою досягнення довгострокових стратегічних цілей (збереження та примноження їхніх активів). Мотиви цієї стратегії – зміцнити свої глобальні конкурентні позиції і послабити конкурентів шляхом придбання існуючого портфелю активів фірм.

В останні роки поширився феномен інтернаціоналізації ДіР в рамках ТНК, що дозволяє донору оптимізувати витрати, мобілізувати людські та інші ресурси, а реципієнту – скористатися зарубіжними технологіями. Р.Нарула і Дж.Даннінг зазначають, що ступінь інтернаціоналізації ДіР, хоча і залишається невеликим, порівняно з товарами, тим не менше спостерігається певна позитивна тенденція, однією з причин якої є різке зростання діяльності з пошуку стратегічних активів через ПІІ [23].

П.Патель і М.Вега, Ле Бас і С'єрра [24] вивчали стратегії ТНК щодо міжнародного розміщення їхньої діяльності, заснованої на

знаннях, використовуючи матрицю сильних і слабких сторін фірми щодо здійснення ПІІ в науково-дослідні розробки, на базі технологічних профілів материнської та приймаючої країни. Серед інших було виділено технологічно-орієнтовані прямі іноземні інвестиції в ДіР (*technology-seeking*). Цей тип стратегії спрямований компенсувати країні-базування ТНК слабкі сторони в певній технологічній області, вибравши приймаючу країну з продемонстрованими сильними позиціями в необхідних технологіях. Вчені запропонували кваліфікувати таку стратегію як «ПІІ, що експлуатують приймаючу країну» (*host country-exploiting FDI*). Останні дослідження показують, що країна-реципієнт поряд із зисками від залучення технологій через інтернаціоналізацію ДіР в рамках прямих іноземних інвестицій ТНК, може отримати й негативні наслідки, зокрема такі: скорочення масштабів здійснення національних науково-технологічних робіт, витіснення на ринку праці та технологічну залежність [25].

Окремий напрям дослідження міжнародних потоків технологій у контексті міжнародної діяльності ТНК запропонований Скандинавською школою. Він отримав назву «Уппсала» (*Uppsala*)⁴. Модель інтернаціоналізації бізнесу Уппсала припускає, що компанія поступово збільшує свою присутність за кордоном. Фірма починає свої зарубіжні операції з експорту і поступово рухається у напрямі більш інтенсивних, технологічних операційних моделей. Виходячи з позиції прибічників цієї концепції можна зробити висновок, що *ТНК у специфічному середовищі приймаючої країни протягом тривалого часу накопичуючи знання (комбінуючи власні знання із знаннями про місцеві ринки), послідовно збільшують свої інвестиційні зобов'язання на місцевих ринках та з часом посилюють технологічну складову. Тобто перенесення ресурсів ТНК в економіку приймаючої країни є еволюційним процесом, а вибір механізму трансферу технологій, як: ПІІ, експорт, ліцензування, обумовлюється не лише зміною стратегії ТНК, а й технологічним розвитком країни-реципієнта.*

Питання 3. До теорій, які аналізують вплив технологій ТНК на економіку приймаючої країни, належить узагальнена теорія економічного розвитку, що отримала назву теорії «гусиного клину». К.Акамацу на прикладі промисловості Японії виявив, що країни, які розвиваються, досягають технологічного та економічного роз-

⁴ Назва моделі «Уппсала» (*Uppsala*) обумовлена походженням місця розташування Упсальського університету (Швеція).

витку через поетапну індустріалізацію власних економік, що відбувається за такими стадіями: імпорт, місцеве виробництво, експорт [26, с.12–15]. Ця послідовність має такі особливості:

1. Товари народного споживання імпортується країною, що розвивається, з відкритою економікою, а експортуються низькотехнологічні товари або сировина.

2. Внутрішнє виробництво імпортованих товарів починає поступово розвиватися за рахунок наявності внутрішнього ринку, сформованого імпортом. Цей процес супроводжується ростом національної свідомості до економічної незалежності, протекційної політики держави щодо підтримки галузей, що зароджуються. Імпорт низькотехнологічних споживчих товарів скорочується. Для розвитку внутрішнього виробництва споживчих товарів країна починає імпортувати більш капіталомісткі товари.

3. Внутрішнє виробництво споживчих товарів розвинене і конкурентоспроможне настільки, що надлишки виробництва починають експортуватися. На цьому етапі країна переходить у фазу зростання експорту.

4. Країна поступово скорочує експорт низькотехнологічних споживчих товарів на користь більш капіталомістких. Виробництво споживчих товарів країна поступово починає розміщувати в менш розвинених країнах.

Через ці етапи К.Акамацу показав, що в умовах міжнародної торгівлі розвинені країни спеціалізуються на виробництві капіталомістких товарів, тоді як різниця в оплаті праці між розвиненими країнами і тими, що розвиваються, робить імпорт споживчих товарів з менш розвинених країн вигідним.

Спостерігаючи за декількома галузями Японії з 1870 р. до початку Другої світової війни, К.Акамацу побачив, що зазначений процес приймає форму трикутника небезпідставно, або форму гусиного клину, що летить, і графічно це представлено в наступному вигляді (рис. 1).

Модель «гусиного клину» К.Акамацу застосував для пояснення індустріалізації менш розвинених країн за рахунок поступового перетворення імпортованих товарних позицій в експортні. Він пояснював, що в умовах міжнародної торгівлі індустріалізація менш розвинених країн проходить по такому ж принципу – поступово від сировинних товарів до більш технологічних за рахунок технологічного надолуження на базі зростання частки імпорту капіталомістких товарів. Цю ж модель він застосовує для пояснення

наздоганяючого розвитку країн: менш розвинені країни йдуть шляхом індустріалізації за країнами зі сформованими високо-технологічними галузями в порядку гусей, що летять, де «провідним гусаком» є розвинена країна. При цьому К.Акамацу зазначає, що країни не обов'язково розвиваються з однією швидкістю, не виключено, що деякі країни надовго застрягають у статусі відстаючих, тоді як іншим (наприклад, Японії) вдається досить швидко зрівняти структуру своєї економіки з економіками розвинутих країн.

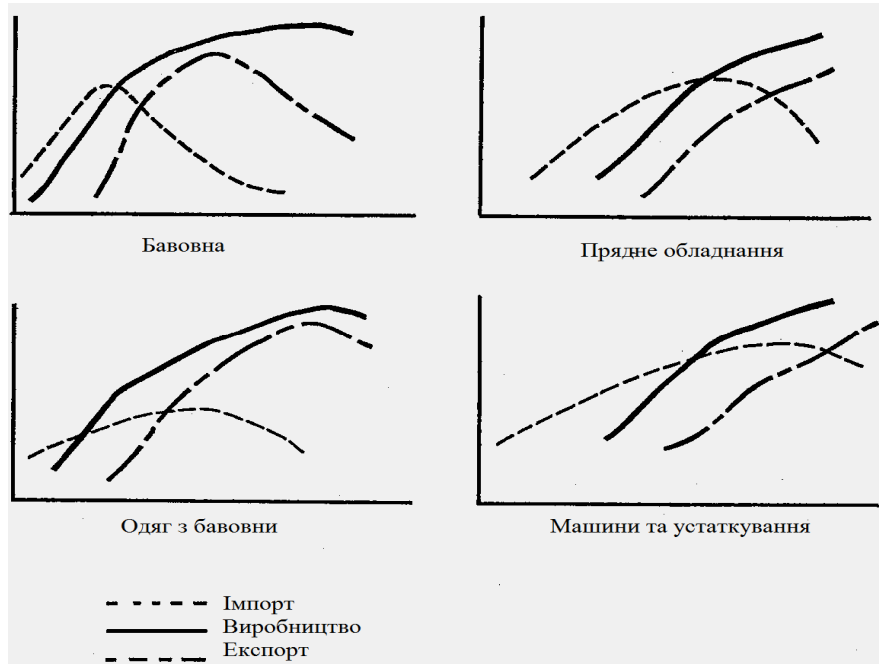

Рис.1. Модель «гусиного клину»

Джерело: Satoru Kumagai A Journey Through the Secret History of the Flying Geese Model, IDE Discussion Paper. – № 158. – 2008. – С. 12.

С.Кумагаї у роботі «Подорож по таємній історії моделі гусей, що летять» вказує на те, що для кожного регіону існує своя провідна країна: є група країн, де Америка очолює «гусиний клин», Англія і Німеччина – ведуть регіон Західної Європи, а є регіон, де провідну роль відіграє Японія. Він визначив коло країн, що відно-

сяться до «клину» Японії [27] і саме ця модель регіонального розвитку визнається як парадигма «гусиного клину» (рис. 2).

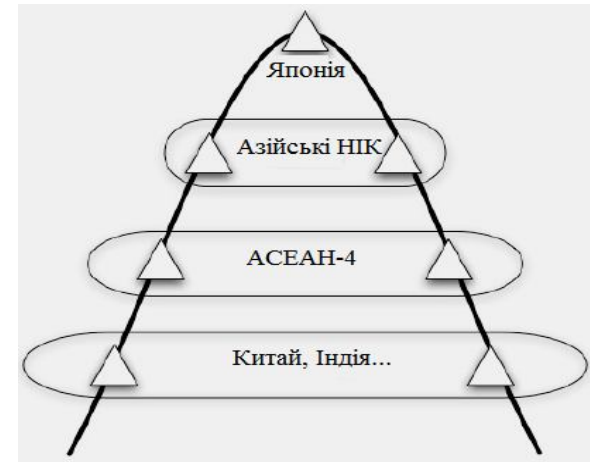

Рис.2. Модель регіонального економічного розвитку «гусиного клину»
 Джерело: Kojima Kiyoshi. The «flying geese» model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications // Journal of Asian Economics. – № 11. – 2000. – С. 6.

Узагальнюючи модель К.Акамацу відносно країн, що розвиваються, можна сказати, що країна за рахунок нарощування експортного потенціалу поступово починає накопичувати резерви капіталу і підвищувати кваліфікацію робочої сили. Це приводить до поетапної індустріалізації промисловості та зростання капіталомістких галузей. Саме здійснення індустріалізації за рахунок розбудови національного потенціалу К.Акамацу вважає основним елементом зниження залежності від ТНК розвинених країн.

Учні К.Акамацу доповнили модель аналізом ролі нагромадження капіталу, навчанням у процесі роботи (learning-by-doing), роллю ТНК і прямих іноземних інвестицій. К.Коджима представив її в таких вимірах: 1) раціоналізація виробництва – послідовний перехід від простих товарів до складних (від виробництва бавовняних до виробництва синтетичних волокон) – зростання доданої вартості, підвищення продуктивності; 2) диверсифікація виробництва – послідовна поява нових індустрій від виробництва спо-

живчих товарів до капіталомістких (від текстилю до сталі і далі до автомобілів) і розвиток експортного потенціалу [28].

За переконанням К.Коджими, модернізація та зростання національної економіки відбувається на базі вказаних вище процесів, котрі є альтернативними і неможливими для одночасного їхнього застосування в умовах обмеженості капіталу і людських ресурсів. Вчений пояснює, що диверсифікація економіки відбувається за рахунок нагромадження капіталу і переходу від трудомістких до капіталомістких галузей. Автор обґрунтовує, що в Японії спочатку зусилля були спрямовані на диверсифікацію галузей економіки шляхом створення нових ключових індустрій, а потім розпочався етап раціоналізації в цих галузях. Почергове просування диверсифікації та раціоналізації приводить до зростання виробництва і торговельної експансії. Приплив ПІІ, а з ними трансфер технологій надає цьому процесу більший імпульс у країнах, що розвиваються. Саме через фактор ПІІ К.Коджима пояснює регіональну трансмісію четвертої фази первинної моделі К.Акамацу: випереджальна країна в умовах зростання доходу втрачає перевагу у витратах на оплату праці і починає організовувати виробництва у менш розвинених країнах, передаючи технології та управлінські навички. Таким чином, менш розвинена країна задовольняє за рахунок виробництва товарів внутрішній і зовнішній попит, і частина її експорту прямує у вигляді зворотного імпорту в розвинену країну, тоді як експорт капіталомістких товарів розвиненої країни продовжує зростати.

Відповідно до положень К.Коджими, ПІІ стимулюють вдосконалення виробничого процесу, та загалом формують основу для покращення інвестиційного клімату в країні. Саме «про-торговельні» інвестиції, як зазначає К.Коджима, дозволяють здійснювати передачу технологічного досвіду від однієї країни до іншої, втілюючи модель «гусиного клину» у життя. У випадку з регіоном Східної Азії передача досвіду відбувалася від Японії до Південної Кореї і Тайваню.

Незважаючи на те, що модель К.Акамацу концентрується безпосередньо на технологічному надолужуванні, вона має багато спільного з моделлю Р.Вернона, що зосереджується на продукті. К.Акамацу бачить демонстраційні ефекти від торгівлі (коли місцеві фірми освоюють технології ТНК шляхом їхньої імітації чи несанкціонованого розкриття секретів іноземної технології), що є наслідком імпорту товарів промислового призначення як найбільш домінуючий канал передачі технології до приймаючої країни. Вод-

ночас, К.Акамацу не подає будь-якого системного аналізу ролі великих фірм (як це було зроблено Р.Верноном) у поясненні економічним піднесенням промислової діяльності, а також не враховує роль держави щодо подолання зовнішніх загроз. Також К.Акамацу не торкається питання, чи може початися промислове виробництво імпортової продукції за рахунок місцевого капіталу, як у Японії і нових індустріальних країн (НІК) першої хвилі (крім Сінгапуру, і в меншій мірі в Гонконзі) або переважно за рахунок іноземних інвестицій як у другому ешелоні НІК, або в результаті поєднання обох джерел.

Подальше поглиблене розроблення моделі «гусиного клину» здійснювалося вченими з появою ТНК. ЮНКТАД в «Доповіді про світові інвестиції за 1995 р.» наводить здобутки іншого учня К.Акамацу – Т.Озави щодо ролі корпорацій у цій моделі технологічного розвитку [29, с.285]. Вчений встановив, що присутність ТНК прискорює часовий період моделі за рахунок виключення фази імпорту, в результаті чого приймаюча країна може відразу налагодити виробництво та експорт товару без тимчасових втрат на послідовний розвиток (рис. 3–4). Як зазначено в доповіді, Японія, Південна Корея, Тайвань у процесі розвитку окремих галузей значною мірою покладалися на іноземні ТНК, а пізніше почали створювати свої ТНК. При цьому, особливістю всіх успішних країн Східної Азії є здатність перебувати в процесі постійної трансформації за рахунок спроможності залучати інвестиції і технології, вміти імітувати та навчатися на досвіді розвинених країн, у тому числі, через цілеспрямовану індустріальну політику держави. Сучасна парадигма «гусиного клину» підтверджує, що ТНК є найважливішим каналом для передачі технологій. Т.Озава називає ці фірми «агентами з повторного використання порівняльних переваг» (*agents of comparative-advantage recycling*) [30]. Вчений також визнає, що поряд з ПІІ неакціонерні форми співпраці з ТНК, в тому числі, ліцензування і субпідряд та інші механізми, мають розглядатися як важливі канали передачі технологій. С.Окіта вважає, що в найбільш узагальненому вигляді модель «гусиного клину» може бути проілюстрована таким чином (рис.5). Пояснення рис. 5 таке: по напрямку 1 показаний процес диверсифікації економіки, у напрямку 2 – передача технологій, у напрямку 3 – спеціалізація країн в залежності від рівня індустріального розвитку від впливом іноземних технологій.

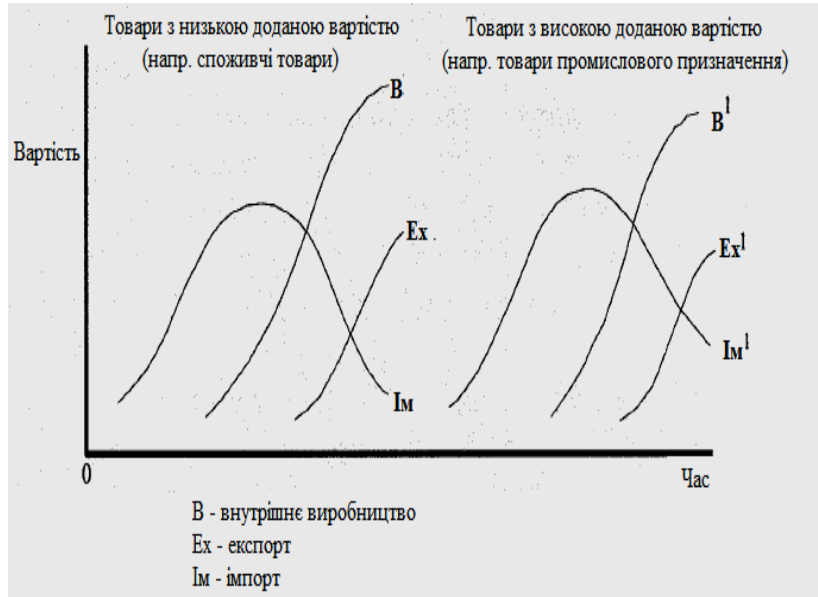

Рис.3. Основоположна модель промислового зростання Акамацу

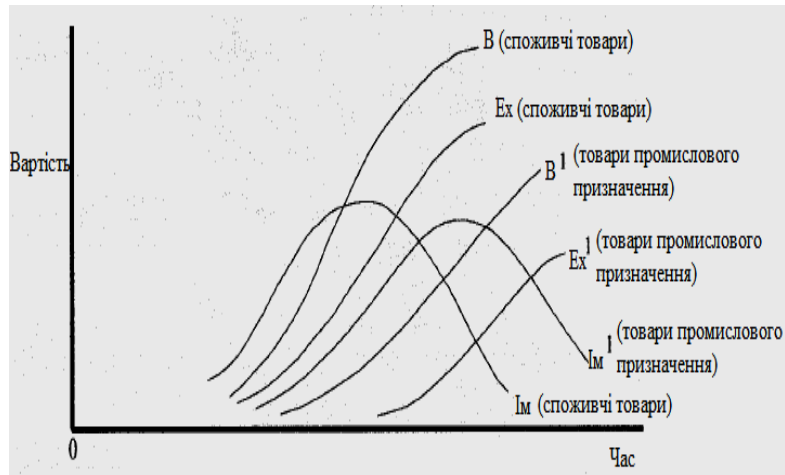

Рис.4. ТНК разом з місцевим управлінням зростання нової індустрії (зростання, що стиснуто часом)
Джерело : Ozawa T. Foreign Direct Investment and Economic Development / T. Ozawa // Transnational Corporations. – 1992. – № 1. – С. 259.

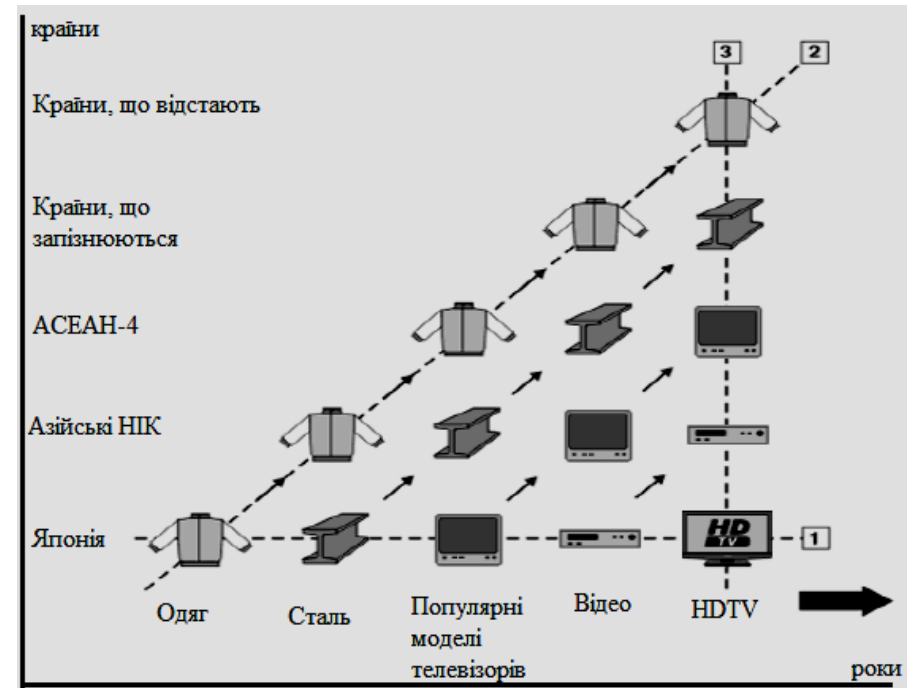

Рис.5. Ілюстрація послідовної структурної трансформації країн Східної Азії
Джерело : Hart-Landsberg M., Burkett P. Contradictions of Capitalist Industrialization in East Asia: A Critique of «Flying Geese» Theories of Development // Economic Geography, 1998. – Vol.74, No.2. – P. 87–110.

Модель «гусиного клину» визнається академічною спільнотою, проте існує критика цієї моделі. На думку дослідників [32], політика Японії щодо розподілу виробництва на регіональному рівні створює передумови для «спустошення» економіки безпосередньо Японії і створення конкурентного тиску в економічному та соціальному плані на робітників. Так протягом 90-х років минулого століття в Японії спостерігався високий рівень безробіття, така ситуація на ринку праці створює постійний стрес працівникам і напруженість у суспільстві. При цьому, процес розподілу виробництва в регіоні відбувається на базі вертикальної ієрархії шляхом інкорпорування потенційних конкурентів і максимізації прибутку основного власника нової технології. В умовах домінування зов-

нішнього капіталу торгівля між країнами регіону набуває колоніальної форми: наприклад, у торгівлі між Японією і Тайландом, перша експортує товари виробничого призначення, а Тайланд – сировинні товари, при цьому, в останньому випадку індустріалізація призвела до згубних екологічних наслідків (забруднення повітря, виснаження водних ресурсів).

Для виявлення негативних наслідків від діяльності ТНК для приймаючої країни Кумар Прадхан проаналізував зв'язок між ПІІ, зростанням і внутрішніми інвестиціями за даними 107 країн, що розвиваються. Вони довели, що іноземні інвестиції витісняють внутрішні інвестиції [33]. Окремі автори вказують на заміщення або витіснення (*crowding out*) менш ефективних національних компаній, що призводить до перерозподілу внутрішніх ресурсів між різними за прибутковістю компаніями. На думку фахівців ОЕСР це відбувається через низьку абсорбційну здатність країни до інновацій [34]. Є роботи, де виявлено практику ТНК щодо здійснення ДіР в країні базування та обмеження проведення ДіР зарубіжними філіями, а також обмеження зав'язків із науковими установами національних інноваційних систем приймаючої країни. Діяльність ТНК у країнах, що розвиваються, може впливати на збільшення технологічної залежності, або на зменшення регіонального технологічного потенціалу.

Питання 4. Серед теорій, що характеризують передумови ефективного залучення технологій через ПІІ та його впливу на економіку приймаючої країни в рамках концепцій міжнародної торгівлі – теорія шляху інвестиційного розвитку. Основні елементи цієї теорії були сформульовані Дж.Даннінгом у 1981 р., далі вони удосконалювалися автором спільно з Р.Нарула [13, с.38–40]. Залучення ПІІ відбувається в п'ять стадій і характеризується залежністю ПІІ від рівня розвитку країни-донора. Країни з трудомісткими, низькотехнологічними виробництвами, де переважають галузі добувної промисловості є імпортерами ПІІ. Коли вони починають розвивати капіталомістке виробництво і рухатися в напрямку інноваційного розвитку, імпорт ПІІ до цих країн посилюється (2-га стадія). Якщо цей процес доповнюється орієнтацією на експорт, країна сама починає експортувати ПІІ (3-я стадія). Остання, (5-а стадія) реалізується, коли імпорт та експорт ПІІ фактично збалансовані, що характерно для найбільш розвинених країн, які володіють усім набором переваг (O, I, L), що забезпечують їм світове лідерство в капіталомістких і високотехнологічних секторах. Теорія Діннінга-Нарула припускає, що компанії мають тенденцію

розміщувати ПІІ на ринках з більш низьким співвідношенням ВВП на душу населення, ніж в країні базування ТНК, поки менш розвинені країни не досягнуть п'ятої фази.

Положення цієї теорії можуть значною мірою пояснити роль уряду в еволюції конкурентоспроможності національних підприємств та країни як території для розміщення промислового виробництва. Водночас теорія актуалізує двосторонній зв'язок між залученням технологій через ПІІ та посиленням переваг розміщення економіки приймаючої країни.

Питання нарощування переваг розміщення значною мірою пов'язані з концепціями нагромадження капіталу. С.Лалл і Р.Нарула вказують, що зусилля країни з нагромадження капіталу є не лише передумовою структурних перетворень, але й залучення ПІІ. Основний парадокс, на думку вчених, полягає в тому, що при слабкому місцевому потенціалі індустріалізація має бути більш залежною від прямих іноземних інвестицій. Однак ПІІ не спроможні впливати на розвиток промисловості за відсутності місцевих потужностей [35, с.457]. Емпіричні дослідження довели, що збільшення внутрішніх капіталовкладень сприяє нарощуванню імпорту технологій. Отже, зусилля національної економіки (в числі яких адекватні витрати на додатковий фізичний капітал чи витрати на імплементацію іноземних технологій до місцевих умов) надають стимули для економіки з метою залучення іноземних прогресивних технологій.

Поряд із нагромадженням капіталу, серед чинників посилення ефекту від залучення технологічних ресурсів ТНК, значну увагу приділяють потенціалу країни щодо освоєння нових знань. Відповідно до концепції абсорбційної здатності до інновацій В.Кохена і Д.Левінталя [36], спроможність розпізнавати й усвідомлювати цінність нової інформації, асимілювати й використовувати знання із середовища, обумовлює успішне залучення іноземних технологій та ефективність їх освоєння у національному виробництві. Виходячи з цього, використання технологічних ресурсів ТНК як важеля інвестиційно-інноваційної модернізації вимагає посилення абсорбційної здатності до інновацій як на мікро- так і на макрорівні.

У значній мірі абсорбційна здатність країни обумовлює її інноваційний розвиток, що забезпечує модернізацію через нову комбінацію факторів виробництва, а також отримання додаткової вартості. Й.Шумпетер обґрунтував теорію «креативної деструкції» як процесу абсолютної трансформації економіки внаслідок поєднан-

ня знань з новаторськими процесами. Концепції національних інноваційних систем К.Фрімена, Б.-А.Лундвалла, Р.Нельсона розкривають ключові засади створення та поширення технологій, а також їх імплементації в модернізаційні процеси економіки. Ці концепції пояснюють, що перешкодою успішного набуття знань, їх поширення та використання у виробничому секторі є нерозвиненість інноваційної системи приймаючої країни та розрізненість її інституцій, відсутність координації суб'єктів інноваційної діяльності нечіткими орієнтирами, неефективністю (чи відсутністю) структури, котра відповідає за управління інноваціями на національному рівні з компетентним персоналом і видимою політичною підтримкою. Слабкі рамкові умови (фінансове середовище, підприємництво, ринки факторів, стимули), матеріальна та нематеріальна інфраструктура (венчурний капітал, захист прав інтелектуальної власності, запровадження норм і стандартів, фізична інфраструктура) також перешкоджають залученню та імплементації передових технологій ТНК.

Висновки. ТНК створюють, володіють і контролюють дві третини технологій, які продукуються у світі, що визначає їх ключову роль у встановленні нового міжнародного економічного порядку та розуміння наслідків від прийнятих ними рішень про напрями розвитку технологій та поширення їх результатів. В умовах техноглобалізму і домінування технологій залучення технологічних ресурсів ТНК стає для багатьох країн альтернативою ендегенному науково-технічному прогресу та засобом посилення соціальної здатності та технологічної спроможності держави до інноваційних трансформацій національної економіки.

Причинами інтернаціоналізації технологічних ресурсів ТНК є намагання мінімізувати трансакційні витрати через міжнародну трансакцію зовні через ринок (тобто через експорт) або в межах корпоративної ієрархії (тобто за рахунок ПІІ). Рішення щодо вибору одного з двох альтернативних механізмів приймається на основі порівняння трансакційних витрат на ринку з внутрішніми видатками на координацію. Проте, теорія не враховує культурні відмінності країн, бар'єри на зарубіжних ринках, політико-правові чинники, що, безумовно, впливають на цей вибір. Мотивація ТНК в процесі реалізації технологій на зовнішні ринки багато в чому обумовлена фазою життєвого циклу продукту, що її втілює. Відповідно до парадигми циклу міжнародного виробництва товару, в основі механізмів міжнародного трансферу технологій лежать такі мотиви: експорт є результатом зусиль не втратити прибутки від

реалізації товару, який досягнув фази зрілості; здійснення ПІІ в промислові зарубіжні ринки шляхом відкриття власних філій і виробничих підрозділів продовжує цикл життя товару та знижує витрати за рахунок масового виробництва. Механізми, що застосовують ТНК щодо міжнародного трансферу технологічних ресурсів, обумовлені наявністю певних переваг: ліцензування має місце за умови переваг володіння; експорт – володіння та інтерналізації; ПІІ є оптимальним каналом за наявністю трьох переваг – володіння, інтерналізації та розміщення. Зміни на глобальних ринках, поява нових економічних видів діяльності, більш глибока інтеграція фінансових, логістичних та електронних ринків і лібералізація транскордонних ринків впливають на розвиток моделі переваг.

Єдина перевага, на яку може вплинути уряд приймаючої країни з метою залучення технологічного ресурсу ТНК, – перевага розміщення. Найбільші техніко-економічні перспективи для країни-реципієнта мають ПІІ, що здійснюють ТНК в рамках стратегії пошуку економічної ефективності. Цей тип інвестицій у найкращий спосіб сприяє залученню технологій і ноу-хау, які сумісні з рівнем розвитку приймаючих країн, що дозволяє національним постачальникам і конкурентам отримати вигоди від зовнішніх ефектів через освоєння та імітацію. Країна-реципієнт технологій, завдяки вимогам до ТНК щодо залучення місцевої компоненти інвестицій, а також забезпечення ринку збуту продукції, виробленої афілійованими підрозділами ТНК на території країни, сприятиме стисненню часового періоду, необхідного для створення конкурентоспроможної промисловості товарів широкого споживання і переходу до виробництва високотехнологічних товарів виробничого призначення. Таким чином технологічні ресурси ТНК можуть стати підґрунтям для міжстадійного розвитку економіки приймаючої країни.

Відповідно до регіонального аспекту парадигми «гусиною клину» для країни-реципієнта технологій важливо визначити країну чи групу країн («провідного гусака»), в кільватері якої буде здійснюватися наздоганяючий розвиток.

Ефективність залучення технологічних ресурсів ТНК як компоненти сталого економічного зростання обумовлюється здатністю приймаючої країни до засвоєння іноземних технологій та пристосування їх до місцевих умов, в основі чого – внутрішні капіталовкладення, здійснення ДіР, якісний кадровий потенціал, що забезпечується цілеспрямованою державною науково-технологічною, інноваційною, інвестиційною, промисловою та кадровою політикою.

1. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К. : Ін-т екон. прогнозів. ; Фенікс, 2003. – 1006 с.
2. Dunning, J. Multinational Enterprise and the Global Economy / J.H. Dunning. – MA : Addison-Wesley, 1993. – 305 p.
3. World Investment Report 1997 // Transnational Corporations. – Geneva : United Nations, 1997. – 243 p. [Electronic Resource]. – Access mode : www.unctad.org
4. Globalization of R&D and developing countries. UNCTAD. – 2005. – 242 p.
5. Technology resources, alliances, and sustained growth in new, technology-based firms // IEEE Transactions on Engineering Management. – № 52(3). – 2005. – P. 292–300.
6. Vernon R. The Harvard multinational enterprise project in historical perspective / R. Vernon // Transnational corporations. – 1999. – V. 8. – N 2. – P. 35–49.
7. Tagi Sagafi-Nejad The UN and Transnational Corporations: From Code of Conduct to Global Compact. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://muse.jhu.edu/books/9780253000699>
8. Декларация об установлении нового международного экономического порядка [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/econ_order.shtml
9. Markusen James R. The Boundaries of Multinational Enterprises and the Theory of International Trade. – Journal of Economic Perspectives. – 1995. – P. 169–190.
10. Kojima K. Micro and Macro-economic Models of Direct Foreign Investment: towards a synthesis / K. Kojima, Terutomo // Hitotsubashi Journal of Economics. – 1984. – V. 25, № 1. – P. 1–20.
11. Киреев А. Международная экономика : в 2-х частях, ч. 1 / А. Киреев. – 2001. – 547 с.
12. Фишер П. Прямые иностранные инвестиции для России: Стратегия возрождения промышленности / П. Фишер ; пер. с англ. – М. : Финансы и статистика, 1999. – 512 с.
13. Hymer Stephen. The international operations of national firms, a study of direct foreign investment. Massachusetts Institute of Technology [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.mit.edu>
14. Kindleberger C.P. American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment. Yale University Press, New Haven [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wiso.uni-hamburg.de/uploads/media/8_Kindleberger_1969.
15. Buckley Peter J., Mark Casson. The future of the multinational enterprise / P. Buckley, M. Casson. – Holmes and Meier : London. – 1997. – 308 p.

16. Magee P. Multinational Corporations, the Industry Technology Cycle and Development / P. Magee // Journal of World Trade. – Issue 4. – 1977. – P. 297–321
17. The Eclectic (OLI) Paradigm of International Production: Past, Present and Future // International Journal of the Economics of Business Vol. 8, No. 2, 2001, pp. 173–190.
18. Dunning J. Multinational Enterprise and the Global Economy / J.H. Dunning. – MA : Addison-Wesley, 1993. – 305 p.
19. Rugman A.M. Inside the multinationals 25th anniversary edition : the economics of internal markets. – London : Palgrave Macmillan, 2006. – 164 p.
20. Moon H., T. Roehl. 1993. An Imbalance Theory of Foreign Direct Investment / H. Moon, T. Roel // Multinational Business Review. – Vol.1 (1). – 1993. – P. 56–65.
21. John H. Dunning, Sarianna M. Lundan Multinational Enterprises and the Global Economy Edward Elgar Publishing, 2008. – 920 p.
22. Narula R., J.H. Dunning Explaining international R&D alliances and the role of governments / R. Narula, J. Dunning // International Business Review. – Volume 7. – Issue 4. – 1998. – P. 377–397.
23. Patel P., Vega M. Patterns of internationalisation of corporate technology: location vs. home country advantages // Research Policy. – 1999. – Vol. 28 (2–3). – P. 145–155.
24. Castellani D., Pieri F. R&D offshoring and the productivity growth of european regions / D. Castellani, F. Pieri // Research Policy. – Vol. 42. – Issue 9. – 2013. – P. 1581–1594.
25. Akamatsu Kaname. Historical Pattern of Economic Growth in Developing Countries / Kaname Akamatsu. – Tokyo : Preliminary Issue. – №.1. – 1962. – P. 3–25.
26. Satoru Kumagai A Journey Through the Secret History of the Flying Geese Model, IDE Discussion Paper. – No. 158. – 2008. – 22 p.
27. Kojima Kiyoshi. The «flying geese» model of Asian economic development: origin, theoretical extensions, and regional policy implications // Journal of Asian Economics. – № 11. – 2000. – P. 375–401.
28. World Investment Report: Transnational corporations and competitiveness, UNCTAD, 1995 [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://unctad.org>
29. Ozawa T. Foreign Direct Investment and Economic Development / T. Ozawa // Transnational Corporations. – 1992. – № 1. – P. 52–73.
30. Sabiro Okita. Special presentation: prospect of Pacific economies / Okita Sabro // Pacific Cooperation: Issues and Opportunities // Report of the Fourth Pacific Economic Cooperation Conference. – Seoul : Korea Development Institute. – Vol. 4. – 1985. – P. 18–29.

31. Hart-Landsberg M., Burkett P. Contradictions of Capitalist Industrialization in East Asia: A Critique of «Flying Geese» Theories of Development // Economic Geography, 1998. – Vol. 74, No. 2. – P. 87–110.
32. Foreign investment in developing countries. Does it crowd in domestic investment? [Електронний ресурс]. – Доступний з http://unctad.org/en/docs/dp_146.en.pdf
33. Kumar Nagesh, Pradhan Jaja Prakash FDI, Externalities and Economic Growth in Developing Countries [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://ris.org.in/images/RIS_images/pdf/dp27_pap.pdf
34. Lall Sanjaya, Narula Rajneesh Foreign Direct Investment and its Role in Economic Development: Do We Need a New Agenda? [Електронний ресурс]. – Доступний з : https://media.law.wisc.edu/s/c_360/yzqwn/foreign_investment3.
35. Cohen Wesley M., Levinthal Daniel A. Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation Administrative Science Quarterly. – Vol. 35. Special Issue: Technology, Organizations, and Innovation. – 1990. – P. 128–152.

Транслітерований список неангломовних джерел

1. Ekonomika Ukrainy: strategii i polityka dovgostrokovogo rozvytku. – K. : In-t ekon. prognozuv. ; Feniks, 2003. – 1006 s. [in Ukrainian]
8. Deklaracyja ob ustanovlenyy novogo mezhdunarodnogo ekonomy-cheskogo porjadka [Elektronnyj resurs]. – Dostupnyj z : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/econ_order.shtml [in Russian]
11. Kireev A. Mezhdunarodnaya ekonomika : v 2-kh chastyakh, ch. 1 / A. Kireev. – 2001. – 547 s. [in Russian]
12. Fisher P. Pryamyje inostrannye investitsii dlya Rossii: Strategiya voz-rozhdeniya promyshlennosti / P. Fisher ; per. s angl. – M. : Finansy i statistika, 1999. – 512 s. [in Russian]

Одержано 25.11.2015 р.

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

УДК 330.8 : 339.7

І.П. Макаренко

ЕФЕКТ «РАПТОВИХ ЗУПИНОК» У КОНТЕКСТІ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Розглядається ефект «раптових зупинок» зовнішніх потоків капіталу. Акцентується увага на його основних чинниках – фіксованому валютному курсі, відтоках капіталів, виникненні валютно-фінансових криз. Розглядається історичний контекст дослідження проблеми та обґрунтовується першість М.Туган-Барановського в описі ефекту.

Ключові слова: ефект раптових зупинок, валютно-фінансова криза, М.Туган-Барановський.

Туган-Барановський Михайло Іванович (М.І.Туган-Барановський) (1865–1919 рр.) – видатний український вчений, автор теорії економічних циклів і нового напрямку в теорії кооперації, перший міністр фінансів України, один з творців Української академії наук та її академік. У своїй магістерській роботі «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя» (1894 р.) [1], здійснив внесок у світову науку, який важко переоцінити і сьогодні. Ця робота поклала початок системним дослідженням економічних циклів у світі. Вона сформувала нове русло, в яке у подальшому вплилися теорії циклічності, інновацій, підприємництва та конкуренції, еволюційної економіки, інноваційних систем та ін.

У роботі М.Туган-Барановського серед багатьох факторів, які викликають періодичні кризи, одним із ключових визначено затримку потоків фінансового капіталу. Відповідаючи на питання про механізми, що викликають цю затримку, Артур Шпітгоф (A.Spiethoff), висловив думку про роль наукових винаходів, що періодично «притягують» капітали [2]. А Йозеф Шумпетер (J.Schumpeter), дискутуючи з ним, наполягав на ролі кругообігу капіталів, підприємстві, кредиті і ставці процента, творчому

руйнуванні, прийшовши до створення теорії інновації [3; 4, с.7, 87–88]. Однак і по сьогоднішній день у роботі М.Туган-Барановського [1] залишилося багато непоміченого дослідниками. Серед такого опинився й описаний вченим економічний ефект, який у подальшому дістав назву «*ефекту раптової зупинки*» (зовнішніх) потоків капіталів. Цей ефект є предметом нашого розгляду в статті.

Будучи одним з найнебезпечніших явищ, що викликають раптові валютно-фінансові кризи практично у всіх країнах з ринками, що розвиваються, ефект раптової зупинки капіталів накопчується швидко і потужно, як приливна хвиля. Він супроводжується такими явищами [5]:

- раптовим і швидким падінням валютних курсів;
- лусканням інвестиційних бульбашок і банкрутством корпорацій;
- зупинкою кредитування економіки, різким уповільненням ділової активності та дефляційними спіралями;
- «набігами» вкладників на банки;
- зростанням т. зв. «поганих» активів та боргів (і корпоративних, і державних);
- падінням обсягів: промислового виробництва, ВВП, споживання, експортно-імпортних операцій, торгівлі;
- банкрутствами і зупинками систем.

Ефект раптової зупинки потоків капіталів часто порівнюють з «чорним лебедем» [6]. Виникає природне запитання, – чому при такій великій кількості яскраво виражених негативних проявів цей ефект виявився непоміченим дослідниками у праці М.І.Туган-Барановського протягом, загалом, тривалого часу? На наш погляд причин цьому було декілька.

По-перше, в цьому процесі визнання багато чого залежало від послідовників. Хоча М.Туган-Барановський описав феномен і для внутрішніх, і для зовнішніх потоків капіталу, увага його сучасників переважно зосередилася на проблемах уповільнення *внутрішніх* потоків. Натомість дискусія про роль *зовнішніх* потоків як фактора ефекту раптової зупинки, не рахуючи досліджень Френка Кауссіґа (F.Kaussig) [7, с.48], почалася лише наприкінці ХХ ст. і вже не у зв'язку з дослідженнями самого М.Туган-Барановського, а з латиноамериканською і азіатською кризами [8].

Але і нині вивчення феномену виявилось досить складним. Його складові частини довго вивчалися окремо. Системне дослідження

почалося вже в нових умовах, коли, починаючи з заключної чверті ХХ ст., у країн-лідерів з'явилася можливість встановлювати плаваючий валютний курс. Це дало можливість порівняти реакцію економічних систем в умовах плаваючого та фіксованого валютних курсів [9, с.255–277] і пов'язати проблему ефекту з фіксованим валютним курсом. Цьому також сприяли і науково-дослідні роботи, що завершилися створенням моделей валютно-фінансових криз [10] для країн з фіксованими валютними курсами.

По-друге, як вже було зазначено, це явище більшою мірою виникає в економіках, що розвиваються, з фіксованими валютними курсами. У ХІХ ст. (і на початку ХХ ст.) Золотий стандарт був різновидом саме такого фіксованого валютного курсу, коли вартості валют різних країн прив'язувалися до певної кількості золота. Вони формували системні умови: економічний, еволюційний, історичний контексти, в рамках яких М.Туган-Барановський написав свою працю.

На початку ХХ ст., коли розгорнулася дискусія довкола наукового відкриття М.Туган-Барановського, ера Золотого стандарту йшла до заходу, він піддався руйнівній кризі та напередодні Другої світової розпався. Після Другої світової війни його змінила Бреттон-Вудська валютна система, а створення МВФ та Світового банку на деякий час відсунуло вбік згадані проблеми, пов'язані з Золотим стандартом та фінансуванням дефіциту платіжного балансу. Разом з ерою золотого стандарту завершилася і перша хвиля столітнього періоду періодичних промислових криз, що була викликана промисловою революцією і фіксованим валютним курсом.

Тобто так історично склалося, що опису ефекту раптової зупинки (зовнішніх) потоків капіталу М.Туган-Барановським не було приділено уваги в повному обсязі, хоча він був першим, хто його описав комплексно. Трагедія М.Туган-Барановського була в тому, що він на 110 років випередив час системного дослідження цього руйнівного ефекту.

Пізніше країни-лідери перейшли на плаваючий курс і фокус наукового мейнстріму змістився у бік макроекономічних проблем розвинених економік. І хоча монетаристи, наприклад, М.Фрідман (M.Friedman) і А.Шварц (A.Schwartz) розглядали фінансові кризи, фокус їхньої уваги все ж був зосереджений на оптимізації монетарної політики і чинників раптових зупинок капіталу не торкався

[11]. Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у глобальній економіці повторилася ситуація, що викликає ефект раптових зупинок. Потужний імпульс інвестиційної активності в країнах т. зв. «другого ешелону» привернув увагу великого міжнародного бізнесу та інвесторів до країн Латинської Америки та Азії. В їхній економіці була спрямована потужна інвестиційна хвиля зовнішніх потоків капіталів. До слова, економічні системи цих країн тоді і по сьогоднішній день характеризуються ринками, що розвиваються, і *фіксованими* валютними курсами. Разом з цим потоком прийшла і нова хвиля раптово виникаючих криз, що викликаються зупинками потоків капіталів, їх переспрямуванням і втечею у зворотному напрямку.

Нова хвиля активності в дослідженні фінансових криз почалася роботами Г.Мінські (H.Minsky, 1972) [11] і Ч.Кіндлеберга (C.Kindleberger, 1978) [12]. Важливо, що в поле їхньої уваги потрапили характерні риси ефектів раптових зупинок, зокрема, різке падіння цін на активи, масові банкрутства у фінансовому та нефінансовому секторі, а також порушення діяльності валютного ринку. За підсумками цього періоду великий внесок у вивчення валютно-фінансових криз внесли Пол Кругман (P.Krugman) (1979) [10], нобелівський лауреат у галузі економіки, творець моделі першого покоління і Моріс Обстфельд (M.Obstfeld) (1994 р.) [13] – автор моделі другого покоління валютно-фінансових криз. Роберт Флуд (R.Flood) і Петер Гарбер (P.Garber) розвинули модель П.Кругмана, включивши до неї фактор зростання внутрішнього кредиту [14]. Г.Камінські (Graciela Kaminsky) і К.Райнхарт (Carmen Reinhart) розглянули наслідки банківської та подвійної кризи для економіки [15]

Групою експертів Лондонського інституту розвитку (ODI) [16], Міжамериканського банку розвитку (IDB) [17; 18], швейцарського банку Міжнародних розрахунків (BIS) [19], а також департаменту Східної Азії та Тихоокеанського регіону Світового банку [20], було проведено дослідження валютно-фінансових криз, що виникли у 1997–1998 рр. у країнах Південно-Східної Азії. Свої результати вони описали в низці наукових публікацій 2004–2008 рр.

У контексті нашого предмета розгляду найбільший інтерес представили публікації Гільєрмо Кальво (Guillermo Calvo) (1998 р.), який описував ефекти раптових зупинок, що викликають відтоки капіталів за кордон, валютно-фінансові та банківські

кризи. Саме він дав назву феномену – *«ефект раптових зупинок»* [17]. За загальним визнанням це була дуже вдала назва. Завдяки цьому Г.Кальво певний час вважався його першовідкривачем.

Проте Р.Донбуш встановив, що раніше (у 1928 р.) на цей ефект посилався американський вчений Френк Тауссіг (Frank Taussih). Він писав, що причиною кризи є не швидкість руху капіталів, а його раптова зупинка. Раптова зупинка припливу капіталів, яка змінюється їх відтоком, відбувається під час зростання зовнішнього дефіциту, підвищення реального валютного курсу. Іншими словами, момент «раптової зупинки» настає в умовах кризи поточного рахунку, що пояснюється фінансуванням дефіциту рахунку поточних операцій саме припливом капіталу [7, с.48].

І все ж, уважне вивчення «Промислових криз...» [1] показує, що даний ефект є у М.Туган-Барановського наріжним каменем в описі причин промислових криз Великобританії, США, а надалі й усієї Європи. А тому пріоритет першовідкривача має бути визнано за ним.

«Протягом усього ХІХ ст. Європу роздирали гострі економічні кризи, – пише Михайло Іванович, – до цього часу європейська економіка розвивалася відносно спокійно, без серйозних економічних потрясінь...» [1]. Слід звернути увагу, що ці кризи за часом збіглися не тільки з періодом промислової революції, а й із періодом дії Золотого стандарту, фактично запровадженого Великобританією в останньому десятилітті перед наполеонівськими війнами (ХVІІІ ст.) та інституційно оформленим в Європі на початку ХІХ ст. Це був особливий період. Кризи хвилями прокочувалися по економіках Великобританії, США, а потім і по економіці всієї Європи.

Як вже було зазначено, М.Туган-Барановський не вказував на ефект «раптових зупинок» прямо. Ефект отримав свою назву у ХХ ст. Однак розглядаючи механізми криз з міжнародними переливами капіталів і золота М.Туган-Барановський досить точно описує механізми настання раптових зупинок капіталів і криз. Він першим розкриває механізм гальмування не тільки внутрішніх, але, що важливо, і зовнішніх потоків капіталів [1]. У даному контексті він відзначав роль фінансових, грошових і зовнішньоекономічних факторів. Аналізуючи статистичні дані, вчений звернув увагу на помітну кореляцію між кривими *кількості банкрутств* і

кількістю металевої грошової готівки. Найбільші коливання припадали саме на кризові роки (1825-й, 1836-й, 1847-й і т. д. аж до Великої депресії).

Найважливішим чинником є золото і зміна напрямків його руху в міжнародній економіці в періоди цих криз. М.Туган-Барановський неодноразово звертається до цієї теми. У його розповіді її розкриття проливає світло на механізми, які викликали промислові та банківські кризи. У 1839 р., – вказує М.Туган-Барановський, – запаси золота Англійського банку досягли найнижчого рівня. Саме у цьому році Англія пережила важку грошову кризу. Кінець 30-х і початок 40-х років XIX ст. відзначалися низькими цінами, падінням експорту і великим числом банкрутств. Коливання вартості капіталів у різних країнах стає додатковим чинником переливу золота між ними. Втеча грошей (золота) і капіталів до іншої країни стає причиною гальмування економіки, звідки вони раніше прийшли, і – кризи [1]. Враховуючи, що уповільнення потоків капіталів, у тому числі й їхня зупинка, втеча за кордон у зовнішніх економічних відносинах є головним в його теорії циклів, таких прикладів в аналізі багато. Вони, разом з описом інвестицій в основний капітал і коливаннями цін на основні конструкційні матеріали (метал), коливаннями врожайності, червоною ниткою проходять через всю книгу «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя». Таким чином, опис ефекту раптових зупинок капіталу ще в кінці XIX ст. було здійснено М.І.Туган-Барановським.

Дослідження М.І.Туган-Барановським механізмів гальмування і зупинок потоків капіталів залишається актуальним. Нині у світі відбуваються масові валютно-фінансові кризи, що супроводжуються відтоком капіталів з країн з ринками, що розвиваються, і з падіннями валютних курсів. Тільки у 2014–2015 рр. удару таких криз зазнали Китай, Індія, Туреччина, Казахстан, Азербайджан, Україна, Росія, Замбія, ще кількома роками раніше – практично всі країни з ринками, що розвиваються, і з фіксованими валютними курсами, в які раніше ці капітали увійшли інвестиційними каналами [21].

Аналіз ефектів «раптової зупинки», що виникли в економіці України (2008–2009 рр.) дозволив виявити послідовність їхнього розвитку від підйому економіки до гострої фази кризи і посткризової депресії. В узагальненому вигляді ця послідовність і умови для виникнення ефекту представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Базовий сценарій розгортання фінансово-економічної кризи

Етапи	Індикатор, процес	
I (стартові умови)	1	Фіксований курс національної валюти
	2	Велика зовнішня процентна редуція
	3	Від'ємне сальдо поточного рахунку платіжного балансу
	4	Нерівноважний, завищений валютний курс національної грошової одиниці
II	5	Зростання грошової маси
	6	Зростання ділової активності, споживчого кредитування, імпорту високотехнологічної продукції (розігрів економіки)
	7	Ажіотаж на ринку нерухомості (початок формування «бульбашки» в будівництві)
	8	Зростання реального ефективного обмінного курсу (РЕОК)
	9	Зростання будівельної індустрії
	10	Зростання ринку високотехнологічних товарів імпортного походження
III	11	Зростання пропозиції іноземних капіталів
	12	Зростання частки іноземного капіталу в банківській системі національної економіки
	13	Зростання зобов'язань домашніх господарств, особливо в іноземній валюті
	14	Зростання левериджу корпоративного сектора
	15	Стрімке зростання сукупного зовнішнього боргу переважно за рахунок корпоративного сектору
	16	Зростання виробничих витрат (через зростання цін на ресурси, на волатильну групу товарів)
	17	Уповільнення темпів зростання будівельної індустрії
	18	Зростання індексу споживчих цін
	19	Зростання позитивного сальдо фінансового рахунку платіжного балансу і золотовалютних резервів центрального банку
	20	Зростання негативного сальдо поточного рахунку платіжного балансу
IV	21	Досягнення інфляцією (індексом споживчих цін) пікових значень
	22	Здійснення центральним банком рестрикції
	23	Негативні очікування інвесторів
	24	«Атака» на валютний курс і «раптова зупинка» зовнішніх потоків капіталів. Масова втеча з національної валюти в іноземну.

Продовження таблиці 1

Етапи	Індикатор, процес	
	25	Стрімке зниження ринкового валютного курсу національної валюти
	26	Зменшення ліквідної частини валютних резервів центрального банку
V	27	Зниження офіційного валютного курсу національної валюти
	28	Різде зростання асиметрії банківської інформації
	29	Банківська паніка – «набіги» вкладників на банки
	30	Зростання т. зв. «поганих» активів банків
	31	Різде зниження обсягів кредитування
	32	Падіння рентабельності та обсягів торгівлі через внутрішнє «інфікування» і валютно-фінансові ризики
	33	Різкий спад обсягів промислового виробництва
	34	Обвальне падіння темпів приросту ВВП
VI	35	Завмирання ділової активності на мінімумі (початок депресії)
	36	Зниження доходів державного бюджету, зростання його дефіциту
	37	Завершення процесу девальвації національної валюти і встановлення офіційного валютного курсу на новому, нижчому рівні
	38	Зростання активності на ринку державних цінних паперів, збільшення державного боргу
	39	Зниження експортно-імпортних операцій. Зниження імпорту вищими темпами, ніж експорту
	40	Зростання безробіття, збільшення соціальних видатків
	41	Зниження реальних доходів населення
	42	Зменшення приросту грошової маси
	Збільшення обсягів кредитування, імпорту. Повернення до стартовими умовами.	

Джерело: Сценарно-поетапна модель валютно-фінансових криз: системи індикаторів : монографія / І.П. Макаренко, В.С. Найдьонов, О.Г. Рогожин, Я.В. Петраков. – К. : ПП «НВЦ «Профі», 2014. – С. 132.

Аналіз реальних подій в Україні у 2008–2009 рр. відповідно до представленого сценарію викладено в колективній монографії «Сценарно-поетапна модель валютно-фінансових криз: системи індикаторів» (2014) [5, с.140–168]. Пропонується на основі моделі та аналізу часових рядів розробляти прогноз кризової загрози для національної економіки.

Важливим висновком з аналізу теорії М.І.Туган-Барановського та описаного ним ефекту «раптових зупинок», який Г.Кальво пізніше назвав Systemic sudden stops (SSS) [23] є його висока теоретична та практична значимість, що може бути репрезентована такими положеннями рекомендаційного характеру:

– в економічних системах країн із ринками, що розвиваються, завжди є неодмінний супутник – фіксований валютний курс або його різновид; для здійснення інвестиційної політики важливо враховувати цей чинник як базову передумову виникнення ефекту SSS;

– використання особливостей реакції економічної системи на ефект раптових зупинок може на порядок підвищити ефективність інвестицій та знизити ризики (втрати) економіки в циклічній динаміці, що закладає основу для створення нових методів ефективною інвестиційної політики;

– найбільш сприятливим періодом для інвестицій національного капіталу є II-й етап, (див. табл. 1), коли найкраще закладати економічну основу для майбутніх виробничих потужностей; на III-му етапі, в контексті управління ризиками, треба бути вкрай обережними з інвестиціями;

– на I-му та VI-му етапах найкраще заходити з операціями за типом «carry trade», а на IV-му етапі, п.п. 21, 22 – виходити;

– на V-му етапі найбільш страждають імпортери, фінансові корпорації та домашні господарства; в цей період виникають можливості використовувати національні конкурентні переваги, але він не найкращий для початку розбудови нерухомості.

Знання про ефекти «раптових зупинок» розкривають нові можливості для створення ефективних антикризових стратегій і методів управління, в тому числі у валютній, грошовій та в фінансовій сферах, а також на рівні корпорацій; слугують дієвим засобом прогнозування та моделювання довгострокового економічного розвитку на основі інновацій.

Ми маємо завжди пам'ятати, що першим відкрив цю нішу знань наш учитель, видатний вчений М.І.Туган-Барановський. Акцентування уваги вітчизняних та зарубіжних колег на його пріоритеті в дослідженні та концептуалізації чинників макроекономічної нестабільності сприятиме підвищенню авторитету України як розвиненої цивілізованої держави. Багато сучасних вчених по всьому світу знають, що практично всі економічні теорії з економічної динаміки, в тому числі й інноваційні, мають своїм ідей-

ним і фактологічним джерелом працю Михайла Івановича «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя» (1894 р.) [1]. Але треба докладати ще більше зусиль, аби сприяти визнанню першості М.І.Туган-Барановського і не лише в питаннях «раптових зупинок» потоків капіталів, а й у розробленні інших актуальних проблем.

Висновки:

1. Опис ефекту раптових зупинок капіталу ще в кінці XIX ст. було здійснено М.І.Туган-Барановським (1894 р.).

2. У різні періоди цю проблему також розглядали Ф.Кауссіґ (1928 р.), Г.Мінські (1972 р.), П.Кругман (1979 р.), М.Обстфельд (1994 р.), Р.Флуд і П.Гарбер (1984 р.), Г.Камінські і К.Райнхарт (1999 р.), Г.Кальво (1999 р.) та ін.

3. Назва феномену «ефект раптових зупинок» була дана Г.Кальво (1999 р.), пізніше, після доопрацювання він отримав назву ефект «раптових зупинок систем» (Systemic Sudden Stops) SSS (2009 р.).

4. Періодично актуальна послідовність процесів, у ході розгортання ефекту раптової зупинки охоплює кілька років (цикл Дж.Кітчина).

5. Повернення до творчої спадщини М.І.Туган-Барановського, його творче переосмислення відкриває нові можливості для прогнозування валютно-фінансових криз та ефективної антикризової та інноваційної політики.

1. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. – 1-е изд. / Туган-Барановский М.И. – СПб. : Тип. И.Н. Скороходова, 1894. – IV, 512 с. ; Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / Туган-Барановский М.И. – 2-е изд., сов. перераб. – С.-Петербург : Издание О.Н. Поповой, 1900. – 330 с.
2. Spiethoff A. Vorbemerkungen zu einer Theorie der Uberproduktion / Spiethoff A. – Jahrbuch fur Gesetzgebung, 1902. – S. 732.
3. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Шумпетер Й. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
4. Schumpeter J. Business Cycles / Schumpeter J. – New York, 1939.
5. Сценарно-поетапна модель валютно-фінансових криз: системи індикаторів : монографія / І.П. Макаренко, В.С. Найдьонов, О.Г. Рогожин, Я.В. Петраков. – К. : ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 184 с.

6. Талеб Н.Н. Чёрный лебедь. Под знаком непредсказуемости / Н.Н. Талеб ; [пер. с англ. В. Сонькина, А. Бердичевского, М. Костионовой, О. Попова], под ред. М. Тюнькиной. – М. : Изд. «Колибри», 2009. – 528 с.
7. Рудый К.В. Финансовые кризисы: теория, история, политика / К.В. Рудый. – М. : Новое знание, 2003. – 399 с.
8. Calvo Guillermo A., Izquierdo Alejandro, Mejia Luis-Fernando. On the empirics of sudden stops: the relevance of balance-sheet effects / Calvo Guillermo A., Izquierdo Alejandro, Mejia Luis-Fernando // Inter-American Development Bank (IDB), Research Department Working Papers № 509, July 2004. – 48 p.
9. Макаренко І.П. Макроекономічні умови формування та управління розвитком національних інноваційних систем / Макаренко І.П. – Інститут еволюційної економіки. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 320 с.
10. Krugman P. A Model of Balance of Payments Crises / Paul Krugman // Journal of Money, Credit and Banking. – 1979. – Vol. 11. – № 3. – P. 311–325 ; Krugman P. (1999) Balance Sheets, the Transfer Problem, and Financial Crises / International Tax and Public Finance. – Vol. 6, Issue 4.
11. Friedman M., Schwartz A.J. A Monetary History of the United States, 1867–1960 / Friedman M., Schwartz A.J. – Princeton : Princeton University Press, 1963.
12. Minsky H.P. Financial Stability Revisited: The Economics of Disaster / Minsky H.P. // in Board of Governors of the Federal Reserve System, Reappraisal of the Federal Reserve Discount Mechanism. – 1972. – Vol.3. – Washington : D.C. – P. 95–136.
13. Kindleberger C.P. Manias, Panics and Crashes. MacMillan / Kindleberger C.P. – London, 1978.
14. Obstfeld, M. Balance of Payments Crises and Devaluation / Maurice Obstfeld // NBER Research Paper Series. – 1983. – No.1103. – 17 p.
15. Flood, R. Collapsing Exchange Rate Regimes. Some Linear Examples / Robert P. Flood, Peter M. Garber // Journal of International Economics. – 1984. – Vol. 17. – P. 1–13.
16. Kaminsky Graciela L., Reinhart Carmen M. The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payments Problems. The American Economic Review (AER) / Kaminsky Graciela L., Reinhart Carmen M. – 89(3). – 1999. – P. 473–500.
17. Schneider Benu. 2000. Issues in Capital Account Convertibility in Developing Countries. Overseas Development Institute. London, SW1E 5DP [Електронний ресурс] / Schneider Benu. – 2000. – Pe-

- жим доступу : <http://www.odi.org.uk/resources/details.asp?id=4807&title=issues-capital-account-convertibility-developing-countries>
18. Calvo Guillermo A., Reinhart Carmen M. When Capital Inflows come to a Sudden Stop: Consequences and Policy Options / Calvo Guillermo A., Reinhart Carmen M. // Reforming the International Monetary and Financial System. IMF, 1999 ; Calvo Guillermo A., Izquierdo Alejandro, Mejia Luis-Fernando. On the empirics of sudden stops: the relevance of balance-sheet effects / Calvo Guillermo A., Izquierdo Alejandro, Mejia Luis-Fernando // Inter-American Development Bank (IDB), Research Department Working Papers 509. – July 2004. – 48 p.
 19. Calvo Guillermo A., Izquierdo Alejandro, Mejia Luis-Fernando. Systemic sudden stops: the relevance of balance-sheet effects and financial integration. Inter-American Development Bank (IDB) / Calvo Guillermo A., Izquierdo Alejandro, Mejia Luis-Fernando. – Research Department Working Papers 637. – July 2008. – 43 p.
 20. Phoenix miracles in Calvo Guillermo A., Izquierdo Alejandro, Talvi Ernesto. emerging markets: recovering without credit from systemic financial crises. BIS Working Papers 221. – December 2006. – 35 p.
 21. Kawai Masahiro, Newfarmer Richard, Schmukler Sergio. Crisis and contagion in East Asia: nine lessons. The World Bank East Asia and Pacific Region Office of the Regional Vice President and Macroeconomics and Growth. Policy Research Working Paper 2610, June 2001. – 56 p.
 22. James Kynge and Jonathan Wheatley. Emerging markets: The great unravelling [Електронний ресурс] // FT. – Режим доступу : <http://www.ft.com/cms/s/2/ddd8caf0-d86a-11e4-ba53-00144feab7de.html>
 23. Guillermo A. Calvo, Alejandro Izquierdo, Luis-Fernando Mejía. Systemic sudden stops: the relevance of balance-sheet effects and financial integration [Електронний ресурс] // National Bureau of Economic Research, Working paper 14026, May 2008 – Режим доступу - <http://www.nber.org/papers/w14026>
- istorii Anglii / Tugan-Baranovskii M.I. – 2-e izd., sov. pererab. – S.-Peterburg : Izdanie O.N. Popovoi, 1900 [in Russian]
3. Shumpeter I. Teoriya ekonomicheskogo razvitiya / Shumpeter I. – M. : Progress, 1982. – 455 s. [in Russian]
 5. Scenarno-poetapna model valiutno-finansovykh kryz: systemy indyktoriv : monografiia / I.P. Makarenko, V.S. Najd'onov, O.G. Rogozhyn, Ya.V. Petrakov. – K. : PP «NVC «Profi», 2014. – S. 132–136 [in Ukrainian]
 6. Taleb N.N. Chernyi lebed'. Pod znakom nepredskazuemosti / N.N. Taleb ; [per. s angl. V. Son'kina, A. Berdichevskogo, M. Kostionovoi, O. Popova], pod red. M. Tyun'kinoi. – M. : Izd. «Kolibri», 2009. – 528 s. [in Russian]
 7. Rudyi K.V. Finansovye krizisy: teoriya, istoriya, politika / K.V. Rudyi. – M. : Novoe znanie, 2003. – 399 s. [in Russian]
 9. Makarenko I.P. Makroekonomichni umovy formuvannia ta upravlinnia rozvytkom nacionalnykh innovaciinykh system / Makarenko I.P. – Instytut evoliuciinoi ekonomiky. – K. : Intertehnologija, 2009. – 320 s. [in Ukrainian]

Одержано 10.02.2015 р.

Транслітерований список неангломовних джерел

1. Tugan-Baranovskii M.I. Promyshlennye krizisy v sovremennoi Anglii, ikh prichiny i vliyanie na narodnuyu zhizn'. – 1-e izd. / Tugan-Baranovskii M.I. – SPb. : Tip. I.N. Skorokhodova, 1894. – IV, 512 s. ; Tugan-Baranovskii M.I. Promyshlennye krizisy. Ocherk iz sotsial'noi

Т.В. Гайдай

**СУЧАСНЕ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
НАУКОВОГО СПАДКУ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО**
(рецензія)

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919), беззаперечно, належить до видатних вершителів національної духовної історії. Славетне ім'я геніального українського вченого-економіста навечно закарбовано в історію не тільки вітчизняної, а й світової наукової економічної думки. Теоретична спадщина вченого є невід'ємною складовою всесвітньої скарбниці економічних знань. Тому відзначення у 2015 році 150-ї річниці від дня народження М.І.Туган-Барановського є слушною нагодою черговий раз долучитися до вшанування цієї надзвичайно багатогранної постаті, до осмислення з огляду історії і сьогодення багатющого теоретичного та ідейного спадку визнаного у світі видатного українського економіста, активного творця української академічної науки, громадського діяча, будівничого національної державності.

Таку можливість українській науковій громадськості надає ювілейну річницю щойно видана монографія «М.І.Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження)», яка підготовлена авторським колективом провідних вітчизняних фахівців під егідою відділу економічної історії Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»¹. Книга складається з аналітичних статей, присвячених висвітленню проблематики досліджень відомого українського вченого-економіста в сучасному теоретико-методологічному, науково-практичному та суспільно-політичному контекстах.

Це видання має важливе значення для розвитку та популяризації в Україні історико-економічних досліджень, важливим напрямом яких є вивчення наукової спадщини провідних вітчизня-

¹ М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (До 150-річчя від дня народження): монографія / [В.М. Геєць, В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.] ; за ред. В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К. : Наукова думка, 2015. – 362 с.

них вчених-економістів минулого. Творчий доробок М.І.Туган-Барановського вже понад два десятиліття є предметом пильної уваги українських дослідників, які присвятили його вивченню та осмисленню низку ґрунтовних наукових праць. Проте кожна нова розробка допомагає розкрити щораз нові малодосліджені грані різнобічного таланту цього видатного вченого. Щойно видана наукова монографія є сучасним прочитанням актуальних проблем теоретичної економіки, практики господарювання і державного управління, економічної історії, стратегічних напрямів соціального прогресу і розвитку господарства, тобто тих наріжних питань суспільно-економічного буття нації і людства, пошуку вирішення яких без останку присвятив своє життя М.І.Туган-Барановський.

Нове академічне видання спрямоване на розширення методологічного арсеналу соціально-економічних досліджень, поглиблення теоретичного аналізу та використання актуальних положень зі скарбниці української наукової думки. За умов новітніх суспільно-політичних та економічних викликів, що стоять перед нашою країною, всебічне вивчення історичного досвіду та інтелектуальних здобутків минулого набувають особливого значення. Постать М.І.Туган-Барановського привертає увагу в контексті проблеми ціннісного вибору, світоглядних і політичних орієнтирів, цілісності наукової та громадянської позиції вченого. Адже його суспільно-політична, громадська та науково-освітня діяльність припала на роки революційних подій, Першої світової війни та протистояння між Українською Народною Республікою та більшовицькою Росією. Тому окремий пізнавальний інтерес становить сучасне осмислення особистісних рис та інтелектуальної біографії вченого і громадянина, проведене на тлі життєпису М.І.Туган-Барановського у розлогіму аналітичному нарисі Н.А.Супрун, яким відкривається рецензоване видання.

На відміну від наявних вітчизняних і зарубіжних наукових видань нова монографія ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» є комплексним, системним дослідженням різних граней та іпостасей різнопланового ідейно-інтелектуального спадку видатного українського вченого. З огляду на це увагу читачів привертає оригінальна структурна побудова монографії. У чотирьох основних розділах представлено матеріал щодо новаторства методологічних основ економічного аналізу в науковій творчості М.І.Туган-Барановського (розділ 1); його вкладу в істо-

рико-економічну галузь досліджень та прогнозування суспільного розвитку (розділ 2); розробки пріоритетів економічної політики держави (розділ 3); визначення та обґрунтування чинників суспільного прогресу (розділ 4).

Як зазначалось, свої статті до монографії підготували провідні вітчизняні фахівці в галузі економічної теорії та економічної історії. Серед авторів – 11 докторів та 12 кандидатів наук. В авторському колективі представлені провідні центри економічної науки та освіти – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ДВНЗ «Київський національний університет імені Вадима Гетьмана», Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Львівський національний університет імені Івана Франка, Національна Академія державного управління при Президенті України, ДНУ «Академія фінансового Управління», Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна та інші. Такий представницький склад авторського колективу засвідчує консолідуючу місію цього видання. Постать і наукова спадщина М.І.Туган-Барановського об'єднують дослідників та їхні зусилля, а організатором співпраці фахівців виступив провідний академічний осередок.

У монографії на основі аналізу наукового доробку М.І.Туган-Барановського розкрито різнобічність ідей видатного вченого про функціонування економіки і соціальної сфери, а також актуальність і значущість цих ідей для сучасності. Зокрема, увагу тих, хто цікавиться методологічною проблематикою, неодмінно привернуть наукові розвідки В.М.Фещенко щодо розробки М.І.Туган-Барановським теорії народного господарства, В.М.Тарасевича – щодо методології субстанційного синтезу М.І.Туган-Барановського, П.М.Леоненка та С.М.Голубки – щодо внеску вченого у розвиток методології політичної економії, Ю.В.Ущиповського – щодо інституційного зрізу теорії цінності М.І.Туган-Барановського та інші.

Глибокий історико-економічний аналіз теорії грошей М.І.Туган-Барановського як основи монетарної політики проведений у статті В.В.Небрат. Науковий інтерес мають розробки, що висвітлюють ідеї видатного вченого щодо відтворення суспільних благ, теорії цінності, ролі протекціонізму в системі господарського розвитку, реформування власності, соціальної теорії розподілу, теорії криз та інші. У статті О.В.Длугопольського показано взаємозв'язок соціально-політичних рухів та економічного

розвитку. Авторами монографії доведено, що спадщина М.І.Туган-Барановського щодо ролі держави у суспільному розвитку є актуальним джерелом отримання знань та окреслення шляхів вирішення гострих проблем сьогодення. Заслугує на увагу визначення і розкриття напрямів підвищення сучасної ціннісної конкурентоспроможності та державної підтримки соціальної та культурної сфер національної економіки. На основі аналізу теоретичних поглядів М.І.Туган-Барановського на місце страхування в системі економічних відносин узагальнено визначення вченим економічного змісту та соціальної ролі страхування в контексті господарського поступу та розвитку наукової думки.

Теоретично вагомим є розкриття у роботі ролі інституційного теоретико-методологічного підходу М.І.Туган-Барановського до трактування господарського поступу та його закономірностей, обґрунтування евристичного потенціалу вчення про антагоністичні господарські системи в контексті сучасних екологічних і соціальних викликів. Висвітлення розроблення вченим теорії економічної політики суттєво поглиблено розкриттям трактування М.І.Туган-Барановським грошово-кредитної політики як одного з найважливіших елементів антициклічного регулювання. На цій основі аргументовано, що сучасна антициклічна політика має характер оперативного-тактичного антикризового регулювання і не спрямована на досягнення стратегічних цілей, а також обґрунтовано необхідність формування теоретико-методологічної бази вітчизняної антициклічної політики з урахування теорії циклу М.І.Туган-Барановського.

Монографія також містить дослідження, що порушують сучасні питання державної соціально-економічної політики, людського розвитку, функціонування фінансових інститутів у контексті науково-теоретичної спадщини М.І.Туган-Барановського. Осмислення чинників суспільного прогресу поглиблює дослідження А.О.Масловим соціальної теорії розподілу, в якому викладено погляди М.І.Туган-Барановського на проблему розподілу суспільних доходів, визначено місце соціальної теорії розподілу в його теоретичній системі. Поряд з цим Г.М.Филюк розкрито внесок вченого у розвиток теорії конкуренції та монополії, висвітлено процес концептуалізації в економічній науці взаємозв'язку та взаємозалежності конкуренції і монополії як різних сторін єдиного економічного механізму, що становить основу сучасних полі-

тико-економічних суперечностей; виокремлено внесок ученого у розробку теоретичних основ макроекономіки.

Особливий науковий інтерес становлять репрезентовані в монографії положення, що співзвучні сучасній концепції соціалізації економіки. Це вказує на тяглість і спадкоємність гуманістичної традиції в українській економічній думці. Йдеться передусім про розкриття положення М.І.Туган-Барановського щодо соціальних вимірів економічної ефективності та мотиваційні детермінанти господарського розвитку, встановлення несуперечності засад індивідуалізму та соціальної орієнтації виробництва, що набуває особливо нагального звучання для сучасності.

Авторами обґрунтовано актуальність поглядів М.І.Туган-Барановського на взаємозв'язок між рівнем розвитку людського потенціалу та складністю праці, а також диференціацією трудових доходів у різних галузях економіки. Простежено закладені у концепції людського розвитку напрями оптимізації залежності між економічним зростанням та людським розвитком в Україні. На основі застосування системно-синергетичного підходу до вивчення сутності, виокремлення кількісних і якісних ознак людського потенціалу, визначено його роль у соціально-економічному розвитку країни. Теоретично значимим є виокремлення і характеристика основних складових інтелектуального потенціалу людини та економічного потенціалу країни.

У монографії розкрито взаємний вплив і збагачення української та світової економічної думки, а на цій основі переконливо доведено, що наукові ідеї українського вченого – новаторські навіть для світової економічної науки на рубежі ХІХ–ХХ ст. – знайшли своє відображення у працях провідних зарубіжних економістів, зокрема А.Шпітгофа, Й.А.Шумпетера, Ж.Лескюра, А.Афталіона, Г.Касселя, А.Пігу, К.Вікселя, Дж.М.Кейнса, Дж.Хікса, Р.Харрода, Е.Хансена та інших.

З огляду на складність творчої особистості вченого на тлі буремної історичної епохи, багатогранність його наукової діяльності та активність громадянської позиції, на наш погляд, органічним і цілком доречним доповненням до теоретичної частини монографії стали змістовні додатки, які містять цінні статті-спогади сучасників про М.І.Туган-Барановського. Це, зокрема, – біографічні нариси М.Д.Кондратьєва, М.В.Птухи, К.Г.Воблого. На доповнення до цього авторським колективом монографії також представлено увазі читачів докладну бібліографію праць

М.І.Туган-Барановського та перелік основних видань, присвячених видатному українському вченому.

У цілому нова монографія до 150-річчя від дня народження М.І.Туган-Барановського є вагомим науковим внеском у справу інтелектуального осмислення, опанування та поцінування з погляду історії і сучасності різнобічного наукового й духовного спадку видатного українського вченого. Її актуальність, високий науковий рівень, співзвучність з нагальними проблемами сучасного українського державотворення, ґрунтовність отриманих висновків, безсумнівно, приверне значний інтерес найширшого українського наукового загалу, його академічного корпусу, великого загону викладачів вищих навчальних закладів, молодих учених, студентства та всіх, кому не байдужі історія, сьогодення та майбутнє вітчизняної економічної науки.

Одержано 21.09.2015 р.

Андрій Качор

**МИХАЙЛО І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
НА СЛУЖБІ НАУКИ Й СВОГО НАРОДУ***
(В 50-річчя смерті світової слави економіста
і кооперативного діяча)

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

П'ятдесят літ тому, 21 січня 1919 року, відійшов у вічність найбільший український, світової слави, вчений економіст, соціолог і великий теоретик кооперації, один із головних основників Всеукраїнської Академії Наук, перший голова її Соціально-Економічного Відділу, декан Правничого Факультету Українського Університету в Києві, перший Генеральний Секретар Фінансів Української Народньої Республіки в 1917 році, голова Ради Українського Центрального Кооперативного Комітету, автор багатьох економічних праць, оригінальних економічних теорій, який належав до цієї невеликої групи видатних і заслужених людей, що клали, або кладуть основи під розбудову різних секторів нашого національного життя, допомагаючи своєму народові дійти до вершин на релігійному, політичному, науково-культурному, або економічному полі і за це відтак нарід буде їм пам'ятники, пише про них монографії та передає їхні імена нащадкам до історії, як приклад до наслідування.

До таких славних і дуже рідкісних постатей серед нашої суспільності, а заразом чомусь мало спопуляризованих, належав проф. Михайло І. Туган-Барановський, що ціле своє життя служив економічно-суспільній науці, якій віддав всі свої розумові й вольові сили, відриваючись часто від своїх особистих справ, жертвуючи для неї свою наукову кар'єру, щоб тільки боронити найвище людське та Боже право, належне кожній людині, право на свободу, на вільну волю, змагаючи до повної соціальної і економічної справедливості.

* Накладом Української Вільної Академії Наук. Серія: Українські вчені; за ред. М.І. Мандрики. – Ч. 16. – Вінніпег, 1969. – 26 с.

© Андрій Качор, 2015

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2015. Вип. 48.

Ця скромна згадка, у формі короткої статті-розвідки, яку УВАН видає окремою відбиткою, в серії «Українські вчені», має за завдання пригадати нам цю нашу велику постать у науковому світі, переглянути його велику наукову спадщину та спонукати його колишніх молодших друзів, ще живучих, або його колишніх вихованків-студентів до написання і видання окремої джерельної монографії про М.І. Туган-Барановського, який довгі роки був прикрасою і гордістю та сильним «стовпом» не тільки нашої, але й світової економічно-політичної науки.

А поки що, хоч побіжно, спробуймо накреслити силует цього великана економічної науки.

ПЕРШІ РОКИ ЖИТТЯ І ПРАЦІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 21 січня 1865 року в селі Сольонім, на Харківщині, в дворянській родині. Рід його батьків виводився від давніх татарських поселенців на Білорусі, а український рід по матері, походив із Полтавщини.

Не маємо, на жаль, докладних даних про його особисто-родинне життя. Знаємо тільки, що дитячі роки малий Михайлик провів на Слобожанщині. Відтак учився в київській і харківській гімназіях, а іспит зрілості склав у чернігівській гімназії. У 1888 році Михайло І. Туган-Барановський закінчив свої університетські студії на правничому і природничому факультетах Харківського університету; в тому ж самому часі склав він державні іспити на московському університеті також на природничому і правничо-економічному факультетах.

У його «Політичній Економії», що вийшла друком у 1927 році в Празі, подано його короткий життєпис, у яким читаємо, що він ще на шкільній лавці, в середній школі, відзначався надзвичайними здібностями та великим розумом. Як гімназист він захоплювався філософією, зокрема німецьким філософом Кантом, якого вплив відбився на його світогляді.

Спершу М.І. Туган-Барановський живо цікавився природничими науками, які завзято студіює на вище згаданих університетах. Пригадаймо собі, що в тому часі був дуже модний дарвінізм, що став основою модерних наук природознавства, зокрема біології і який полонив також Туган-Барановського.

Згодом М.І. Туган-Барановський дає перевагу економічним наукам, якими вже потім займався ціле своє життя і в яких він

здобув собі світове ім'я. Про цю його працю маємо коротку згадку в різних енциклопедіях світу, маємо про нього згадку і в «Українській Радянській Енциклопедії» том 14, стор. 582, де зазначено, що він був одним з провідних «легальних марксистів», які очолювали ревізію економічного вчення Маркса в Росії і що він свою діяльність закінчив у таборі українських буржуазних націоналістів, у якому був у добі революції в 1917 році міністром фінансів націоналістичної Української Центральної Ради. Довшу згадку про М.І. Туган-Барановського маємо в «Історії Українського Кооперативного Руху» д-ра І. Витановича, що появилася накладом Т-ва Української Кооперації в Нью Йорку 1964 року, звідки беремо деякі інформації про нашого вченого.

Щоб краще зрозуміти наукові зацікавлення М.І. Туган-Барановського, мусимо тямити, що він народився і зростав у другій половині XIX століття, тобто в тому часі, коли увесь науковий світ у науці політичної економії стояв під сильним впливом марксизму, що був до певної міри наче доповненням у науці природознавства другого тоді модного напрямку, відомого нам під назвою дарвінізму.

І так, як праця Ч. Дарвіна (1809–1882) п. н. «Походження видів шляхом природного добору», що появилася в 1859 році, зробила просто революцію в науці біології, так і праця Карла Маркса (1818–1883), а зокрема його «Критика політичної економії» (1859) і його «Капітал» (1867) та теорія про додаткову вартість, не згадуючи вже про «Комуністичний Маніфест» (1848) його ж і Ф. Енгельсового авторства, зробили справжню революцію в світовій науці філософії та політичної економії.

У філософії воно виявилось у формі т. зв. Діалектичного матеріалізму; а поширений знову ж діалектичний матеріалізм на вивчення суспільних явищ довів до створення т. зв. історичного матеріалізму. Діалектичний і історичний матеріалізм – це філософсько-світоглядова основа сучасного комунізму. В науці політичної економії марксизм виявив себе під назвою т. зв. «наукового соціалізму», що його створили К. Маркс і його найближчий співробітник Ф. Енгельс (1820–1890).

Одночасно проти матеріалістичного марксизму виступила ціла низка філософів і економістів; в теоретичній науці політичної економії найсильнішим противником марксизму виявила себе т. зв. психологічна, або австрійська школа економістів, з її найголовнішим репрезентантом Карлом Менґером на чолі. Ця школа спро-

стовувала й заперечувала «непомилність» марксівських економічних «законів», або особливо опрокидувала її теорію вартости (цінності) і надвартости у продукції нових господарських дібр.

Щойно на тому тлі стане нам зрозумілим, чому молодий М.І. Туган-Барановський спершу так завзято студіював природознавство, зокрема дарвінізм, а щойно пізніше звернув свою увагу на політичну економію, яку теж студіював від основ. Він вивчив дуже докладно клясичну школу економістів (Сміта, Рікарда, Мальтуса), пізнав її противників з національної і соціалістичної школи, але найбільше його цікавили науковий соціалізм-марксизм і його опоненти, тобто психологічна школа економістів. Марксизм, що був дуже модним у тодішній Росії, полонив нашого вченого найбільше і тому не диво, що М.І. Туган-Барановський скоро стає головним представником і лідером т. зв. легального марксизму у російській науці політичної економії. Одначе науку К. Маркса він сприймав критично, по своєму й тому стає зрозумілим, чому він до сьогодні не удостоївся якогось вирізнення в науці комуністичної політичної економії, а як згадують його, бо важко цілком його «промовчати», то обов'язково з додатком, що він належав до опортуністичної групи економістів, яка намагалася спростовувати марксистську теорію клясової боротьби і став апологетом капіталізму...

Але погляньмо на наукову працю М.І. Туган-Барановського.

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ЯК ЕКОНОМІСТ-НАУКОВЕЦЬ

Найбільше слави в цілому світі принесла Туган-Барановському праця п. н. «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», яка появилася російською мовою в 1894 році.

Названа праця, зокрема її видання німецькою мовою 1901 р. п. н. «Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England» спопуляризувала ім'я М.І. Туган-Барановського в цілому науковому світі. За цю працю одержує він у 1894 р. ступінь магістра політичної економії і нею розпочинає свою наукову кар'єру. Його запрошують викладати політичну економію в Петербургському університеті та запрошують у співробітники таких поважних журналів **як** «Новое Слово» (1897) і «Начало» (1899).

В економічній науці М.І. Туган-Барановський був один із перших, що ясно і послідовно від студіювання господарських криз

перейшов до студіювання кон'юнктуральних циклів у цілому, створивши окрему власну теорію, яка мала тоді великий вплив на хід думок багатьох сучасних йому економічних теоретиків, зокрема тих, що займалися дослідженнями господарської кон'юнктури, тобто сукупності ознак, що характеризують стан капіталістичного господарства в певний період часу: рух цін, процентів, курсу цінних паперів і заграничної валюти, дивіденди від різних акцій, висоти продукції, висоти заробітної платні, тощо.

У своїй праці про «Промислові кризи» Туган-Барановський доводить, що проблема криз може бути задовільно розв'язана лише на ґрунті правильної теорії ринків. І тому він у своїй теорії криз створює теж і власну теорію ринку, яка нагадує дещо теорію французького економіста Жан Батіста Сея, який твердив, що «кожний продукт матиме тимбільше покупців, чим більше росте кількість інших продуктів», а також нагадує в дечому теорію марксистів, що не споживчі потреби ринку, а нагромадження капіталу визначає розміри суспільної продукції.

«При пропорційному розподілі суспільної продукції – каже М. Туган-Барановський – суспільний попит і суспільна пропозиція перебувають у рівновазі, наскільки б не скорочувався споживчий попит суспільства». Одначе капіталізм, як господарська система, не має жадної контрольної організації для розподілу суспільної продукції і через те капіталістичні підприємства завжди зустрічають для себе великі труднощі щодо збуту своїх товарів. Звідси характерна риса капіталістичного господарства: боротьба за ринки збуту».

«Ринок завжди – говорить він – є малим для капіталізму не тому, щоб споживачів було занадто мало для того капіталістичного продукту, але тому, що пропорційний розподіл виробництва цілковито неможливий при умовах капіталістичного господарства і зближення до такої пропорційності капіталізм досягає з великим трудом, шляхом ... криз та знищення поодиноких підприємств, що розрослися понад міру...».

Коротко кажучи, згідно з теорією проф. Туган-Барановського, періодичність ритмічних кон'юнктуральних хитань зумовлена внутрішніми економічними причинами, при чому ці причини не лежать зокрема ані в продукції, ані в обміні, ані в розподілі суспільного доходу, тільки в цілій структурі капіталістичної системи господарства.

Сьогодні ця проблема є темою праць і студій найкращих економістів світу, але основою тих праць і студій є також і перші праці нашого великого земляка.

Праця про «Промислові кризи...», як ми вже згадували, відкрила двері нашому землякові на університетську катедру в Петербурзі, де він від 1895 року став доцентом і читав лекції з політичної економії.

У 1898 р. М. Туган-Барановський опублікував перший том своєї великої праці п. н. «Російська фабрика в минулому й сучасному», у якій зібрав багатющий матеріал до історії російської промисловости. У цій праці він пробує дослідити закономірність розвитку російської промисловости, яка зачинається з часів Петра I, якому вдалося прищепити у російській державі мануфактурне виробництво за допомогою різних заходів, а зокрема при допомозі... примусу. Він доводить, що не зважаючи на господарську відсталість Росії, в західніх європейських країнах велика промисловість до часів винаходу парової, ткацької і прядільної машини поширювалася дуже поволі, в тому ж самому часі в Росії справа малася цілком інакше. Петро I, подібно як за наших часів Сталін, насильно приписав сотні і тисячі робітників із числа т. зв. державних селян (кріпаків) до мануфактурних фабрик і таким чином розвинув промисловість Росії до великих розмірів, бо на кінець царювання Петра I в Росії нараховували 233 мануфактурні фабрики. Ці приписані, або куплені від дідичів мануфактурними власниками фабрик селяни, утворили окрему клясу робітників, яких прозвано пізніше «посесійними» робітниками, і вони творили неподільну частину мануфактурних російських підприємств впродовж цілого XVIII століття. Щойно в XIX стол. ця форма посесійної мануфактури, під впливом нових технічних винаходів і подувом європейської «весни народів», зникає і на це місце приходять до праці добровільний робітник.

Проф. М.І. Туган-Барановський, у цій же праці, показує також, як попри буйний розвиток бавовняної промисловости в Московщині (Ярославська, Володимирська і Костромська губернії), в районі Петербурга і також частково в прибалтійських краях та в Польщі, в Україні промисловість ніяк не розвивалася, бо український ринок був завалений московськими виробами. Україна тоді, як і тепер, була здебільшого тільки постачальником сировини до... московських фабрик. В Україні щойно з кінцем XIX стол. починає

розвиватися вугільна і залізна промисловість в Катеринославщині і в Донецькому басейні.

Не входячи в деталі цієї великої студії М.І. Туган-Барановського, треба тільки ствердити, що за цю працю він отримав титул доктора політичної економії і великий розголос у російському науковому світі.

Одначе М. Туган-Барановський мав і труднощі на дорозі своєї наукової кар'єри. Бо хоч після магістерського ступеня його запрошують до державного петербургського університету викладати політичну економію, і хоч рік пізніше стає він доцентом на цьому ж університеті, і хоч здобуває титул доктора з широкими можливостями професорської наукової праці, не маючи поважнішого конкурента у цій ділянці науки, то рівночасно реакційні політичні чинники та консервативна професура, того ж таки університету, налякала сміливих виступів професора Туган-Барановського, його об'єктивної аналізи економічних відносин царської Росії, що, на їх думку, «підважувало» тодішній царський режим і тому рішили його усунути з катедри державного університету. Їм не подобалися його неблагоннадійні політичні погляди, його вільнодумність, яку він зацеплював своїм студентам і вони добилися того, що з наказу царського міністерства освіти М. Туган-Барановського звільняють з посади професора державного університету в Петербурзі.

Це однак не зломало нашого земляка. Він мав уже своє ім'я в науковому світі, він мав і приятелів і тому його зараз запрошують викладати політичну економію на економічному факультеті Петербурзької Політехніки та в Комерційному Інституті, а також одержує катедру кооперації в Московському Вільному Університеті ім. Шанявського, де працює він аж до бол. революції в 1917 році.

Проф. М.І. Туган-Барановський вертається і на державний петербурзький університет і перебирає катедру політичної економії, але аж у 1905 році, в часі революції, однак знову недовго він там вдержується, бо із зростом реакції його в 1911 р. вдруге позбавляють можливості продовжувати наукову працю на державному університеті.

Не зважаючи на труднощі, які мав Туган-Барановський у своїй університетській праці, він, як твердять його студенти, був дуже любленим професором.

– «Мабуть всі, що студіювали до першої світової війни в петербурзькому університеті – пише один з його студентів – пам'ятають його лекції, які відбувалися в безмежно великій актовій

залі університету, яка була заповнена слухачами довго перед початком лекції...».

– «М.І. Туган-Барановський своїм трошки глуховатим, але милим голосом читав свої лекції про абстрактні питання політичної економії – пише далі цей студент – або переходив на актуальні питання дня, зокрема спинявся на аграрному питанні, яке пробував тоді розв'язати Столипін (який своєю реформою хотів перетворити селянство Росії в класу земельних власників – прим. А. К.). Лекції свої він читав живо і хвилююче. Ніхто із студентів не чув від нього нецікавої лекції. Сам він не робив ніяких заходів, щоб створити поміст близькості між собою і студентами, але ця близькість існувала сама собою».

«Він був скромний – читаємо там далі – і вільний від усяких етикет, був близький кожному...».

«На університеті тоді (1909–1911) існував кружок політичної економії. Ним керував сам професор особисто. Взагалі М.І. Туган-Барановський ставився до своїх обов'язків дуже уважно і акуратно приходив на всі сходи кружка. Сам кружок економістів був дуже популярний в університеті. Сходи відбувалися раз у тиждень. На сходинах читали реферати на економічні теми, які відтак усі спільно обговорювали. Як керівник і як голова проф. Туган-Барановський був дуже вільнолюбним і поблажливим...».

ДЕЩО ПРО ЙОГО ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ

М.І. Туган-Барановський працював як науковець, теоретик-економіст, дуже інтенсивно і його заслуги як ученого економіста дуже великі. Його ім'я в науці політичної економії поставлено побіч найвизначніших імен світової економічної науки. Його праці, його економічні теорії-доктрини, внесли багато нового світла в світову скарбницю науки про народне господарство і тому імени Михайла І. Туган-Барановського ніхто поминути не може, хто серйозно студіює економічні науки сьогодні, чи буде їх студіювати в майбутньому.

Проф. Туган-Барановський перевіряв, аналізував і досліджував майже всі проблеми політичної економії і висліди тих студій зібрав і оформив у праці п. н. «Основи політичної економії». Ця праця вийшла московською мовою трьома виданнями ще до 1914 року. Її перевидано в перекладах на німецьку й інші європейські

мови теж кількома накладами. За цю працю він одержав від Російської Академії Наук велику премію імені Грейґа.

Одною з перших його економічних теорій у цій книжці це його «Схема історичного розвитку народного господарства». Він критично розглядає всі попередні схеми розвитку народного господарства, а зокрема німецьких економістів Фрідріха Ліста, Бруна Гільдебранта і Карла Бюхера, а також дуже тоді популярного Карла Маркса. Туган-Барановський опрокидує думку, що господарський розвиток людства можна механічно впхати в якусь загальну схему.

Як знаємо Ф. Ліст намагався довести, що господарський розвиток людства мав п'ять етапів: мисливський, пастуший, хліборобський, хліборобсько-мануфактурний і хліборобсько-мануфактурно-торговельний; Б. Гільдебрант бачить три етапи того розвитку: натуральне, грошове і кредитове господарство, а найбільш поширена схема К. Бюхера бере за основу господарського розвитку обмін товарами, а саме: доба замкненого домашнього господарства, міське господарство і народне господарство. Марксистично знову ж бачать у господарських взаєминах людства такі фази: первісну родоплемінного комунізму, рабовласницьку, фєвдальну, капіталістичну, соціалістичну й майбутню комуністичну.

Проф. М. Туган-Барановський виводить свою власну теорію і ділить всі існуючі досі періоди розвитку народного господарства на дві соціально цілком відокремлені групи, які існували в докапіталістичній і капіталістичній добі та існуватимуть в соціалістичному періоді, а саме: *гармонійні і антагоністичні системи господарства*.

Не входячи в деталі цієї системи, не займаючись її аналізом чи критикою, подамо на цьому місці тільки її схему, яка зводиться до того, що в групі гармонійних господарств, проф. Туган-Барановський бачить:

1. *Первісне господарство*, яке не знало приватної власності на засоби продукції і майже не знало обміну.

2. *Товарове (мінове) господарство* дрібних самостійних продуцентів – це в першу чергу мінове господарство середньовічних ремісничих цехів.

3. *Майбутнє соціалістичне господарство*, покищо ніде практично не здійснене, в якому засоби виробництва (продукції) належатимуть широким масам продуцентів на базі визнання економічної рівноправності всіх членів суспільства.

Групу антагоністичних господарств Туган-Барановський поділяє:

1. *Рабське господарство* (старинного і нового світу – прим. А. К.), в якому робітник є власністю посідача засобів продукції (тим посідачем-власником може бути й держава – прим. А. К.).
2. *Кріпацьке*, при якому власник засобів продукції має право власності на працю робітника і 3. *Капіталістичне*, в якому робітник є формально вільний, але позбавлений засобів продукції, економічно примушений працювати на користь власника цих засобів.

Проф. М.І. Туган-Барановський підкреслює, що його класифікація охоплює всі періоди господарського розвитку в минулому аж до перспектив майбутнього і базується тільки на соціальному відношенні людства, що особливо має й повинно цікавити кожного економіста.

Гармонійна система відзначається тим, що в ній нема визиску людини людиною. І навпаки, в антагоністичній системі цей визиск існує, в будь якій формі, бо тут суспільство поділяється принайменше на дві групи, з яких одна має силу й владу і старається підпорядкувати собі другу групу, роблячи з неї часто-густо просте знаряддя свого господарства.

Другою головною і новою в економічній літературі теорією М.І. Туган-Барановського була його *теорія вартости* (цінності), яку він широко розробив у своїх «Основах політичної економії». Він не погоджується з визначенням теорії вартости попередніми видатними економістами класичної школи, зокрема Адама Сміта, що надавав вартості два поняття, ужиткову і обмінну вартість, чи Давида Рікардо з його теорією трудової вартости; він сильно «підважує» т. зв. суб'єктивістичні теорії вартости, якої головним репрезентантом можна уважати австрійського економіста К. Менґера з його табелею граничної корисності, а також оспороє теорію вартости й надвартости К. Маркса.

Він не відкидає ні об'єктивної, ні суб'єктивної теорії вартости, бо вони хоч мають свої мінуси, але мають і плюси. На думку М. Туган-Барановського обидві теорії вартости, об'єктивна й суб'єктивна, в супереч поширеному погляді, себе не виключають, а навпаки, вони себе тільки доповнюють. Він наводить на це багато аргументів і доказує, що в господарському процесі продукції треба розрізняти: *абсолютну вартість*, якою є праця витрачена на продукцію певного господарського предмету і *релятивну*

вартість, якою є всяка цінність, що розглядається не як мета, але як засіб для придбання другої цінності.

М. Туган-Барановський обстоює *дуалістичну теорію вартості* (цінності), над якою тут не будемо спинятися, бо теорія цінності є досі найскладнішим питанням політичної економії, що його визначні економісти розглядають біля 200 років і не можна сказати, що вони в цьому питанні знайшли якусь однозгідність.

М. Туган-Барановський розробив також основну проблему металевих і паперових грошей і в цьому питанні видав навіть окрему розвідку п. н. «Гроші». Він вніс багато нових критичних думок в економічну теорію *суспільного розподілу*, а зокрема основну розробляє питання заріркової платні, доказуючи, що висота заробітної платні не залежить виключно від одного фактора – *продуктивності праці*, але й від соціального законодавства, технічного поступу, а також від організованої сили власників капіталу, ринків збуту випродукованих продуктів і багато інших чинників.

Туган-Барановський, всупереч Марксові, відділяє проблему суспільного розподілу від теорії вартості, наголошуючи більше вплив суспільного фактора, підкреслюючи кількакратно, що не тільки продуктивність праці впливає, як я вже згадував, на висоту заробітної платні, але й навпаки, висота заробітної платні робітників має вплив на продуктивність їхньої праці.

Під кінець свого життя, в 1918 р., М.І. Туган-Барановський написав українською мовою популярний підручник «Політичної Економії», з метою запізнати широкі кола нашої суспільності з найважливішими економічно-політичними проблемами, які треба знати й своєчасно та вміло треба розв'язувати, бо від розв'язки соціально-економічних проблем часто-густо залежить доля життя-буття держави.

Проф. М. Туган-Барановський дав своєму народові, в часі горячого змагу за свою державність, книжку, яка до сьогодні є дуже актуальна і заповняє хоч у деякій мірі ті браки, які були, і є до сьогодні в нашій економічній літературі.

Видання цієї праці появилася вже по смерті автора, в 1919 році, в Києві, накладом «Дніпросоюзу», а до нас дійшло у перевиданні Українського Громадського Фонду в Празі у 1927 році, в редакції д-ра Карла Коберського.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ПРАЦЯХ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

М.І. Туган-Барановський в науку політичної економії впровадив дуже багато корективів соціального змісту.

Він був одним із тих, що основно перевінив усі соціалістичні теорії, до Карла Маркса включно. Він студіює і нові соціалістичні теорії, за винятком московського комунізму, бо на це не мав ще часу, і всі свої міркування та основну критику марксизму висловлює у своїй окремій праці п. н. «Шукання нового світу». Він бере в оборону перед марксистами т. зв. соціалістів-утопістів, які на його думку, хоч і мали нереальний підхід до життя, однак вони мали високу ідею та шляхетні бажання шукати способів, як дійти у суспільному житті до ідеалу справедливості. Свої думки на цю тему він висловив у працях «Теоретичні основи марксизму», «Соціально-економічні ідеали наших днів», а зокрема в цілій низці праць на кооперативні теми, про що буде мова окремо.

Обговорюючи проблему рабства в різних часах і в різних народів, М.І. Туган-Барановський дає цікаву характеристику московського рабства, а саме: ... «Російське рабство в основі різнилося від рабства хоча б в Америці, або рабства стародавнього світу тим, що коли в Америці рабами були люди іншої раси – негри, а в старинному світі більшість рабів теж була з людей інших націй, то в російській державі раби і їх пани належали до одного й того самого народу (підкреслення – А. К.), і через те увесь жах і вся несправедливість поневолення людини людиною...».

Знову ж розглядаючи проблему поділу суспільства на різні суспільні класи, які формуються звичайно на основі спільних суспільних і економічних інтересів, М. Туган-Барановський подає цікаву характеристику політичних робітничих партій, які прагнуть захищати інтереси робітників, тобто перебрати на себе ролі професійних робітничих союзів, а саме: «Суто клясових партій ніколи не було й не буде з такої простої причини: класи – це спільність інтересів, а партії – спільність думок. Приналежність до якоїсь класи визначається всіма умовами життя людини, а принадлежність до якоїсь партії – тільки її думками. Люди з різними економічними інтересами можуть мати подібні думки в цілому ряді питань і через те партія неминуче переливається поза межі класи».

А далі М. Туган-Барановський доводить, що «суто клясова партія – це внутрішня неможливість». І тому «політична партія – на його думку – не придатна до оборони пролетарських інтере-

сів». Чому? – питаєте. Він дає ясну відповідь: «всяка партія передбачує керманців і кермованих, провідників і натовп; парламентарне представництво (робітників – пр. А. К.) стоїть занадто далеко від маси робітників для того, щоб безпосередньо підлягали її контролі. Парламентарна діяльність вимагає такого рівня освіти, який звичайно робітникові недоступний. Через те управління партією природно зосереджується в руках людей, які або цілком нічого спільного з пролетаріатом не мають і своїми економічними інтересами належать до буржуазії, або виходців з пролетаріату, які цілком порвали зв'язки з умовами життя пролетаріату (як напр. сьогоднішні володарі Кремлю – прим. А. К.)».

Не розглядаючи ближче всіх соціалістичних і комуністичних теорій, які М. Туган-Барановський докладно проаналізував, наведемо тільки його поділ цих теорій на дві окремі групи, які в свою чергу діляться на окремі підгрупи, а саме: соціалізм, як перша група, розпадається на централістичний, корпоративний, федералістичний і анархістичний, а комунізм, як друга група, може бути централістичний, федералістичний і анархістичний. Сам Туган-Барановський, в молодості марксист, згодом еволюціонує в бік ідеалістичного світогляду неокантіанців. Ця еволюція проводить його до зацікавлення кооперацією.

М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ІДЕОЛОГ І ТЕОРЕТИК КООПЕРАЦІЇ

М.І. Туган-Барановський – це учений і професор, який ніколи не відмежовувався від щоденного життя, але все шукав правди того життя, пробував розв'язувати всякі суспільні болячки даного часу, а зокрема болючі питання сучасного несправедливого господарсько-політичного порядку в світі. Він пробував знайти морально-етичні основи для буття людини і тому, хоч у молодому віці був завзятим соціалістом-марксистом, то згодом проходить еволюцію поглядів і щораз більше схиляється в бік ідеалістичного світогляду та доходить до висновку, що легковаження чи виключення етичного моменту на шляху поступу людства до кращого і справедливішого суспільного ладу – не доведе людей до намірної мети.

Ця еволюція поглядів нашого ученого економіста приводить його до ґрунтовних студій, нового ще тоді, кооперативного руху, який почав свій переможний похід з малого англійського містечка Рочдель і який захопив майже цілу Європу та інші частини світу,

не поминаючи українських земель, де став засобом до економічного відродження нашого народу.

М. Туган-Барановський скоро стає одним із найвидатніших мислителів-ідеологів кооперації і суспільного солідаризму, а його «Соціальні основи кооперації», що вийшли трьома виданнями ще до часу першої світової війни в Росії, стали настільною книгою всіх кооператорів світу, бо книга ця була зараз же переложена на всі майже європейські мови, від німецької, англійської і французької почавши, а на польській скінчивши. Українське, трохи скорочене видання, підготував ще сам автор у 1918 році, яке появилось заходами «Дніпросоюзу» в 1919 році в Києві, а відтак другим накладом вийшла книжка у Львові, у 1936 році, накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, п. н. «Кооперація, її природа та мета», під редакцією д-ра Карла Коберського, великого звеличника професора Туган-Барановського.

У цій своїй праці М. Туган-Барановський робить глибоку аналізу цілого кооперативного руху, подає цілком нову дефініцію кооперативного підприємства, тобто кооперативи як такої, у відрізнєнні від поняття кооперації як цілого суспільного руху. Він звертає увагу на відмінний (від капіталістичного підприємства) характер кооперативного доходу, а також подає нову оригінальну класифікацію кооператив, збиваючи цілком класифікацію німецьких теоретиків Г. Кауфмана і Ф. Штаудінґера та московського теоретика А. Миколаєва. В основу своєї класифікації він поставив знову суспільний принцип, поділяючи кооперативний рух на дві групи: «кооперативи в області володіння» і «кооперативи в області праці». До першої групи зараховує кредитові, споживчі, будівельні, закупочні та збутові кооперативи, а до другої кооперативи для заробітку, продукційні артілі, кооперативи праці та виробничі кооперативи (артілі).

Подаючи історію кооперативного руху, від Роберта Овена та рочдельського товариства починаючи, основніше спиняється на міщанському типі кооператив Германа Шульце-Деліча та селянському типі Фрідріха Вільгельма Райфанзена і щойно тоді докладно з'ясовує сучасний стан кооперації, робить натиск на її соціальне значення та вказує на її остаточну мету. А ця мета, за М.І. Туган-Барановським така: погодити соціалістичні ідеї з капіталістичною дійсністю, тобто кооперація в сучасному суспільстві має характер соціального компромісу. З одного боку кооперація ставить собі за завдання оборону працюючих, боротьбу з капіталізмом у всіх його

проявах – торговельному, грошово-кредитовому і промислового – і цими ознаками кооперація наближається до соціалізму. Але з другого боку кооперація боротьбу з капіталізмом веде його власними засобами. В тому й сила кооперації, бо вона твердо стоїть на ґрунті сучасної господарської системи, а навіть бере від капіталістичного світу вироблені ним форми і методи організації господарських підприємств, надаючи їм тільки іншого, власного вже, змісту.

Туган-Барановський стверджує, що кооперація є щось більше ніж компроміс, хоч не заперечує її компромісового характеру. Вона має свій ідеалістичний світогляд. «Ідеалістичне натхнення керівників світової кооперації кидається в вічі – пише він – найбільш поверховному глядачеві. Тисячі й тисячі кооператорів перенялися вірою, що кооперація відкрила для людства чудесні золоті перспективи, що нова форма господарства принесе з собою загальне поєднання, загальну гармонію й розв'язання всіх протиріч сучасности».

«Кооперативний рух – каже він далі – є єдиним у своєму роді суспільним рухом нашого часу, перенятим в найбільшій мірі етичним ідеалізмом і чистим надхненням».

Що ж в такому разі в кооперації стоїть вище компромісу? – виринає питання. Кооперація має свій кооперативний ідеал – відповідає М. Туган-Барановський.

Що ж тоді є тим кооперативним ідеалом, тобто яка остаточна мета кооперації як суспільного руху?

М. Туган-Барановський переконаний, що кооператори всього світу переняті високим соціальним ідеалізмом, готові жертвувати своїми еґоїстичними інтересами, щоб кооперація стала найвищою формою суспільної організації, яку ми, люди, можемо собі тільки уявити. «Все суспільство – каже він – повинно стати кооперацією, бо ... мета кооперації йде в безконечну дальчінь...» визволити людину від всякого визиску другою людиною, а замість визиску в основу людських відносин поставити співпрацю й взаємну самопомігу.

Крім теоретично-наукової праці в ділянці кооперації, М. Туган-Барановський пробував дещо зробити й практичного. Приїжджаючи час до часу в Україну – він мав свою посілість на Полтавщині – брав участь у працях Полтавського Земства, пробував організувати по селах Полтавщини кооперативи, однак в практичній

кооперативній роботі він міг найбільше служити своїм розумом і пером.

Згадаймо, що він довгі роки співпрацював із Ст. Петербурзьким Відділом Комітету для Сільських Ощадно-Позичкових Товариств, що постав з ініціативи ліберальних, переважно земських, діячів з метою пропагувати та організувати кредитові установи по селах тодішньої російської імперії. Там майже впродовж 30 років зосереджувалися організаційні справи кредитової кооперації цілої Росії. Ця установа від 1881 року видавала свої бюлетені та різні видання, а від 1906 року «Весник Кооперации», що його редагував проф. М. Туган-Барановський.

Він відтак живо цікавився кооперативним рухом, який себе самостійно оформив на першому і другому Кооперативному З'їзді та брав активну участь у Третньому Всеукраїнському Загально-Кооперативному З'їзді, що відбувся 26–29 травня 1918 року в Києві. Підготував і скликав цей історичний з'їзд Тимчасовий Центральний Український Кооперативний Комітет, що його очолював відомий кооператор, а згодом професор кооперації, Борис Мартос. Головою Президії цього з'їзду був проф. М. Туган-Барановський.

На цьому З'їзді М. Туган-Барановський, своїм авторитетом, підтримав резолюції Політично-Економічної Секції негайно зірвати з російською грошовою системою і створити власну українську валюту.

Від самих початків свого побуту в Україні, тобто від 1917 року, М. Туган-Барановський включився зараз у громадсько-політично-економічну працю. Ми бачимо його в провіді Тимчасового Центрального Українського Кооперативного Комітету, він же голова Ради ЦУКК, де одночасно він був головою Редакційного Відділу Коопцентру, який видавав від липня 1918 р. репрезентаційний ідеологічний журнал п. н. «Українська Кооперація», а від жовтня того ж року ще й неперіодичний «Бюлетень», у якому поміщувалися відомості про працю самого «Коопцентру», його Відділів і різних Комісій, які працювали тоді інтенсивно над різними статутами, правильниками, обіжниками, тощо.

Він також викладав на Вищих Кооперативних Курсах у Києві, а разом з проф. Б. Мартосом і проф. К. Мацієвичем склав першу програму «Кооперативного Інституту», який пізніше названий був його іменем.

УКРАЇНСТВО М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО І ЙОГО ПОЛІТИЧНО-НАУКОВА ПРАЦЯ В ДОБІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

М. Туган-Барановський хоч довгі роки перебував поза Україною і писав свої праці московською мовою, вважав себе українцем і за такого себе мав до кінця свого життя. Він час до часу приїжджав в Україну, зокрема дуже любив Полтавщину і втримував зв'язок з організованою українською громадою. На цьому місці варто підмітити його співпрацю з проф. М. Грушевським, який перед першою світовою війною почав видавати, широко заплановану, енциклопедію українознавства російською мовою п. н. «Украинский народ в его прошлом и настоящем»: М. Туган-Барановський погодився бути редактором частини присвяченої народному господарству України.

Свою українськість проф. М.І. Туган-Барановський заманифестував навіть публічно, у 1915 році, на початку першої світової війни, на сторінках «Украинской жизни» в Москві, що її редактором був С.В. Петлюра.

З вибухом революції в Росії 1917 року М. Туган-Барановський, як багато інших наших політичних і військових діячів, повертається в Україну і зараз же включається в відбудову української державності.

В періоді Української Центральної Ради був деякий час в Генеральному Секретаріаті (уряді) секретарем, тобто міністром фінансів, – головою уряду був тоді В. Винниченко. Відтак, при зміні урядів, знову його просили бути міністром, але він відмовлявся, мовляв, як оповідає один з його студентів, з боку здається, що міністри мають велику владу і незалежність. В дійсності вони не мають ні сили, ні незалежності і тому М. Туган-Барановський волів всеціло віддати свої сили науці і кооперації.

За часів гетьмана Павла Скоропадського він є одним із головних співорганізаторів Української Академії Наук, в Києві і Київського Державного Українського Університету. Як знаємо, в червні 1918 року, з доручення міністра Освіти М. Василенка була створена окрема Комісія для вироблення закону для створення Української Академії Наук у Києві. Головою Комісії призначено академіка Російської Академії Наук, Вол. Ів. Вернадського; членами були проф. Д. Багалій, проф. Х. Вовк, проф. М. Грушевський, проф. М. Кащенко, проф. Б. Кістяковський, проф. Й. Косоногова, проф. А. Кримський та інші, а також проф. М. Туган-Барановський.

Академія була відкрита 14 листопада 1918 р. і того ж самого дня проголошено першу листу академиків і на цій листі, у Відділі соціальних наук, був проф. М. Туган-Барановський – в катедрі теоретичної економії. Президентом Академії призначено проф. В. Вернадського, а головою третього Відділу Академії, тобто Відділу Соціальних Наук, призначено М. Туган-Барановського.

У цьому Відділі з проф. Туган-Барановським співпрацювали такі українські економісти, як проф. Володимир Косинський, визначний знавець аграрних справ довоєнної Росії, Константин Воблий, один з кращих економістів, статистик і фахівець з економічної географії, проф. Федір Щербина, один з перших дослідників общинно-артільних форм первісної кооперації, Л. Яснопольський, проф. К. Мацієвич, В. Тимошенко, С. Веселовський і багато інших.

Проф. М. Туган-Барановський був також у групі ініціаторів перетворення Київського Українського Народного Університету, наказом міністра Освіти 1 липня 1918 року, на Київський Державний Український Університет з чотирьох факультетами: історично-філологічним, фізично-математичним, правничим і медичним. Як подає проф. Д. Дорошенко у своїй історії, наказом міністра освіти, М. Василенка, з днем 1 липня 1918 р. на правничому факультеті іменовано штатним ординарним професором Михайла І. Туган-Барановського, б. ординарного професора Петроградського Університету, доктора політичної економії з катедри політичної економії. А 14 серпня того ж року був виданий другий наказ, яким проф. М. Туган-Барановського іменовано деканом правничого факультету.

В тому самому часі він організує, при допомозі Т-ва Економістів, яке сам створив, «Консульські Курси» та «Український Адміністративний Інститут», які мали підготувати для молоді української держави практичних робітників у вищій державній службі.

Коли зважити, що це все він робив в часі «бурі й революції», в часі, коли кожний шукав захисту для свого життя, то висліди його праці треба подивляти.

РОДИННО-ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ТА ОСТАННІ ДНІ ЖИТТЯ НАШОГО ВЧЕНОГО

Про родинне життя проф. М. Туган-Барановського майже нічого не знаємо. Один з його студентів так про це пише: «Родинне життя Михайла Івановича складалося щасливо, гарно й цікаво. В

хаті панувала атмосфера тихого, безжурного, здавалося, щастя... Але це було дуже коротко...».

«Родинний спокій не міг бути повним спокоєм – пише цей сам студент – бо за стінами маленького будинку на Скобельській вулиці ревів гураган політичних пристрастей...».

М. Туган-Барановський хворів на серце і лікарі приписували йому якнайбільший спокій. Радили йому виїхати десь далеко, далеко від людського гамору...

І тоді він погодився виїхати, на настирливі прохання уряду Директорії, як експерт від фінансових справ з Українською Надзвичайною Дипломатичною Місією до Парижу.

З дому виїхав з цілою родиною – на жаль не знаємо ні імени його дружини, ні імен його дітей. Виїхав, вже хворий з підвищеною температурою, в дні 20 січня 1919 року. Щоб скоротити дорогу, учасники Місії рішили їхати поїздом до Одеси, а звідси кораблем до Марселі, а далі вже до Парижу.

У поїзді він увесь час лежав, почував себе недобре, гарячка була висока. Ранком, 21 січня – пише цей самий студент – температура в нього обнизилася до 35 ст. Цельзія. Він, хоч ослаблений, буй вдоволений, конферував з учасниками місії, розмовляв з дружиною, приятелями... Одначе пополудні, того ж самого дня стало йому гірше і, несподівано для всіх, коло 2-гої год. поп., 21 січня 1919 року за новим стилем – в день своїх уродин – М. Туган-Барановський відійшов у вічність. Сталося це на залізничній станції Затишок, у присутності лікарів, дружини, дітей і друзів...

Тіло небіжчика доведено до Одеси 22 січня о год. 4-тій пополудні. Санітарі, зігнувшись – пише очевидець – під вагою великого тіла, вузьким, незручним виходом вагону винесли небіжчика на перон. Багато людей зібралось зараз же коло носилок за тілом. Велике було здивування і печаль, коли довідалися, що помер проф. М. Туган-Барановський.

«Через кілька днів Михайла Івановича поховали, – пише цей самий очевидець. – Був холодний і вітряний день. Після панахиди в Соборі, учні і друзі Михайла Івановича винесли домовину на руках. Було багато людей. На цвинтарі виголосили промови: проф. військового університету Швітгай, представник Одеської Городської Думи, одеського студентства, кооперативних організацій і від імені жіночих спілок – пані Шишкіна-Явейн і інші».

«Кожний по своєму насвітлював многосторонню особистість Покійника, але загальною була думка, що Михайло І. Туган-

Барановський зумів внести у всі ці галузі: професуру, кооперацію та інші ділянки його праці – іскру любови, ентузіазму і переконання; всюди його ім'я було символом поступу і боротьби за великі ідеали людства. Смерть вирвала його в критичний мент державного і суспільного розкладу... а своїм словом і прикладом він міг би так багато допомогти...».

«Промови скінчилися. В холодних сутінках вечора тіло М.І. Туган-Барановського спустили в могилу; і все було скінчено, скінчено з його земними останками – закінчує свій спогад той же сам очевидець, – але кожний з нас назавше зберіг у пам'яті спомин про цього незвичайного чоловіка, який вмів з'єднати простоту особистого життя з найважливішими завданнями наукової і суспільної діяльності».

В особі М.І. Туган-Барановського українська суспільність, українська наука і увесь науковий світ зазнали великої втрати. Україна в найважчий момент своєї визвольної боротьби втратила людину, що своїм авторитетом могла промовити до закаменілих сердець європейських політиків та сіяти ще довгі роки зерно здорової наукової думки в жирний чорнозем України...

М. Туган-Барановський залишив по собі велику спадщину для скарбниці української та вселюдської культури і ця наша згадка з приводу його 50-річчя смерті хай буде виявом нашої вдячності для нього, на що він собі повністю застулив.

Використані джерела

1. Проф. М. Туган-Барановський: «Політична економія» (наука про народне господарство), Прага, 1927.
2. Проф. М. Туган-Барановський: «Кооперація, її природа та мета», Львів, 1936.
3. Проф. І. Шимонович: «Історія політичної економії» (Скорочений курс лекцій), Львів, 1923.
4. Проф. Дмитро Дорошенко: «Історія України», Ужгород, 1932.
5. Проф. М.М. Добриловський: «Політична економія», Регенсбург, 1946.
6. Проф. Борис Мартос: «Теорія Кооперації», Авґсбург – Мюнхен, 1947.
7. Проф. Ілля Витанович: «Історія українського кооперативного руху», Нью Йорк, 1964.

8. А. М.: «М.І. Туган-Барановський» (особистий спомин), стаття у тижневику «Воля», ч. 1–2, за липень 1921 р. (тижневик виходив у Відні – прим. А.К.).
9. У.З.Е., том III., стор. 335.
10. Українська Радянська Енциклопедія, том 14, ст. 582.
11. «Політична економія» – підручник Академії Наук СРСР Інститут Економіки, Державне Видавництво, Київ, 1959.
12. Адольф Вебер: «Ді Ноє Вельтвіртшафт» (в нім. мові), Мюнхен, 1947.

О.К. Мицюк

**НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІСТА
М.ІВ. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО
(1865–1919)***

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 8(21) січня¹ 1865 р. в с. Сольонім, Купянського пов. на Харківщині – по національності своєї родини – напів українцем, напів татариним. На Купянщині-ж серед українського природнього і суспільного оточення перебував він свої дитячі роки.

Середню освіту здобув в Київській I-ій та Харківській II-ій класичних гімназіях, розуміється, з російською викладовою мовою; існування українських гімназій аж до революції 1917 р. на Наддніпрянській Україні, як відомо, не дозволялося. Є відомості, що будучи ще гімназістом він виявив інтерес до філософії, читаючи Канта та Достоєвського. В році 1884/5 вступив, а в році 1888, з званням кандидата природничих наук, він скінчив фізико-математичний факультет Харківського університету.

Однак його зацікавлення вийшли за межі природознавства; він зацікавився і захопився суспільно-економічними науками. Через два роки, в р. 1890, він складає екстерном іспит за правничий, а властиво правничо-економічний факультет Харківського університету, вийшовши таким чином, на той шлях, яким простував все життя, а який привів його до світової слави.

По власному признанню, – у відповідях на анкету місячника «Украинской Жизни», що переводилася приблизно з році 1909, – він з часів юнацтва і перебуваючи студентом числив себе українським патріотом. Та вузькі рямці, в які примушене було замкнутися переслідуване в б. Росії українство, дуже обмежувало перспективи своїх адептів.

Це було причиною, що багатьох активних українців, діячів науки, літератури й громадського руху захоплювали хвилі за-

* Відбито з «Кооперативної Республіки» за 1930 рік.

¹ Ця дата в його біографії повторюється тричі: він народився 8 (21) січня, взяв другий шлюб 8 (21) січня і помер також 8 (21) січня.

гально-російського культурно-політичного життя. Зрозуміло, що і в М.І-вичу на довший час «общерос» висунувся наперед в порівнянні з українцем.

Закінчення університетської освіти М.І. припало, як сказано, на рік 1890, а кінець 80-х і наступні потім 90 рр. в б. Росії відзначалися виразним проникненням капіталізму поруч і взамін пануючого натурального ладу з численними пережитками кріпацької залежності. Нові умовини господарського побуту мусіли дати ґрунт і новим думкам.

Ідеологічно в той час пануюче старе російське народництво, котре вірило, що б. Росія в своєму господарському розвитку не зазнає капіталізму на європейський взір, а від натуральних умов господарства, завдяки общині та артілі, прямо перейде до вищих колективістичних форм життя, числячися з фактом зросту капіталізму в б. Росії, крок за кроком вносить в свій світогляд корективи.

Поруч зі старим народництвом, як його ідейний конкурент, виступає запозичена з Німеччини нова доктрина; на якийсь час громадську увагу опановує марксизм. В перших рядах прихильників цього напрямку, що між іншим в своїй ортодоксальності цілковито нехтував потребами національності і зневажливо трактував кооперацію², стріваємо ми й М.І. Туган-Барановського. Та з 70-х рр. в європейській економіці виступає також психологічна (гедоністична) школа і М.І., перший серед вчених б. Росії приймає та популяризує, zakresлену ще Госсеном в році 1854, забуту, потім знова відновлену майже одночасно Менґером, Джевонсом та Вальрасом, блискуче заступлену також Бем-Баверком, теорію граничної пожиточности. Цілим своїм світоглядом – соціологічним, економічним і політичним – М.І-вич тоді належав до першої течії, але не був правовірним марксистом. До школи-ж австрійської його близькість обмежувалася на прийнятті психологічної теорії цінности, яку одначе він своєманітно примиряв з трудовою теорією цінности (в концепції Рикардо).

В своїй найпершій теоретичній праці «Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причине их ценности» з

² Як посвідчує проф. Тотоміянц – марксизм кінця 90-х і початку 900-х рр. «призирливо ставився до т. зв. «малих дел», до яких відносили також і кооперацію» (Його «Кооперація в Росії», Прага, 1922, стор. 10).

року 1890³, М.І. робить першу проломину в своїм наслідуванні поглядів Маркса; він виступив з критикою соціалістичної, тоб-то абсолютної трудової теорії цінности, на якій, взятій від попередників, саме й базується вчення Маркса-Енгельса. Відкидаючи абсолютну трудову теорію цінности з одного боку, з другого – М.І. не вважає, як то думалося багатьома вченими, що теорія граничної пожиточности австрійської школи суперечить трудовій теорії цінности клясиків, чи інакше – теорії коштів виробництва, і, починаючи з допіру названої, ще в низці послідууючих праць⁴ конструє синтезу тих двох теорій. Остаточо стисло та синтеза формулюється Т.-Барановським так: гранична пожиточність свобідно репродукованих виробів кожного роду повинна бути прямо пропорційна трудовій вартості тих-же продуктів⁵. Доказ цієї формули з поміччю вищої математичної аналізи ще в р. 1902 дав Столяров⁶. Перед появою синтези теорій цінности М.І-вича, синтеза теорії цінности Рикардо-Менґера, в молодій тоді загально-російській економічній літературі одні економісти дотримувалися теорії цінности Сміта, другі, як напр. Чернишевській – Рикардо-Мілля, треті – Зібер, Скворцов, Ісаєв, Міклашевській, Воронцов... – Марксової теорії. Праця М.І-вича насамперед розвінчувала абсолютну трудову – соціалістичну чи марксівську – теорію цінности; одночасно проти неї виступав і П.Струве. Все це не могло не викликати жвавої полеміки. Полеміка та відбувалася в кінці 90-х і на початку 900-х років; в ній взяли участь численні автори найріжніших напрямків – Чернов і Ніколай-он, Бельтов і Бухарін, Струве і Изгоєв, Слонімській і Бернацкій... Сліди її залишилися в таких місячниках, як «Жизнь», «Научное Обозрение», «Русское Богатство», «Современный Мир»... Полеміка надзвичайно зменшила число прихильників абсолютної трудової теорії; що-ж до виставленої М.І-вичом синтези, то він був гостро поборюваний перш усього соціалістами обох напрямків – марксівського й народницького; по-за тим про-

³ «Юридический Вестник», 1890, кн. 10.

⁴ «Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса» («Научное Обозрение», 1899), «Трудовая ценность и прибыль» (там-же, 1900), «Теоретические основы марксизма», 1905.

⁵ Проф. М.И.Туган-Барановский. Основы политической экономии. Вид. 4, 1917, стор. 51.

⁶ Столяров. Аналитическое доказательство предложенной г. М.Туган-Барановским политико-экономической формулы: предельная полезность произведенных продуктов пропорциональна их трудовым стоимостям. 1902.

ти нього писали проф. Мануїлов, Яроцький та Дмитрієв і тільки де-хто – проф. Кулішер, С.Прокоповіч, проф. Железнов – прихильно поставився до тої спроби примирення двох теорій цінності⁷. Пізніш аналогічні спроби синтези об'єктивної і суб'єктивної теорії цінності зустрічаються в економічних працях чи курсах політичної економії таких російських економістів, як проф. Залескій, проф. Ходській, доц. А.Боровой, Л.Бух. По-за тим питання такої синтези розроблялося і в тій чи іншій формі його знаходили вчені закордонного світу. З них досить назвати: для Америки D.J.Green'a та H.J.Davenport'a, для Англії Marshall'a, для Франції Ch.Gid'a, C.Perreau, B. Nogarо, для Німеччини – H.Dietzel, E.Bernstein, Zwidineck, A.Renner, для Італії – Natol, для Норвегії – Aschehong'a та T.Aarum'a і, зрештою для Данії – Birck'a. Вповні оригінальній⁸ синтезі Туган-Барановського належить місце в низці тих, що дають внутрішнє, а не зовнішньо-еклектичне поєднання двох теорій цінності. Мусимо одначе додати, що в наш час відновлено негативне відношення до уживання в політичній економії самої категорії цінності. Є низка авторитетних економістів, які відкидають уживання цінності зовсім. З них назвемо G.Cassel-a⁹, R.Leifman'a¹⁰, A.Ammon'a¹¹, П.Струве.

В році 1891 М.І. випускає книжку «Прудон, його життя та діяльність». М.І. не поділяв пристрасно-негативної оцінки Маркса, – особисто ворогувавшого з Прудоном, – знаменитих «Економічних суперечностей» Прудона і уважав, що без цієї праці Прудона не повстав би й «Капітал» самого Маркса. В році 1892 виходить аналогічна праця М.І. про Д.С.Мілля, його життя та діяльність. Праці про Прудона та Д.С.Мілля відзначають собою етапи углублення економічних заінтересувань тоді ще молодого економіста.

В році 1894 з'явилися його «Періодические промышленные кризисы» – праця, яку в тім-же році він захистив в Московськiм

⁷ Наслідуючи Т.-Барановського, С. Франк спробував проробити таку-ж синтезу абсолютної трудової теорії з теорією граничної пожиточности, синтезу Маркса-Менгера.

⁸ Формуловка синтези Т.-Б-им найбільш наближається до формулювань Dietzel'a та Mareshall'a. Але це може бути наслідком розв'язання однакового завдання.

⁹ Theoretische Sozialökonomie, 2. Auf., 1921.

¹⁰ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, 1919.

¹¹ Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie, 2. Auf., 1927.

університеті, як магістерську дисертацію. В цiм творі, що виявив визначний конструктивний талант автора, на основі такого першоджерела, як «Синя книга»¹², подається історія криз в Англії¹³, розглядаються існуючі теорії криз, дається самостійна теорія періодичних промислових криз і обговорюється їх соціальне значіння¹⁴. Розуміється для цієї ранньої праці бракувало ще вповні вистарчаючих інформацій; вона написана головню історичною метою; статистично-графічної методи тоді ще, через невиварченість статистичних даних, вживати було ще майже зовсім неможливо. Йдучи згаданою метою і обсервуючи народне господарство в цілому, як то започатковано Кене й продовжено Марксом, М.І. розвиває свою теорію ринків, щоби на цій базі збудувати свою теорію криз; обидві теорії – ринків і криз – по думці автора, стоять і падають разом. Розміри ринку в капіталістичнім господарстві, по теорії М.І., не визначаються розміром суспільного споживання, бо суспільний продукт складається не тільки з предметів споживання, але й засобів продукції¹⁵. Проблема ринку, проблема збуту полягає в тім, що немає пропорційного розподілення виробництва. Збут всіх продуктів можливий лише за пропорційного розподілення суспільного виробництва, а це цілком нездійсниме в умовинах капіталістичного господарства, де не суспільне споживання являється ціллю й править суспільним виробництвом, а, навпаки, суспільне виробництво керує суспільним споживанням¹⁶.

Капіталізм силкується розв'язати проблему пропорційного виробництва і не досягає того; лише кризи загальної перепродукції, убиваючи зайві підприємства, або скорочуючи останні, повертають до необхідної пропорційности, свого роду рівноваги. Періодичні промислові кризи, по теорії М.І., залежать від по-рівнюючи постійного рівномірного накопичування капіталу з од-

¹² Його він студіював в Англії, де перед видрукуванням згаданого твору М. І-вич прожив два роки, збираючи матеріали.

¹³ Історія криз Англії Т.-Б-го досі є, по загальному признанню, кращою в світовій літературі про це питання, уявляючи з себе не лише опис, але й з'ясування їх.

¹⁴ Цей розділ під назвою «Die sozialen Wirkungen der Handelskrisen in England» вміщено в A. S. G. S., 1899, XII.

¹⁵ Його «Основы...», стор. 507.

¹⁶ Проти останньої тези, вказуючої на можливість розвитку капіталізму в тодішній Росії, особливо виступили народники – Воронцов і інші; навпаки, російські марксісти цю тезу прийняли.

ного боку, і нерівномірного вкладування їх в підприємство з другого. Накопичений капітал, шукаючи продукційного примінення, постійно тисне на промисловість, спонукаючи її до розширення. Чим більше скупчується капіталу, тим дужче він душить на промисловість. Настає мент, коли натиск переважає опір, промисловість приводиться в рух, підйом починає цикль, за ним йде криза і, нарешті, настає третя фаза – промислової депресії. Так циклічно, не по простій лінії, а по хвилястій відбувається капіталістичний розвій з його кризами, що впливають із самої природи капіталістичного ладу, а власне з слідувачих його трьох особливостей: 1) що капіталістичне господарство є господарством антагоністичним, в котрім робітник є простим засобом виробництва для керівника капіталістичного підприємства, 2) що капіталістичне господарство, відмінно від других антагоністичних господарств, має тенденцію до необмеженого розширення виробництва, як засобу накопичення капіталу і 3) що капіталістичне господарство в цілому є господарством неорганізованим, в котрім не існує пляномірного розподілення суспільного виробництва між ріжними галузями праці. В своїй першій науковій праці М.І-вич зв'язував теорію клясиків з психологічною теорією; на цей раз в своїй теорії криз, надзвичайно поглиблюючій розуміння природи капіталістичного господарства, він по власному признанню, зв'язав науку клясиків – Рикардо, Джемса Мілля і, на нашу думку, найбільше Сея¹⁷ з аналізом Маркса, що міститься в II-му т. «Капіталу», зовсім і свідомо ігноруючи том III, де власне і є фрагменти незакінченої теорії криз. Як в першій праці – про цінність, – йдучи в марксівській течії, він істотно розійшовся з нею, так і тут. Не дивлячись на свій марксівський світогляд, він не згоджується з тезою, що капіталізму є іманентна тенденція до самознищення¹⁸, як рівнож і з тезою про тенденцію норми прибутку до зниження... Ці дальші ухилення автора від науки К. Маркса зясовують нам, чому і російські і закордонні марксісти, як ортодоксального, напр., Каутський та

¹⁷ В своїх «Нарисах з новішої історії політичної економії», що почали друкуватися з початку 90-х років, М.І-вич між іншим назвав Сея «вульгаризатором» політичної економії; скоро цей погляд свій він, очевидячки, мусів змінити. В наші часи оцінка заслуг Сея в обсягу економіки сильно зросла, зосібна в американських колах економістів.

¹⁸ Т.Барановського «Der Zusammenbruch der kapitalistischen Gesellschaftsordnung» в «Archiv Sozialw. und Sozialp.», Bel. 19.

Р.Люксембург', так і ревізіоністичного – Е.Бернштейн та К. Шмідт – напрямку виступили проти теорії криз Т.-Барановського. Найбільше її толерувавший Р. Гільфердінг¹⁹ висловився одначе з приводу неї так: «Это свихнувшийся марксизм, но все же марксизм, что делает теорию Т.-Б-го одновременно и столь странною и столь возбуждающею мысль».

З російських університетських вчених проти неї виступали професори А.Ісаєв, Д.Іванюков та С.Первушін, а поставилися до неї позитивно професори Петражичкій, М.Бернацкій та Шапошніков. З академічних німецьких²⁰ кол В.Bunzel та K.Diehl, не відкидаючи наукової цінності теорії М.І-вича, поставилися одначе до неї критично. Але більшість, і при тім самих авторитетних німецьких економістів взагалі, чи відомих своїми дослідями анальоґічних проблем, зустріла теорію Т.-Б-го позитивно. Про неї прихильно відгукнувся Gustav Schmoller²¹. Ліпший теоретик господарської конюнктури A.Spiethoff²² так само зазначив, що «книжка Т.-Б-го є першою науковою монографією про кризи» і визнав, що ця праця є «великим кроком в справі розробки теорії криз». F.Eulenbury²³ висловив погляд, що «в прегарній (treffliche) праці Т.-Б. маємо початок дійсного наукового досліду криз. Pohle – приєднався до неї. Нарешті Werner Sombart²⁴ з приводу теорії криз Т.-Б-го в дебатах Союзу соціальної політики в 1903 р. висловився так: «Ця ідея диспропорції продукції, як властивої причини криз, походить від видатного російського вченого Т.-Б-го, якого імя я би хотів тут виразно згадати, яко – я смію те сказати – батька нової теорії криз. ... В цілому я вважаю цю теорію диспропорційности, говорив Зомбарт далі, – за надзвичайний поступ і без сумніву за найвищу форму теорії криз в даний час». Зомбарт відводить дослідів Т.-Б-го ролю поворотного етапу до нових способів досліджувань, що провадяться нині статистич-

¹⁹ Його «Финансовый капитал», изд. 3. Госиздат, 1923, стор. 332–333.

²⁰ Обговорювана тут праця Т.-Б-го з'явилася в перекладах на мови: німецьку («Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England», 1900), французьку («Les crises industrielles en Angleterre», Paris, 1913) та англійську і т. ч. увійшла в світову економічну літературу.

²¹ «Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre», II. T., 1904. S. 487.

²² «Die Krisentheorien» von I.-B. und L.Pohle, Schmoller's Jahrbucher, Bd. 27, S. 703.

²³ «Die gegenwärtige Wirtschaftskrise». Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik III. Folge, Bd. 24, S. 307.

²⁴ Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 113, 1904.

но-графічною методою і при тім в численних кон'юктурних інститутах культурного світу. Французський професор і теж дослідник кріз Jean Lescure²⁵ поставився до праці М.І-вича з захопленням. Він називає її «великим твором по питанням сучасності» ... «найбільш оригінальним і найбільш значним в тогочасній літературі по питанню кріз»..., «представляючи з себе ліпшу і найбільш переконуючу нову монографію про крізи»..., «маючи такий успіх, що в Німеччині вже повстала школа Т.-Барановського». Себе самого Лескур зараховує також до його школи, називає учнем Т.-Б-го. Зрештою, щоби не переобтяжувати цієї на-шої роботи, обмежуємося ще до завваги, що високо авторитет-ний в світовій економічній літературі норвежський професор Кассель, коли йому довелося назвати пару найвідоміших новіших теоретиків кріз, то він навів прізвіща Туган-Барановського і потім Лескура²⁶, загалом ідучи сам в напрямку висновків Т.-Б-го.

М.І-вич уважав свої дві теорії – ринку і кріз – остільки тісно звязаними, що вони стоять і падають разом. Сталося інакше. Його теорія ринку, збудована абстрактно, коли не зовсім впала, то майже залишена без уваги. Теорія-ж кріз, виведена емпірично-історичною методою, стала вихідним пунктом, можна сказати, для всіх пізніших теорій кріз. Низка дослідників, кожний зі свого боку, вказали на її прогалини. Шпітгоф вказав на неповність аналізу Т.-Б-го; Поль – на те, що Т.-Б. не звернув уваги на фактор зросту населення; Зомбарт – на те, що теорія кріз Т.-Б-го обмежується об'єктами анорганічної природи; Лескур доповнює, залишеним Т.-Б. без уваги, впливом картелів на крізи; теж саме робить Зомбарт відносно впливу трестів на крізи... Всі подібні доповнення і поправки, як показано вище, зовсім не перешкождали тим вченим признати видатної заслуги Т.-Б-го, як теоретичної так і практичної. Остання полягає в тому, що після праці Т.-Барановського повстала можливість де-яких прогнозів кон'юктури і кріз. Сам він кілька разів вдало заповідав вибух кріз: для Росії – крізи в роках 1899, 1907 і 1914, для Німеччини – крізу 1901 р. Кілька інших вчених, оперуючи вказаними Т.-Б-им феноменами кріз, теж приходили до вдалих передбачень господарських кріз. Не треба казати, яке кольосальне значіння

²⁵ «Les crises générales et périodiques de surproduction», Bordeaux, 1906, стор. 6.

²⁶ G.Cassel. Theoretische Sozialökonomie, 2. Auf., 1921, стор. 465.

для ділового світа має можливість подібних передбачень. Правда, стан економічних знань ще не такий, аби ті передбачення носили категоричний характер, але й приблизна вказівка на наближення суспільно-економічної кон'юктурної бурі і грому вже має таке значіння, що поруч з науковими кон'юктурними інститутами, відгукуючись на потребу широкої публіки, стали з'являтися – особливо багато в Америці – й квазі-наукові інститути, «лавочки» для прогнозу кон'юктури. Таке теоретичне і практичне значіння магістерської дисертації М.І-вича.

Року 1895 він був обраний приват-доцентом Петербургського університету, та міністр освіти його не затвердив, і М.І-вич провадить наукову працю без катедри. В тім-же році він містить в місячнику «Мір Божій» (XII.), який видавала Л.К.Давидова, перша його дружина, марксистка, статтю: «Значеніе економічного фактора в історії», обстоюючи засаду історичного матеріалізму. Молодому і талановитому авторові роблять заперечення, висвітлюючи односторонність його позиції, такі сили, як Михайловській та Кареев. В році 1896 в тім-же журналі (№ 4.) М.Ів. відповідає на закиди своїх опонентів, головню Михайловського, статтю: «Економіческий фактор и идеи», захищаючи матеріалістичний світогляд та в свою чергу нападаючи на народництво. В році 1897–98 працює в журналі «Новое Слово», містячи низку розвідок підготовлявших слідууючу його визначну працю²⁷.

Пореформенний розвій модерного фабричного капіталізму на загально-російським ґрунті в радикально-народницьких і до них ідеологічно близьких колах викликав загалом негативне відношення. Чернишевський (на сторінках «Современника»), виявив до нього повздержливе відношення, Єлісеєв в «Отечественных Записках» (1868), осуджував фабричне виробництво, Михайловський в році 1873 вказував на сумні наслідки для народа від проникнення капіталізму. Слідууючі автори, поважніші для свого часу економісти, а саме В.В.²⁸ та Ніколай-он²⁹, крім відємного відношення до розвитку капіталістичного господарства на східно-європейським ґрунті, краще ніж другі відзначали

²⁷ Статті: «Борьба фабрики с кустарем» (кн. I, за 1897 р.), «Вліяніе низких хлебных цен» (VI), «Историческая роль капитала в развитии нашей домашней промышленности» (VII), «Народничество крепостного периода» та ін.

²⁸ Його «Судьбы капитализма в России», 1882; ініціали «В.В.» означають П.В.Воронцова.

²⁹ Його «Очерки нашего общественного пореформенного хозяйства», 1893.

своєманітні особливості господарського ладу тодішньої Росії в порівнанні з Західною Європою і в своїм прогнозі дальшого розвитку виробництва покладали надії на артілі (В.В.) чи на общину (Н.-он), гадаючи прищипити общині не лише наукове хліборобство, але й велику промисловість... Коротко кажучи, вони вірили в окремих, своєманітний шлях розвитку тогочасної Росії.

Новоповставша ідеологічна течія марксистів мала нахил зменшувати значіння особливостей російського господарського розвитку в минулому і в усякім разі не сподівалася ухилення Росії від загального напрямку господарського розвитку капіталістичних країн в майбутньому³⁰.

Відгукуючись на цю суперечку, М.І-вич розробляє зпочатку доклад: «Статистические итоги промышленного развития России», який читався й дебатовався в кількох засіданнях «Вольно-Экономического Общества» в перших трьох місяцях 1896 р. В нім окреслена в загальних рисах вже та позиція автора що-до господарського розвитку б. Росії, якій присвячена слідуєча його праця про «русскую фабрику». В надрукованих «Статист. итогах» (1898 р.), ми знаходимо категоричне твердження Т.-Б-го, що «факти російського життя цілком відповідають теоретичній схемі Маркса» – погляд, пізніше ним проревізований.

В р. 1898 вийшла з друку і сама «Русская фабрика в прошлом и настоящем», т. I, що уявляє з себе написану під матеріалістичним кутом зору і поки що «непревзойденную по полноте и глубине» (вираз проф. В.А.Косінського) історично-теоретичну монографію, викликану бажанням перевірити народницьку позицію що-до шляхів розвитку б. Росії і майбутности в ній капіталізму.

В згаданій монографії, починаючи з XVIII в. простежено етапи розвитку капіталізму в б. Росії. Між іншим виявилось, що, як і слід було сподіватися, індустриальний розвиток б. Росії мав глибоко-своєманітні риси. Так, на Заході, схематично беручи, з домового виробництва родилося ремесло, з нього – кустарництво, з кустарництва – мануфактура і так – до фабрики. В історії б. Росії багацько галузів кустарництва також вийшло з домового виробництва, однак не всі. Часом навпаки: дореформенна фабрика (напр., бавовняна), породжувала кустарне виробництво, а іноді навіть сама була ним проковтнена; іноді розвій йшов від фабрики через наймане домове виробництво до самостій-

³⁰ «Основы»..., стор. 112.

ного кустаря³¹. Знесення кріпацтва, технічні удосконалення, розширення ринків породжують фабрику, що, витискаючи кустаря, набуває все більш пануючого значіння. Однак, вона не все вбивала кустаря; їх відносини були далеко складніші. Почасти фабрика його витискала, почасті модифікувала кустарництво, розпилюючи його, почасті навіть породжувала нові галузі кустарництва. При всьому своєму переможному ході капіталізм, таким чином, не в силі був захопити всього народного господарства, навіть всієї промисловости, хоч втягував б. Росію й де далі більше в світове господарство. Глибокою особливістю минулого господарського розвитку б. Росії була відсутність в ній західно-європейського міського ладу, також надзвичайна живучість залежної праці. Новіша Росія, – писав М.Ів. перед світовою війною, – не може бути принципово протиставлена капіталістичним країнам Заходу, бо і в ній існує капіталізм, але не можна сказати, що господарський лад сучасної Росії нічим не відрізняється від других країн, бо господарський і соціальний лад кожної країни має свої індивідуальні риси, що не повторюються³². «Русская фабрика»..., назавжди звязавши імя М.Ів. з науковою розробкою історії фабрично-заводської промисловости в б. Росії³³, має – я згоджуюся тут з д-р Gringanz'om «в багатьох відношеннях більш, як тільки льокально-російське значіння: ця праця дає опис і з'ясування появи і розвитку капіталізму взагалі... являючись безсумніву найвизначнішою працею по історії російського народного господарства»³⁴. В 1900 р. вона з'явилася в німецькій мові «Die Geschichte der russischen Fabrik», знайшовши високу оцінку в німецькій економічній літературі, – напр., з боку такого визначного знавця модерного капіталізму, як Зомбарт і інші. Німецький переклад зробив її приступною для використання авторами різних закордонних країн. Цей перший том «Рус. фабрики» став докторською дисертацією М.Ів., яку він захистив при Московському університеті³⁵ в рік виходу книжки в світ, 19.XII.1898 р. Хоч перший том і закінчено було

³¹ «Русская фабрика», стор. 174–175, вид. року 1926.

³² «Основы»..., стор. 113.

³³ Проф. А.Билимович, в щоден. «Россія», Одеса, 24. II. січня 1919.

³⁴ Dr S.Gringanz – «M.I.Tugan-Baranowsky und seine Stellung in der theoretischen Nationalökonomie», Riga, 1928, стор. 143–144.

³⁵ Цікаво, що народник проф. А.І.Чупров усунувся від обов'язку виступити офіційним опонентом; захист вилився в двобій народників з марксистами, якому Е.Чіріков присвятив віршованого памфлету.

обіцянку скорого виходу другого, однак продовження праці не зявилося. Може М.І-вич і не брався за продовження, бо полемічні пристрасти з приводу майбутніх шляхів розвитку б. Росії притихли, а може продовження праці було і згинуло – чи в Петрограді, який М.Ів. довелося раптово залишити в 1917 р., чи під час розгрому маєтку, в якому він жив в 1918 р., коли знищено було й високоцінну його власну бібліотеку.

По виході «Русской фабрики» йому довелося продовжувати полеміку зі своїми противниками і критиками в місячнику «Начало» (1899 р. I. і II.), який редагували Струве і М.І-вич. Йдучи в марксіській течії, яка тоді призириливо трактувала кооперацію («малыя дела»!), між іншим і М.І-вич в ролі співредактора «Начала», як свідчить проф. Тотоміянц³⁶, був в той час противником кооперації і зосібна осуджував продукційну кооперацію...

Одночасно громадське й приватне життя М.Ів. проходить в колах радикальної, переважно марксіської інтелігенції Петрограду. Поруч з науково-економічними працями, він в пресі й в наукових зібраннях, як неомарксист, заступає деякі принципи тоді молодого марксіського напрямку. «Я знав Туган-Барановського в 1894–95 рр., – каже проф. Швітау³⁷, коли він зі своїм другом і однодумцем, відомим Петром Струве³⁸, виступав по питаннях «марксізму» в Петербурзькій «Вольно-Економическом Обществе», в цій академії цілого ряду поколінь економістів». Всеопікуюче око царського режиму це порохувано М.І-вичу. Замість того, щоби йому, як доктору політичної економії, зайняти професорську катедру, через політичну «неблагодійність», по розпорядженню міністра народньої освіти, він, допущений до викладів в 1895 р. і потім в 1898 р. – звільняється в р.

³⁶ В.Ф.Тотоміянц. Кооперація в Росії, Прага, 1922, ст. II.

³⁷ Стаття Швітау, «Осескій Листок», 24/XI. січня 1919.

³⁸ Цікаво, що згодом обидва славні економісти все далі відходили від марксізму. Струве навіть склав (1898 р.) перший маніфест для новоповставшої партії російських соціал-демократів, а потім ще дужче пірнав з марксіським світоглядом, ніж Т.-Барановський. В час-же їх співробітництва в місячниках «Начало» і «Мір Божій» вони були нерозлучними приятелями. Е.Піменова в своїх спогадах розповідає, що тогочасний талановитий карикатуристу В.Каррик намалював пані А.М.Калмыкову, що симпатизувала марксіському рухові, як «мамку», що держала на руках кричачих дітей Струве і Т.-Барановського; дуже вдала карикатура на літературних журфіксах ходила по руках, викликаючи жарти і сміх.

1899 також з посади університетського приват-доцента. Вслід за тим за участь в студентській демонстрації 4 березня 1901 року на Казанській площі М.Ів. був заарештований та висланий з Петербурга. Він оселився в своїх знайомих, українофілів Русінових в с. Пізники Лохвицького пов. на Полтавщині. Це ввело його в коло місцевих громадських інтересів: він стає повітовим і губерніяльним земським радним, приймає участь в комітеті для потреб сіл.-господарської промисловости, що були засновувані міністром Вітте, і інш. Зосібна в цей час М.І-вич дуже зацікавився сільським кустарним виробництвом.

В тогочаснім суперництві ідеологій на загально-російським ґрунті марксізм протиставився народництву, яке саме в своїй революційній частині переживало гостру кризу: його «ходження в народ» простий люд не прийняв, а уряд зробив йому безприкладний розгром. Виходячи з факту зросту в тогочасній Росії новітнього капіталізму, марксізм особливому шляхові розвитку Росії, про який мріяли народники, протиставив випробовані шляхи Європи, якими, на його думку, мусіли пройти всі народи. Капіталізм, це не тільки неминучий шлях, але й бажаний, бо він не тільки експропріює, але й організує нову пролетарську армію, «мерные шаги которой – по виразу тогочасного марксиста Струве – слышатся на Западе». «Объективна» діалектична метода аналізу явищ марксізму протиставляється «субъективній методі російської соціологічної школи». Розуміння поступу, як максимального розвитку продукційних сил, протиставлено народницькому розумінню поступу, як стремління до ідеалу суцільної всебічно розвиненої людської особи. Поняття клясової боротьби й віра в творчу роль пролетаріату протиставлені народницькій вірі в силу критично-думаючих особистостей, вірі в єдність мас фізичної й інтелектуальної праці. По за цим принциповим розходженням народництва і марксізму між ним, однак, була і де-яка подібність: в їх політичних стремліннях, в прагненні до знищення капіталістичної експлоатації масс, потім в їх опозиції до новопоставшого з кінця 90-х рр. третього ідейного напрямку, напрямку т. зв. критичного ідеалізму.

Корінь останнього міститься в філософії Канта і неокантианства. Його виявляє насамперед той, кому ще зовсім недавно повставшою партією російських соціал-демократів було доручено написати від її імени «маніфест». Виявляє П.Б.Струве і майже одночасно Бердяєв, Булгаков та інші. Зрештою позиція

ідеалістів зістала сформульована в збірникові «Проблемы идеализма», що видав проф. Новгородцев р. 1903-го. Цей збірник, в котрому виступають oprіч Бердяєва і Булгакова ще й такі вчені, що пройшли через марксівську школу ревізiонiзму, як Богдан Кистяковський (Українець) та С.Франк, і постійні ідеалісти, як кн. С. і Є.Трубецькі, – відбиває певний перелік в думках російської інтелігенції. Перенявшому концепцію Маркса повністю, ортодоксально російському марксізму, як раніш перед тим народництву, прийшла черга переглядати свої позиції, зробити їх ревізію. Рух до ідеалізму вже означав кризу марксівської течії – ревізiонiзм. На російськiм ґрунті, як компетентно засвідчив П.Б.Струве, «критичний рух в марксізмові відрізняється від західно-європейського далеко більшою смілівістю, рішучо, без жадних примирюючих оговорок і недомовок пориваючи з тими положеннями марксізму, які виявили себе в очах представників цього руху нестійкими». Криза російського марксізму поглиблювалася перенесенням на рос. ґрунт також німецького ревізiонiзму, на чолі якого стояли Бернштейн та Давід. Серед самих марксістів спалахнули палкі ідейні суперечки про спірні тези марксізму.

Все те разом з іншими сучасниками переживав і чутливий, все шукаючий наукової правди М.Ів., який, почавши від першої праці, не переставав ревідувати марксівський світогляд при чім, як сумлінний і незалежний від догми дослідник, не раз вже приходив до висновків, котрі не все відповідали Марксовій доктрині. В книжці «Научного Обозренія» за травень (1899) він містить статтю під назвою: «Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса», – в якій знов розходячись з Марксом, доводить, що «скорочення частки перемінного капіталу, замінення робітника машиною (за інших однакових умовин), зовсім не відбивається на нормі прибутку... і що вульгарні економісти безумовно праві, коли відкидають будь яку різницю, в розумінні створення прибутку, між знаряддям праці й робочою силою».

Так поглиблювалися його теоретичні розходження з марксізмом та зазначалося наближення до ідеалістичного світогляду³⁹. По його «Очерках новейшей истории политической эконо-

³⁹ Його весь час дотримувався Драгоманів, наш великий мисленник 80-х рр. Туган-Барановський не знав соціально-економічного світогляду Драгоманова, а тим часом світогляд останнього періоду життя Т.-Барановського так близький до ідеалу Др-ва, майже тотожний!

міи и социализма», які він з р. 1901 розпочав друкувати в журналі «Мір Божій» і які окремим виданням по раз перший вийшли в році 1905, можна простежити наростання того духового перелому. В них він високо цінить «утопізм» Оуена, Сен-Сімона, Фурє, «малювавших в блакитній далечині заллятий соняшним сяйвом новий чарівний світ, котрий мусить прийти на зміну тяжкого і похмурого старого світу...», цінить його творчість навіть вище досягнень основоположників так зв. «наукового» соціалізму. Він говорить: «Оскільки творчість вище критики, остільки утопісти вище своїх продовжувачів-критиків капіталістичного ладу Прудона, Родбертуса, Маркса». У П.Б.Струве на рік 1901 припадає засвідчення, що «союз його (Струве) і Туган-Барановського з ортодоксальними марксістами розпався»... Ширший нарис М.Ів-ча про науку Маркса з року 1902 був закінчений словами: «В наш час весь теоретичний будинок, побудований ґеніальним автором «Капіталу», дає розколини, руйнується й, очевидно, хилиться до упадку. І все змушує до думки, що нова соціальна доктрина, яка замінить «ветшаючий марксізм», зуміє сполучити в суцільній гармонійній концепції практичний ідеалізм з теоретичним ідеалізмом»⁴⁰. «Очерки»..., які вийшли і окремим виданням, уявляють з себе жваво, іноді захоплююче і навіть поетично⁴¹, але без претензії на вичерпуючу повноту написану працю про ідейний вклад до скарбниці соціально-економічних знань з боку визначних політико-економістів і соціалістів ХІХ в. Це – перший в російській мові оригінальний твір по історії соціально-економічних доктрин.

Такий-же характер творів з історії, як щойно згадана історія соціалістичних думок, мають і дві слідуєчі більші публікації – про марксівський соціалізм, а пізніше про сучасний соціалізм.

Перша з них підготовлялася низкою розвідок про суспільну клясу, про психічний фактор суспільного розвитку, про крах капіталістичного ладу, нарешті, про клясову боротьбу, помічених в російських місячниках («Мір Божій» та «Новый Путь» за 1903–4 рр.) та в Archiv für Sozialn. und Sozialp., Bd. 19. З них потім головно й повстали його «Теоретическія основы марксизма». В цій праці, що уявляє з себе значний етап у відході Т.-Б-го від

⁴⁰ «Мір Божій», 1902, VII–X.; в окремих виданнях «Очерків» вираз «ветшаючий марксізм» опущено.

⁴¹ Серед посмертних паперів М.І-вча я бачив навіть писані ним вірші; чи були вони десь друковані – невідомо.

науки Маркса, він приміром, хоч і надає значіння господарському факторові, але підносить і одночасне значіння ідеального, висловлюючись в тім сенсі, що в ході історії все більшої ролі набувають інші соціальні фактори, як знання, психіка, і де далі господарство все більше з причин суспільного розвитку стає його наслідком. Потім він не думає, як вчить доктрина історичного матеріалізму, що історичний розвиток полягає тільки в класовій боротьбі; політична боротьба не покривається з класовою і такі речі, як релігія, умілості, соціальний ідеал і соціальна політика мало надаються до з'ясування за допомогою класових інтересів. «Історія людства є щось незрівняно вище і шляхотніше, ніж гола боротьба за засоби життя». І не думає Т.-Бий, щоби капіталізм був засуджений на натуральну смерть, як це говорить детерміністична теза Маркса. Людство, каже Т.-Бий, не одердить соціалізму, як якийсь дарунок сліпих елементарних економічних сил, тільки мусить новий суспільний лад цілесвідомо підготовляти і виборювати...⁴². Такі – щоб не наводити більше, – висловлені в обговорюваній праці принципи, відмінні від Марксових соціологічних і соціалістичних поглядів Т.-Бго. Вони продовжують його нахил до ідеалізму, сприяючи зближенню його з одного боку з де-якими американськими соціологами, а з другого – з російською суб'єктивною школою (Михайловський, то-що)⁴³.

Закреслені вище ухили М.І-вича в бік ідеалізму знаходять безпосереднє продовження у вийшовшій по році праці під назвою: «Современный социализм в своем историческом развитии» (1906)⁴⁴ яка свідчить про ще далі йдучий майже цілковитий відхід його від марксовського соціалізму. Згаданий твір, як засвідчує сам автор в передмові, вимагав від нього досить багато

⁴² Див. Bernstein «Tuhan-Baranowsky als Socialist», Archiv für Sozial. und Sozialp B. 28; також Kautsky – критики в «Neue Zeit», Bd. XXVI.

⁴³ Julius F. Hecker. Russien Sociology. A contribution to the history of Sociological thought und theory, New-York, 1915, ст. 224 і 238. Названий автор вважає появу «Теорет. марксизма» за переломовий етап в еволюції світогляду Т.-Б., кажучи, що до цієї праці Т.-Б. був «чистим» чи «ортодоксальним» марксистом. Останнє твердження, як нами вказано вище, – не вірне.

⁴⁴ В німецькій мові – «Der moderne Sozialismus in seiner historischen Entwicklung. Dresden, 1908; в чеській – «Modezni socialism ve svém historickém vývoji», Praha. 1927; в українській – «Сучасний соціалізм в своїм історичнім розвитку», Київ.

праці. Він уявляє з себе систематичний і науковий, об'єктивний, критичний стислий виклад сучасного соціалізму. Подібного викладу не було ще в цілій світовій літературі. Тому, що марксовський соціалізм після його глибокого переконання «ніяк не вичерпує наукових елементів соціалізму», він мусів звернутися до наук т. зв. утопійного соціалізму, який «в де-яких відношеннях безумовно більш науковий, ніж марксизм». В перших рядках вступу до праці – «Про суть і цілі соціалізму» – автор констатує, що «соціалізм, як доктрина, надзвичайно далека від ідеалу закінченої наукової системи». Марксизм гордиться, пише він, тим, що з утопії зробив соціалізм наукою, але його властивістю є дуже ненаукова байдужість до точного означення термінів і понять... і цілі соціалізму після нього також залишається невідомою... Нічого не може бути більш помилковим від звичайного погляду, що теорія соціалізму подана цілком в працях Маркса та його школи; соціалізму, як теорії майбутнього, Маркс майже не торкався... «Диваки утопісти дали соціальний ідеал працюючим і, як позитивна доктрина, соціалізм створений цілком цими дивними людьми і ніким іншим. Соціалізм, як доктрина, є доктриною перш за все про новий соціальний ідеал», – що має завданням перетворити не лише господарську, але й цілу духову культуру. Виходячи з того, що єдиний корінь соціалізму в рівності, Т.-Бий гадає, що лише в філософії Канта – про верховну святість людської особистості – знаходимо непохитне обґрунтування цього принципу, лише несоціаліст Кант дав непохитне обґрунтування соціалізму. Соціалізм для Т.-Бго є вимогою натурального права, а звичайне протиставлення індивідуалізма соціалізові базується на непорозумінні. Він говорить про соціалізм в широкому розумінні цього слова, в склад якого увіходить соціалізм у вузькому розумінні – комунізм та анархізм, і подає його дефініцію. Історично ці ідейні течії розвивалися в тісному звязку, взаємно переплітаючись, але в наш час ледви чи є рація виносити їх за одну дужку і обіймати їх в одній спільній дефініції. В розділі про критику капіталістичного ладу він зупиняється насамперед на науці про визиск працюючих і думає, що у Сен-Сімоністів і у Пеккера ця наука набула своєї повної і об'єктивної ясності; зі свого боку він поборює визиск зі суб'єктивного погляду, на підставі етики, впливаючої з філософії Канта. «Відніміть від теорії визиску, каже він, етичну ідею рівноцінності осіб і вся теорія втрачає практичне значіння... бо

соціалізм – не тільки наука, але й ідеал...». Опертя-ж науки про визиск і соціалізму на абсолютну трудову теорію цінности, як то робилося де-якими з ранніх соціалістів, починаючи з В.Томпсона і до Маркса включно, на погляд Т.-Б-го не тільки не підсилює наукової позиції соціалізму, а навпаки – рішуче його ослаблює. І він показує, чому той звязок є й небезпечний і, головно, зовсім непотрібний. В розділі II-м подано класифікацію соціалістичних систем, а в III-му – говорить про здійснення соціалізму, що, хоч на разі не може бути в повній мірі переведене, але одначе вже нині може бути реальною ціллю практичної політики. Така схема соціалістичної ідеології Т.-Б-го по виході його з річища марксістського соціалізму.

З наростанням першої загально-російської революції вільніша політична атмосфера відразу-ж стала виявляти силу українства. М.Ів., як радний Полтавського Губерніяльного земства від Лохвицького повіту, йде в контакт з українцями. І нехай буде золотими літерами вписаний в його життєпис факт, якого я сам був свідком, що саме він – в данім разі відбиваючи настрої несмілого українства серед цензових земців, а ще більше силу стихійного українства широких народніх мас – М. Ів-ч Туган-Барановський зробив в 1905 році пропозицію Полтавському Губерніяльному Земському Зібранню про поставлення першого пам'ятника на Великій Україні нашому ґенієві Т.Г.Шевченкові і розпочаття збірки на цю ціль; останнє, які відомо, й було зреалізоване.

II.

В періоді між першою і другою загально-російськими революціями М.І.Туган-Барановський розвиває одночасно свою педагогічну, літературно-наукову та кооперативно-громадську діяльність, виявляючи кольосальну енергію.

Перша революція 1905 р. знов повертає М.І-вича до приватної доцентури на Петербурзькому університеті, де завжди він збирав так багато слухачів, що звичайні аудиторії не могли всіх вміщати, через що його виклади було перенесено до актової сали університета. Та його педагогічна діяльність не обмежувалася самим лише університетом. Одночасно він був професором політичної економії на Петербурзьких Вищих Бестужівських жіночих курсах, а від 1914 року ще й на Петербурзькій

Політехніці; в рр. 1912–1913 він з Петербургу доїздив для читання лекцій з кооперації до Московського Народнього Університету імени Шанявського. Поза тим він часто виступав з численними прилюдними лекціями й докладами, як в столицях, так і на провінції. Він не був оратором, але промови його проходили завжди з величезним емоціональним піднесенням. По виразу Швітау, «речь его жгла и дразнила». Стрімкий потік його думки ніби випереджував їх словесний вираз і захоплення лектора передавалося слухачам. По словах його б. слухача, нині проф. Кондратьєва, М.Ів. «не належав до тих професорів високих шкіл, що з року на рік викладають за раз прийнятою програмою. Стежучи за інтересами суспільства і аудиторії, він зупиняється у своїх лекціях саме на тих темах, що хвилювали в даний мент ширші кола чи студентство. Студентство купчилося довкруги його катедри, провадило напружену інтелектуальну роботу в кружках при його участі та в його семінарі. Тут панувала необмежена свобода розумової творчости молоді, вільний вибір тем, вільна трактовка і критика, вільна боротьба напрямків. М.Ів. остільки давав свободу, не давлючи на молодь своїм авторитетом та своєю вченістю, що інколи здавалося, ніби він, углиблений в себе, розсіяний, залишається байдужим до «юных терзаній»; приходилося добиватися строгої критики, ніби будити великого вчителя. Його здається ніхто і ніколи не називав професором, а завсігди тільки інтимнішим: «Михайло Іванович»⁴⁵. Ця популярність поруч з опозицією до бувшого царизму ставили М.Ів. все в положення переслідуваного і неблагонадійного. Коли в році 1913 він був обраний професором політичної економії на Петербурзьким університеті, міністр Касо не затвердив його. А в 1915 році він і зовсім був примушений покинути Петербурзький університет. По революції 1917 року його знова обрано професором цього університету, та він, вже звязавши свою долю з українством, не вернув до Петрограду, а став професором новопоставшого українського університету в Києві.

Аґрарні розрухи на Полтавщині та Харківщині в 1902 р., а потім аґрарна революція 1905 р. на всю широчінь і в найгострійшій формі видвинули й поставили аґрарну проблему тодішньої Росії. Відгукуючись на неї, Туган-Барановський скупчує свою увагу на питанні реформи землеволодіння, якому й присвячує книгу: «Земельная реформа» (1905 р.). В ній він, не по-

⁴⁵ Н.Д.Кондратьєв. М.Ів.Туган-Барановській, 1923.

годжуючись ні з соціал-демократичною, ані з соціал-революційною програмою, запропонував свій проект розв'язання земельної справи. На його думку слід було землеволодіння пересічно поверх 50 дес. примусово викупити. Викуплена земля мусіла скласти не підлягаючий передачі в приватні руки національний земельний фонд – фонд всієї нації, а не окремих осіб чи груп. З нього земля передавалася б трудовому селянству на основах вічно-спадкового земельного користування. Цікаво, що намічені М.І-вичом засади націоналізації землі з передаванням її в спадкове користування трудовому селянству були справді зреалізовані в жовтневий період другої великої революції; лише революційний спосіб здійснення вивласнення надав йому характеру конфіскації всього нетрудового землеволодіння.

Читання лекцій привело М.Ів-ча, до систематизації і до видання для слухачів спочатку «Лекцій по политической экономии» (в 1907 р.), а потім в 1909 р. «Основ политической экономии». «Основы» в першому виданні присвячені: «Кене, творцеві «економічної таблиці», Г.Госенів – давшому теорію граничної пожиточности та К.Марксові – найглибшому критикові капіталістичного ладу». Згадані «Основы» були потім Російською Академією Наук вшановані великою премією імені адмірала С.А.Грейга. За життя автора в р. 1917 вийшло четверте перероблене й доповнене видання цього курсу⁴⁶. Глибокий і оригінальний по змісту цей курс незабаром виділяється на перше місце серед ліпших аналогічних публікацій професорів А.І.Чупрова, А.А.Ісаєва та Железнова, Георгієвського то що; до нього нам ще прийдеться вернутися.

Одночасно М.І-вч розмінюється й на поодинокі окремі розвідки, статті, огляди, редакторство і співробітництво. Пише біографії економістів для Handwörterbuch d. Staatswissenschaften, редагує переклади праць кращих закордонних економістів, як напр., переклад з другого німецького видання праці Бем-Баверка «Капитал и прибыль» т. I., з його передмовою, врешті – редагування серії видань «Невыя идеи в политической экономии», співредакторство «Української Енциклопедії», стаття в збірнику «Біржа» (редакція проф. Яснопольського), огляди стану народного господарства в річниках часопису «Речь», співробітництво в місячниках «Вестник Европы», «Русское Богатст-

⁴⁶ Видано в перекладі на чеську мову в 1928 р.; переклад український все ще чекає видавця.

во», «Современый мир», то що. В деяких своїх розвідках він уважно розробляє проблеми ідеалізму і в етиці знаходить нове вияснення також економічних проблем. До них відноситься, викликана появою голосного збірника «Веги», стаття під назвою «Русская интеллигенция и социализм» (1919). Потім, занявшись моральним світоглядом Достоєвського, дає статтю «Три великих этических проблемы». Зазначавши, що так само, як і найвизначніший філософ Кант, але цілком незалежно від нього Достоєвський підніс ідею верховної цінности й святости людської особи в спосіб небувалий в цілій світовій літературі та виявив це в художніх образах, – М.Ів. показує в цій праці, як з тої ідеї у Достоєвського випливали три проблеми: чому цінимо людську особу так високо – проблема Бога; який мусить бути моральний закон – проблема людськості; як зясувати порушення морального закону – проблема світового зла. Ось ті три великі проблеми, якими мучився Достоєвський та які знайшли відгук і у вічно шукаючій душі М.Ів-ча. Прочитаний у Москві доклад на цю тему викликав такий палкий ентузіазм у слухачів, що по його закінченні, курсістки понесли М.Ів. на руках. Зрештою, з приводу збірника Форлендера про Канта і Маркса він написав статтю «Кант і Маркс»⁴⁷. Зі щойно згаданих статей склався потім його збірник: «К лучшему будущему», що вийшов в 1912 році.

В році 1913 М.Ів-ч публікує в німецькій мові працю під назвою Soziale Theorie d. Verteilung: в російській мові – в 1914 р. Елементи цієї теорії Т.-Б-го зустрічаються вже в старших його працях про суспільну клясу, клясову боротьбу, в науці про визиск, починаючи з 1904 р.; в недосить ще розвиненім вигляді подибуємо її в першому виданні «Основ» (1909 р.). Він назвав її соціальною, зважаючи на те, що в ній видвигнуто ролю соціального фактора в розподіленні народньо-господарського зиску. Психологічна школа, яка будувала розподілення на теорії граничної пожиточности, і марксівська школа, будуюча на абсолютній трудовій теорії цінности, не кажучи вже про інші теорії, його не задовольняли тому, що виходили з преміси соціальної рівности учасників розподілу. Для нього обект розподілу хоч і виступає в формі цінности – ціни, одначе умови формування цін зовсім не є причиною творення кляс і клясових конфліктів; причин панування одних й залежности других слід шукати поза

⁴⁷ Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpol. B. 33; дивись також Schulze-Göwernitz «Marx und Kant», там-же, B. 30.

межами чисто економічних взаємин. Розподілення, це – історична категорія, що виходить поза область національної економії і стає предметом соціології та загальної історії. Після теорії М.Ів-ча, як вона остаточно сформульована в останнім за життя автора виданні «Основ», висота зарібної платні залежить від продукційности суспільної праці та від співвідношення соціальної сили робітників і капіталістів. Тими-ж факторами (з додачу ще швидкості обороту) визначається прибуток. Підкреслення соціального моменту є характеристичною особливістю його соціальної теорії розподілення. По власному признанню М.Ів-ча його розходження з марксізмом в цій теорії, далеко не так значне, як здається. «Я вважаю свою теорію розподілення, писав М.Ів-чич⁴⁸, тільки дещо зміненою і очищеною від усіх ненаукових елементів теорією Маркса. Вона не укладається в систему Маркса, але звязок наочний». Отже корінь соціальної теорії Т.-Б-го в теорії визиску Маркса, що помітив і Е.Келленбергер⁴⁹. Не без впливу на нього був також Р.Штамлер⁵⁰. Як теоретик, що видвигнув момент соціальної сили, Т.-Б-ий займає місце в низці таких Machttheoretiker, як Штольцман, Оппенгаймер та ін. Особливо близькою до теорії Туган-Барановського є теорія розподілення Штольцмана, для якого розмір прибутку є не тільки наслідком впливу натуральних продукційних факторів, але також наслідком укладу соціальних сил⁵¹. Привнесенням соціального моменту до політичної економії Т.-Б-ий зближається до таких німецьких економістів як Р.Штамлер, Р.Штольцман, Карль Діль⁵², А.Амон, – які приписують соціально-правній організації відповідний вплив на повстання господарських явищ. Їх об'єднують під спільною назвою соціально-правної школи. Зрозуміло після цього, що теорія Т.-Б-го зустрілася з найрізнішим до неї відношенням від дуже прихильного до гостро ворожого. В російській економічній літературі до неї зайняли

те чи інше відношення Струве, Дмитрієв, Солнцев⁵³, Кулішер, Железнов, Бухарін⁵⁴, при чому вона знайшла собі на загал мало прихильників. Майже одночасно соціальну теорію формулював також П.Струве, але опісля зрікся її. На одному прилюдному засіданні в Празі в 1924 р. мені довелося почути твердження проф. Білімовича, що згадана теорія запозичена Т.-Б-ським у П.Струве. Головувавши тоді на засіданні П.Струве промовчав твердження Білімовича, але приблизно через рік на другім засіданні, теж в Празі, в присутності Білімовича сам Струве це прилюдно спростував⁵⁵. Так брудний закид відкинуто. Що торкається-ж права першешства до поставлення теорії в часі, то мені відомо також, що творцем соціальної теорії розподілення уважав себе ще й російський проф. Георгієвський, чого однак йому не хотять признати інші компетентні економісти.

Наведемо в кількох словах цікавіші з думок критиків. Теперішній Струве саму проблему розподілення вважає неіснуючою, а поняття розподілення – тільки необхідною методологічною фікцією, і між іншим квестіонує наявність і конечність звязку залежності між натуральним зростом продукту розподілення і рівночасним зростом цінностей. Проведений Т.-Б-им розрив між цінністю і ціною Кулішер ставить авторові в заслугу, а Шумпетер і Бем-Баверк в мінус. Для Шумпетера продукція і розподілення – два аспекти єдиного процесу, а зиск капіталістичного господарства є для нього явищем цінности – ціни. Для Бем-Баверка розподілення є найважливішим конкретним приміненням загальних законів цінности і ціни. Проти внесення соціального моменту в політичну економію висловилися Дмитрієв, Шумпетер і Бем-Баверк. З погляду Шумпетера способи соціального і чисто економічного спостереження мусять бути цілковито розділені в самостійні галузі, які можуть обмінюватися лише своїми кінцевими результатами⁵⁶. Бем-Баверк є проти внесення соціально-історичних факторів в розподілення. Вплив сили діє

⁴⁸ «Основы»... стор. 377.

⁴⁹ Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Bd. 5, 1914.

⁵⁰ Його «Wirtschaft und Recht».

⁵¹ Його Die soziale Kategorie in der Volkswirtschaftslehre, Berl., 1896.

⁵² Його Zur Kritik der Kapitalzinstheorie Boehm-Bawerk's. Jahrbuch. f. Nationalök. und Statist., Bd. 105, 1905. Діль виразно підкреслює значіння соціального моменту в розподіленні, напр., в ріжниці при однаковій праці зарібної платні організованих і неорганізованих робітників.

⁵³ Його праця: «Заработная плата как проблема распределения» (1911) по змісту стоїть близько до соціальної теорії Т.-Б-го.

⁵⁴ Між іншим його «Eine Oekonomie ohne Wert», «Neue Zeit», В. 32, I.

⁵⁵ «До такої теорії – зневажливо кинув Струве – зміг додуматися й сам Туган-Барановський». Як закид Білімовича, так і наведена репліка Струве характеризують етику і відношення до небіжчика його б. колеґ.

⁵⁶ J.Schumpeter «Das Grundprinzip der Verteilungstheorie», Archiv für Sozialwissenschaft. und Sozialpol. В. 42.

тільки в межах економічних законів, а не ставиться проти них⁵⁷. В щойно зазначених розходженнях поглядів Тугана-Барановського і Бем-Баверка, до речі, бачимо бодай частинне зеперечення того твердження, що Туг.-Бар. був послідовником Бем-Баверка⁵⁸. Нині противники соціальної теорії виступають в двох групах. Одні ставлять для теорії розподілення завдання: показати, як саме боротьба суспільних груп за народньо-господарський зиск знаходить в міновому господарстві свій остаточний вияв в ціні. Другі, розриваючи з ціною, шукають розв'язання проблеми розподілення народнього зиску індуктивно-статистичним шляхом, провадячи статистифікацію політичної економії...

В той-же період між двома революціями М.Ів. захоплюється кооперацією, до якої в марксівський період свого життя ставився байдуже, якщо не цілком нег'ативно. В 1908 році його вибирають заступником голови, а в році 1914 головою петроградського відділу Комітету для сільських «ссудо-сберегательных» товариств. В своїй практичній кооперативній діяльності він покладав надії на кооперативну самодіяльність і був противником зайвої державної опіки, обстоюючи таке кооперативне законодавство, яке уможлиблювало б вільний розвиток кооперації. В 1909 р. його запрошено редактором найкращого в тодішній Росії місячника: «Вестник Кооперації», в якому, на основі практики широко розроблялися питання з теорії кооперації. На сторінках згаданого журналу з'явилася низка його статей; кооперативним темам присвячені також окремо видані книжки: «К лучшему будущему» (1912) та «В поисках нового мира» з року 1913; нарешті, наслідком його теоретичних і практичних заінтересувань кооперацією з'явилася праця, яку компетентна оцінка ставить так високо, що не знаходить рівної їй в цілій світовій літературі про кооперацію⁵⁹.

⁵⁷ Böhm-Bawerk «Macht oder ökonomisches Gesetz». Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Bd. 23. Ця цікава праця викликана соціальною теорією і скерована проти висновків Туг.-Б-го, Штольцмана та Лексиса.

⁵⁸ Зак, стаття в «Одесских Новостях» за 23 (10) січня 1919.

⁵⁹ Проф Косінський: «Одесский Листок», 21 (8) січня 1920 р.; див. також К.Пажитников «Современный Мир». 1916, т. IV, 2, стор. 146 і слід. і S. Gringauz – вище цитов., стор. 131.

говоримо про «Соціальные основы кооперації»⁶⁰, видані в 1916 році.

Як в свій час його «Основы»... зайняли перше місце серед курсів політичної економії, писаних російською мовою, так тепер його нова праця про основи кооперації видвигається, як найліпший теоретичний твір про всі ділянки кооперації, не тільки серед праць на аналогічні теми в російській мові – Ніколаєва, Прокоповича, Тотоміянца – але займає відповідне місце і в західно-європейській літературі – між кращими працями цього роду Ш.Жіда, Кауфмана, Якоба та ін. В згаданім творі він намітив та проклав нові, цілком самостійні шляхи. Для нього кооперація це господарська форма, що наближує людство до суспільного ідеалу, «господарський світ, що з нестримною силою виростає з глибин старого капіталістичного світу»; вона «дає засоби і організує сили для перемоги нового ладу»...; але й там, в ньому має зостатися собою. В реальній кооперації він вбачав клясову природу, поділяючи її на пролетарську, селянську та дрібнобуржуазну; він-же дав і найкращу з існуючих клясифікацію кооператив.

«Соціальні основи кооперації» М.Т.-Б-го це, як досі, найглибша наукова студія над природою кооп. руху. Це не пропагандистична публікація, тільки оперта на фактичних даних з головних країн світа аналіза суспільної і економічної природи кооперації. Сміло можемо сказати, що побіч праць подруг Веббів, це найповажніший досі вклад у світову наукову літературу в цій ділянці. Доказом цього, є також признання, яке твір цей найшов у постаті численних перекладів на чужі мови (польський переклад 1923 р., болгарський 1927 р., чеський 1930 р.) та визнання в крузі наукових робітників. Заінтересування особою М.І-ча зростає чимраз більше. У найповажнішому німецькому науковому кооп. органі, Vierteljahrsschrift für Genossenschaftswesen надруковано якраз цього року (1930) у двох числах велику наукову розвідку д-ра Al.Gerschenkorn-а про «Кооперативну теорію Туган-Барановського», з якої тут приводимо останні речення на доказ, як високо автор оцінює працю М.І-ча:

«Нечисленні слабі місця книги бліднуть при богацтві плодотворних обсервацій, при множестві влучних зауважень, а передовсім при глибокому розумінні автора для внутрішніх взає-

⁶⁰ На жаль обставини світової війни перешкодили своєчасно з'явитися цій праці в європейських мовах; по війні в пол. мові (1923), в чеськ. мові (1930).

мин суспільного життя. Тому праця Т.Б-го належить до найглибших творів світової кооперативної літератури».

Будучи теоретиком-ідеологом кооперації, небіжчик не цурався й дрібної кооперативної праці. В 1914–15 рр., при найбільшій його участі, були засновані в с. Пізниках (Лохвиччина) кооп. товариства: а) сільсько-господарське, б) споживче та в) кредитове. А кооперативні зїзди, в яких він приймав участь, на знак пошани і любови, кожний раз вшановували його почесним обранням. Перший загально-російський кооперативний зїзд, що відбувся в 1917 р., вбирає його до президії; той-же зїзд вибирає його до Ради Всеросійських Кооперативних Зїздів («Совет Всероссийских Кооперативных Съездов»). Повставши в Москві в 1918 році Кооперативний Інститут покликує М.Ів. до складу своєї Наукової Ради. Та М.Ів. відмовляється від праці в останньому, віддаючи всього себе від початку революції на службу Україні. Стаття «О кооперативном идеале»^{*} була, здається, останньою, останнім словом загально-російського періоду його життя.

По вибухові світової війни в році 1914 емісія паперових грошей у воюючих держав де-далі набірала все більш небезпечного характеру і увага М.Ів. звертається до проблеми грошей. В році 1916 він закінчує і в році 1917 випускає друком працю: «Бумажные деньги и металл», що в 1919 р. вже вийшла в Одесі другим виданням. «Не треба бути пророком – казав в передмові до цієї праці Т.-Б., – аби з повною певністю предрікти, що протягом блищих літ економічна література всього світа переповниться працями, присвяченими грошовому обігу»... Справді, нині вже бачимо появу численних праць на цю тему визначніших економістів Європи і Америки; до них належить і остання велика наукова робота небіжчика. В ній, почавши з розгляду конкуруючих між собою теорій цінності грошей – товарової і кількосної, – він дає потім свою власну, кон'юктурну теорію. А далі, розрізняючи три фази в історичнім розвитку паперових грошей, застановляється на прикладах лажу (в двох формах) і дісажію, девальвації і зверхевалюації, – останній термін вводиться ним самим, – та дає свою теорію конкретної будови нормального лажу. Як і в інших своїх працях, він також тут має можливість розходитися з пануючими поглядами, вносити в них свої корективи. «Не вірно, – каже він, – буцім то лаж виявляє

собою відношення цінності паперової валюти до металеві монети, на яку ця валюта означена. Лаж є ціна чужоземної валюти в паперовій валюті даної країни». І далі: «треба визнати без всяких обмежень, що за нормальних умовин паперово-грошового обігу лаж є ніщо інше, як своєманітне явище векселевого курсу і що лаж по-за векселевим курсом не існує»... Пануюче в економічній літературі протиставлення двох основних факторів лажу – кількості грошей і розрахункового білянсу – він вважає глибоко невірним; в дійсності кількість грошей означає собою розрахунковий білянс, а цей останній означає лаж. Признаючи паперові гроші вищим типом, однак для наших часів він вважає потрібним і металевий запас. «Людство ще не доросло, – каже він на кінці – до паперових грошей в чистім вигляді, без металевого фундаменту, бо тільки за наочности великого металевого запасу в центральних фінансових установах країни, паперові гроші викликають до себе довіря» (стор. 131). В цілому цей його чисто теоретично-економічний твір⁶¹ займає почесне місце в низці видатніших праць найвизначніших авторів, писавших по війні про досі нерозв'язані проблеми світового грошового обігу.

В ідеологічнім відношенні можна уважати, що в часі світової війни закінчився той ідейний перелом в Т.-Б-кім, який повільно відбувався, починаючи приблизно від першої революції 1905 р. «В основу свого соціально-ідеологічного світогляду він вже виразно кладе тепер моральні принципи філософії. Ці принципи панують у нього навіть над основами чистої соціально-економічної теорії. В ряді принципів методологічних питань він стає на базу новокантіанської філософії-школи Віндельбанда-Рікєрта і, завдяки цьому, наближується до колись ним палко поборюваної російської суб'єктивної школи в соціології, особливо що до признання людської особи верховною соціально-етичною цінністю й визнання необхідности певного телеологізму в соціальних науках. Таким чином від другої половини 900 рр. ми бачимо М.Ів-ча все також завзято шукаючим, повним інтелектуального підйому і захоплення. Але шлях його вже не той, по якому він йшов в 90-х роках. Він залишив філософські позиції матеріалізму і через ревізіонізм все більше схиляється до ідеалістичної системи світогляду, продовжуючи бути

⁶¹ Друге видання цього твору і пізніші не знайшли повного відгуку в його «Основах...».

^{*} В ч. I. «Вестника Кооп. Союзов» за 1913 рік.

соціалістом»⁶². Юнацьку віру в соціалістичний ідеал він переніс через все життя і лишень в міру поглиблення студій суспільно-економічних питань М.Ів. відірвався від загально-марксівської і, не пристаючи до народницької течії, пішов власним шляхом.

М.І-вич не раз висловлював гадку, що стара царська Росія фатально простує до соціальної революції. Затягання світової війни і нещасливий її перебіг для б. Росії не залишали в ньому сумнівів, що справа скінчиться революційною хуртовиною. В очікуванні її, відгукуючись на захоплення соціалізмом народніх мас здебільшого без ясної свідомости, що той соціалізм з себе уявляє він пише і випускає в р. 1917 нову працю на актуальну тему: «Соціалізм, как положительное учение». Між визначними політико-економістами можна зустрінути погляд, що соціалізм, як система вимог, не є наукою. Зі самої назви щойно згаданого твору видно, що Т.-Барановський тримався іншої думки...⁶³. Надаючи ідеалові значіння абсолюта, найвищої цінности, він видвигає, як ідеал і кінцеву ціль суспільного поступу, не соціально рівність, але соціальну свободу суспільства зложеного з цілковито вільних людських одиниць, зближаючись т. ч. з анархістичною наукою⁶⁴. Зрозуміло є, коли він змінює своє відношення й до анархізму. В книжці про «Современный социализм»... (1906 р.) він характеризував анархізм, як безґрунтовний і фантастичний ідеал; тепер (в 1917 р.) найбільш відповідаючим соціальному ідеалові він визнав анархічний комунізм⁶⁵. Однак його розуміння соціального ідеалу не виключає, що сподіваний соціалістичний лад перейде колись в лад інший, якостево відмінний; соціальний ідеал Туг.-Б-го є історичною категорією, підлягаючи законові невпинного розвитку. В окремих розділі він розглядає основні політико-економічні категорії соціалістичної системи. Зупинимось тут лише на його погляді що до грошей. В повоєнній європейській, особливо в німецькій та радянській економічній соціал, і несоціалістичній літературі наново виринає питання про те, можливо чи не можливо обійтись без грошей, питання про прямий і посередній обмін в сучаснім раціональнім господарстві. В Німеччині ця проблема обговорю-

⁶² Н.Д.Кондратьев. Мих. Иван. Туган-Барановский. 1923, стор. 47–48.

⁶³ Так само й М.П.Драгоманів.

⁶⁴ Та зближаючись до ідеалів Драгоманова в його «Переднім слові» до «Громади» 1878 р. і в програмі «Громади» 1880 р.

⁶⁵ По Драгоманову – анархічний соціалізм.

ється в творах Отто Нейрата⁶⁶ та його прихильників⁶⁷. Нейрат, усуваючи гроші, питому вагу переносить на статистичні обчислення в натураліях, залишаючи однак неясність що-до загального знаменника обчислень. Макс Вебер⁶⁸ і Л.Мізес⁶⁹ довели, що за сучасних відносин без грошей, як «генерального знаменника», не можна обійтись. Що-ж до соціалізму, то Макс Вебер і особливо О.Ляйхтер⁷⁰ вияснюють, що проблема раціонального соціалізму полягає в тім, щоб показати, як він зробить непотрібним риночне обчислення цін і чим це обчислення може заступити. Само собою розуміється, що проблема натурального господарського обчислення виступала головнo в літературі і практиці комуністичного будівництва СРСР. Тут на цю тему в добу воєнного комунізму, особливо в рр. 1919–1921 і гол. чином в місячниках, писало понад двадцять авторів. З них досить назвати Бухаріна, М.Сміта, С.Клепікова, Чаянова, Струмліна, Каценеленбаума, Соколова, Юровського⁷¹.

Якоїж думки з приводу цього питання був Т.-Б-кий ще в 1917 р.? Після нього соціалістичне господарство буде розподіляти продукти за допомогою грошей в розумінні лише умовного знаку, необхідного для розрахунків, одиниці виміру цін, що не міститиме в собі жадної цінности, лише служитиме для визначення співвідношення цін різних продуктів. Грошева одиниця при соціалізмі не буде одиницею цінности, як то є в капіталістичнім ладі, лише одиницею виміру цін, подібно до того, як степень Реомюра не є одиницею теплоти, тільки одиницею виміру температури. Далі обговорюються у нього функції соціалістичних грошей і їх форми. Вкінці спинемось ще на однім погляді Т.-Б-го. Про нього слід згадати, зважаючи на те, що угорська, німецька і радянська революції розбивалися о опір селянства. «На час повстання соціалістичного ладу сільське господарство буде здебільшого в руках дрібних господарів, селян». У всіх країнах

⁶⁶ «Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft», Münch. 1919, «Wirtschaftsplan und Naturalrechnung». Berlin, 1925 і інш.

⁶⁷ K.Polányi «Sozialistische Rechnungslegung», Archiv f. Sozialw. und Sozialp., Bd. 49.

⁶⁸ «Grundriss der Sozialökonomik», III. S. 54 ff.

⁶⁹ «Die Gemeinwirtschaft», Jena 1922; Die Wirtschaftsrechnung im Sozialistischen Gemeinwesen, im Archiv für Sozialw. und Sozialp., Bd. 1920.

⁷⁰ «Die Wirtschaftsrechnung in der Sozialistischen Gesellschaft». Wien, 1923.

⁷¹ Проф Л.Юровский. «Денежная политика советской власти (1917–27)», 1928, Москва, розд. II. дає підсумок тої літератури.

вони виявляють велику привязаність до своїх звиклих форм господарювання, складаючи дуже численну клясу населення, а в багатьох країнах і більшість людности. Нема що й думати про будь-яке насильство над селянською клясою: де сільське господарство перебувало перед здійсненням соціалізму в руках селян, там воно залишиться в тих-же руках і після здійснення соціалістичного ладу. Перехід до більше бажаних форм сільського господарства для нього можливий тільки через трудову кооперацію. Такі основні думки цієї єдиної в своїм роді наукової праці про соціалізм. Соціалістичний світогляд М.І-вича дає підставу проф. Швіттау в посмертній оцінці трактувати його, як представника критичного соціалізму, який «скупчував всю свою увагу на тих сторонах соціалістичних наук, котрими ці останні сягають в область вічних етичних цінностей, область без кінця далекого і недосяжного соціального ідеалу». «Т.-Барановський – каже доц. Серафим – прототип новіших російських етичних соціалістів»⁷².

Як завважено вище, останнє переглянуте і виправлене видання «Основ политической экономии», вийшло за життя автора в 1917 р. В ньому знаходимо зроблений самим Т.-Б-ським стислий підсумок його теоретично-економічних поглядів. В передмові до цього видання він заявляє, що його погляди «не завжди годяться з загально-принятими». Тож спробуємо зазначити де-які характерніші прикмети курсу політичної економії Т.-Барановського.

Ріжні курси політичної економії поділяються залежно від цілей, які їм ставлять автори, на: а) навчальні підручники, типом яких може бути «Grundriss» Філіпповича, б) на такі, що призначаються для фахового вченого світу, як напр. Шумпетера «Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Oekonomie» і зрештою в) що переслідують обидві ці цілі, як напр. курс Касселя «Theoretische Sozialökonomie». До останнього роду праць належить і курс Туган-Барановського.

Система курсу М.Ів. Туган-Барановського складається з пяти відділів: 1) загальна наука про народне господарство, 2) продукція, 3) обмін, 4) розподілення і 5) капіталістичне господарство в цілому. Від часу французького клясика Сея курси політичної економії ділилися звичайно на відділи, присвячені

продукції, обміну, розподіленню і споживанню. Туган-Барановський, як бачимо, не зовсім пішов за тим поділом і з окрема виключив відділ споживання, уважаючи, що процес споживання не є господарською діяльністю.

Кожний з пяти відділів є в тім чи іншій відношенні оригінальний, в кожний з них автор вніс щось своє власне.

В першій, вступній відділі політична економія трактується ним засадничо, як наука про причиново-функціональні залежності в міновім капіталістичнім господарстві; з цим господарством вона розвинулася і, на його думку, разом з ним мусить зійти зі сцени. Поняття, звязані лише з цим господарством і які є переходовими так само, як і капіталістичний лад, він вважає історичними, інші – льогічними. Народне господарство постійно перебуває в процесі історичного розвитку, але не існує обовязкових для всіх народів законів історичного розвитку. Пізнання господарських явищ взагалі йде тими-ж методами, що й в інших науках. Одначе своєманітність суспільних наук, до яких належить і політична економія, полягає в деяких особливостях. Напр., політична економія при описові явищ має діло з ріжними і навіть діаметрально-протилежними практичними інтересами. І щоб не повстало стільки політичних економій, скільки є практичних інтересів суспільних груп і кляс. Т.-Барановський рекомендує робити опис зі становища практичного інтересу людини взагалі, людини, яко верховної цінности, незалежно від того, до якої кляси вона належить. Тут виявився його неокантіанізм. При зясуванні явищ він вимагає від економіста залишення на боці своїх суспільних симпатії та антипатії, щоб не фальшувати науки. Політична економія є для нього наукою не про поодинокі, а про загальне в економічному житті, в дослідженні якого індуктивна і дедуктивна метода являються рівноправними.

Загального і типового дотичать і основні поняття політичної економії. Звертаючись до них, він розріжняє: вартість чи кошовність та цінність – як льогічні категорії, і ціну – як категорію історичну. Найбільш оригінальним він був в ділянці перших двох категорій і особливо що до теорії цінности, синтезувавши, як було показано вище, трудове і психольогічне її розуміння. У визначенні історичних категорій – товару і капіталу – він наслідує К.Маркса.

Відділ II. – про продукцію – автор свідомо не починає з науки про три основні фактори продукції: землю, працю і капітал,

⁷² Н.І.Серафим. Neuere russische Wert- und Kapitalzinstheorien, Berl., 1925, s.75.

– як це роблять інші економісти в своїх курсах політичної економії. Він не робить цього, виходячи з поняття про людську особу, як самоціль. – Тут знову проглядає неокантіанізм Т.-Барановського. Не робить він цього тому, що при такій класифікації факторів працівник, який є ціллю, дорівнюється до засобів, до знарядь праці, до капіталу і землі. А таке дорівнання логічно приводить (напр. у Сея), до виправдання нетрудових зисків. Категорію «підприємця», як окремого фактора, яку так видвигнув напр. Шумпетер⁷³, він зовсім обминає. Так само він свідомо не приймає поділу праці на продукційну і непродукційну. Натомість він вважає природним поділ праці на господарську і негосподарську. При обговоренні вигід продукції більшого індустріального виробництва в порівнанні з меншим, коли з побільшенням машини чи будови в певних межах одиниця позиточного викону виносить дешевше, – зясування цього явища Т.-Барановський підвів під висліди загального геометричного закону співвідношення об'єму і поверхні. Об'єм кулі зростає, як луч до першої степені, а поверхня – як тойже луч до другої степені. Звідси у всіх тих випадках, коли позиточний викон якогось тіла стоїть у взаємовідношенні з його об'ємом, а вартість продукції – з його поверхнею, тоді збільшення об'єму повинно, за інших однакових умовин, зменшувати вартість одиниці позиточного викону. Ось чому при більшому виробництві одиниця позиточного ефекту коштує дешевше, ніж при дрібному. Таке пояснення до часу появи праці Т.-Барановського не було відоме в економіці. Одначе автор застерігає, що вигоди від збільшення виробництва зростають тільки до певної оптимальної межі, після чого ця тенденція не має місця. Крім того він вказує на те, що й в межах оптимум велике індустріальне виробництво не все може витіснити дрібні виробництва; а в області сільського господарства навіть противно – дрібні підприємства витісняють великі. – Огляд форм промисловости зроблено на підставі, головним чином, його «Русской фабрики». Виробництву в області сільського господарства уділено зовсім мало місця; – взагалі Т.-Барановський ніколи економією сільського господарства спеціально не займався.

Відділ, який трактує про обмін, обіймає розділи: про ціну, гроші, кредит, торгівлю, шляхи сполучення, крім того про асекурацію, капіталістичне підприємство та його форми і навіть про

⁷³ «Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung».

кооперативне підприємство та його форми. З погляду систематики, наука про підприємство з неменшим правом, очевидно, могла би бути віднесена до відділу про продукцію. В підрозділі про гроші зустрічаємо його відому вже з попереднього кон'юктурну теорію грошей. Про кооперацію говорить на підставі його знаменитих «Соціальних основ кооперації». Можна-б сказати, що про ціну, маючи на увазі центральне значіння в економіці цього явища, автор говорить коротше, ніж міг би і слід би було говорити.

Четвертий відділ Т.-Барановський присвятив розподілу зиску, який одержується в процесі капіталістичного виробництва. Зиски трудових самостійних підприємців остаються, на думку автора, по за проблемою розподілу. В процесі капіталістичного виробництва, згідно з його природою, беруть участь три класи: капіталісти, землевласники і робітники і відповідно до цього про доходи цих класів: про прибуток, ренту й зарібну платню – йде мова у відділі про розподілення. Для зясування природи прибутку і зарібної платні Т.-Барановський видвигає вже наведену вище, власну соціальну теорію розподілу, зриваючи з проблемою цінности й обміну. (Розподіл продукту *in natura* полишає де-які сумніви, чи наслідки були-б тіж самі, коли би той продукт розглядати в цінностнім вияві). Щож до земельної ренти, то Т.-Барановський продовжив і удосконалив теорію класиків, приймаючи і їхню, нині устарілу формулу закону убуваючої продукційности праці в сільському господарстві. На формулюванні теорії ренти Т.-Барановського не відбилися ні погляди теоретиків граничної позиточности, ані погляди тих російських економістів, які видвигнули принцип, що трудові селянські господарства не знають земельної ренти.

Останній, пятий відділ, трактує про капіталістичне господарство, як цілість, на підставі головним чином його епохальної, світової слави праці про періодичні промислові кризи. Основні висновки з неї, про які була мова вище, увійшли до цього відділу.

З вище наведеного бачимо, як багато свого власного вніс Т.-Барановський в політичну економію.

Передмова до останнього видання курсу, датована 1.III. 1917 р. Це були перші дні лютневої, загально-російської революції. Передбачена Т.-Барановським революція – вибухла і в фазі жовтневої (большевицької) вимогла жертв й від нього са-

мого, найкращого теоретика соціалізму. Їх він зносив зі стоїчним спокоєм.

III.

Остання, найбільша з усіх, які коли і донебудь були, загально-російська революція застає Михайла Івановича в осени 1917 р. на його хуторі «Криниця» над Сулою в Лохвицькій повіті на Полтавщині. Як сказано вище, по походженню своєму він був сином Слобідської України і в студентські роки числив себе українським патріотом. З висилкою на Полтавщину в українське оточення Лохвиччини, овдовівши в 1900 році, Михайло Іванович вдруге одружився в 1902 році з О.Хв. Русіною, поріднившись таким чином з відомою українофільською родиною. Як губерніяльний земський гласний (радник) від Лохвиччини, він в 1905 р. заініціював справу поставлення пам'ятника Т.Шевченкові. Після першої революції його ідейний перелім в бік ідеалізму був одночасно і переходом на українську платформу. Як згадувалося вище, він взяв на себе редагування економічної частини «Української Енциклопедії». У відповіді на анкету місячника «Украинская Жизнь», здається року 1909, в ньому промовив уже українець. «Визнаю за безумовно бажане – пише він – щоби український нарід розвинув свою національну культуру. Такий розвиток став можливий, на мою думку, з того часу, як у Галичині повстав центр української культури. Денаціоналізація українського народу видається мені не бажаною, бо знижує його культурний рівень. Вважаю, що дуже бажано мати українську школу від початкової до вищої. Конче потрібно, в інтересах культурного розвитку українського народу, як найбільше поширення української мови на всі ділянки життя... Не думаю, щоби шляхом державних заборон можна було знищити український рух... В політичній сенсі він в той час висловився за «широке самоврядування України з задержанням звязку з рештою Росії». Слушно зауважує з приводу цього академік С.Єфремов, що М.Ів. «подає власне той самий мінімум національних домагань, які ставили тоді й свідомі українці, як перший і неминучий ступінь для розвитку Українського народу, що зокрема постуляти автономії України з федералізацією Росії були в тогочасних

платформах більшості українського громадянства»⁷⁴. Отже остання революція захопила М. Івановича серед рідного народу, який вже перед тим вшановував його численними обраннями: він був обраний не тільки на становище земського гласного (радного), але також місцевим почесним мировим судією, головою відділу місцевого червоного хреста, почесним куратором комерційної школи і т. п. В ході революції Український нарід рішуче заявив своє право на національне самоозначення, аж до відокремлення від Росії. Завжди, як людина чуйна і суцільна, М.Ів., не відстаючи, нога в ногу пішов за потоком українського руху, еволюціонуючи в політичних поглядах від автономії через федерацію аж до «сепаратизму», як кажуть росіяне, ц. то до самостійности України. Зрозуміло, що серед нас він відразу-ж заняв найвизначніші становища.

В серпні 1917 року правительство Центральної Ради запросило М.Ів. Туган-Барановського на уряд Генерального Секретаря (міністра) фінансів України в кабінеті Винниченка. Тепер, коли стало можливим практично працювати на українській ґрунті, прибувши з Лохвиці до Києва, М.Ів. заявив, що не може не перейти цілком на українську платформу, не може працювати інакше, як українець⁷⁵. За короткий і при тім бурхливо-неспокійний час його міністерування він не встиг зробити чогось особливого в царині фінансів, але до його голосу Центральна Рада завсігди уважно прислухалася. Його виступи збирали численну публіку, а місця депутатів були переповнені. Уступив він разом з усім кабінетом Винниченка ще до приходу німців і до гетьманського перевороту. Після перевороту і за гетьманської влади його знова покликано на посаду міністра фінансів України, але він відмовився, залишаючись в опозиційних до гетьманського режиму демократичних українських кругах⁷⁶.

Будучи ще Генеральним Секретарем, він одночасно увійшов в склад правничого факультету щойно повставшого тоді,

⁷⁴ С.Єфремов. До ідеалів молодости. Стаття в журналі «Українська Кооперація». Кн. 2, рік 1919.

⁷⁵ С.Єфремов. До ідеалів молодости.

⁷⁶ Голова Всеукраїнського Правничого Товариства, нині небіжчик. В.І.Войткевич-Павлович, йдучи одного разу на переговори, закликав і мене на поміч. Коли я сказав М. Ів-чу, що варто йому пійти, щоб впливати оздоровлюючо на задушливу атмосферу гетьманату, він мені з докором відповів: «Самі пішли з уряду, а мене посилаєте. Професором буду, а міністром бути не хочу».

після столітніх заборон, Українського Університету в Києві та відразу був обраний першим деканом. Новозаснована Українська Академія Наук в Києві вибирає М.Ів. своїм дійсним членом, при чому йому припадає честь організації в ній відділу соціальних наук, якого він і був першим головою. Як організатор відділу, в підборі академіків він виявив «делікатну справедливість та повагу до інакше думаючих, навіть до своїх ворогів і політичних противників. В академіки ним намічались й особи, не звязані з Україною, якщо вони високо стояли в своїх наукових працях і могли принести користь науці і культурі»⁷⁷.

Новозасноване в 1918 р. українське⁷⁸ товариство економістів обрало його своїм першим головою; третій всеукраїнський кооперативний зїзд в Києві відбувався під його головуванням; його притягнуто також до складу редакції журналу «Українська Кооперація».

В журналі «Українська Кооперація» ч. 2. за 1918 рік, в статті: «Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії» – він, намітивши пять типів можливих кооперативних підприємств, вважає найбільш бажаним типом цього роду підприємств товариства по перерібці, а останньою ціллю кооперації вважає «знищення всякої експлоатації й боротьби кляс». Цікаво, що в другій статті: «Остання мета кооперації» (ч. 1, того-ж журналу за рік 1919), рівняючи до державного соціалізму, він вважає кооперацію вищою формою, навіть найвищим типом суспільної організації, який тільки можна собі уявити, бо вона, як організація анархічного типу, ґварантує найвищу свободу людині. В 2 ч. журналу «Українська Кооперація» за 1919 рік, місяць лютий, вміщено обірвану на пів-слові, незакінчену передсмертну статтю небіжчика – «Кооперація в сучасну світову епоху». – Це лебедина пісня М.Ів. Сконстатувавши, що війна привела, як передбачало багато соціалістів до соціалістичної

⁷⁷ Про це свідчить також б. Академік Української Академії Наук проф. Косінський («Одесскій Листок», 8/21 січня 1920 року) між іншим ще й в таких словах: «Он», – тоб-то М. Ів., – «знал, что объективное исследование принесет громадную пользу культуре его родного края»... Оце: «єго» цікаве в устах Косінського, б. міністра Гетьманату...

⁷⁸ Цікаво, що S.Gringauz в своїй, вже цитованій нами праці про Т.-Барановського, вважаючи його просто «русским ученим», пише, що Т.-Б-ий, був в 1918 р. професором і деканом юридичного факультету на університеті в Києві, не вказуючи, якого; згадує рівнож, що М. Ів. був головою економічного товариства, також не зазначаючи якого! (стор. 13).

революції, він каже, що східно-європейську революцію треба уважати соціалістичною революцією в тому розумінні, що вона викликана соціалістичним рухом народніх мас і має своєю метою утворення соціалістичного ладу. Соціалістичні маси мали досить сили, щоби захопити політичну владу до своїх рук і утворити соціалістичний уряд. Але соціалістичний уряд, це ще не є новий суспільний лад, бо останній має своєю метою соціалістичне господарство (підкреслення М.Ів.). І ось в цьому рішачочому відношенні ми досі не бачимо в Росії нічого схожого з соціалізмом... Все-ж світ тепер, – каже він, – значно ближчий до соціалізму, ніж був до світової війни... До статті додано фотографічну знимку з цього останнього його ориґіналу, цікаву тим, що вона наочно доводить, що М.Ів. вже перейшов був в письмі на українську мову; це досі мало кому відоме.

Окремо українською мовою М.Ів.Туган-Барановський випускає більшу працю: «Кооперація, соціально-економічна природа (її) та мета». У виданні-ж «Дніпросоюзу» виходить в 1919 році українською мовою популярний курс: «Політична економія». Цей курс не є простим конспектом вище згаданого. Він відрізняється від першого вже іншою системою. В сучаснім господарським ладі спостерігається, – пише М.Ів. у вступі, – боротьба капіталістичного і трудового господарства. Виходячи з цього, він і зміст популярного курсу поділяє на дві частини: в першій частині говориться про капіталістичне, а в другій – про трудове господарство. Мені особисто відомо, – було це в році 1917, – що небіжчик збирався переробляти й основний курс, і хто зна, чи не починаючи навіть від самої системи.

Зрештою остання його наукова праця зявилася вже після смерти. В «Записках Української Академії Наук», в I т. видруковано ніде ще до того часу не опубліковану працю М.І-ча під назвою «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію». В цій праці автор констатує взаємовплив наук абстрактних і конкретних і, як на прикладі впливу конкретних наук на абстрактні, зупиняється на впливові ідей політичної економії на природознавство та філософію. Такими ідеями є: Мальтусова теорія населення, розподіл праці, економічний принцип і особливо психольогічна теорія цінности⁷⁹.

⁷⁹ Є відомости, що в Петербурзі на бувшій квартирі небіжчика в його столі лишилися ще якісь його скрипти, але ніхто не знає, що з ними сталося?...

В день вступу українських побідників над гетьманом до Києва в тісній колії вчених і кооперативних діячів М.Ів. робив доклад про організацію українського кооперативного інституту в Києві. Дочекатися заснування цього інституту йому не довелося. Як відомо, задум цей зреалізовано вже по смерті ініціатора, – коли то невдовзі повстав такий в Києві Вищий Кооперативний Інститут присвячений імені Туган-Барановського. На жаль, за большевицької влади осіною 1919–20 шкільного року той інститут вліто було в «Інститут народного господарства», при чім присвята імені небіжчика скасована і ніколи пізніше не відновлена.

З публіцистичних праць нам пригадується його стаття: «Федералізм та державний суверенітет»⁸⁰ з 1917 року, в якій він висловлював гадку, що окремі держави російської федерації, а значить і Україна, є такими-ж носіями суверенітету, як і вся федеративна цілість. Від цього широкого трактування федерації він перейшов разом з усім українським громадянством до визнання принципу самостійності України. Росіяне-централісти досі доводять, що М.Ів. до кінця своїх днів «был чужд ідей сепаратизма и самостійности», бо, мовляв, належав до української партії соціалістів-федералістів⁸¹. Для тих, хто знає, як в загальному процесі еволюції ідеї національного самоозначення українського народу згадана партія знайшлася в суперечності зі своєю назвою, – саме в факті партійної приналежності до соціалістів-федералістів, як є, криється доказ протилежний тому, який хотіли би бачити централісти росіяне, щоб то доказ самостійницької позиції Михайла Івановича. В другій публіцистично-економічній статті: «Неодкладна справа»⁸², в літі 1918 року, він добачав величезну для України небезпеку в спільній з Росією валюті, а щоби запобігти тому валютно-фінансовому крахові, до якого безоглядно простував СРСР, він настоював на негайнім розриві звязку між українським карбованцем та російським рублем. Таким чином ми бачимо його вже з українськими самостійниками і в найделікатнішій царині фінансових, зосібна валютних відносин. Окремішність грошової валюти, як відомо, мусить бути логічним наслідком політичної самостійності народу. І на необхідність тої окремішності авторитетно вказав М.Ів. – Я-б хотів іще, щоби росіяне, які ма-

ють сумнів що до українського патріотизму М.Ів. знали й про той бенкет, який був уряджений за гетьмана опозиційними до федералістично-москвофільської політики останнього, самостійницькими колами з приводу прибуття до Києва групи німецьких професорів, і на якому головував М.Ів.⁸³, знали, як однодушно була задемонстрована тоді самостійницька позиція. Коли-б вони все щойно наведене знали, то й спір про національну приналежність душі небіжчика за останні, на жаль, для нас тільки два роки життя сама собою відпала-б.

За українською працею ми спостерігали цю щирість, безпосередню, пряму, привабливу людину, від якої завжди віяло свіжістю й суцільністю. У М.Ів. не було похмурого скептицизму, він приймав світ таким, яким він є. Він був переповнений вірою в силу і перемогу добра. В безхмарно-спокійній, прозора-ясній думці і в стилі його писань відбиваються риси його прекрасномудрої душі. Далеко сягаючи думкою, він часто не помічав того, що було у нього, так би мовити, під ногами і в повсякденнім житті: інколи він видавався великою дитиною, яку так любили. Від таких людей, як М.Ів., по виразу Овсяніко-Куликовського, – «излучается свет і теплота жізни». Такі люди були завжди в вищій мірі цінними. а особливо в такий час, як наш, коли ми втрачаємо віру в людей, в себе, в майбутнє»...⁸⁴

8/21 січня 1919 року, як делегат від Самостійної України, підчас подорожі до Франції, на шляху між Києвом та Одесою, недалеко від ст. «Затішье», від припадку грудної жаби, М.Ів. Туган-Барановського не стало. Він помер тільки на 54 році життя. Помер, багацько давши, але від нього ще більше можна було сподіватися, бо по власному признанню, наукова робота давалася йому надзвичайно легко, наукова творчість була для нього найвищою інтелектуальною насолодою, свого рода грою. Ще більше можна було сподіватися від нього для української науки, а через неї й для всесвітньої. «Він пізно прийшов на українську ниву, – писав С.Єфремов, – але віддав їй чесно свої

⁸³ Саме на той вечір М.Ів. чекав з Лохвиці до Києва свою родину. Однак, коли я йому представив ціле значіння банкету, він пожертвував родинною радістю задля громадської справи. Він прибув і треба було бачити те надзвичайне здивування німецької професури, коли вона серед української інтелігенції зустріла й світової слави ученого, добре знаного в Німеччині.

⁸⁴ Д.Овсяніко-Куликовський. «Современное Слово». Одеса, 13/26. XII. 1919, ч. 51.

⁸⁰ Київська «Нова Рада». 1917, ч. 168.

⁸¹ Н.Д.Кондратьев. Там-же стор. 124.

⁸² «Нова Рада», 1918, ч. 133.

сили, талан і завзяття – все, що мав надбаного за своє попереднє життя»⁸⁵.

В Одесі поховали його.

Створений ним Відділ Соціяльних Наук при Українській Академії Наук заснував при собі спеціальний кабінет імени М.І.Туган-Барановського, щоб збирати матеріали для всебічного освітлення наукової, педагогічної і громадської діяльності небіжчика.

Одначе жадної публікації цей кабінет досі не видав.

Смерть М.Ів.Туган-Барановського припала на добу, коли світова війна порвала культурні звязки в Європі, а Україна була ізольована від зовнішнього світа фронтами і потапала в морі громадянської війни. Зрозуміло, що за таких обставин його смерть не знайшла відгуку в західно-європейському науковому світі. Що-ж до заступників російської економічної науки, то, на жаль, де хто з них привніс в оцінку заслуг небіжчика і своє незадоволення в приводу його цілковитого переходу до українства.

Виховані на імперіялізмові і централізмові старої царської Росії певні російські кола, – а таких була більшість – не в силі просто збагнути українства в М.Ів.Туган-Барановським. Так, напр., один росіянин, прихильник і учень М.Ів. з почуттям національної образи переповідав, що весною 1918 року від нього почув: «Разве у русской? Я наполовину украинец, а наполовину татарин». Другі з російських централістів, називаючи М.Ів. «рьяным украинцем», дорікають небіжчику «неблагодарность к вскормившей его России», бо він по їх переконанню «со времени Центральной Рады по период Директории внес не мало в искусственное раскапывание розни между родственными племенами единого народа». Ще інші вважають його «изменником русскому делу», як і нас всіх українців... Не варто було-б і говорити про всі подібного роду архаїчні пережитки відсталого психології, як би вони не відбивалися навіть на оцінці наукових заслуг відійшовшого на той світ визначного економіста. Так в день похорону, пишучи некрольоґ, один з російських економістів, проф. А.Билимович, відхід небіжчика від російської народності уважав «грустной чертой на челе все таки большого рус-

скаго ученаго»⁸⁶. Для другого російського економіста, що випустив про М.Ів. окрему книжку в четвертому році по його смерті, український період життя й діяльності небіжчика лишився принаймні «мало понятен»⁸⁷. І коли українське суспільство не минає кожної нагоди, щоб святочно вшанувати пам'ять М.Ів.Туган-Барановського, влаштовуючи урочисті збори, напр. з приводу п'ятиліття й десятиліття його смерті⁸⁸, – то російські кола вперто мовчать, або навіть є схильні до недоцінення його заслуг, як то, наприклад, виступає у проф. Железнова⁸⁹. Один лише з російських політико-економістів, який одначе до певної міри не чужий і українцям, проф. В.Косінський, знайшов в собі досить об'єктивности, щоб, пишучи вже в день смерті, признати М.Ів.Туган-Барановського «самым крупным русским теоретиком экономистом»⁹⁰. В четвертому році по смерті ще й проф. Кондратьєв дав високу оцінку заслуг Туган-Барановського. Він каже, що «багацько з його ідей не тільки у нас надовго переживуть небіжчика.., але й на Заході»; він вказує, що Т.-Б. був першим, хто примусив європейську думку серіозно прислухатися до розвитку економічної думки на Сході Європи і «посприяв тому, щоби російську економічну науку поставити в ряд з європейською», і що Т.-Б. в ділянці економічної теорії мав «світове ім'я»⁹¹.

Дійсно, досі з усіх східно-європейських економістів в західно-європейську науку найбільше увійшло ім'я М.Ів. Т.-Барановського. В українській економічній літературі це довів проф. В.П.Тимошенко⁹². Оскільки це є правдиве що до німецької літератури, про це принагідно свідчить проф. Ф.Оппенгаймер, говорячи, що праці Т.-Барановського «In Deutland statk verbreitet und

⁸⁶ Стаття проф. А.Билимовича в щоденнику «Россія», 24/11 січня 1919 р. Одесса.

⁸⁷ Н.Д.Кондратьєв, там-же, стор. 122.

⁸⁸ З реферату мого, читаного в п'яту річницю смерті. а потім повтореного в десяту річницю в Українським Правничім Т-ві в Празі, й повстала отся розвідка.

⁸⁹ Стаття його в «Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart». Red. Mayera. Bd. 1. Wien, 1927, стор. 151–181.

⁹⁰ Стаття проф. Косінського в газеті «Одесский Листок» з 8/21 січня 1920 р.

⁹¹ Кондратьєв, там-же, ст. 122.

⁹² Його стаття – «М.І. Т.-Барановський і західно-європейська економічна думка», в науковім ювілейнім збірникові Українського Університету в Празі на честь президента Масарика, 1925.

⁸⁵ С.Єфремов. «Українська Кооперація», кн. 2. Київ, 1919.

zusagen eingebürgert sind»⁹³. Доц. Серафім називає Т.-Б-го «найвизначішим представником новішої російської національної економії, що дав цілу школу»⁹⁴. Зрештою в опублікованій в 1928 р. німецькій праці, спеціально присвяченій М.І.Туган-Барановському, автор її, д-р S.Gringauz дає подібну-ж оцінку, як і проф. Кондратьєв, Тимошенко та Оппенгаймер. Вказавши в передмові, що праці Т.-Барановського з царини теоретичної політичної економії «високо оцінені найвизначнішими політико-економістами, як Шмоллер, Зомбарт, Бем-Баверк, Шумпетер і багатьма іншими, в другім місці своєї праці автор каже, що Т.-Б. належить до небагатьох політико-економістів, «які набули слави за границею їх батьківщини». А далі він продовжує: «Російська штука, література, точні науки були Західній Європі відомі і ці культурні здобутки запевнили собі місце в загально-людським культурнім розвиткові. Інакше стояла справа в царині теоретичної політичної економії. Тут Т.-Барановський був першим, який звернув серйозну увагу європейської науки на творчість Східної Європи... Він надав російській політичній економії європейського значіння і запевнив їй місце в загально-людській науковій культурі»⁹⁵. Як історик капіталізму Сходу Європи, як дослідник господарської конюнктури і криз, як теоретик кооперації і соціалізму, Туган-Барановський назавжди вписав своє наукове ім'я в історію політичної економії і людської думки взагалі.

А на це славне ім'я маємо право ми – Українці. Цією нашою скромною працею про нього ми й маємо ціль між іншим заявити на нього наше право – право української нації.

⁹³ «Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart». Bd. IV. Wien, 1928, ст. 305.

⁹⁴ Вже цитован. праця, 75 і 87.

⁹⁵ Вже цитована праця S. Gringauz'a – «M.I. Tugan-Baranowsky»... стор. 3 та 15.

Довідка про збірник

Збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» виходить з 1965 р. Станом на 2015 р. опубліковано 48 випусків, у яких вміщено 866 статті та інших матеріалів загальним обсягом 571,13 друк. арк.

Видання збірника започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№ 51). Потім він неодноразово включався до нових (уточнених) «Переліків» збірників, які затверджувалися Держкомвидавком УРСР (14.03.1969 р. – наказ № 28; 17.03.1975 р. – прот. 16, п. 5; 24.10.1978 р. – наказ № 270). У подальшому видання збірника було пролонговано розпорядженням Президії Академії наук УРСР «Про новий перелік республіканських міжвідомчих тематичних наукових збірників» від 10 лютого 1983 р. (№ 251).

Збірник включений до Вибраної бібліографії «Eastern Europe, Russia and Central Asia 2005» (Europe Publications, London).

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію – Серія КВ, № 13980–2953 Р від 27.03.2008.

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 8 липня 2009 р. (№ 1–05/3) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8. – С. 8).

Редакційна колегія збірника

Небрат Вікторія Василівна — доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (відповідальний редактор) (Київ)

Супрун Наталія Анатоліївна — доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (заступник відповідального редактора) (Київ)

Горін Назар Олегович — кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (відповідальний секретар) (Київ)

Леоненко Петро Михайлович — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДННУ «Академія фінансового управління» (Київ)

Уперенко Микола Опанасович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету (Одеса)

Шаблиста Любова Миколаївна — доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу фінансів реального сектору ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ)

Маслов Анатолій Олександрович — доктор економічних наук, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доцент кафедри економічної теорії економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Попова Ольга Леонтіївна — доктор економічних наук, провідний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ)

Грушевський Дмитро Валерійович — кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та реклами Інституту управління та регіональної економіки Волгоградського державного університету (Волгоград, Російська Федерація)

Блазих Іван Олексійович — доктор економічних наук, професор кафедри історії економіки та економічної думки Санкт-Петербурзького національного університету (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

Фещенко Валентина Михайлівна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ)

Елісеева Людмила Володимирівна — кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки природокористування та економічної теорії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк)

Автори статей збірника

Бак Галина Олександрівна — аспірант відділу інноваційної політики, економіки та організації високих технологій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Білоусова Олена Станіславівна — старший науковий співробітник відділу фінансів реального сектору ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Боднарчук Тетяна Леонідівна — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Венгер Віталій Васильович — провідний науковий співробітник відділу секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Гайдай Тетяна Вікторівна — доцент кафедри економічної теорії економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор економічних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки

Голубка Степан Михайлович — провідний науковий співробітник відділу теорії економіки і фінансів ДННУ «Академія фінансового управління», доктор економічних наук, доцент

Гордіца Кароліна Адольфівна — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Горін Назар Олегович — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Гринюк Наталія Андріївна — доцент кафедри міжнародної економіки Київського національного торговельно-економічного університету, кандидат економічних наук, доцент

Дідківська Леся Володимирівна — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Карлін Микола Іванович — завідувач кафедри фінансів та оподаткування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доктор економічних наук, професор

Корніяка Олександр Володимирович — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

Крюкова Інна Олексіївна — доцент кафедри економічної теорії ДВНЗ «Державний економіко-технологічний університет транспорту», кандидат економічних наук

Макаренко Ігор Петрович — директор Інституту еволюційної економіки, кандидат економічних наук

Малюта Ольга Володимирівна — доцент кафедри україністики Національного медичного університету імені О.Богомольця, кандидат історичних наук

Небрат Вікторія Василівна — завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук, старший науковий співробітник

Петроє Ольга Михайлівна — провідний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор наук з державного управління

Саліхова Олена Борисівна — провідний науковий співробітник відділу інноваційної політики, економіки та організації високих технологій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук

Супрун Наталія Анатоліївна — головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук, професор

Федоренко Анатолій Васильович — провідний науковий співробітник відділу фінансів реального сектору ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», віце-президент ВАТ КУА «КІНТО», кандидат економічних наук

Хромов Ігор Олександрович — доцент кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету, кандидат економічних наук

Чинчик Анатолій Анатолійович — здобувач кафедри менеджменту Харківського державного автомобільно-дорожнього університету

Чистякова Світлана Валеріївна — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

АННОТАЦИИ

Н.О. Горин
МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ КАК ФАКТОР И СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЗАРОЖДЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КИЕВСКОЙ РУСИ (X–XIII вв.)

В статье исследованы отдельные аспекты экономического развития Киевской Руси, в частности, зарождение протопредпринимательства в сфере торговли. Охарактеризована международная торговля в качестве одного из главных источников накопления первичных капиталов. Обобщены основные направления торговых сношений русских купцов, отображена трансформация структуры экспорта от продукции сельского хозяйства и лесных промыслов к качественной ремесленной продукции.

Ключевые слова: международная торговля, предпринимательство, «Русская правда», купец, гость, гильдия, экспорт, импорт.

Т.Л. Боднарчук
ФОРМИРОВАНИЕ ВЫСОКОТОВАРНОГО УКЛАДА ХОЗЯЙСТВА НА УКРАИНСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Статья посвящена исследованию особенностей формирования высокотоварного производства в украинском регионе в первой половине XIX в. Проанализирована роль системы внешних политико-экономических факторов в развитии предпринимательского процесса и становлении рыночных форм хозяйствования. Выяснено влияние товаризации традиционных сфер отечественной экономики на увеличение экспортного потенциала и интеграцию украинских территорий в мировой продовольственный рынок.

Ключевые слова: экономическая история Украины, высокотоварный уклад хозяйства, предпринимательская среда, предпринимательство, внешняя торговля, экспортный потенциал региона.

Н.А. Супрун, С.В. Чистякова
ПРИЧИНЫ И СЛЕДСТВИЯ КОРПОРАТИЗАЦИИ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ СРЕДЫ В УКРАИНЕ
(конец XVIII – начало XX вв.)

В статье рассматривается процесс становления корпоративного предпринимательства в Украине. Раскрыта роль государства, определены следствия корпоратизации для структурно-технологической модернизации хозяйства и социально-экономического развития общества.

Ключевые слова: предпринимательство, корпоративные организации, рыночные преобразования, акционерные общества, концентрация капиталов, монополизация, правительственное покровительство, фаворитизм.

О.В. Малюта
УКРАИНСКОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК СПОСОБ
ВОПЛОЩЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА
(вторая половина XIX – начало XX в.)

В статье рассмотрено формирование среднего класса в условиях национального возрождения и промышленного переворота на украинских землях Австро-Венгерской и Российской империй (вторая половина XIX – начало XX вв.). Дана характеристика процесса формирования социального слоя украинских предпринимателей, происходившего одновременно со становлением инфраструктуры рыночной экономики. На примере деятельности семейств Симиренко, Терещенко, Харитоненко, Чикаленко показан процесс накопления и воплощения человеческого капитала.

Ключевые слова: украинское предпринимательство, человеческий капитал, национальное возрождение, промышленная революция (переворот), рынок, рыночная инфраструктура.

А.В. Корниака
РОЛЬ ПАЕВЫХ ЦЕННЫХ БУМАГ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ
ОТЕЧЕСТВЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА
(вторая половина XIX – начало XX вв.)

Статья посвящена определению роли паевых ценных бумаг в процессе развития отечественного предпринимательства во второй половине XIX – начале XX ст.

Ключевые слова: предпринимательство, фондовый рынок, паевые ценные бумаги, государственные облигации, финансовое предпринимательство.

И.А. Хромов
СТРАХОВАНИЕ УКРАИНСКОГО ХЛЕБОЭКСПОРТА
В НАЧАЛЕ НЭПА

Рассмотрена история возникновения в Украине во второй половине XIX ст. имущественного и транспортного страхования, их возобновления в начале 1920-х годов. Охарактеризованы особенности страхования украинского хлебоэкспорта в условиях бойкота со стороны западноевропейских страховых компаний. Обосновано, что торгпредства Укрвнешгосторга вместе с агентствами Госстраха Украины смогли успешно работать на европейском рынке в соответствии с действующими в 20-е годы прошлого столетия правилами и техникой выполнения страховых операций с экспортным зерном.

Ключевые слова: новая экономическая политика (нэп), зерно, хлеб, экспорт, Госстрах Украины, транспортно-страховые агентства, каско, карго, страховая сумма, страховой взнос, страховая премия.

Л.В. Дидковская
ДЕФОРМАЦИЯ КООПЕРАТИВНЫХ ФОРМ
ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ В УКРАИНЕ (1930–1970-е годы)

В статье определены организационно-экономические формы кооперативной предпринимательской деятельности в Украине в 1930–1970-е годы и выявлена их общественная роль в рамках нерыночной экономической системы.

Ключевые слова: потребительская кооперация, кустарно-промышленная кооперация, сельскохозяйственная кооперация, кооператив, торговля.

К.А. Гордица
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ АРХЕТИПЫ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ
В УКРАИНСКОЙ ТРАДИЦИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Статья посвящена ретроспективному анализу национальных традиций организации хозяйства и собственности на основе использования современной методологии институционализма. Обосновывается необходимость учета исторических особенностей украинского хозяйственно-правового менталитета в современных условиях коренной реорганизации институциональной среды предпринимательской деятельности в Украине.

Ключевые слова: формы хозяйствования, культурно-ментальные стереотипы, общинное и подворное землевладение, производственная артель, права собственности, трудовая соб-

ственность, распределительная справедливость, институциональный конфликт.

О.М. Петрое
**РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ДИАЛОГА КАК МЕХАНИЗМА
ДОСТИЖЕНИЯ ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫХ ЦЕЛЕЙ УКРАИНЫ
В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ И ТОРГОВЛИ**

В статье рассматривается институциональная структура европейского социального диалога национального и наднационального уровней, анализируются стандарты функционирования и развития социального диалога в ЕС. На основании анализа стандартов и уровня институционального развития социального диалога в ЕС, положений Соглашения об ассоциации между Украиной и ЕС обосновывается роль социального диалога как механизма обеспечения евроинтеграционных целей Украины в сфере экономики и торговли.

Ключевые слова: социальный диалог, институциональная структура социального диалога ЕС, социальный диалог как механизм развития экономики и торговли.

Н.И. Карлин
**СТИМУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА
В СТРАНАХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ**

В статье рассматриваются особенности стимулирования развития предпринимательства в странах ЕС до мирового экономического кризиса 2008–2009 гг. и после него, а также специфика регулирования предпринимательской деятельности в странах ЕС-15 («старые» члены ЕС) и в странах ЕС-13 (новые члены ЕС).

Ключевые слова: предпринимательство, средний бизнес, малый бизнес, микробизнес, венчурный бизнес, налоги, бизнес-инкубаторы, Европейский Союз, Нидерланды, Польша, Украина, Донбасс.

В.В. Небрат
**ИССЛЕДОВАНИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ ЭКОНОМИИ
В КИЕВО-МОГИЛЯНСКОЙ АКАДЕМИИ**
(к 400-летию основания)

Выделены основные этапы становления Киево-Могилянской академии как учебного заведения и центра национальной духовной культуры. Раскрыты содержание и основные направления изучения в Академии теории и практики управления хозяйством. Охарактеризованы взгляды выдающихся учёных-мыслителей,

которые представляют преподавание экономики в Киево-Могилянской академии в XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: Киево-Могилянская академия, братские школы, учение о хозяйстве, античная экономия, Каноническая политекономия средневековья, сельская экономия, камералистика, преподавание экономики, этические основы хозяйственной деятельности.

А.А. Чинчик
**ВЫДАЮЩИЕСЯ ДЕЯТЕЛИ В ИСТОРИИ ФИНАНСОВ УКРАИНЫ:
ВАСИЛИЙ ЕВТИХИЕВИЧ ВЛАСЕНКО (1909–1970)**

В статье представлен вклад известного украинского ученого-экономиста, финансиста в историко-финансовую науку и развитие теоретических основ финансовой политики государства. Отражена деятельность В.Е.Власенко в Наркомфине УССР, его роль в обеспечении деятельности финансовой системы в 1944–1949 гг.

Ключевые слова: В.Власенко, теоретические основы финансовой политики, теория денег, история денежных реформ, финансовая децентрализация.

А.В. Федоренко
АКАДЕМИК П.И. БАГРИЙ: УЧЕНЫЙ, ДЕМОКРАТ, ЖИЗНЕЛЮБ
(к 90-летию со дня рождения академика АН УССР П.И.Багрия)

На основании личных воспоминаний раскрываются человеческие качества П.И.Багрия (1925–1981) – известного украинского ученого-экономиста, автора оригинальной концепции общественного воспроизводства. Биографическая и библиографическая информация представляет научные достижения ученого.

С.М. Голубка
**УЧРЕДИТЕЛЬ ЛЬВОВСКИЙ НАУЧНОЙ ШКОЛЫ
РЕГУЛИРОВАНИЯ ЕВРОРЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

(к 80-летию доктора экономических наук,
профессора И.Р. Михасюка)

В статье охарактеризован вклад Ивана Романовича Михасюка – доктора экономических наук, заведующего кафедрой экономики предприятия, заслуженного профессора Львовского национального университета имени Ивана Франка, профессора экономических наук Республики Польша, академика Академии наук высшего образования Украины – в развитие современной эконо-

мической науки и его роль в создании научной школы регулирования еврорегиональной экономики в условиях глобализации.

В.В. Венгер, Е.С. Белоусова
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА □ СМЫСЛ ВСЕЙ ЖИЗНИ

(к 75-летию доктора экономических наук,
профессора Л.Н. Шаблистой)

В статье раскрыты отдельные вехи биографии, основные достижения, научные проекты и планы известного ученого-исследователя национальной экономики и финансов реального сектора профессора Любови Николаевны Шаблистой.

И.А. Крюкова
ПОЛЕЗНОСТЬ И ЦЕННОСТЬ БЛАГА С ПОЗИЦИЙ
УКРАИНСКОЙ ШКОЛЫ ФИЗИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

В статье поддается критике трактование категорий полезности и ценности природных и экономических благ на методологических основаниях теории маржинализма. Обосновывается более актуальное, с точки зрения экологических проблем современности, авторское видение содержания этих категорий на концептуальных основах научной парадигмы украинской школы физической экономики.

Ключевые слова: теория маржинализма, полезность, ценность, природное благо, экономическое благо, украинская школа физической экономики.

Н.А. Гринюк
ГЕНЕЗИС КООПЕРАЦИИ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ

Исследованы историко-экономические особенности становления и развития кооперативной формы хозяйствования. Аргументировано докапиталистическое происхождение кооперативных предприятий. Обоснованы черты кооперативных объединений, присущие разным цивилизационным укладам. Проанализировано возникновение и развитие кооперативных теорий. Определены роль и место кооперации в современной экономической системе.

Ключевые слова: кооперация, средний класс, феномен кооперации, генезис кооперации, кооперативные теории.

Е.Б. Салихова, Г.А. Бак
КОНЦЕПЦИИ ВЛИЯНИЯ ТРАНСФЕРА ТЕХНОЛОГИЙ
ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ НА ЭКОНОМИКУ
ПРИНИМАЮЩЕЙ СТРАНЫ

В современных условиях глобализации экономическое развитие стран, в первую очередь развивающихся стран, предусматривает передачу и получение передовых технологий, чаще всего тех, которые принадлежат транснациональным корпорациям. На основании анализа существующих научных положений сформирована многоуровневая система отдельных теорий и концепций, составленная на основе причинно-следственных зависимостей передачи технологий ТНК. Эта система позволяет определить стимулы и мотивы ТНК реализовывать технологические ресурсы на внешних рынках, а также выявить влияние этого процесса на экономику страны-реципиента.

Ключевые слова: технологические ресурсы, транснациональные корпорации, передачи технологий, прямые иностранные инвестиции, лицензирование, экспорт.

И.П. Макаренко
ЭФФЕКТ «ВНЕЗАПНЫХ ОСТАНОВОК» В КОНТЕКСТЕ
ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ М.И.ТУГАН-БАРАНОВСКОГО

Рассматривается эффект «внезапных остановок» внешних потоков капитала. Акцентируется внимание на его основных факторах – фиксированном валютном курсе, оттоках капиталов, возникновении валютно-финансовых кризисов. Затрагивается исторический контекст исследования проблемы, обосновывается первенство М.Туган-Барановского в описании эффекта.

Ключевые слова: эффект внезапных остановок, валютно-финансовый кризис, М.Туган-Барановский.

N. Horin

INTERNATIONAL TRADE AS A FACTOR AND COMPONENT OF THE EMERGENCE OF ENTREPRENEURSHIP IN KIEVAN RUS (X–XIII cent.)

Some aspects of the economic development of Kievan Rus are explored in the article, in particular the emergence of entrepreneurship which took place in the area of trade. Characterized international trade as one of the leading sources of primary accumulation of capital. Over-viewed the main directions of trade relations of Kievan merchants; observed the transformation of exports from agricultural products and forest crafts to high-quality handicraft products.

Keywords: international trade, entrepreneurship, «Rus'ka Pravda», merchant, visitor, guild, export, import.

T. Bodnarchuk

THE FORMATION OF HIGH MARKETABILITY PATTERN ON UKRAINIAN TERRITORIES IN THE FIRST HALF OF XIX CENTURY

The article is devoted to investigating various features of the formation of the high marketability pattern in the Ukrainian region in the first half of XIX century. The author analyzes the role of the system of external political and economic factors in the development of business and formation of market forms of economic activities on Ukrainian territory. The article reveals the impact of the marketization of traditional sectors of Ukraine's domestic economy on the increase of this country's export potential and integration of Ukrainian territory into the world food market.

Keywords: economic history of Ukraine, high marketability pattern, business environment, entrepreneurship, foreign trade, regional export potential.

N. Suprun, S. Chystiakova

REASONS AND EFFECTS OF THE CORPORATIZATION OF BUSINESS ENVIRONMENT IN UKRAINE (late XVIII – early XX centuries)

The article deals with the formation of corporate business in Ukraine. The authors reveal the role of government and effects of corporatization for structural and technological modernization of the economy and socio-economic development of society.

Keywords: entrepreneurship, corporate organizations, market transformations, joint stock companies, capital concentration, monopoly, government patronage, favoritism.

O. Malyuta

UKRAINIAN BUSINESS AS A METHOD OF THE EMBODIMENT OF HUMAN CAPITAL (the second half of XIX – early XX century)

The author considers the processes of formation of middle class in conditions of national revival and industrial revolution on the Ukrainian lands in the Austro-Hungarian and Russian empires (the second half of XIX – early XX century). Characterized the formation of social stratum of Ukrainian entrepreneurship, which took place together with the formation of the market pattern of the Ukrainian market economy. On the example of the families Simirenko, Tereshchenko, Kharytonenko, and Chikalenko, the author shows the accumulation and embodiment of human capital.

Keywords: Ukrainian entrepreneurship, human capital, national revival, industrial revolution, market, market infrastructure.

A. Korniyaka

THE ROLE OF THE SHARE SECURITIES IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN BUSINESS IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURIES

The article deals with the determinations of the role of share securities in the development of Ukrainian business in the second half of XIX – early XX centuries.

Keywords: business, stock market, share securities, government bonds, financial business.

I. Khromov
**INSURANCE OF UKRAINIAN GRAIN EXPORTS
AT THE BEGINNING OF THE NEP**

The article deals with the history of property and transport insurance in Ukraine in the second half of XIX century and their renewal at the beginning of 1920s. The author considers the peculiarities of Ukrainian grain exports insurance under the boycott from West European insurance companies. It is proved that the trade missions of Ukrvneshgostorg together with Ukrainian state insurance agencies were able succeed on the European market in accordance with the existing, in the 20th of last century, rules and technologies of grain insurance.

Keywords: new economic policy (NEP), grain, export, Ukrainian state insurance, transport-insurance agency, Casco, Cargo, sum of insurance, insurance payment, insurance prize.

L. Didkivska
**DISTORTION OF THE COOPERATIVE TYPE
OF BUSINESS ENTITY IN UKRAINE (1930–1970)**

In this article we define the organizational and economic types of cooperative business activities in Ukraine during 1930–1970 and identify their social role within the non-market economic system.

Keywords: consumer cooperation, handicraft-commercial cooperation, cooperative farming, cooperative, commerce.

K. Gorditsa
**HISTORICAL AND CULTURAL ARCHETYPES OF ECONOMIC
MANAGEMENT IN UKRAINIAN BUSINESS TRADITION**

The article provides a retrospective analysis of the national traditions of organizing the economy and property through the use of the modern methodology of institutionalism. The author proves the necessity of taking into account the historical features of the Ukrainian economic and legal mentality for the modern conditions of radical reorganization of the institutional business environment in Ukraine.

Keywords: forms of economic management, cultural and mental stereotypes, communal and homestead land ownership, production team, property rights, labor property, distributive justice, institutional conflict.

O. Petroie
**THE ROLE OF SOCIAL DIALOGUE AS A MECHANISM
TO ACHIEVE UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION
IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND TRADE**

This research reviews the institutional structure of the European social dialogue on the national and supranational level, and examines the standards of functioning and development of social dialogue in the EU. Based on the analysis of standards and level of the institutional development of social dialogue in EU, and the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the EU, the author substantiates the role of social dialogue as a mechanism to achieve Ukraine's European integration goals in economy and trade.

Keywords: social dialogue, institutional structure of the EU social dialogue, social dialogue as a mechanism of economic and trade development.

M. Karlin
**ENCOURAGING BUSINESS DEVELOPMENT
IN THE EUROPEAN UNION: EXPERIENCE FOR UKRAINE**

The article deals with the special features of promoting business development in the EU before the world economic crisis of 2008–2009 and after it as well as the specifics of business regulation in the EU-15 («old» EU members) and the EU-13 (new EU members).

Keywords: entrepreneurship, middle business, small business, microbusiness, venture business, taxes, business incubators, the European Union, the Netherlands, Poland, Ukraine, Donbass.

V. Nebrat
**RESEARCH AND TEACHING OF ECONOMY
IN KYEV-MOHYLA ACADEMY**

(for the 400th anniversary of the foundation)

The article highlights the main stages of the formation of Kyev-Mohyla Academy as an educational institution and center of national spiritual culture. The author reveals the contents and main directions of the study of the theory and practice of economic management at the Academy and characterizes the views of prominent scientists-thinkers, who represent the teaching of economics at Kyev-Mohyla Academy in XVII–XVIII centuries.

Keywords: Kyev-Mohyla Academy, brotherhood schools, doctrine of the economy, ancient economy, canonical political economics of the Middle Ages, rural economics, cameralistics, teaching of economy, ethical basis of economic activities.

A.Chynchyk
**PROMINENT FIGURES IN THE HISTORY
OF FINANCE OF UKRAINE:**

VASYL YEVTYKHIIOVYCH VLASENKO (1909–1970)

The article presents the contribution by the famous Ukrainian economist in the historical and financial science and the development of theoretical foundations of the government financial policy. It covers the activities of V.Vlasenko in the People's Commissariat of the USSR, and his role in the activities of the financial system in 1944–1949.

Keywords: *V.Vlasenko, theoretical foundations of financial policy, monetary theory, history of monetary reform, fiscal decentralization.*

A. Fedorenko
ACADEMICIAN P.BAHRIY: SCIENTIST, DEMOCRAT, SWINGER

*(on the 90th anniversary of Academician of USSR
Academy of Sciences P.I.Bahriy)*

Human qualities of P.I.Bahriy (1925–1981), the famous Ukrainian scientist, economist, author of the original concept of social reproduction revealed by personal memories. Biographical and bibliographical information represents the scholar's scientific achievements.

S. Holubka
**FOUNDER OF LVIV SCIENTIFIC SCHOOL
OF THE REGULATION OF EUROREGIONAL ECONOMIES
IN CONDITIONS OF GLOBALIZATION**

*(on the 80th anniversary of Doctor of Economics,
Professor I.R. Mykhasiuk)*

The article outlines the contribution of Ivan Romanovich Mikhasyuk – Doctor of Economics, Head of the Department of Enterprise Economics, Emeritus Professor of Ivan Franko National University of Lviv, Professor of Economic Sciences of Poland, Academician of the Academy of Higher Education of Ukraine – into the development of modern economic science and his role in creating the scientific school of regulation of euroregional economy in conditions of globalization.

V. Wenger, O. Bilousova
ECONOMIC SCIENCE AS A SENSE OF LIFE

(for the 75th anniversary of Doctor of Economics Professor L.Shablysta)
The article highlights various biographical facts, major achievements, research projects and plans of the prominent researcher of national economy and finances of the real sector Professor L.Shablysta.

I. Kryukova
**GOOD'S UTILITY AND VALUE FROM THE STANDPOINT
OF THE UKRAINIAN SCHOOL OF PHYSICAL ECONOMY**

The article criticizes the interpretation of utility and value of natural and economic goods from the methodological standpoint of the marginal theory. In terms of current ecological challenges, the author justifies a more relevant content of these categories based on the methodology of the Ukrainian school of physical economy

Keywords: *the marginal theory, utility and value, natural and economic goods, Ukrainian school of physical economy.*

N. Gryniuk
**GENESIS OF CO-OPERATION: THEORETICAL AND
METHODOLOGICAL CONTRADICTIONS**

The article deals with historical and economic characteristics of the formation and development of the cooperative forms of management. The pre-capitalist origin of cooperative enterprises is argued. The traits of cooperative associations specific to different civilization systems are grounded. Origin and development of co-operative theories are analysed. The role and place of co-operation in the modern economic system are defined.

Keywords: *co-operation, middle class, phenomenon of co-operation, genesis of co-operation, co-operative theories.*

O. Salikhova, G. Bak
**CONCEPTS OF THE INFLUENCE OF TECHNOLOGY TRANSFER BY
TRANSNATIONAL CORPORATIONS ON THE ECONOMY OF A
RECIPIENT COUNTRY**

In modern conditions of the globalization, the economic development, primarily of the developing countries, involves the transfer and reception of leading technologies that in most cases are owned by multinational corporations. The purpose of the article is to create, based on the analysis of existing scientific provisions, a multilevel system of individual theories and concepts, compiled on the basis of cause-effect relationships that will identify the incentives and motives of TNCs to implement technological resources in foreign markets, as well as the impact of this process on the economy of the recipient countries.

Keywords: *technological resources, transnational corporations, technology transfer, foreign direct investment, licensing, export.*

I. Makarenko

**THE EFFECT OF «SUDDEN STOPS» IN THE CONTEXT OF THE
CREATIVE HERITAGE OF M.TUGAN-BARANOVSKY**

The article examines the effect of «sudden stops» of external capital flows. The attention is focused on its main factors, i.e. fixed exchange rate, capital flight, emergence of exchange and financial crises. The author considers the historical context of the research on the problem and substantiates the superiority of M.Tugan-Baranovski in describing the effect.

Keywords: *effect of sudden stops, monetary and financial crisis, M.Tugan-Baranovski.*

ДО УВАГИ АВТОРІВ

При підготовці статті до збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» необхідно дотримуватися таких правил:

1. Стаття, що надсилається до збірника, має бути оригінальною науковою працею з історико-економічної проблематики.
2. Стаття будується за такою схемою: постановка проблеми; аналіз останніх досліджень і публікацій; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми; мета дослідження; виклад основного матеріалу; висновки; перспективи подальших розвідок у даному напрямі, список літератури.
3. У вихідних даних статті повідомляються: а) прізвище, ім'я, по-батькові автора; б) науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи; в) контактний телефон; г) електронна адреса.
4. Стаття надсилається у роздрукованому вигляді (два примірники) та файл формату doc / rtf. Орієнтовний обсяг статті — 0,5–1 авт. арк.
5. Виклад матеріалу має бути чітким, стислим, без повторів. Текст статті (включаючи цитати та таблиці) повинен бути ретельно вивірений автором.
6. Графічні матеріали (формули, таблиці, діаграми, графіки, рисунки) потрібно виконувати у чорному кольорі. Рисунки мають бути згруповані, при створенні діаграм слід уникати кольорових заливок, натомість використовувати заливки з характерним чорно-білим рисунком (крапки, повздовжні й поперечні смуги, хвилясті лінії тощо).
7. Таблиці повинні бути компактними, мати номер і назву; шапка таблиці має точно відповідати змістові граф. Джерела, на основі яких складена таблиця, подаються після таблиці.
8. До статті додаються короткі (не більше 400 друк. знаків) анотації українською, російською та англійською мовами (вони розміщуються на початку статті). Перед анотаціями цими мовами наводиться назва статті і код УДК. Після анотацій (відповідними мовами) наводяться ключові слова статті.
9. Список використаної літератури, складений в алфавітному порядку, подається наприкінці статті. Опис усіх джерел, що вміщуються в списку, наводиться відповідно до стандарту ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

10. Посилання на джерела в тексті подаються у квадратних дужках (номер використаного джерела за списком і номер сторінки), наприклад: [6, с.13].

У зв'язку із потенційним включення журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, до тексту статті необхідно додавати ще один варіант списку використаних джерел, в якому описи видань, друковані кирилицею, мають бути транслітеровані або перекладені англійською мовою.

11. Статті, написані авторами без наукового ступеня, подаються з рецензіями доктора економічних наук.

12. Скорочення, окрім загальноприйнятих (скорочення математичних величин, мір, термінів тощо), не допускаються.

13. Редакція залишає за собою право скорочувати і виправляти статті.

14. Статті, оформлені не у відповідності до вказаних правил, редакцією не розглядаються.

15. Поштова адреса редакції:

Інститут економіки та прогнозування НАН України
Відділ економічної історії
вул. Панаса Мирного, 26. Київ–11, 01011
Телефон (044) 280–84–07.
Електронна пошта: economistori@ukr.net

АНГЛОВЕРСІЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ

На основі пристатейного списку літератури готується його англоверсія в якій описи робіт на кирилиці перекладаються англійською мовою чи транслітеруються літерами латинського алфавіту (автоматична транслітерація – див. нижче).

Рекомендована послідовність кроків:

1. Список усіх робіт, що подані на кирилиці автоматично транслітеруємо. Заходимо на сайт <http://translit.ru> та обираємо стандарт BSI. Віконце перемикання між стандартами розміщується праворуч над рядком із буквами алфавіту. До розміщення тексту в робоче поле та до початку транслітерації переконайтеся, що обрали саме стандарт BSI. Розміщуємо список літератури в робоче поле та натискаємо кнопку "*В транслит*".

2. В кінці транслітерованого джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] – без крапки до чи після закриваючої квадратної дужки.

3. **Важливо!** Залишаємо прізвища іноземних авторів лише в оригінальному написанні або в загальноприйнятій латинській транскрипції, ні в якому разі не транслітеруємо.

4. Об'єднуємо разом всі джерела й сортуємо список за порядком посилань у тексті.

Автори, які впевнено володіють англійською мовою, перекладають описи цитованих на кирилиці джерел.

Увага: якщо Ви посилаетесь на переклад іноземного джерела, то прізвище автора і назву статті необхідно подавати в оригінальному написанні тільки в тому випадку, якщо в оригіналі вихідні дані на латиниці. В інших випадках необхідно використовувати загальнопоширену латинську транскрипцію для написання прізвища автора та переклад на англійську мову або транслітерацію для назви статті.

Список готовий. Одержана англоверсію списку розміщується одразу за стандартним списком.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**Національна Академія наук України
Державна установа
«Інститут економіки та прогнозування»**

**ІСТОРІЯ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ
УКРАЇНИ**

Збірник наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск 48

Київ, 2015

Редакційно-видавнича група:

Редактор В.В. Небрат

Оригінал-макет В.М. Бєляєвої

Підписано до друку 7.12.2015

Формат 60x84/16. Гарн. тип. Arial, Bookman Old Style.

Ум.-друк. арк. 23,37. Обл.-вид. арк. 21,09. Наклад 300 прим. Зам. ____

Поліграфічна дільниця

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011